DE KATHOLIEK

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

INHOUD VAN HET HONDERD-DRIE-EN-DERTIGSTE DEEL.

(1908, I.)

(N.B. In deze inhoudsopgave zijn de dichtstukken met een * gemerkt).

Bladz.

Van kerkbouwstijlen en eischen van onzen tijd.
I. 1
II. 81
J. J. GRAAF.

Maria Beatrice van Modena
I. **Hertogin van York** 13
II. **Koningin van Engeland** 110
III. **In ballingschap** 375
IV. **Weduwe** 386
M. S.

Friesche letterkunde 37
W. P. DE VRIES.

***Blijde mare** 49
E. VAN KROONENBURG. O. F. M.

Amstelodamensia in Limburg.
I. **Adelsbevestiging van Florentius van Bam en zijn broederskinderen in 1630 en van Lambertus van der Horst in 1637.** — Met aanteekeningen van 126
A. J. A. FLAMENT, Rijks-Archivaris.

Een roomsch-katholieke missie aan de Kaap de Goede Hoop 144
Dr. A. H. L. HENSEN.

Joris-Karl Huysmans: De kunstenaar en de bekeerling. I. 163
LOUIS B. M. LAMMERS.

De onschuld van den H. Cyrillus van Alexandrië aan den moord op Hypatia (Zie Dl. CXXIX, bl. 44 vv.)
X. **Hypatia in de literatuur** 191
XI. **De bronnen over den moord op Hypatia** 357
I. **Socrates** 361
Dr. L. J. SICKING.

***Verzen van Francis Thompson** 205
H. WISMANS.

Bladz.

Twee grondbeginselen van het modernisme 257
J. M. L KEULLER.

Het ontstaan van de roomsch-katholieke missie in Nederlandsch-Indië (4 April 1808) 274
Dr. A. H. L. HENSEN.

***Goede Vrijdag** 296
L. R.

Francis Thompson 337
H. WISMANS.

Cyrillo Methodiana 392
Dr. JOS. SCHRIJNEN.

Het vraagstuk der menschelijke zekerheid. Ter inleiding . 412
J. TH. BEYSENS.

Het vraagstuk der menschelijke zekerheid 427
Dr. J. VAN BEURDEN.

Over het wezen van het gezag 454
TH. B. TEN HAVE, Congr. SS. Red.

***Paschen** 471
L. R.

SOCIOLOGISCH OVERZICHT I en II.

I. Een woord vooraf. — *De ontwikkeling der volkshuishoudkunde*, naar het Duitsch bewerkt door A. KELLENAERS. — *Coëducatie*, rapport over een onderzoek, ingesteld aan de gymnasia en hoogere burgerscholen hier te lande. — *De openbare onzedelijkheid en hare bestrijding*, naar de Duitsche uitgave bewerkt door J. C. E. SLOTEMAKER 50
J. D. J. AENGENENT.

II. V. CATHREIN, *Philosophia Moralis* (ed. sexta, 1907). — JOS. SCHRIJVERS, *Manuel d'économie politique.* — JOS. SCHRIJVERS, *Les trois grandes écoles d'économie politique.* — J. STOFFEL, *De Middenstand.* — KARL KAUTSKY, *Ethiek en materialistische Geschiedenisbeschouwing* (vertaald door H. Gorter).— W. A. BLOKKER, *Het Socialisme.* — A. J. CLARIJS, *Over de vorming der aankomende jeugd.* — *Rapports annuels de l'inspection du travail* (1906). — *Salaires et durée du travail dans les industries des métaux.* 485
J. D. J. AENGENENT.

H. PESCH, *Solidarsime of de Grondslagen der Volkshuishoudkunde.* 497
Dr. G. J. LIESKER.

Bladz.

OVER BIJBEL EN BIJBELKUNDE. II.

Een rectificatie. — Een standaardwerk over nieuw-testamentische-tekstkritiek. — Twee inaugureele reden. — Nieuwe vondsten op Elephantine. 210
J. v. d. Dries.

Dr. K. Künstle, *Das Comma Johanneum* 220
B. D. van Breda, O. P.

LETTERKUNDIGE KRONIEK X.

Over en van Stijn Streuvels:
André de Ridder, *Stijn Streuvels, zijn leven en zijn werk.* — Stijn Streuvels, *De Vlaschaard* 298
Jozef de Cock: *Ons leven, bladzijden uit het dagboek van een schacht.* 305
M. A. P. C. Poelhekke.

GESCHIEDKUNDIG NIEUWS. I.

Ludwig Pastor, *Geschichte der Päpste, IV.* — W. J. Mulder, *Dietrich von Nieheim.* — P. Albers, *Handboek der Algemeene Kerkgeschiedenis,* II. — Hergenroether, *Handbuch der Allgemeinen Kirchengeschichte,* IV, 1 472
Dr. A. H. L. Hensen.

Dr. M. Schoengen: *Narratio de inchoatione Domus Clericorum in Zwollis* 480
G. A. Meijer, O. P.

H. Meuffels, *Les Martyrs de Gorcum* 483
A. Nuyens.

NIEUWE UITGAVEN.

P. Mag. J. V. de Groot, O. P., *Het leven van den H. Thomas van Aquino* 59
J. M. L. Keuller

G. van Noort, *Tractatus de Deo Uno et Trino.* — *Tractatus de Fontibus Revelationis necnon de Fide divina* 63
Raymondus M. Martin. O. P.

Bladz.

H. J. LENDERINK, *Blind en doofstom tegelijk*. 71
Prof. Dr. J. V. DE GROOT.

P, ROBINSON, *A. Short Introduction to Franciscan Literature* . . 77
B. KRUITWAGEN, O. F. M.

J. R. VAN DER LANS, *Verzamelde Novellen* 80
M. S.

G. VAN NOORT, *Tractatus de vera religione* (Editio altera) . . . 225
Prof. Dr. J. V. DE GROOT. O. P.

J. TH. BEYSENS, *Theodicee of Natuurlijke Godsleer* (Eerste deel) . 227
J. C. RATS, C. SS. RED.

P. ALBERS, *Handboek der algemeene kerkgeschiedenis* (Tweede deel) 241
G. A. MEIJER, O. P.

Dr. P. J. M. VAN GILS, *Eenige opmerkingen over de middeleeuwsche boekenlijst der Abdij Rolduc* 248
P. fr. B. KRUITWAGEN, O. F. M.

J. TURQUAN, *Du nouveau sur Louis XVII* 251
LOUIS B. M. LAMMERS.

R. BAZIN, *De familie Oberlé*, vertaald door L. J. M. HAZELZET . 253
M. S.

J. VAN MERLE, *Toetie Walther*. 256
M. S.

J. LAMINNE, *La philosophie de l'Inconnaissable. La théorie de l'Evolution. Etude critique*. 307
J. TH. BEYSENS.

ANNALEN *van de „Vereeniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder de Katholieken in Nederland*. 308
A. M. C. VAN COOTH.

Dr. C. H. VAN RHIJN, *Martinus van Tours*. 310
A. J. A. FLAMENT, Rijks-archivaris.

A. M. VERSTAETEN, *Vondels Meesterstuk »Lucifer"* 324
B. H. MOLKENBOER.

J. M. J. KEULLER, *Van den Lande van Overzee* 327
P. ZWART.

W. DEVIVIER, *Apologie des Christendoms* 328
P. J. VAN BEUZEKOM.

F. A. L. SMIT, *In den strijd onzer dagen*. 332
L. WESTERWOUDT.

J. S. THEISSEN, *Centraalgezag en Friesche vrijheid* 333
H. J. WEEVER, Pr.

Bladz.

CARD. MERCIER, *A mes Séminaristes* 502
Prof. Dr. J. V. DE GROOT, O. P.

H. GRISAR, *Die Römische Kapelle »Sancta Sanctorum"*. 504
Dr. A. H. L. HENSEN.

Dr. V. D. GRAFT, *Vondels »Maeghden"*. 507
B. H. MOLKENBOER, O. P.

Annuarium der R. K. STUDENTEN *in Nederland* 509
Dr. H. DERCKX.

L. VAN MIERT, *Bloemlezing uit Ovidius, Catullus, Tibullus, Propertius, Martialis* en *Juvenalis* 519
G. V. D. BOOGAARD.

BERICHT AAN ONZE LEZERS.

(Uitbreiding der redactie) 336

DE KATHOLIEK.

ɔDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

HONDERD-DRIE-EN-DERTIGSTE DEEL.

1908.

ıltum facit qui rem bene facit. facit qui communitati magis suae voluntati servit. *De imit.* L. I, C. XV, 25. *(Onze Wachter.)*

Vindicamus hereditatem patrum nostrorum. I Mach. XV, 34. *(De Katholiek.)*

Wanten te Romen in de poert
Sergius die Pauwes benediede
En hine Aertsche Biscop wiede.
MELIS STOKE.

VAN LEEUWEN
:N (Hoogewoerd 89)
* CIↃDCDVIII *
WED. J. R. VAN ROSSUM
UTRECHT

VAN KERKBOUWSTIJLEN EN EISCHEN VAN ONZEN TIJD.

»Meer dan voorheen dient de bouwmeester onzer dagen te trachten, door woord en schrift zijn werk voor den tijdgenoot toegankelijk te maken". JOS. CUYPERS [1]).

De laatste (5de) aflevering van *De Katholieke Kerken in Nederland* [2]) verschaft mij aanleiding, en bovenstaand motto geeft mij zeker recht tot het schrijven van dit opstel. In die aflevering namelijk vond ik afgebeeld en besproken de parochiekerk van Groenloo, die sinds het najaar van 1906 in aanbouw is naar het ontwerp van de architecten Joseph Cuypers en Jan Stuyt, en ik vond daarbij tevens aangehaald wat de bouwmeesters zelven tot toelichting van hun werk geschreven hadden [3]).

Doch ook al vroeger had ik steeds met groote belangstelling geluisterd, zoo dikwijls gezegde bouwmeesters, of hunne, naar ik reken, gelijkgezinden, door woord of schrift hunne beginselen voor den tijdgenoot hadden uitgesproken. Dit deed reeds in 1900 Th. Molkenboer door zijn opstel, *Volkskerken* getiteld [4]). In het volgende jaar schreef Jan Kalf zijn artikel: *Over bouwkunst* [5]). En nog weer, in 1902, kwam Jan Stuyt met zijne verhandeling: *In welken stijl zullen wij onze kerken bouwen?* [6]) Van de nieuwe parochiekerk van

1) Eerste woorden der Violier-voordracht van 5 Nov. 1906: zie *Van onzen Tijd*, 7e jaarg. No. 1, bl. 1.

2) Onder leiding van Dr. P. J. H. Cuypers. Beschrijvende tekst van Jan Kalf

3) *Zondagsblad v. h. Centrum* v. 2 Febr. 1907.

4) *De Katholiek*, Dl. CXVIII, bl. 367—76.

5) *De Katholiek*, Dl. CXX, bl. 174—85 en 256—66.

6) *Dietsche Warande en Belfort*, No. 8, Aug. 1902, bl. 202—24.

Soeterwoude, door Cuypers en Stuyt gebouwd, gaf de laatste eene korte beschrijving met afbeelding [1]). In 1906 hield Jos. Cuypers zijne Violier-lezing: *Van hedendaagsche bouwkunst in 't algemeen en de kathedraal van Sint Bavo in 't bijzonder*, met platen [2]). Verder vond ik nog als kerken, door beide architecten »toegankelijk gemaakt", die van Osdorp-Sloten [3]), van De Weebosch [4]), en *S. Jacob* te 's-Hertogenbosch [5]).

Bij zooveel voorkomenheid echter van den kant der beide bouwmeesters, moet ik toch deemoedig bekennen, den rechten »toegang" nog niet gevonden te hebben tot het heiligdom, waarbinnen beginsel en stelsel met alle klaarheid te schitteren staan. Evenmin werd mij geheel duidelijk, hoe leer en werk overeenstemmen. Niet zonder schroom, het moet gezegd, vraag ik om meer licht; maar ik durf mij verantwoord rekenen door een beroep op 's meesters woorden, boven als motto geplaatst, en op de uitspraak, daaraan door hem toegevoegd [6]) over de »behoefte voor het meer intellectueele deel van het publiek, ingelicht te worden omtrent de bedoelingen, eischen en begrippen, die de conceptie van de ons omgevende bouwwerken hebben beheerscht".

De bedoelingen, eischen en begrippen nu der beide bouwmeesters worden in de bovenvermelde beschouwingen meer of minder duidelijk saamgevat als een »aanpassen van den »stijl aan de steeds veranderende en grooter wordende eischen »van den modernen tijd" [7]); en zoo is er telkens sprake van de »veranderende" of »van de gewijzigde omstandigheden »waaronder wij leven".

Als we goed toezien, zijn die veranderde of veranderende

---

1) *Sint Bavo*, *Godsd. Weekbl.* 6e jaarg. 1903, bl. 423.

2) Gedrukt in *Van Onzen Tijd*, 7e jaarg., bl. 1—16 en 100—116.

3) *Sint Bavo*, 1900, bl. 374—79.

4) *Kath. Illustr.*, 1907, No. 34, bl. 269—70.

5) *Geïllustr. Zondagsbl. van De Tijd*, 4 Aug. 1907, bl. 33; en ook *Sint Bavo*, 17 Nov. 1907, bl. 744, alsmede *De nieuwe St. Jacob te 's-Hertogenbosch.* Constructie beschreven door de bouwmeesters Jos. Cuypers en Jan Stuyt. Symboliek door Xav. Smits, 1907.

6) *V. O. T.* t.a.p. bl. 1.

7) Aldus de jongste uitdrukking in *Sint Bavo* van 17 Nov. ll.

omstandigheden te verdeelen in twee soorten. De eerste soort omvat alzulke die invloed hebben op het *uiterlijke »karakter" van den bouw*, de andere soort die welke de *inwendige inrichting der kerk* raken.

I.

De omstandigheden van *uiterlijken* aard worden door de bouwmeesters behandeld als volgt [1]):

»Het is een niet al te gemakkelijke taak, zich rekenschap te geven van de eischen die heden ten dage aan den bouw van een Roomsch Katholieke Kerk moeten worden gesteld. Dat het alleszins meer gecompliceerd van ons bestaan zich ook hierin doet gelden, lijdt geen twijfel.

Immers behoeven wij maar even na te gaan, hoe geheel verschillend de omstandigheden voor een kerkbouw staan in een stad en in een dorp. Daarenboven maakt het nog een zeer groot verschil, of men in een stad aan de zich telkens verder uitbreidende zelfkant en onder dikwijls armelijke voorwaarden bouwen moet, of dat men in het centrum voor een van oudsher gevestigde parochie zijn opdracht krijgt.

Ten slotte blijkt het eene dorp nog geheel een landelijke toon te hebben behouden, terwijl het andere als fabrieksdorp tamelijk gemoderniseerd, een totaal andere type vertoont. Het zal niet moeilijk vallen in te zien, dat al deze omstandigheden niet weinig invloed zullen uitoefenen bij het bepalen van het *karakter* aan het kerkgebouw te geven, en dat men geneigd zal zijn zich in den bouw meer aan het traditioneele te hechten, naarmate het in de omgeving te minder is te loor gegaan. Zoo zullen bijvoorbeeld de kerken in de volkrijker nieuwe buurten aan den buitenkant onzer steden, een ganschelijk ander karakter vertoonen, dan de bedehuizen in de nederige plaatsjes ver van het gewoel der groote steden opgericht.

Toen voor het schilderachtige plaatsje Groenlo ver in den Gelderschen achterhoek dicht bij de Duitsche grens gelegen, het karakter bepaald moest worden van de nieuw te bouwen kerk, behoefde men niet lang in twijfel te verkeeren, of het hier gewettigd zou zijn den traditioneelen weg te volgen. Met beslistheid is dan ook deze weg gekozen, en niettegenstaande de gewijzigde omstandigheden waaronder wij leven, het eenmaal ingenomen standpunt gehandhaafd.

Zoo sluit dan deze kerk, wat vormenspraak aangaat, zich aan bij de kerken uit den Roomschen tijd onzer vaderlandsche geschiedenis".

---

[1]) *Zondagsbl. v. h. Centrum*, 2 Febr. 1907.

Om deze beschouwingen echter naar waarde te beoordeelen is eerst eene eenigszins uitvoerige behandeling geboden van de leer, ons indertijd door den heer Jan Kalf verkondigd [1]), als hij aanvangt:

»Er is in Nederland een — naar het schijnt door weinigen opgemerkt — belangrijk gebeuren gaande: de wording van een nieuwe architectuur.

Met opzet wordt hier niet gesproken van een nieuwen stijl. Omdat, wijl stijl niet anders is dan de ééne, schoon veelledige eigenschap, die de dingen in de sfeer der kunst heft, er evenmin een nieuwe stijl als een nieuwe deugd mogelijk is.

En juist omdat men, met een zeldzaam hardnekkige begripsverwarring, het complex van de voor ieder kunsttijdperk eigenaardige verschijnselen, ook den stijl van zulke periode heeft genoemd en van stijlen is gaan spreken, ontstond de jammerlijk verkeerde meening, dat een ding stijl bezat, indien het sommige dier historisch waargenomen uiterlijkheden vertoonde.

Zoo wordt, om bij de bouwkunst te blijven, een gebouw als het Stedelijk Museum te Amsterdam gezegd, in den stijl der Hollandsche Renaissance te zijn opgetrokken, omdat daarbij vele vormen uit zeker tijdperk der kunstgeschiedenis werden verwerkt; terwijl het inderdaad stijl-loos zou moeten heeten, immers ontberende de eigenschappen van deugd en schoonheid, die tusschen kunst en niet-kunst de grenslijn trekken".

Dit alles klinkt vrij afdoende. Maar, of het ook zoo is? Er is hier blijkbaar verwarring van *stijl* met het algemeen begrip van *kunst* of liever van *kunstschoon*. De schrijver heeft op een latere plaats in dat eigenst opstel veel juister uitgedrukt, wat altijd onder stijl verstaan is en verstaan moet blijven worden, toen hij over het bouwkundig uiterlijk der oude steden schrijvend, zeer mooi zeide [2]): »*er is eenheid van karakter, er is verwantschap van vormen, die het veelvuldige tot samenstemming dwingt*". Dit begrip van stijl moet, dunkt mij, behouden blijven, zal er geen verwarring worden gesticht. Neen, de begripsverwarring ligt juist in hetgeen de schrijver hier als onbetwistbare waarheid verkondigen wil. Zie

---

[1]) In zijn bovenvermeld opstel *Over Bouwkunst: De Kath.* Dl. CXX, bl. 174.
[2]) T.a.p. bl. 258.

maar: stijlloos wordt gelijkgesteld met »ontberende de eigenschappen van deugd en schoonheid", stijlloos met »niet-kunst".

En, omstreeks denzelfden tijd als Jan Kalf, had ook de heer Stuyt, niet minder stellig, geleeraard [1]):

»In het Gothische tijdperk werd er stijlvol gebouwd, stijlvoller wellicht dan ooit te voren of daarna! Door het streng observeeren der zoo even met een enkel woord aangeduide hoofdbeginselen, was al wat men deed stijlvol! Stijlvol in den zin van vol leven, geest, redelijkheid, sentiment, groei... [2]), zooals de natuur stijlvol is in al hare uitingen. *Het bouwen in een historischen stijl* — het te voren reeds zich binden aan een bepaald vormenstelsel, maakt van de architectuur een mecanisme, iets wat van buitenaf bewogen wordt, waar [lees: terwijl] het moet zijn een organisme dat zich bewoog door middel van een daarbinnen zetelende kracht — is dus ten slotte *niet stijlvol*".

»Een nieuwe stijl evenmin mogelijk als een nieuwe deugd". Maar komaan. Die uitspraak lijkt daar weer te staan als een paal boven water; en toch: het Christendom heeft onbetwistbaar een nieuwen, den christelijken [niet uitsluitend van gothiek te verstaan!] stijl gebracht, en een nieuwe deugd daarbij, die aan Grieken en Romeinen onbekend was: de nederigheid! om van de christelijke *charitas*, »mandatum novum", het nieuw gebod, niet eens te spreken.

En ook *zuiverheid van stijl* behoort, waar zij wordt aangetroffen, geëerd te worden als iets heerlijks, waar geest en zinnen aan te gast gaan, omdat zij zich vermeien in die »eenheid van karakter, die verwantschap van vormen, die het veelvuldige tot samenstemming dwingt". En, omdat nu eenmaal alle menschenwerk onvolmaakt is, zal het kunnen voorkomen, dat we het *stijlvolle* bewonderen in iets wat niet onder alle opzichten schoon mag heeten. Zóó weinig is het waar, dat stijl niets anders wezen zou dan de eigenlijke schoonheid der kunst. Bijvoorbeeld: iemand kan den rococo-stijl niet eigenlijk schoon vinden, wijl te week en te behaagziek; en toch vol bewondering staan over de eenheid van karakter en de verwantschap van vormen, waarmede bouwmeesters,

---

[1]) *D. War en B.* »In welken stijl" enz. bl. 211.

[2]) De stippels zijn van den schrijver.

meubelmakers en sierschilders van dat rococo-tijdperk het veelvuldige tot samenstemming wisten te dwingen in hunne werken.

Na alzoo vernomen te hebben, wat de bouwmeesters volgens de leer der nieuwe richting door stijl verstaan, keeren we terug naar de parochiekerk van Groenloo, en... wrijven ons de oogen uit, of we goed gelezen hebben. Er moest dan voor de nieuw te bouwen kerk het »karakter", dat is de stijl bepaald worden. Er werd getwijfeld, of men den traditioneelen weg zou volgen, met andere woorden: of men gothiek zou bouwen. Dien twijfel kunnen we ons zeer goed verklaren. Verbeeld u, *gothiek*, in *historischen* stijl! immers »te voren reeds zich binden aan een bepaald vormenstelsel", is ten slotte niet stijlvol.

En dat ook door Jan Stuyt de Gothiek, hoezeer ten onrechte, tot de historische stijlen gerekend wordt, vindt men vlak te voren [1]) onomwonden gezegd:

»Waarlijk, men toont al heel weinig eerbied voor de in de middeleeuwen zoo rationeele Gothiek te hebben, of weinig kennis van haar innerlijk wezen, wanneer men het geheel van bouwkundige vormen dat het Gothische tijdperk van andere onderscheidt, bij uitsluiting als voor onze eeuw gerechtigd wenscht te achten. Want het mag wel eens duidelijk geconstateerd, dat met het bouwen in zekeren historischen stijl ten slotte niet anders wordt bedoeld dan het zich a priori gebonden achten aan een complex van architectonische vormen, hetzij die dan op een gegeven moment zich rationeel ontwikkelen uit den bouw of niet".

Verder, dat er bij den »twijfel" aan geen anderen stijl dan den gothieken en dus niet aan een anderen, d. i. aan Romaansch of Byzantijnsch kan gedacht zijn, blijkt evenzeer uit hetgeen weer een weinig later door Stuyt geschreven is [2]):

»Achten wij het dus van den eenen kant een dwaasheid te vragen in welken stijl zullen wij onze kerken bouwen, van den anderen kant wenschen wij er nadruk op te leggen, niet te willen behooren tot hen die, uit louter zucht tot het nieuwe, elke vorm die in den loop der tijden reeds werd toegepast al dadelijk uit den booze achten.

---

[1]) T. a. p. bl. 211.
[2]) T. a. p. bl. 212.

Integendeel zal bij een rationeele toepassing der onveranderlijke beginselen, de vorm in het algemeen het dichtst naderen tot die, stammende uit het tijdperk, toen er het meest rationeel werd gebouwd, in casu de Gothische periode. Immers onder zoovele omstandigheden zijn de oorzaken der vormbepaling nog juist dezelfde als toen, en zullen dan de omstandigheden van plaats, als zijnde weinig of niet veranderd, in geen geringe mate [1]) hier van invloed wezen".

De twijfel duurde echter niet lang, want spoedig werd begrepen, dat het hier gewettigd was Gothiek te bouwen, en wel — »ofschoon we niet *elken vorm* die in den loop der tijden reeds werd toegepast, al dadelijk uit den booze achten" — *zuiver Gothiek*. Want, met beslistheid werd »gekozen en het eenmaal ingenomen standpunt gehandhaafd", en nog wel »niettegenstaande de gewijzigde omstandigheden waaronder wij leven". Welke deze omstandigheden waren wordt niet gezegd; maar genoeg, het blijkt dat ze niet opkonden tegen de andere, drie in getal: »schilderachtig" plaatsje, maar in den »achterhoek" van het land, en »dicht bij de grens" van M.. frica. De eerste omstandigheid is wel aardig, maar met de beide andere mogen noch Gothiek noch Groenloo nu juist erg grootsch wezen!

Hoe 't zij: we zijn hier genaderd tot de eischen en omstandigheden, in welke zich »het alleszins meer gecompliceerde »van ons bestaan doet gelden", gelijk boven is aangehaald, en waarmede gewis bedoeld is het drukke, veelbewogen en snelle leven van onzen tijd, tegenover dat van vroeger en meer bepaaldelijk van de middeleeuwen.

Zien we nu die omstandigheden eens goed aan. Ze worden opgenoemd [2]) als volgt: *Stad* of *dorp*, — *arme* en *zich verder uitbreidende zelfkant* der stad, of wel *van ouds gevestigde* parochie in het *centrum*. Ik kan niet inzien, dat deze omstandigheden niet even goed in vroegere eeuwen voorkwamen. — *Landelijk* of *fabrieks*dorp. Zeker, onze fabriekswijken met de plompe gebouwen en langlijzige schoorsteenen zijn wel echt en eerst

---

[1]) Het zinsverband schijnt, dunkt mij, hier te eischen, of wel: *in slechts geringe mate*, of anders: *in geen groote mate.*

[2]) *Zondagsbl. v. h. Centrum* v. 2 Febr. 1907.

»van onzen tijd"; maar ik begrijp niet, hoe het uiterlijk eener kerk zich daarnaar zal moeten schikken, tenzij door eenvoud en soberheid, want weelde verbiedt daar zich zelve. Of zou soms de Gothiek niet eenvoudig en sober *kunnen* wezen? De oude bouwwerken leeren het anders.

Volkrijker nieuwe buurten aan den *buitenkant* onzer steden, of bedehuizen in de *nederige plaatsjes ver van het gewoel* der groote steden af. Nu ja, maar andermaal heeft van oudsher de Gothiek getoond, hoe ze zich naar al die omstandigheden te voegen wist.

Van het kerkje in De Weebosch wordt gezegd [1]), dat het zich aanpast aan de »*eenvoudige levenswijs* der bewoners van dit »schilderachtig dorp"; en gewis, het zou hun niet gepast hebben eene pronkerige kerk te bouwen; we begrijpen zelfs niet best, hoe »de beschikbare fondsen die niet anders dan »de grootste soberheid gedoogden" de middelen konden verschaffen voor *twee* torens. Ook is er veel waars in hetgeen Jan Kalf uit het Duitsche tijdschrift *Hochland* van Januari 1907 vertaald heeft [2]). Doch, wat nu juist in onzen »gecompliceerden" tijd zoo licht gebeuren kan: hoe spoedig kan het niet met dien eenvoud gedaan zijn! We kennen allen Bussum in het Gooi, vóór veertig jaren nog een landelijk boerendorp zooals er geen beter bestond. Gesteld nu, dat de pastoor toen had *moeten* bouwen en het ook zóó simpel gedaan had, dat die eenvoud, gelijk te Weebosch, u den vinger op de mond lei, als ge naar den stijl van het kerkje hadt willen vragen. Twintig jaar daarna, sinds de Oosterspoorweg de Amsterdamsche forensen naar Bussum voerde, zag het er daar wel anders uit. En kom er nu eens kijken!

Om een ander voorbeeld te geven. Hoe kort misschien zal Osdorp-Sloten haar landelijke omgeving behouden: Amsterdamsche fabrieken en het Schinkelkanaal komen dreigend nader. Alzoo zal het juist veeleer, om het »snel leven" van onzen tijd, geraden zijn, het karakter van streken of bewoners *niet* zóó sterk te laten gelden dat het zulken invloed hebbe op den traut van het gebouw.

---

1) *Kath. Illustr.* No. 34, 1907.

2) »Dorpskerken" in *Van onzen Tijd*, 7e jaarg. No. 5, bl. 224—28.

Ook wordt, dunkt mij, in al die beschouwingen dat uiterlijk aanzien wel wat al te zeer naar voren gedrongen, in tegenspraak met het goede beginsel, ons krachtig en klaar door Jan Kalf verkondigd [1]): »De buitenzijden der goede monumenten uit oudheid of middeleeuwen zijn niet anders dan de uitdrukkingen van den inwendigen toestand". Immers »indien het wezenlijke van een gebouw de innerlijke ruimte is, dan heeft het uiterlijke ervan, dan hebben de wanden geen andere bestemming dan de mogelijkmaking dier ruimte, en is hun alleen logische verschijning (vorm) voorgeschreven door de functie die zij in elk bepaald geval verrichten. Een goed deel der na-middeleeuwsche architectuur is hiermee veroordeeld" [2]). En nog weer: »De negentiend'eeuwsche architectuur heeft in dit verwaarloozen van het innig verband tusschen buiten- en binnen-aspect haar voornaamste kracht gezocht".

Nu is, dunkt mij, het gevaar niet denkbeeldig, dat al het wikken en wegen, hoe een kerkgebouw in zijne omgeving »staan zal" of »doen zal", van minder gunstige uitwerking zal worden op de inrichting van binnen. De phantasie zou waarlijk hier eene slechte raadsvrouw kunnen worden. Ik vraag den bouwmeesters nederig verlof om deze bedenking onderstellenderwijze op een bepaald geval toe te passen. Osdorp-Sloten, inderdaad »zoo vrij van sleur en zoo frisch gedacht" [3]), kreeg, voorzeker om de landelijke en schilderachtige ligging, wel een zwaren vierkanten toren [4]), ondanks de »zeer bescheiden middelen en beperkte fondsen", doch maar een effen koorsluiting, denkelijk weer juist om de bescheiden middelen, en zeker ook wijl naar de leer van den heer Kalf [5]), de voortreffelijkheid in ieder geval van veelhoekige of halfronde choorsluiting maar een gewaand axioma

---

1) »Over bouwkunst": *De Katholiek*, Dl. CXX, 1901. bl. 176, 175.

2) En hier zijn blijkbaar, en met allen grond, ook kerken bedoeld, die in romaanschen of gothieken stijl gebouwd werden.

3) Kalf, in *De Katholiek*, t. a. p. bl. 266.

4) *Sint Bavo*, 1900, bl. 376, en *De Kath. Kerk in Ned.* Plaat F.

5) *De Kathol.* t. a. p. bl. 264.

is"[1]). Doch een der edelste geesten onder onze priesters oordeelde over deze vlakke koorsluiting: »O.L.Heer komt er bij te kort".

Bijzonder merkwaardig, ten slotte, blijkt het, de tegenstelling op te merken die er, wat betreft de S. Jacobskerk van 's Hertogenbosch en hare uiterlijke verschijning, bestaat tusschen de rekenschap door de bouwmeesters gegeven, en het oordeel door den heer L. Cloquet[2]) uitgesproken. De eersten schrijven als volgt[3]):

»De kerk staat in een oud stadsgedeelte, de »Windmolenbergstraat", in de middeleeuwen genaamd: »de Wyntmolenbergh". In die dagen was deze een aanzienlijke stadswijk, wat nog blijkt uit de schaarsche overblijfselen van huisgevels, die de sporen dragen van vroegere grootheid en voornaamheid. Voor het grootste gedeelte nemen thans de S. Jacobskazerne met annexen en het geneeskundig gesticht »Reinier van Arkel" de ruimte in beslag.

In 1430 werd er eene S. Jacobskapel gebouwd.... In 1569, bij de verdeeling der stad in vier parochies, werd de kapel de parochiekerk.... In het jaar 1584 te klein geworden werd zij vervangen door de nog bestaande S. Jacobskerk, nu onderdeel van de S. Jacobskazerne. Dit trotsche monument, grootsch in afmetingen, hecht en sterk, in de schaduw van de S. Jan zich verheffend,... werd den katholieken ontnomen,... de toren is in 1632 gedeeltelijk en in 1752 geheel gesloopt. Bij resolutie van de Staten in 1689 werd de kerk bestemd tot paardenstal, in 1752 tot arsenaal, en in den huidigen tijd is zij ingericht tot kazerne".

En verder[4]):

»Het is ons voorgekomen, in de onmiddellijke nabijheid van die wondere kathedraal, die de »Almacht Gods" in het universeele van haar opzet en uitvoering zoo treffend ons leert beseffen, in de S. Jacob het denkbeeld van de »Majesteit des Heeren" op te wekken. Immers eene kerk in de traditioneele Gothiek opgetrokken zou misschien voor het oogenblik den gewonen geloovige minder vreemd toege-

---

[1]) Er wordt voorzichtig bijgevoegd: »in ieder geval"; maar de traditie is toch wel zóó eerwaardig, dat voor elk geval van afwijking duchtige redenen aanwezig behooren te zijn.

[2]) *Revue de l'art Chrétien*, Sept. 1907, p. 327.

[3]) *Geïll. Zondagsblad v. De Tijd*, 4 Aug. 1907.

[4]) *Sint Bavo*, 17 Nov. 1907.

schenen hebben; voor hem die dieper nadenkt, zou zij tot vergelijking uitlokken, en haar opbeuren van torens en gevels zou slechts dat ongeëvenaarde kunstgewrocht neerhalen en haar zelf aanmatigend en beuzelachtig maken".

De heer Cloquet schrijft: [1])

»La nouvelle église catholique de Saint-Jacques à Bois-le-Duc, élevée sur les plans de M.M. Joseph Cuypers (junior), et Jean Stuyt, est une oeuvre hors pair par sa conception rationnelle, l'élégante simplicité de ses lignes, la saveur expressive le son décor symbolique inspiré par M. l'abbé Xav. Smits, et aussi par son originalité de bon aloi. Elle a seulement le tort d'être en rupture violente avec la tradition artistique religieuse de son milieu".

Hier vinden we dus als uiterlijkheden der omgeving: een oud stadsgedeelte, de nabijheid der »wondere kathedraal" van S. Jan (afstand slechts 200 M.) en van de oude S. Jacob, hoezeer ook verknoeid toch nog »grootsch in afmetingen" (afstand 100 M.). Dat alles brengt van zelf, ook den gewonen aanschouwer die *niet* »dieper nadenkt", tot vergelijkingen. Zou daarom de S. Jacob torens en gevels gaan opheffen, dan zou zij slechts de S. Jan (verbeeld u) »neerhalen" en zich zelf aanmatigend en (de straf volgt de zonde) »beuzelachtig" maken. Daarvoor zal ze zich dus wel wachten, maar desalniettemin een vervaarlijk spichtigen toren de lucht insturen, tot »opposition piquante", [qui] »résulte de la sveltesse du très haut campanile carré, qui s'élance simple et nu, aminci vers le

---

[1]) De heer L. Cloquet, een Fransch archeoloog van naam, is secretaris van de *Revue de l'art Chrétien, publieé sous la direction d'un comité d'Artistes et d'Archéologues*, Desclée, De Brouwer et C. Lille-Paris. Het munt uit door degelijkheid van opstellen over alle onderwerpen van kerkelijke kunst, met uitvoerige verslagen van wetenschappelijke genootschappen, kunstberichten enz. uit heel Europa. Overvloedig rijk zijn de afbeeldingen, alsook het boekbeschouwend gedeelte. Jaarlijks 450—500 bladzijden in tweemaandelijksche afleveringen, groot quarto. Prijs *f* 12.50. Het tijdschrift moest vooral onder onze geestelijkheid meer bekend zijn; en ik kan niet nalaten, deze gelegenheid te benutten om onze katholieke kunstvrienden tot abonnement op te wekken. Er bestaat daarvoor nog eene gansch bijzondere beweegreden in de droeve verdrukking, waaronder de kerk van Frankrijk in onze dagen zuchten moet, en die op het bestaan van de *Revue* noodlottig moeten inwerken. Laten wij dan, ook om wille der kerkelijke kunst, aan onze Fransche broeders de ondersteunende hand reiken.

sommet comme une cheminée, mais finement décoré vers le sommet, et percé tout en haut d'ouïes à balconnets curieux". Intusschen luidt het eindoordeel van den alleszins bevoegde, dat het bouwwerk, waaraan de verdiende lof niet onthouden wordt, juist daarin te misprijzen is »dat het op geweldige wijze breekt met de godsdienstige kunsttraditie van zijne omgeving". En dit oordeel wordt vooral door de volgende beschouwingen gestaafd.

»Au point de vue artistique pur, de telles innovations sont assurées d'un facile succès de nouveauté. Un pareil édifice aux murs simplistes percés à même la masse de quelques grandes ouvertures et dominé par une coupole centrale, frappe vivement l'esprit, dans un pays où s'est enraciné depuis tant de siècles le style de nos pères caractérisé par une ossature nerveuse, complexe, équilibrée, une structure organique à silhouettes elancées, qui est propre aux pays du Nord. Le public contemporain est affolé de néo-style, assoiffé d'originalité, et certes le talent de M.M. Cuypers et Stuyt est à mème de le satisfaire à son gré. Mais force nous est d'etablir ici une distinction entre l'originalité personelle qui consiste à concevoir des idées nouvelles et des combinaisons heureures, laquelle ne fait pas défaut a Saint-Jacques, et l'originalité d'emprunt toute rélative, qui revient à rompre avec les plus respectables traditions et à substituer aux types consacrées des importations de l'étranger; telles sont les formes gréco-byzantines du plan de Saint-Jacques et de sa coupole, les formes lombardes de ses pignons, les formes italiennes de son campanile et de la clôture ionique aux lions (laquelle clôture offre ici une étrange mixture de styles)".

Maar genoeg over het uiterlijke aanschijn van het kerkgebouw; de moderne eischen gelden ook de *inwendige inrichting;* en ze laten zich samenvatten onder de leus: *volkskerken.*

Ouderkerk a/d. Amstel. *(Slot volgt.)* J. J. GRAAF.

MARIA BEATRICE VAN MODENA KONINGIN VAN ENGELAND.

Wanneer men de levensgeschiedenissen bestudeert van onzen Stadhouder-Koning Willem III en zijn mede-regente in Engeland Maria II, komt men telkens de lieftallige persoonlijkheid tegen van Engeland's éénige Italiaansche Koningin, de laatste, die naast een Stuart in St. James en Whitehall troonde: Maria Beatrice d'Este, geboren prinses van Modena, gemalin van Jacobus II, stiefmoeder van onze Oranje-vorstin Maria Stuart.

Wanneer wij haar portret bezien herhaaldelijk door het elegante penseel van Lely weergegeven in het rijke pittoreske costuum dier dagen — want hij werd niet moede de zuiver klassieke lijnen van haar schoon gelaat, haar schitterende oogen en donkere haren te schilderen — zooals zij nauwelijks 15 jaar oud voor het eerst in Engeland verscheen, of later nadat leed en zorgen haar gerijpt hadden, als Koningin van Engeland op de doeken van Sir Godfrey Kneller en Wissing, altijd treft ons die voorname gratie, die waardige schoonheid, dat ideaal van reine vrouwelijke lieftalligheid, welke zich in haar geheele zijn weerspiegelt en niets anders is dan de uitdrukking van Maria Beatrice's edel karakter en hooge levensopvatting.

Dit karakter, deze persoonlijkheid leeren wij eerst goed en duidelijk kennen door de brieven, die over en door haar zelve zijn geschreven van den tijd af, toen zij niet dan met den grootsten tegenzin en alleen op dringend verzoek van den Paus de hand aannam van den 25 jaar ouderen bruidegom, den Hertog van York, totdat zij eindelijk moe geleden, moe

gestreden en moe geweend de oogen voor goed sloot in het oord der verbanning.

Lang was koningin Maria Beatrice zoo goed als onbekend in de herinnering der Engelschen; zij was de laatste der drie Stuart-koninginnen, katholiek als zij, ongelukkig ook als haar voorgangsters Henriette Maria van Frankrijk en Catharina van Braganza. Nog geen vier jaar heeft zij de kroon gedragen naast haar man, toen moest zij zijn lot deelen, onttroond, verjaagd, belasterd als hij. Men vergat haar in het land van haar troon, men herinnerde zich nauwelijks dat de Pretendent nog een moeder had, ja, men betwistte haar zelfs dit moederschap door haar te beschuldigen van het schandelijkste bedrog.

De trouwe, nauwgezette, wel wat te uitvoerige levensbeschrijfster der Engelsche koninginnen, Miss Agnes Strickland, heeft het eerst de aandacht gevraagd voor deze misschien edelste en schoonste koningin van het Britsche rijk, waar de vorstinnen steeds zulk een groote rol speelden vanaf koningin Maud tot koningin Victoria.

Met onuitputtelijk geduld heeft zij in de archieven gepluisd en vele documenten aan het licht gebracht, die haar in staat stelden een zeer interessant karakterbeeld ook van deze koningin te ontwerpen. Doch na haar werd nog meer licht rondom de sympathieke vorstin ontstoken door het vinden van een groot aantal origineele stukken, die de Markiezin Campana de Cavelli publiceerde in haar monumentaal werk: *Les derniers Stuart à St. Germain en Laye.* Het laatste woord over haar is echter hoogstwaarschijnlijk gesproken in de onlangs uitgekomen biographie van Martin Haile: *Queen Mary of Modena, her life and letters,* dat ons een portret ten voeten uit geeft van eene vrouw, die met recht genoemd mag worden, de Koningin van Smarten, *la Reine douloureuse,* wier gouden kroon zoo spoedig in doornen veranderde en die evenals Marie Antoinette, volgens het mooie woord van Chateaubriand, aan de wereld toonen moest hoevele tranen de oogen van koninginnen kunnen bevatten.

Het zij ons geoorloofd in betrekkelijk korte trekken het

beeld weer te geven, door deze ernstige en geduldige historieschrijvers ons zoo uitvoerig en met zooveel liefde geteekend van deze waarlijk sterke christin, trouwe gade, waardige koningin, liefdevolle zwaarbeproefde moeder, echte Vrouw.

I. Hertogin van York.

Niets scheen onwaarschijnlijker dan dat een prinsesje van een miniatuur-hof in Italië eenmaal den Engelschen troon zou beklimmen; een samenloop van allerlei omstandigheden was daartoe noodig.

Maria Beatrice Anna Margareta Isabella van Modena stamde af van een der oudste en roemrijkste vorstengeslachten van Europa: van de Estes, een familie bezongen door Italie's grootste dichters Ariosto, Tasso en zelfs Dante, en die steeds vooraan stond, waar het gold kunsten en poëzie te beschermen.

Modena was een klein hertogdom, nadat het zijn schoonste juweel Ferrara, een deel van den Kerkelijken Staat geworden, verloren had; het was omstreeks 56 Engelsche mijlen lang en 36 breed. Daar regeerde, toen de Engelsche prins zich door Europa heen een bruid liet zoeken, de Hertogin-Moeder Laura in naam van haar minderjarigen zoon Francesco. De ouders van Maria Beatrice waren Alfonso d'Este en een der minder bekende nichten van kardinaal Mazarin, Laura Martinozzi, dochter van graaf Hieronimo Martinozzi de Fano en Margareta Mazarini, vierde zuster van den Kardinaal-Minister.

Wie eenigszins met de geschiedenis van het Fransche hof uit die dagen bekend is, weet welke rollen aan de mooie, geestige nichten van Mazarin door hun machtigen oom werden toebedeeld. Door haar huwelijken moesten zij zijn invloed vermeerderen, zijn positie versterken. Zij waren zeven in getal: vijf Mancini's en twee Martinozzi's. Een oogenblik liep een harer gevaar oom's bedoelingen te overschrijden, even zweefde de kroon van Frankrijk boven haar mooi hoofdje, en dat zij er niet voor goed op bleef rusten, was Mazarin's schuld: nichtje's eerzucht dwarsboomde zijn plannen op bedenkelijke

wijze. Een andere Mancini zou, naar men zegt, Engeland's koningin geworden zijn, als zij niet ter kwader uur reeds minder gelukkig getrouwd ware geweest; een derde was de moeder van den beroemden Prins Eugenius van Savoye. Over het algemeen deden de Mancini's op minder eervolle wijze van zich spreken: haar leven werd rijk aan allerlei niet zeer stichtelijke avonturen. Van beter soort waren de beide Martinozzi's: de eene Anna Marie, gehuwd met Conti, een prins van den bloede, werd een soort van jansenistische heilige, Laura huwde den hertog van Modena en zou de moeder van een koningin worden.

Zij moet een vrouw van meer dan gewone bekwaamheden, strenge beginselen en hooge deugd geweest zijn; haar huwelijksleven met don Alfonso was niet veel meer dan een ziekenverpleging, want hij, door tijdgenooten beschreven als een vorst, die het sieraad van zijn eeuw had kunnen zijn, was gedurende zijn korte regeering een martelaar van de jicht. Zijn eenige geluk, herhaalde hij dikwijls, was het bezit van een vrouw, die geboren scheen om hem in zijn beproevingen te troosten. Voorbeeldig schijnt zij hem verzorgd te hebben; hij stierf in den bloei zijner jaren en liet zijn twee kinderen Maria Beatrice en Francesco, zijn opvolger, vol vertrouwen op haar wijsheid onder Laura's voogdijschap achter.

Kardinaal Rinaldo d'Este werd de raadsman van de regentes en stond zijn schoonzuster bij in haar zware taak, de opvoeding van haar kinderen en het bestuur van haar land.

De moeder voedde haar kinderen streng, bijna te streng, op; zij had hen innig lief, maar de liefde maakte haar meer helderziende dan blind voor hunne fouten. Zelf moeder geworden, verhaalde Beatrice aan haar vriendinnen trekjes uit haar jeugd, maar voegde er bij, dat zij haar kinderen volgens een geheel ander systeem opvoedde, zij toch regeerde hen met liefdevolle, zachte hand, zich herinnerend hoezeer zij onder den ijzeren dwang harer strenge moeder had geleden.

Vooral onderdrukte hertogin Laura elk bewijs van zwakheid of lafhartigheid in haar kinderen. Zelfbeheersching en onverschrokkenheid achtte zij de voornaamste deugden in vorsten.

Eens toen zij nog een zeer klein meisje was, schrikte Beatrice voor schoorsteenvegers, die den schoorsteen in het paleis moesten vegen. De moeder liet hen bij het princesje komen, opdat zij zich van nabij kon overtuigen, dat er niets aan hen was om bang voor te zijn.

De kleine hertog moest zooveel leeren, dat zijn gezondheid er onder leed. Toen zijn oom prins Rinaldo de hertogin hierop wees, gaf zij dit antwoord, een Romeinsche matrone waardig: »Beter geen zoon te hebben dan een zonder verstand en zonder verdiensten".

Eens dat de aanstaande koningin van Engeland herhaaldelijk een vers van den psalm Benedicite oversloeg, kreeg zij van haar moeder een klap om de ooren.

Toen beide kinderen werd gevraagd wat zij liever deden, bevelen of gehoorzamen, waren zij zoo doordrongen van hun toekomstige plichten, dat Francesco antwoordde, hoe hij het liefst zou bevelen, en Beatrice, het liefst gehoorzamen.

Marie Beatrice werd naar een klooster van de Visitandinen gezonden, om haar opvoeding te voltooien. Zij gevoelde zich bij de zachte, vriendelijke zusters, onder welke zich een harer tantes, een jongere zuster van haar vader, bevond, gelukkiger dan te huis.

Haar teedere, voor alle aandoeningen gevoelige ziel en haar diepe godsvrucht, deden haar wenschen, hier haar leven door te brengen; zij meende door God geroepen te zijn Hem in Zijn heiligdom te dienen. Haar vrome moeder had geen bezwaren tegen dit plan, en zoo werd algemeen geloofd dat de prinses van Modena den nonnensluier zou aannemen.

Maar terwijl het jonge meisje in het stille klooster zich voorbereidde tot den verheven staat eener bruid des Hemels, werden in het hooge Noorden voor haar de draden gesponnen van een geheel ander levenslot.

Het Italiaansche prinsesje wist nauwelijks, waar Engeland lag, nog minder, dat daar een koning regeerde Karel II, wiens huwelijk met de Portugeesche prinses Catharina van Braganza kinderloos was gebleven, en dat zijn broeder de

vermoedelijke troonopvolger, juist in dien tijd, toen Beatrice over haar jong leven wilde beschikken, weduwnaar werd.

De hertog van York, later Jacobus II, wordt, vooral in Holland, beschouwd als een hoogst middelmatig, bekrompen, zelfs lafhartig man, en toch is niets minder waar; hij was evenals alle kinderen gesproten uit de vereeniging der beide oude vorstenhuizen Stuart en Bourbon (Karel I was met een dochter van Hendrik IV gehuwd) knap van voorkomen, geestig, ontwikkeld, dapper, maar in vele opzichten een ware pechvogel zijn leven lang.

In zijn jeugd had hij in de ballingschap onder Turenne en Condé gestreden, later als Admiraal van Engeland, menigen zeeslag gewonnen, maar altijd werd door de een of andere omstandigheid, de eer der overwinning voor hem verduisterd.

Zijn huwelijk met een vrouw, niet uit vorstelijken bloede, had hem gedurende eenige jaren de ongenade van zijn moeder en broeder gekost. Hoewel hij lang geen onberispelijk echtgenoot was, schijnt dit huwelijk toch zeer gelukkig geweest te zijn; van hun acht kinderen bleven slechts twee in het leven, de beide dochters, die hem later zoo bitter zouden doen lijden. Op haar sterfbed verklaarde de hertogin van York, dat zij sedert eenigen tijd den anglikaanschen godsdienst voor den katholieken verlaten had en niet lang daarna legde ook de hertog zijn bevelhebbersstaf der Engelsche marine neder, omdat hij als katholiek niet langer dat eereambt kon vervullen.

Reeds langen tijd had men deze terugkeer van Maria Stuart's achterkleinzoon tot den godsdienst zijner voorvaderen vermoed en gevreesd. Hij was op het oogenblik het meest populaire lid van het vorstenhuis: zijn dapperheid en echte veldheersblik, zijn vroolijkheid en goedhartigheid, gevoegd bij een fraai mannelijk voorkomen, hadden hem de harten van zijn aanstaand volk gewonnen.

Dat hij op het hoogtepunt van zijn roem, in volle werkkracht er toe besluiten kon om wille zijner overtuiging afstand te doen van alle eereposten en een groot jaarlijksch inkomen, sprak zeker ten gunste van zijn karakter.

De erfopvolging in Engeland was toen ten tijde een zaak van groot gewicht; eenigen raadden den koning aan zich van zijn vrouw te laten scheiden, anderen, waaronder niemand minder dan de anglikaansche bisschop van Sarum, Burnet, schreef een zeer geleerd en uitvoerig betoog om te bewijzen, dat de koning in zijn recht was een tweede vrouw bij het leven der eerste te huwen, want beweerde hij : »Ik zie geen bezwaar, zoo ernstig tegen polygamie, dat niet opwegen kan tegen de groote en gevaarlijke kansen, die zoovele duizenden bedreigen, indien het niet toegestaan werd".

En de wet werd met een meerderheid van twee stemmen door het Hoogerhuis aangenomen!

Maar de koning, hoe zwak en loszinnig van zeden hij ook zijn mocht, had nog te veel eergevoel om van dit verlof gebruik te maken en drong er op aan, dat zijn broeder Jacobus zich een vrouw zou kiezen onder de katholieke prinsessen van Europa.

In Februari 1673 begaf zich de graaf van Peterborough, de vriend en trouwe dienaar van den hertog van York, op weg om voor zijn meester een nieuwe hertogin te zoeken.

Hij had een lijstje mee van elf prinsessen. Vijf waren reeds spoedig om verschillende redenen uitgevallen, zes bleven er nu nog over.

»Zij moet vooral mooi zijn", had de prins lachend zijn zaakwaarnemer toegeroepen. Zijn eerste vrouw, die hij geheel uit liefde had getrouwd, was leelijk, zwaar en grof geweest, nu wilde hij het met een ander slag beproeven.

Boven op het lijstje stond de beeldschoone aartshertogin Claudia Felicitas, dan de prinses Eleonora Magdalena van Neubourg, Maria Anna van Wurtemberg, de hertogin van Guise, mejonkvrouw De Retz en Maria Beatrice van Modena.

De graaf van Peterborough had zwaar werk; van alle kanten omweefde hem en de bruidjes in spe een net van intrigues. Reeds zoo goed als klaar was hij met Claudia Felicitas, toen de prinses een geheime boodschap ontving om nog wat te wachten. De keizerin van Duitschland werd ziek, en mocht

zij komen te sterven, dan had de treurende weduwnaar reeds besloten haar de vacante plaats aan te bieden; zoodra de keizerin werkelijk stierf, gaf Claudia den hertog onmiddellijk het reeds half gegeven woord terug. Dus naar Parijs! De hertogin van Guise werd dadelijk afgekeurd: zij was klein en wat mismaakt. Jonkvrouw De Retz kwam ook niet in aanmerking. De prinses van Neuburg had neiging tot corpulentie; door deze zwaarte werd zij te licht bevonden; later werd zij Claudia's opvolgster op den keizerstroon en kon haar wrok over de ondervonden vernedering niet overwinnen; door haar toedoen weigerde de keizer, koning Jacobus in diens moeilijkheden bij te staan. De prinses van Wurtemberg had meer kans van slagen, zij beschouwde zich reeds als de bruid van den hertog van York. Peterborough had uit naam van zijn meester haar hand gevraagd en zij beloofde die gaarne, toen er onverwacht bericht uit Engeland kwam, dat de prins van gevoelen veranderd was en de prinses van Modena wenschte te huwen.

Peterborough wachtte de onaangename taak de Wurtembergsche prinses de verandering in zijn meesters plannen mede te deelen; hij moest met groote moeite de teleurgestelde vrouw tot bedaren brengen, maar er was niets aan te doen, en hij reisde naar Modena.

Welke reden Jacobus mag gedreven hebben, hij de veertigjarige, zijn oog te laten vallen op een vijftien-jarig kind, is moeilijk te raden. 't Waarschijnlijkste is, dat Karel II hem wonderen had verteld over zijn oude vriendin Hortense Mancini, volle nicht van hertogin Laura; hij hoopte misschien in haar dochter de schoonheid en den geest der »Mazarines" terug te vinden.

Misschien legde het ook gewicht in den schaal, dat neef Lodewijk XIV zeer vóór een Modenaasch huwelijk was, zoo het niet ging met Marie Beatrice dan met haar tante Eleonora d'Este, wier leeftijd van dertig jaar veel meer overeenkwam met dien van den hertog-weduwnaar.

Maar nauwelijks had Petersborough het prinsesje gezien, of hij was verrukt en zwoer, dat zijn meester haar en geen

ander tot vrouw zou kiezen. Hij beschrijft haar in zijn depêches naar het Engelsche hof als volgt. »Groot en bewonderenswaardig van gestalte, de teint van een frissche blondine, haar zwart als git evenals wenkbrauwen en oogen, maar de laatste zoo vol licht en zoetheid, dat zij verblinden en tevens bekoren. Het scheen, dat natuur hun oppermacht had gegeven om te dooden en om te redden; en in den geheelen vorm van haar gelaat, dat van het fraaiste ovaal was, zag men alle schoonheid en alles wat groot en bekoorlijks in eenig schepsel kon zijn."

Eén ding was er alleen tegen, de prinses scheen niet ingenomen met het aanzoek en, wat haar moeder zeker van alle vorstelijke moeders uit dien tijd gunstig onderscheidt, zij trachtte niet haar dochter te beïnvloeden, die een hartgrondigen afkeer scheen te hebben tegen het huwelijk in het algemeen en tegen dit in het bijzonder. Beatrice had slechts één wensch: non te worden in het klooster van de zusters der Visitatie door haar moeder vlak bij het hertogelijke paleis gebouwd.

Lang duurde de strijd; tevergeefs drongen Karel II en de koning van Frankrijk bij het meisje om haar toestemming aan. Zij bleef weigeren, en de hertogin hield vol, dat zij haar dochter niet wilde dwingen; eindelijk schreef Paus Clemens X aan het nog niet vijftien-jarige kind om haar voor te houden, van hoe groot belang haar huwelijk met den toekomstigen koning van Engeland zou zijn voor de katholieke zaak, hoe veel goed zij zou kunnen doen door den invloed van haar deugden en haar godsvrucht, welke verheven taak haar wachtte en dat, hoe lofwaardig ook haar voornemen mocht zijn God als religieuze te dienen, in het huwelijk met den engelschen prins een grooter veld van verdienste haar wachtte dan in het klooster. Hij vermaande haar dus dit alles wel te overwegen en hem uit kinderlijken eerbied dezen grooten troost te schenken.

Deze brief deed onmiddellijk het trotsche hoofdje van Beatrice buigen, zij gaf haar toestemming en bracht in den huwelijksstaat de deugden van gehoorzaamheid, godsvrucht

en zelfverloochening mede, die zij in het klooster bijzonder had willen beoefenen.

Miss Strickland schijnt niets van dezen brief te hebben geweten, zij zegt er tenminste geen woord van, maar verhaalt zelfs, dat de Paus dispensatie weigerde om de macht van het huis d'Este niet te vergrooten en dat het paar toen in het geheim bij volmacht getrouwd werd door een engelschen Jacobijner Pater, White genaamd, nadat de bisschop van Modena zijn medewerking geweigerd en zijn priesters verboden had het huwelijk in te zegenen.

Waarheid is, dat Peterborough, nadat de prinses haar toestemming gegeven had, groote haast met de voltrekking van het huwelijk maakte; het Parlement zou nooit zijn toestemming geven tot een huwelijk van den troon-opvolger met een katholieke; 't was dus van het hoogste belang dat het een fait accompli zou zijn, vóórdat het britsche Parlement den 23sten October bijeen kwam.

De Paus wilde echter in het contract eenige artikelen opgenomen zien, die aan Beatrice de vrije uitoefening van haar godsdienstplichten veroorloofden. Dispensatie was natuurlijk niet noodig, daar beide partijen katholiek waren. Den 30sten September ontving de hertogin een brief van Z. H. waarin hij zijn ingenomenheid uitsprak met het huwelijk en beloofde de noodige papieren te zenden; maar juist op dezen dag werd het contract geteekend en Peterborough huwde in naam van den hertog van York met de jonge prinses. De hofkapelaan, Don Andrea Roccagli, zegende het verbond in. Dadelijk werd aan de jonge hertogin den voorrang gegeven, boven haar moeder en stiefgrootmoeder. Groote feesten vierden het heugelijke feit: maskerades, optochten, cavalcades, een feestmaal zoo schitterend als Lord Peterborough nooit een had aanschouwd en waarbij de bekende kunstzin der Estes zich openbaarde in de keuze der costumes en in de tafelversiering, zelfs in de wonderen der suikerbakkerskunst.

Hoe de jonge vorstin te moede was onder al de eerbewijzen en het huldebetoon van haar aanstaande landgenooten, het gejuich en gejubel van haar volk, is licht te begrijpen;

Zij voelde zich als een martelares, die haar jong leven ging ten offer brengen aan de eer van God en zijne Kerk, en te midden van al de wereldsche vreugde dacht zij met weemoedige smart aan den stillen vrede der kloostercel, die zij nu voor goed moest opgeven. Indien de toekomst voor haar open had gelegen, met hoeveel meer droefheid en angst zou zij dan haar nieuw leven zijn ingegaan!

Jacobus kreeg onmiddellijk bericht van zijn huwelijk; toen hij vernam, dat hij weer een getrouwd man was, zeide hij tot zijn dochters: »Ziezoo meisjes, ik heb voor een speelkameraad voor je gezorgd!"

Den 5den October, juist op haar 15den verjaardag, zette Maria Beatrice de eerste stappen op den doornigen weg, dien zij tot het einde van haar leven moest gaan. Tranen, tranen en nog eens tranen waren het, die haar oogen verduisterden bij het verlaten van haar paleis, haar stad en klein land, waar zij zoo gelukkig was geweest. De hertogin-moeder en de jonge hertog vergezelden haar met een grooten hofstoet. De tocht ging met kleine dagreizen voort; men legde dagelijks van 20 tot 30 mijlen af. In Turijn werden zij door den hertog van Savoye met onderscheiding ontvangen; daar zij incognito reisden, was er van openbare eerbetoogingen geen sprake. Men ging gelukkig de Mont-Cénis over, de dames in draagstoelen gezeten, de heeren te paard.

In Frankrijk begroette de markies de Dangean de jonge hertogin bij haar aankomst en bleef haar vergezellen tot Londen; de reis geschiedde toen op kosten des konings. In Lyon brachten zij twee dagen door; men bezocht het klooster der Zusters der Visitatie, de vorstinnen gingen daar ter Communie en vereerden het hart van den H. Franciscus van Sales en andere reliquieën, die hem hadden toebehoord, o. a. de matras, waarop hij stierf, zijn boetekleed, kussen en schrijftafel.

In een lieven, in zuiver Italiaansch geschreven brief verhaalt Beatrice haar wedervaren aan de zusters in Modena. Langs de Rhône ging het naar Fontainebleau, en van daar naar Versailles, waar Lodewijk XIV met vorstelijke eer de jonge bruid ontving; maar hier wachtte hun slecht nieuws:

de tegenstand van het Parlement tegen het huwelijk van den troonopvolger met een katholieke prinses en als gevolg daarvan het eenstemmige besluit om het gesloten verbond nietig te doen verklaren.

Jacobus zond zijn hofkapelaan, pater Sheldon, naar zijn vrouw met een brief, waarin hij haar geruststelde en zijn groot verlangen uitsprak om haar weldra te zien. Van vermoeienis en emotie werd de prinses ziek, en dit oponthoud maakte Karel II zich ten nutte om met meer kracht op te treden dan hij gewoon was. Hij verklaarde het officieel gesloten huwelijk voor onontbindbaar en zond het Parlement tot den 7den Januari naar huis.

Den 1en December stak de bruid het Kanaal over en in Dover had de ontmoeting tusschen de echtgenooten plaats. Beatrice in vollen glans van jeugd en schoonheid zette het hart van den veel ouderen bruidegom en van alle Engelschen dadelijk in vuur en vlam, en zooals Lord Peterborough schreef: »Zij nam dadelijk bezit zoowel van zijn hart als van zijn leven". Wat Beatrice steeds onderscheidde: de natuurlijkheid van haar manieren en het gepaste van haar optreden, maakte op de Engelsche natie evenveel indruk als op de Fransche; maar niet te verwonderen was haar eerste teleurstelling bij het zien van haar man, die hoewel groot en knap van figuur, toch zijn veertig jaar zichtbaar droeg, bovendien door de pokken geschonden was en een spraakgebrek had, waardoor hij zich in oogenblikken van opgewondenheid niet goed verstaanbaar kon maken.

Op bevel des konings moest het huwelijk door den bisschop van Oxford nog eens in het openbaar voltrokken worden. Het schijnt echter, dat na de verzekering van Lord Peterborough, dat het huwelijk in Modena wettig gesloten was, de anglikaansche bisschop zich er toe bepaalde het contract voor te lezen en het paar voor gehuwd te verklaren.

Karel II doorleefde moeilijke uren om zijn broeder, maar hij bleef hem flink terzijde; toen de leden van het Parlement in hun verontwaardiging een vastendag wilden voorschrijven om Gods toorn van Engeland af te wenden tengevolge van het

paapsche huwelijk, antwoordde hij leuk weg, dat zij gerust mochten vasten, als zij er plezier in hadden, want dat vasten een verdienstelijk werk was.

Niet zonder vrees zag men dus den intocht der jonge hertogin in Londen tegemoet; goede vrienden gaven den hertog in zijn eigen belang den raad zich terug te trekken op zijn landgoederen, afstand te doen van zijn rechten en als gewoon landedelman met zijn vrouw te leven. Jacobus bedankte voor den vriendelijken raad en rekende niet te vergeefs op Beatrice's schoonheid, die haar alle harten zouden winnen.

Schoonheid is dan ook de eerste gave, die het wulfte volk van een vorstin eischt. Eerst nadat zij door haar uiterlijk indruk gemaakt heeft op hun fantaisie, pleegt men aandacht te wijden aan haar andere voortreffelijkheden.

Koning Karel, de groote kenner van vrouwenschoonheid, was dadelijk zeer ingenomen met zijn nieuwe schoonzuster. Zijn katholieke vrouw, de leelijke Catharina van Braganza, voelde minder sympathie met haar geloofsgenoote; er bleef altijd eenige koelheid tusschen beide vorstinnen, heerschen. Was hier jalouzie in 't spel? De brave, vrome, maar zeer verwaarloosde koningin scheen van deze vrouwelijke zwakheid niet vrij te zijn.

Groote feesten werden er gegeven ter eere der jonge bruid, om strijd bezongen dichters haar schoonheid en vereeuwigden schilders haar trekken of sneden graveurs ze in het edel metaal der gedenkpenningen. Ook wanklanken werden gehoord in de zoete harmonie van lof, nijdigaards en fanatieken hoonden haar in spotverzen en bedreigden haar met Godes en hun eigen wraak. Maar ondanks alles mocht de kardinaal d'Este toch met recht naar Modena schrijven over het wondervol succes, dat aan zijn nicht in haar nieuw land te beurt viel.

De prinses kon echter niet goed aarden, vooral niet na haar moeders heengaan. Droevig klinkt de brief aan haar trouwe vriendinnen van de Visitatie gericht, waarin zij haar gebeden vraagt. Zij schreit zooveel en voelt zich zoo eenzaam en droefgeestig. Van haar gemaal spreekt zij met bewondering en hoogachting, maar de liefde voor den

forschen man is in het hart van het jonge meisje nog niet opgebloeid.

Te zamen schreven zij den Paus om zijn Apostolischen zegen over hun huwelijk af te smeeken, na vergiffenis te hebben gevraagd voor het haastige sluiten daarvan, met de verzekering, dat de prinses haar kerkelijke plichten behoorlijk vervullen kon. De zegen kwam, hoewel wat laat, een vol jaar daarna in Februari 1675.

Nog bleef de oppositie hevig gekeerd tegen de katholieke hertogin en haar Italiaansche hofhouding. Slechts langzaam kon zij de sympathie van haar nieuwe landgenooten winnen door aan dit zedelooze hof de deugd weer in eere te brengen, die — men moet het bekennen — door de teruggetrokkenheid en sombere godsvrucht der koningin en haar omgeving tamelijk wel synoniem geworden was met verveling en bekrompenheid.

De taak was voor zulk een jonge vrouw zwaar, misschien te zwaar, maar Beatrice was intelligent, ontwikkeld en had een zeer hoog gevoel van plicht. Zij begon met hetgeen het meest voor de hand lag. Zij leerde Engelsch en trachtte de genegenheid van haar stiefdochters, weinig jonger dan zij zelf, te winnen, zij beschermde de kunsten, vooral de muziek en de letterkunde, en riep Italiaansche kunstenaars aan haar hof. Ook hield zij goed orde op haar zaken: alle dienaren werden punktelijk betaald, uitgaven en ontvangsten bleven steeds in evenwicht, terwijl de koning altijd aan chronische tekorten in kas leed en allerlei geoorloofde en minder geoorloofde middelen te hulp moest roepen om vlot te blijven. 't Duurde dan ook niet lang, of het paleis van St. James, waar de hertog van York verblijf hield, was bekend om den goeden, fijnen toon, die er heerschte en zeer contrasteerde met de losse zeden in Whitehall.

Nog geen jaar later had Maria Beatrice door haar reine schoonheid, lieftallige onschuld en degelijkheid alle harten gewonnen; de koning zelfs aangetrokken door de bekoring, die haar omgaf, verklaarde, zich nergens zoo gelukkig en aangenaam te voelen dan aan het hof van zijn broeder.

Reeds in Maart schrijft Maria Beatrice aan haar broeder, dat zij zich uitstekend op haar plaats bevindt en goed behandeld en algemeen geacht wordt.

Haar liefde tot haar echtgenoot groeit ook aan. Flink heeft zij zich in haar omgeving geschikt, haar plicht gezocht en trouw beoefend, en het geluk liet zich niet wachten.

Ongelukkig was Maria Beatrice met haar kinderen. In Januari 1675 werd haar oudste dochter Catharina Laura geboren, die reeds in October daaropvolgend aan stuipen overleed en bij haar bet-overgrootmoeder Maria Stuart in de tombe werd gelegd. De dood van dit kind was oorzaak van een ongesteldheid der moeder en van de verijdeling eener nieuwe hoop.

Een groote storm stak intusschen op tegen het hertogelijke paar. Tot in April 1676 had de hertog niet in het openbaar zijn terugkeer tot de Katholieke Kerk beleden. Hij woonde nog steeds de anglikaansche godsdienst-oefeningen naast den koning, zijn broeder bij. Het huichelen moede, verklaarde hij, Zijn Majesteit voortaan slechts tot de kerkdeur te willen vergezellen.

Dit besluit ergerde den koning, verontrustte Lodewijk XIV, die zooals men weet zijn »broeder" van Engeland door een jaargeld van een millioen pond aan zijn belangen verbonden had, en maakte het Engelsche volk of liever hun dominés razend. Op alle preekstoelen werd het verraad van den troonopvolger bejammerd en veroordeeld, hij en zijn familie vervloekt, gehuild over de stortvloed van rampen, die de aanstaande triomf van het Papisme over Engeland brengen zou.

Karel wist niet beter te doen om de verontruste gemoederen tot kalmte te brengen dan zijn nichtje, Jacobus' oudste dochter, Maria, aan den prins van Oranje, den verdediger van den protestantschen godsdienst, tot vrouw te geven.

Interessant is het in een brief van Hertogin Maria Beatrice de vermelding van dit huwelijk te lezen, dat zoo noodlottig voor haar toekomstig leven zou worden: »'t Spijt me zeer haar [Maria] te moeten missen, omdat ik zooveel van haar houd en zij inderdaad een prinses is van groote verdienste".

Zij was intusschen weer moeder geworden van een dochtertje Isabella, dat ook bijna voortdurend sukkelde, en eenige

dagen na het huwelijk van Willem en Maria gaf zij aan den vurig verlangden erfprins het leven, waardoor Maria troonopvolgster af werd en Willem's kansen op de Engelsche kroon zeer verminderden.

Helaas! het kind mocht geen maand oud worden. Zijn dood werd toegeschreven aan vergift en de te groote jeugd zijner moeder. Niemand scheen er in die dagen aan te denken, dat zijn stiefzuster Anna pas van de pokken hersteld haar broertje in de wieg ging bewonderen, hem misschien kuste en alzoo de besmetting aan het teere wicht mededeelde.

De pokken waren een geesel voor de koninklijke familiën uit dien tijd, vooral de Stuarts schenen er zeer vatbaar voor; allen bijna zonder uitzondering werden er door aangetast en de meesten vielen er als slachtoffers van. Zoovele jonge hoopvolle levens werden door deze wreede ziekte weggerukt.

In October van het volgende jaar vertrok Beatrice met haar stiefdochter Anna naar Holland om een bezoek te brengen aan de oudste dochter, ziek en verdrietig, omdat haar man haar met zooveel onverschilligheid behandelde en vol heimwee naar haar Engelsche familie.

»Wij verlangen zoo haar te ontmoeten — schrijft de hertogin aan haar broer — want ik houd van haar, of zij mijn eigen dochter is en ook verlang ik zeer dit land te zien".

Willem van Oranje schijnt de dames zeer vriendelijk ontvangen te hebben, en zijn jonge vrouw leefde op in het gezelschap van haar lieve stiefmoeder en zuster. Zij waren resp. 18, 16 en 14 jaar oud!

Bij haar terugkeer wachtte Maria Beatrice een droeve, moeitevolle tijd — het beruchte complot van Titus Oates begon den noodlottigen strijd tegen den hertog van York, die in 1688 tot den val van Koning Jacobus moest leiden.

't Is bekend, hoe deze listige schurk een samenzwering fantaseerde, waaraan de Engelsche katholieken met den hertog aan hun hoofd zouden hebben deelgenomen, om den koning te vermoorden en de regeering omver te werpen. Men hoorde van niets dan van complotten, sluipmoorden,

beschuldigingen; onbeschrijfelijk was de agitatie, die er heerschte; de onzinnigste geruchten werden geloofd, geen misdaad zoo zwart, of de katholieken waren er toe in staat.

Op Oates' verklaringen werden vele onschuldigen gevangen genomen en in staat van beschuldiging gesteld.

»Ik ben zeer bedroefd — schrijft Beatrice — over de ellende van de arme katholieken, die werkelijk uiterst groot is. Zij worden allen uit Londen verbannen en vele arme menschen sterven van honger en ontbering. Moge God ons geduld geven en het einde dezer vervolgingen, als het voor Zijn meerdere glorie is. Ik moet eindigen, want ik kan over niets anders spreken en durf niets meer dan dit zeggen".

Een der eerste slachtoffers was Maria Beatrice's secretaris, Coleman, die ter dood gebracht werd. In zijn bezit vond men brieven van de hertogin aan den Paus; maar hun inhoud was zoo onschuldig, dat men er haar niet om lastig kon vallen.

Coleman werd opgehangen en gevierendeeld; tot het laatst bezwoer hij zijn onschuld en verklaarde als trouw katholiek te sterven. De hertogin moest al haar katholieke dienaren ontslaan en Titus Oates ontzag zich zelfs niet koningin Catharina openlijk van hoogverraad aan te klagen.

Om de tot razernij opgewonden geesten te bedaren, ontbond de koning het parlement en gaf den hoogst geplaatsten bisschoppen in de anglikaansche kerk bevel, den hertog over te halen tot hun gemeenschap terug te keeren. Natuurlijk bleef de poging zonder gevolg, en nu beval de koning onder den vorm van een vriendschappelijken raad zijn broeder voor eenigen tijd met zijn vrouw het land te verlaten.

De hertog en de hertogin gehoorzaamden met grooten tegenzin, zij hadden veel moed aan den dag gelegd en veler bewondering opgewekt door hun onverschrokken optreden. Hun beide kinderen, de 15-jarige Anna en de 3-jarige Isabelle, mochten hen niet eens vergezellen.

Den 27sten Maart bereikten zij Brussel en maakten later een reisje naar Den Haag, waar zij de prinses in beteren toestand aantroffen. Een groote vreugde wachtte de hertogin

in Brussel: haar moeder kwam haar bezoeken, na vijfjarige scheiding. De ontmoeting was onbeschrijfelijk zoet. Hertogin Laura had een lief 15-jarig meisje verlaten en vond nu een ontwikkelde mooie vrouw terug, gerijpt door smart en zorgen, gelukkig met haar echtgenoot, met wien zij in volkomen harmonie leefde en die haar aanbad — zooals de moeder vol vreugde naar Modena schreef.

Na vijf maanden verbanning, terwijl in Engeland nog steeds de vervolging tegen de katholieken woedde en de zwakke koning zijn broer niet durfde terugroepen, werd aan de prinsesjes eindelijk toegestaan een poos bij hun ouders te vertoeven. Dit was een zonnestraal in Beatrice's leven, zij kon haar eenig overgebleven dochtertje aan de grootmoeder vertoonen en verheugde zich in de hereeniging.

Kort daarop werd de hertog echter naar Engeland geroepen, omdat de koning ziek was; de ongelukkige zwakkeling verlangde naar zijn broeder, maar durfde het niet bekennen. Het moest heeten, dat Jacobus uit eigen beweging gekomen was, en reeds den volgenden dag beval hij hem het rijk weer te verlaten nu echter voor Schotland.

De hertog ging naar Den Haag om zijn familie te halen en regelrecht naar Schotland te vertrekken, maar de hertogin, die van haar moeder afscheid had moeten nemen, werd zoo ziek gedurende den onstuimigen overtocht, dat men in Engeland moest landen om verder de reis over land te maken.

Toen de koning zijn jonge schoonzuster zoo zwak en afgemat terugzag, werd hij door diep medelijden bewogen en trachtte haar over te halen in Londen te blijven en haar man alleen te laten vertrekken, maar — zooals Jacobus later in zijn gedenkschriften opteekende — zij verkoos, om een standvastige gezellin te zijn van de rampen en moeilijkheden van haar man, de wisselvalligheden van zijn leven boven het genieten van alle wereldsche vermaken zonder hem.

In den barren winter trok de Italiaansche vrouw met haar echtgenoot naar het Noorden, waar de onhartelijke behandeling van vele overheidspersonen onderweg hen nog meer verkilde.

In Edinburgh werd het vorstelijke paar echter hartelijk ontvangen, en de katholieke prins won het hart der presbyteriaansche bevolking door de scherpe maatregelen, die het Engelsche gouvernement tegen hen had genomen, aanmerkelijk te verzachten.

In Februari keerden zij naar Engeland terug, en het volk bewees, dat het ondanks alles den troonopvolger en zijn beminnelijke gade nog lief had. Hun terugkeer werd met allerlei feestelijkheden en volksvermakelijkheden gevierd, maar de partij, die Jacobus van de erfopvolging wilde uitsluiten om Monmouth, den natuurlijken zoon van Karel II, in zijn plaats tot koning uit te roepen, liet den zieken, ontzenuwden vorst geen rust, en na de samenkomst van het Parlement in October gaf hij den prins bevel naar Schotland terug te keeren.

In dezen tijd wordt er in de depèches der staatslieden reeds op gezinspeeld, dat de Prins van Oranje zijn voordeel wilde zoeken in de algemeene ontevredenheid, maar zijn schoonvader vertrouwde hem ten volle, zooals uit zijn particuliere brieven blijkt. Het Lagerhuis nam de wet tot uitsluiting van den hertog aan, maar het Hoogerhuis verwierp haar, en zoozeer werden de hartstochten van het volk opgezweept, dat men portretten van den Paus en van jezuieten in het openbaar verbrandde en ook het afbeeldsel van den hertog erbij wilde voegen, hetgeen echter niet gebeurde. Vol verontwaardiging schrijft Maria Beatrice aan haar broeder over den toestand in Engeland en over de misdadige zwakheid van den koning, die, hoewel in zijn hart innig aan zijn broeder gehecht, hem niet openlijk durfde steunen en zijn beste vrienden ter dood liet brengen.

»Erger dan hem van de regeering uit te sluiten — schrijft zij — is het wetten te maken die zijn gezag verkleinen en van hem een kaartenkoning maken, als hij eens aan de regeering komt".

Een zware slag trof de arme ouders gedurende deze verbanning: de dood der 5-jarige prinses Isabella in St. James, zonder dat de moeder tegenwoordig was; maar met waarlijk bewonderenswaardigen christelijken moed draagt zij het verlies.

DE KATHOLIEK.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

HONDERD-DRIE-EN-DERTIGSTE DEEL.

1908.

Multum facit qui rem bene facit. Bene facit qui communitati magis quam suae voluntati servit. *De imit. Chri.* L. I, C. XV, 25. *(Onze Wachter.)*

Vindicamus hereditatem patrum nostrorum. I Mach. XV, 34. *(De Katholiek.)*

Wanten te Romen in de poert
Sergius die Pauwes benediede
En hine Aertsche Biscop wiede.
MELIS STOKE.

J. W. VAN LEEUWEN
LEIDEN (Hoogewoerd 89)
* CIↃDCDVIII *
WED. J. R. VAN ROSSUM
UTRECHT

moesten erkennen, dat de vorsten hun eigen overtuiging aan niemand opdrongen en niets anders vroegen dan hun godsdienstplichten vrij in hun private kapel te mogen volbrengen. Het oude kasteel Holyrood nam, voor het eerst sedert Maria Stuart, weer een schijn van jeugd en leven aan. De oude zalen werden verlicht, met bloemen en kleurige kleeden versierd, muziek weerklonk door de holle ruimten, waar de jonge, schoone hertogin haar gasten ontving, hen op echt vorstelijke wijze onthaalde, hen vóórging in bevalligen dans. Vooral een gecostumeerd bal door haar gegeven, waarop de jonge prinses Anna tegenwoordig was, en met andere adellijke dames van haar leeftijd mythologische personen voorstelde, had groot succes.

Later werden er — toen de puriteinen zich aan deze wereldsche dansen ergerden — pastorales en gemaskerde spelen opgevoerd van Milton, Ben Johnson en Davenant, misschien ook van Shakespeare, die zeer in den smaak vielen. De kunstlievende dochter der Estes had uit haar zonnig vaderland de herinnering bewaard aan deze feesten, rijk aan kleur en gloed, en al belette het sombere klimaat en de grijze luchten ze in 't openbaar te vertoonen zooals in Modena — toch schitterde het oude, sombere paleis voor een oogenblik in hellen glans, toen duizenden kaarsen, fakkels en toortsen de maskerades vroolijk belichtten.

Aan de jachten nam Marie Beatrice eveneens deel: misschien kwam nergens haar statige schoonheid beter uit dan te paard. Na een ernstigen val echter nam zij, op raad van haar moeder, nooit meer aan hippische sport deel, een groot offer, want in paardrijden vond zij haar hoogste genot.

In 1682 werd de verbanning van den hertog opgeheven, tot grooten spijt van de Schotten, bij wie hij meer en meer in populariteit won.

In Engeland werd het hertogelijke paar nu met sympathie ontvangen. De hofdichter Dryden begroette Maria Beatrice in schoone verzen: Met haar waren Muzen en Cupido's in verbanning getrokken. Schoonheid had hen verlaten. Nu kwam met haar liefde, eendracht, trouw aan den koning terug.

Toch wachtte juist nu Maria Beatrice een der grootste smarten en ontgoochelingen van haar leven. Zij was 23 jaar oud, in vollen glans van schoonheid en jeugd; veel had zij reeds geleden: herhaalde ernstige ziekten, verlies van haar zes kinderen, verbanning, moeilijke tochten op zee en in het barre jaargetijde, miskenning, laster, verraad — één gevoel had haar echter steeds gesteund, had al het bittere verzoet, al het zware verlicht: de groote, innige liefde voor haar man, op hoogachting voor zijn vast en edel karakter gebouwd.

Zij zag hem aan als een held en martelaar van zijn overtuiging; hij was tot aan zijn overgang tot het katholicisme de afgod geweest van zijn volk, hun hoop voor de toekomst na den dood van den zwakken, geminachten koning. De Engelschen hadden hem lief om zijn heldenmoed in zoovele veldslagen, om zijn goedhartigheid en ronde manieren. Wat zij zijn afval noemden, veranderde deze gevoelens in haat, afkeer en wantrouwen. Zijn vrouw echter bewonderde hem juist om die standvastigheid van zijn karakter, de moed van zijn overtuiging. Was de koning een zwak riet, door alle winden bewogen, de hertog van York stond rechtop als een eik door geen storm te buigen. Zoo scheen de bejaarde man in de oogen van zijn jonge vrouw, een ridder zonder vrees of blaam, de edelste, grootste der menschen.

In latere jaren, als Maria Beatrice aan haar kloostervriendinnen voorvallen uit haar jeugd verhaalde, beschreef zij één van haar stormachtige tochten op zee en hoe alle dames in doodsangst gilden, zij alleen bleef kalm. »Ik vreesde niets, ik zag naar mijn man, en dat gaf mij moed alle gevaren te trotseeren. Helaas — voegde zij er zuchtend bij — wat heb ik dikwijls gezondigd tegen God door mijn gebrek aan liefde en vertrouwen in Hem, als ik aan mijn gevoelens denk jegens den koning, mijn echtgenoot; maar hij was dan ook de onverschrokkenste man en weerstond met de grootste koelbloedigheid alle gevaren".

Hoe diep moet zij dan geleden hebben, toen die man, die afgod bijna, van zijn voetstuk viel en zij ervaren moest, dat hij, die, naar zij meende, haar zoo lief had als vrouw en kind

tegelijk, in betreurenswaardige zwakheid haar sinds lang ontrouw was en bedroog met de leelijke Catherina Sedley, haar hofdame, een door en door bedorven vrouw.

Te trotsch om deze beleediging zwijgend te verdragen, verweet zij hem met al het vuur van haar zuidelijk temperament zijn zonde, die haar onbegrijpelijk voorkwam in verband met zijn godsdienstige gevoelens en beginselen.

Den 25sten Augustus gaf zij weer het leven aan een dochter, die maar drie weken oud werd. Bitter was de smart van den hertog van York, die de hoop verloor ooit een levend kind te bezitten en zich wellicht de bitterste verwijten deed oorzaak te zijn van deze ramp. Misschien ook bracht deze gedeelde smart de echtgenooten elkander weer nader.

Vóór de geboorte van deze prinses werden geruchten gefluisterd over de onderschuiving van een kind, ten einde de oudste dochters van den hertog van de erfopvolging uit te sluiten. Het feit echter, dat het kind een meisje was en evenals haar zusjes en broertje niet levensvatbaar scheen te zijn, bracht deze geruchten weldra tot zwijgen om eerst veel later weer opgerakeld te worden en vasten vorm te verkrijgen.

In Juli 1685 werd prinses Anna uitgehuwelijkt aan den Deenschen Prins George; het protestantsche volk had geen reden tot klagen, daar ook deze prins niet kathóliek was.

Maria Beatrice schreef aan den koning van Denemarken een zeer vriendelijken brief, waarin zij verzekert zich te verheugen in den engeren band, die beide huizen zal verbinden. Tusschen al haar eigen zorgen en verdrietelijkheden had zij nog veel te doen met haar geboorteland Modena; onder verkeerden invloed van een familielid geraakt, leefde haar broeder in oneenigheid met zijn moeder hertogin Laura en raakte zelfs in moeilijkheden met Frankrijk. Beatrice trad overal bemiddelend en verzoenend op en deed bovendien nog haar best haar oom Rinaldo d'Este een kardinaalshoed en den jongen hertog een geschikte vrouw te bezorgen.

Daar viel tusschen al deze beslommeringen plotseling een bijna geheel onverwachte slag, die aan het leven der Yorks een ander aanzien zou geven. De koning werd door een

aanval van beroerte getroffen, den 12den Februari 1685, en stierf den 16den, na op zijn sterfbed den bijstand van de anglikaansche geestelijkheid te hebben geweigerd. De hertog van York, gewaarschuwd door zijn schoonzuster en zijn vrouw, die de ware reden wisten van deze weigering, knielde bij het ledekant neer en vroeg den stervende:

— »Gij hebt het protestantsche Avondmaal geweigerd, zal ik een katholieken priester laten komen?"

— »Om God's wil broeder, zeer gaarne, verlies geen tijd; maar stelt gij u zelf niet bloot aan gevaar door het te doen; iemand met de katholieke kerk helpen verzoenen is een daad van hoogverraad."

— »Sire, al kost het mij het leven", antwoordde de hertog van York met zijn gewone onverschrokkenheid, »ik zal er een bij u brengen."

Toen verlieten allen het vertrek en de hertog liet den Benedictijn Huddleston, die eens als wakker cavalier 's konings leven na den slag van Worcester had gered, door een geheime deur binnen. Hij had zich door een grijze pruik onkenbaar gemaakt. Beiden bleven samen en met vol bewustzijn en groot berouw ontving Karel II de laatste HH. Sacramenten en stierf kalm in den godsdienst van zijn moeder en voorvaderen.

Nu was Jacobus II koning en Maria Beatrice koningin van Engeland. Zoo zullen wij hen terugvinden in een volgend hoofdstuk.

(Wordt vervolgd.)

M. S.

FRIESCHE LETTERKUNDE.

»In Frieslands taal ligt pracht en praal!
Wien God een hart gaf voor die taal,
Wien 't Oud-Friesch bloed nog stroomt door de ad'ren,
Dat golft en bruist voor 't vaderland —
Hij zal die erfenis der vad'ren
Bewaren, trouw, als 't heiligst pand!"

Zoo luidt, vertaald, het eerste couplet van een mooi vers van den Frieschen dichter J. C. P. Salverda, die in 1834 een bundeltje gedichten uitgaf onder den titel: *Hiljuwns Uwren* (Heilig-avond uren). Een klein boekske, slechts 131 bladzijdjes groot, maar waarop Staring's woorden van toepassing zijn:

»Wordt eikenschors bij 't pond gewogen,
Men weegt kaneel bij 't lood".

Salverda schreef zijn verzen ten tijde der herleving van de Friesche taal als schrijftaal. Na Gysbert Japiks, den Bolswarder schoolmeester, — die in de 17de eeuw schitterend bewezen had, dat »me 't onrjuchte dy (d. w. z. de Friesche taal) beschildget dat me syn peteare mey nin letterkreft, ney 't libben schilderjende, uwt-byldsje scoe kinne" [1]) — was er een tijdperk van bijna volstrekten stilstand voor de Friesche letterkunde ingetreden, ja, ik druk mij niet te sterk uit met te zeggen, dat deze wel in doodslaap scheen gezonken te zijn. Dat veranderde eerst in het begin der 19de eeuw, zooals ik hierna breeder zal vermelden.

Aan het boekje van Salverda werd ik dezer dagen herinnerd

1) »Ten onrechte beschuldigt men die, dat men, wat er in haar gesproken wordt, niet met kracht van letters, naar 't leven schilderende, zou kunnen uitbeelden".

door een kort geleden verschenen nieuw Friesch verzenboek, *Klankboarne* van Jan fen'e Gaestmar (pseudoniem), uitgegeven te Leiden bij W. M. Taconis. In *Klankboarne*, d. i. een bron van klanken, toch welt evenals in Salverda's verzen telkens de liefde van den Fries voor zijn land, zijn volk en zijn taal naar boven. Ja, ook in dezen dichter golft en bruist het oud-Friesche bloed.

»Ik wit in krêft, in greate,
Ja, greater is der net;
In krêft dy 't minskeherten
Yn ljachte-lôge set.

Dy krêft det is de ljeafde,
Yn alle herten foun,
For eigen sede en brûkme,
For eigen folts en groun.

Ik wit in bân, in sterken,
Ja, sterker is der net,
Dy 't bern fen 't selde foltsen
Sa stiif, sa fêst omfet.

Dy bân det is it klinken
Fen memme tael, sa swiet,
Fen eigen widzeklanken,
Fen 't eigen sjongsum liet" [1]).

---

1) »Ik ken een kracht, een forsche,
Ja, forscher is er niet,
Een die in 't hart der menschen
Haar vuur en vlammen schiet.

Die kracht — het is de liefde
Die t' allen tijd men vond
Voor zeden en gewoonten
Van d' eigen Frieschen grond.

Ik ken een band, een sterken,
Dien sterker men nooit vindt;
Die van een volk de kindren
Zoo vast te zamen bindt.

Die band — dat zijn de klanken
Van moeders taal, zoo zoet,
De klank van 't wiegeliedje,
Van 't volkslied, vroom en vroed".

Het verschijnen van dezen bundel is voor de Friesche letterkunde van onze dagen een heugelijke gebeurtenis en bemoedigt hem, die wel eens twijfelt of het niet waar kan zijn, dat

»Fryslâns sprake moat forgean
En oan forfal fen krêften stearre;
Hja is to 'n ein en kin net mear bistean" [1]).

De erfenis der vaderen, waarvan Salverda gewaagt, is veilig, zoo lang onder het Friesche volk zulke dichters opstaan, als er in de *Klankboarne* een zijn voelen en denken uit.

't Is maar een klein hoekje van ons land, waar de »âlde Fryske sprake" gesproken en gelezen wordt, en menig Nederlander, die z'n Fransch, Engelsch en Duitsch meester is, weet van Friesche taal en letterkunde niets af, of 't mocht zijn, dat hij de eerste wel eens heeft hooren noemen als een »ruwe, boersche spraak". Onkunde doet dwalen en leidt licht tot verkeerde oordeelvellingen. Het mooie boek van Jan fen'e Gaestmar wekte mij op een poging te doen die onkunde ten opzichte der Friesche letterkunde te verminderen door hier een beknopt overzicht te geven van hare geschiedenis sinds de 17de eeuw.

Ter belooning van bewezen diensten en tot betaling van aan hem verschuldigde gelden stond keizer Maximiliaan van Oostenrijk in 1498 het bewind van Friesland af aan hertog Albrecht van Saksen. De »vrije" Friezen waren nog evenmin als vroeger geneigd het gezag van een buitenlandschen heer te erkennen, maar de onzalige twisten tusschen Schieringers en Vetkoopers, die twee eeuwen lang het land hadden geteisterd, hadden hun de kracht benomen om zich met goed gevolg te verzetten. Wel weigerden enkele plaatsen den Saks

---

1) »Frieslands sprake moet vergaan
En aan verval van krachten sterven;
Ze is uitgediend en kan niet meer bestaan".

te huldigen of stonden tegen hem op, zoodra hij buiten de poorten was, maar met bloedige gestrengheid werden die pogingen tot handhaving der onafhankelijkheid bedwongen; met Frieslands aloude vrijheid was het gedaan.

Van grooten invloed is die onderwerping aan vreemde heerschers geweest op de Friesche taal. Hoewel haar gebied reeds in die dagen vrij wat ingekrompen was — eens heerschte zij van de Rijnmonden tot aan den Eider — zij had zich staande gehouden tusschen Zuiderzee en Lauwers, niet alleen als spreek-, maar ook als schrijftaal, waarvan de regeering zich bediende. De oude Friesche wetten o.a. (van de 12de eeuw af), uitgegeven door Richthofen en M. de Haan Hettema, waren er in geschreven, en hoewel ons geen andere geschreven stukken uit de middeleeuwen zijn bewaard, getuigen die wetten genoegzaam, dat het Friesch zich ontwikkeld had tot een taal, waarvan men zich minstens even goed als van ieder andere bedienen kon om zijn gedachten in schrift te stellen. Maar zoodra de vreemde heerschappij begonnen was, verdween het Friesch als schrijftaal. Wat van de regeering uitging, werd in het toenmalig Hollandsch gegeven; de ambtenaren, meest vreemdelingen, bedienden zich mede van die taal, wat er niet beter op werd, toen Friesland in 1515 overging aan Karel van Oostenrijk. De genadeslag werd haar toegebracht door de hervorming: de predikanten spraken, op enkele uitzonderingen misschien na, hun gemeente toe in het Hollandsch; Bijbel en Catechismus, in die dagen *de* leesboeken, waarvan men zich ook op de scholen bediende, waren in het Hollandsch vertaald. De landstaal daalde af tot spreektaal voor de bewoners van het platteland, het werd het *boerefrysk*. In de steden, waar de meeste vreemdelingen (Hollanders) verkeerden, ontstond uit beide talen, Friesch en Hollandsch, een afschuwelijk dialect, het zoogenaamde *stadfriesch* of stédsk, door de minder ontwikkelde bevolking der Friesche steden nog heden gesproken. En voor vele bewoners van het platteland is dit dialect nog *het* Hollandsch; als zij zich van de Nederlandsche taal willen bedienen, spreken zij *stedsk* of *sneinsk* (op *zijn Zondagsch*). De laatste uitdrukking wijst er

duidelijk op, dat de Friezen alleen gewoon waren op Zondag de Hollandsche taal te hooren, n.l. van den kansel. Het Nederlandsch, ofschoon het sinds lang op alle scholen onderwezen wordt, is nog steeds voor den Fries een *vreemde* taal, die hij aanleeren moet, en waarin hij zich niet gemakkelijk uitdrukt. Hij verraadt zich door zijn uitspraak: hij kent de scherpe keelletters der Hollanders niet, maakt van sch, *sk* (school, *skoalle*), van de g de zachtere Duitsche of Fransche *g*; de v en z verscherpt hij daarentegen tot *f* en *s*. Bij spreken en schrijven kiest hij dikwijls, verleid door gelijkluidende klanken, verkeerde woorden en gebruikt wendingen, die aan het Hollandsch vreemd zijn; kortom hij bezigt onbewust veel *friesismen*. En dat is niet te verwonderen, want al was zijn landstaal sinds het begin der 16de eeuw als *schrijftaal* gebannen, de groote massa bleef haar spreken en spreekt haar nog.

Ik heb al aangestipt, dat zij minachtend *boerefrysk* werd genoemd. En 't waren niet alleen de vreemdelingen die haar smalend zoo noemden, de grootste smaad werd haar aangedaan door eigen landskinderen, door de *stêdtsjers* (stadsbewoners) vooral. Die scholden haar een onbeschaafd idioom, opgebouwd uit onuitspreekbare en onverstaanbare woorden en ruwe uitdrukkingen. Het was de »botte en rouwe" taal (onbeschaafd en ruw), »dy me beskildget dat me syn petearen mei gjin letterkrêft, nei 't libben skilderjende, útbyldsje scoe kinne". En hoe lang die ongegronde blaam heeft nagewerkt kan blijken uit het feit, dat nog in mijn jongensjaren, hoewel toen reeds lang degelijke werken in 't Friesch geschreven waren, door velen hun moedertaal alleen goed geacht werd, om er stukjes voor almanakken in te schrijven, die door het overkluchtige tot flauwheid en vaak in het vieze vervielen.

De onrechtvaardige beschuldiging prikkelde Frieslands grootsten dichter, bovengenoemden Gysbert Japiks, en hij antwoordde er op in de Voorrede van zijn werken: »Dit sa ondildlike as flauhertich forwytsjen hat ús al oerlang sa libben rekke, dat wij de pinne mielje lieten oer 't kladpompier, om to undertaesten of me ús skiere wirden net yn

letters en ús griis kâlt yn mjitte-fêrzen (dat me ús tabyt onmogelik to wêzen) beknetsjende fatsoenearje koe" [1]). En z'n werken zijn een schitterend bewijs voor de waarheid van 't geen hij staande hield: dat het Friesch ook als schrijftaal bij geen andere behoefde achter te staan.

Gysbert Japiks leefde van 1603—1666. Wat hij geschreven heeft, werd uitgegeven door de goede zorgen van zijn vriend S. A. Gabbema; in 1821 verscheen de derde druk, bezorgd door E. Epkema, rector te Middelburg, die drie jaren later een *Woordenboek op de Gedichten en verdere Geschriften van Gysbert Japiks* liet volgen. De *Fryske Rymlerije*, zooals de nederige titel luidt, bevat: Ljeafde- en boartlike mingeldeuntjes; Gemiene of húsmanspetear en oare kâlterije; Himelsk harp-lûd, dat is to sizzen ytlike fan Davids Psalmen (d. i.: Liefde- en speelsche mengeldeuntjes; Gemeene of huismansgesprekken en andere kout; Hemelsch harpgeluid d. i. t. z. ettelijke van Davids Psalmen).

Over de waarde van G. J.'s werken zal ik niet uitweiden. De bekende Friesche schrijver Waling Dijkstra, die ze in nieuwere spelling en met aanteekeningen uitgaf, zegt er van: »Wat deze Fries van 't echte laag voor het licht bracht, was iets goeds en moois", en hen, voor wie J. Halbertsma geen onbekende is, behoef ik niet mede te deelen, hoe hoog deze geleerde taal- en letterkundige met de *Rymlerije* ingenomen was. Ook Bilderdijk waardeerde het schoone in de gedichten van G. J., waarvan hij enkele in 't Hollandsch overbracht. Maar 't ging den Bolswarder schoolmeester als zooveel poëten: veel geprezen, weinig gelezen. Zijn voorbeeld vond ook weinig navolging; tot aan 't begin der 19de eeuw levert het veld der Friesche letterkunde een schralen oogst op. Van een ongenoemde verscheen in 1712 een klein tooneelstukje: *De brilloft fan Waatze Gribberts.* Nu, wat den inhoud aangaat, deed de schrijver goed, zijn naam te verzwijgen:

---

1) »Dit even onduldbare als flauwe verwijt heeft ons al lang zoo levendig getroffen, dat wij de pen over het papier lieten gaan om te onderzoeken of men onze oude woorden niet in letters, onze oude sprake niet in gedichten ('t geen men ons toesnauwt onmogelijk te zijn) zou kunnen kneden en bewerken".

het is een flauw en vies produkt, dat niet genoemd zou worden, als het een eeuw later niet op nieuw uitgegeven ware door Ev. Wassenbergh, prof. te Franeker, die er vèle aanteekeningen bijvoegde. Stellig werd de professor tot die uitgave bewogen om de taal, die goed Friesch is.

Een dominé op het kleine dorp Hiaure bij Dokkum, Jan Althuysen, leverde met andere stukken een vervolg of liever aanvulling op G. J.'s *Himelsk Harplûd* door de Psalmen, welke daarin niet worden gevonden (98), in het Friesch over te brengen. Zijn werk bleef ver beneden dat van zijn voorganger en heeft zich ook niet in groote bekendheid mogen verheugen. Het beste dat vóór 1800 verscheen is ongetwijfeld het werkje van een Frieschen boer, Eelke Meinderts, (uit het dorp Westergeest, gem. Kollumerland) getiteld: *It libben fan Aechtsje Ysbrants* (Het leven van A. Y.) Het geeft een natuur-getrouwe schildering van het boerenleven in de laatste helft der 18de eeuw, is niet ontsierd door zoutelooze grappen en flauwe aardigheden en in flink Friesch geschreven.

Het was voor het begin der 19de eeuw weggelegd om het Friesch in eer en luister te zien hersteld. Reeds in 1793 had Wassenbergh in een »Oratio" gewezen op de groote verdiensten van Gysbert Japiks; van de liefde die dezen degelijken geleerde bezielde voor zijn moedertaal gaf hij blijk, door het uitgeven van (behalve de reeds genoemde *Brilloft*): *Taalkundige bijdragen tot den Frieschen tongval* (2 dln. 1802 en 1806), terwijl reeds vroeger van zijn hand verschenen was: *Verhandeling over de eigennamen der Friezen* (1774). Het is dan ook niet te verwonderen, dat hij tegenwoordig was bij de feestelijke plechtigheid, den 7den Juli 1823 te Bolsward gevierd, waar in de Martinikerk een gedenkteeken voor G. J. werd ingewijd [1]). Feestredenaar bij deze gelegenheid, bijge-

[1]) Over het feest der inwijding van G. J. gedenkteeken zie men: J. H. Halbertsma, *Hulde aan G. J.* in twee stukken, 1824 en 1827. Een toegezegd derde stuk is nooit verschenen, maar ongetwijfeld komt wat de schrijver daarvoor bestemd had voor in het eerste deel van zijn later (in 1840 bij J. de Lange te Deventer) uitgegeven *Letterkundige naoogst.* Men vindt daarin twee stukken van G. J., te weten *Fryske Tjerne* en *Sjolle Kreamer en Teike*, beide met (woordelijke) Hollandsche vertaling en uitvoerige aanteekeningen.

woond door tal van mannen wier namen voor rechtgeaarde Friezen een goeden klank hebben, was J. H. Halbertsma, doopsgezind predikant, eerst te Bolsward, later te Deventer, en onder de genoodigden bevond zich diens broeder E. H. Halbertsma, geneesheer te Grouw. Van deze broeders (ook een derde, Tjalling genaamd, nam deel aan hun arbeid) is de adem uitgegaan die nieuw leven — en een frisch leven — gaf aan de Friesche taal.

In 1822 verscheen van hun hand een klein boekwerkje, 32 blz.. druks, getiteld: *De Lapekoer fan Gabe Skroar* (de Lappenkorf van Gabe Snijder); het was niet in den handel, maar werd door de schrijvers aan vrienden uitgereikt. Zeven jaren later kwam er een nieuwe uitgave en die kon terecht een vermeerderde heeten, want de *Lapekoer* was nu uitgedijd tot een boekwerk van 250 bladzijden. Met andere intusschen verschenen werken der schrijvers *(Twigen út in âlde stamme, Leed en Wille* en *De Flotgêrzen)* tot een flink boekdeel vereenigd, onder den titel van *Rimen en Teltsjes fan 'e broerren Halbertsma*, beleefde de *Lapekoer*, die onder de Friezen steeds meer geliefd werd, in 1871 een vierden druk. De *Rimen en Teltsjes* werden in 1895 mede voor de vierde maal uitgegeven, zoodat de *Lapekoer* zeven maal herdrukt is. Wel een bewijs van de populariteit waarin het werk zich mocht verheugen. Nog zingt het Friesche volk de liedjes van »Dokter-om", nog haalt het gaarne de snedige zetten van Gabe, den kreupelen snijder, aan; nog hangen de hoorders bij *winterjounenocht* [1]) aan de lippen van hem, die stukken van de Halbertsma's voordraagt en lachen om den gezonden humor, wel eens verscherpt tot satire, tot sarcasme zelfs (voorn. in de stukken van J. H.), of voelen zich een traan in het oog wellen bij 't aanhooren van Dokter Eeltje's *Liekeblommen*. De *Rimen en Teltsjes* zijn voor de Friezen het

---

[1]) *Winterjounenocht*, d. w. z. winteravond-uitspanning, noemen de Friezen een avond met Friesche voordrachten. Geen plaats in Friesland bijna, waar in vroeger jaren W. Dijkstra, T. G. v. d. Meulen, Colmjon en A. Boonemmer zich niet lieten hooren, 't zij alleen, 't zij er twee kwamen, om *petearen* (samenspraken) te kunnen houden, die zeer in den smaak vielen.

boek bij uitnemendheid geworden en ieder, die het gelezen heeft, onderschrijft gaarne het getuigenis van de heeren Leopold (in *Van de Schelde tot de Weichsel*): »Wij meenen dit boek ten zeerste te mogen aanbevelen aan allen, die van een echt gezonde lectuur houden".

Waaraan hadden de stukken der Halbertsma's het te danken, dat zij door de Friezen zoo dankbaar werden ontvangen? Omdat het »rijm en onrijm beide, er zoo los en vlot henenrolde, zoo echt in de volkstaal opgesteld en zoo natuurlijk uit het volksleven gegrepen was, dat hoog en laag er zich mee vermaakte" (W. Dijkstra). Zoo los en vlot rolde het, dat menigeen, al lezende, dacht: »kijk, dat gaat van zelf, zoo kan ik het ook wel". En had G. J. weinig of geen navolgers gevonden, die van de gebroeders H. waren alras legio. De akker der Friesche letterkunde, die zoo lang had braak gelegen, was in eens groen en geel. Maar helaas! wat »een onkruid onder de tarwe" en, na den oogst, wat bleek het koren veel kaf te bevatten! Ongelukkig ontbrak het een tijdlang aan personen, die met vaste hand het onkruid uittrokken en het kaf uitschiften, maar er kwam verbetering, toen in 1844 het *Selskip for Fryske tael- en skriftenkennisse* werd opgericht. Niet dat alles, wat het *Selskip* in zijn tijdschrift *(Iduna*, later *Forjit my net)* en jaarboekje *(Swanneblommen)* gaf, even degelijk was; er komt in de verschillende jaargangen veel voor, waarmee men beter gedaan had de pers niet te bezwaren, iets wat trouwens op vele tijdschriften van toepassing is. Maar het ontbrak nu niet meer aan kritiek en voorlichting; ook heeft het Selskip voor den bloei der Friesche letteren gunstig gewerkt door het uitschrijven van prijsvragen. Veel van zijn leden hebben zich hoogst verdienstelijk gemaakt door dicht- en prozawerken; wij noemen daarvan de heeren H. Sytstra, T. R. Dijkstra en J. v. Loon, alle drie behoorende tot de lieden van wie de beweging tot het oprichten van 't Selskip is uitgegaan [1]).

[1]) Door de goede zorgen van een zijner zoons, den heer O. H. Sytstra, is in 1894 een bloemlezing uit de gedichten van eerstgenoemden smaakvollen schrijver verschenen. S. was tevens een ijverig en verdienstelijk beoefenaar der Friesche taalkunde in haar geheelen omvang.

Verder J. G. v. Blom, van wien *It froalike Famke* en andere liedjes nog gaarne worden opgehaald, D. Hansma, Colmjon en vooral niet te vergeten T. G. v. d. Meulen en Waling Dijkstra. Inzonderheid de laatste heeft veel goeds geleverd, en is, als »Waling-om", in Friesland haast even populair als »Dokter-om" (Dr. E. Halbertsma). Als redacteur van het tijdschrift *Sljucht en Rjucht*, uitgegeven bij W. A. Eisma te Leeuwarden, werkt hij nog steeds in het belang der Friesche letterkunde, terwijl hij al sinds jaren zijn krachten wijdt aan de bewerking van een Friesch Woordenboek. De bouwstoffen hiertoe werden verzameld door J. H. Halbertsma, die bij zijn leven een gedeelte er van liet drukken (van A — Feer). Hij vermaakte ze bij zijn dood met zijn uitgebreide kostbare bibliotheek aan de provincie Friesland, welks Staten de uitgave van het Woordenboek op zich namen. Na een langdurige voorbereiding onder toezicht van de heeren J. v. Loon, Dr. T. J. Halbertsma (zoon van den schrijver en prof. te Groningen, in 1894 overleden) en Mr. Ph. v. Blom, verscheen de 1ste aflevering van dit werk in Februari 1896. Een aan het Woordenboek toegevoegde Lijst van Friesche eigennamen is bewerkt door den bekenden taalgeleerde Johan Winkler, een Fries van *onforbastre skaei* (onverbasterd geslacht). Dit werk, dat naar de raming in pl.m. 125 vellen compleet zal zijn, zal in een lang gevoelde behoefte voorzien en een schoon gedenkteeken vormen voor J. H. Halbertsma en hen, die na hem hun krachten er aan hebben gewijd. De 22ste aflevering is nu verschenen.

Ook het Selskip had een open oog voor de wetenschap der taal. Ingevolge een opdracht dezer vereeniging bewerkte de heer Ph. v. Blom een Friesche spraakkunst, die in 1889 verscheen en allen beoefenaars van het Friesch groote diensten heeft bewezen. Van dat tijdstip af dagteekent een meer eenvoudige en eenparige spelling, waarin tot nog toe vrij wat verwarring en willekeur had geheerscht, De in het oud-Friesch doorknede H. Sytstra volgde in zijn geschriften een spelling, die berustte op historische gronden, maar door haar vreemd voorkomen velen afschrikte. Hij gaf ook een Friesche

spraakkunst, getuigende van degelijke studie en uitgebreide kennis, maar mocht die niet ten einde brengen. Ook R. Posthumus en Colmjon hebben veel gedaan voor de wetenschappelijke beoefening van het Friesch [1]).

Zanglustige Friezen zouden er ons ongetwijfeld een verwijt van maken, indien wij dit korte overzicht sloten zonder een woord van waardeering en dank aan den heer J. v. Loon, die hun in het *Frysk Lieteboek* zulk een welkome gave schonk. Hij heeft daarmede de talrijke *sangselskippen* en hen, die op een bijeenkomst gaarne de *sangen en lieten* van de Halbertsma's, van Blom, W. Dijkstra, Murray Bakker e.a. eens ophalen, ten zeerste aan zich verplicht. Op zijn voetspoor gaf Pieter Jelles in 1886 een *Nij Frysk Lieteboek*, waarin naast liederen van oudere schrijvers vele nummers voorkwamen *fan 'e jonger ein* (van het jongere geslacht). Dat Pieter Jelles later zijn lier aan de wilgen heeft gehangen, is een feit, hetwelk de Friesche muze met reden betreurt.

En nu wij bij de »jonger ein" zijn aangeland, waaronder er zijn, die in de tijdschriften *Forjit my net*, *For Hûs en Hiem* en *Sljucht en Rjucht* in proza en poëzie getuigenis afleggen, dat zij gelukkige beoefenaars zijn van hun schoone grijze *memmesprake* (moedertaal), eindig ik deze korte schets met de hoop, dat er hoe langer hoe meer rechtgeaarde Friezen zullen gevonden worden, ook buiten het gebied tusschen Vliestroom en Lauwers, die met warme overtuiging zeggen :

»Wy, wy litte ús tael net farre;
Lit se mannich hert ek kâld,
Fryske klanken, Fryske sprake
Hawwe yn 't Fryske hert hjar hâld.

Ja, wy scille ús tael biwarje,
Tsûge en byld fan 't Fryske sin,
Ofprint fan de geast der ôffaers,
Fan hjar eable frijdomsmin.

---

[1]) R. Posthumus, predikant te Waaxens in W. Dongeradeel, leverde vele taalkundige bijdragen in *De Vrije Fries*, het tijdschrift van het Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde en onder meer ook vertalingen van enkele stukken van Shakespeare.

Né, wy litte ús tael net farre,
Jimmer hâlde wy se yn ear;
Sûnder Frysk gjin Fryske seden,
Sûnder Frysk gjin Friezen mear" [1]).

W. P. DE VRIES.

---

[1]) »Ja, wij willen haar bewaren,
Hoe de vreemdeling ook smaal;
In het Friesche hart geworteld
Is de liefd' voor Frieslands taal.

Ja, wij willen haar bewaren,
Ze is ons 't beeld van Frieschen zin,
Beeld ook van den geest der vadren,
Van hun eedle vrijheidsmin.

Ja, wij willen haar bewaren,
Altijd houden wij ze in eer:
Zonder Friesch geen Friesche zeden,
Zonder Friesch geen Friezen meer".

BLIJDE MARE.

Als om den kouden dag
geen bloempje meer bloeien mag,
als zwijgend levensleed
schuil gaat in sneeuwen kleed:
licht er hemelglans witter
uit het sterrengeschitter,
zingt ons een wondere mare
uit mysterie-vert:
hoe eens een Maged mocht baren.
maagd bleef en toch moeder werd.

Als langs bevroren gracht
in sneeuw-bleeken winternacht
met gele lichtjes, aan
rijen lantarens staan:
gaat in nacht-vroege stonde
klokkenmare in den ronde,
wordt uit het sterretjesglansen
boven 'n feest van licht:
enkel guirlandes en kransen
voor 't Kind, dat in 't kribje ligt.

De kerke-vensters zijn
vol feest van den wederschijn,
dat vreugd bij 't innegaan
vonkend wil overslaan:
vrede gaat glorieeren,
't hart komt vol jubileeren....
Wie langs twee wegen nog kwamen,
vieren vredes feest:
heilblij gekerstenden samen
in zege van broedergeest.

fr. E. VAN KROONENBURG, O. F. M.

SOCIOLOGISCH OVERZICHT.

Een woord vooraf. — *De ontwikkeling der volkshuishoudkunde*, naar het Duitsch bewerkt door A. KELLENAERS. — *Coëducatie;* rapport over een onderzoek, ingesteld aan de gymnasia en hoogere burgerscholen hier te lande. — *De openbare onzedelijkheid en hare bestrijding*, naar de Duitsche uitgave bewerkt door J. C. E. SLOTEMAKER.

Ter verklaring van den nieuwen titel een kort woord vooraf. Eigenlijk is die titel veel te pompeus voor het doel, dat met deze nieuwe rubriek beoogd wordt. Sociologie — een woord, dat door Auguste Comte in de wetenschappelijke wereld is binnengevoerd — beteekent maatschappijleer, en duidt aan een dubbele wetenschap. Vooreerst beteekent het — en in dezen zin werd het door Auguste Comte gebruikt — de wetenschap, die zich de reuzentaak gesteld heeft, om een eenheidsband te leggen om de vele sociale vakken, die ieder afzonderlijk een veld van studie vormen. Ethnographie, demographie, vergelijkende godsdienstwetenschap, vergelijkende taalstudie, statistiek, politieke economie enz., ziedaar zoovele sociale wetenschappen, die evenzoovele uitingen van maatschappelijken samenhang, van maatschappelijk samenleven bestudeeren. Men kwam tot de overtuiging, dat er een leemte overbleef, indien men er niet toe overging, om den eenheidsband te zoeken, die al deze wetenschappen samensnoert. Men wilde daarom al deze afzonderlijke materies onder één nieuw, algemeen gezichtspunt samenvatten. En wanneer men de corypheeën van deze nieuwe wetenschap moet gelooven, dan zal zij de trots worden van de twintigste eeuw. Ontzaglijk is inderdaad de arbeid geweest, dien men tot heden op dit gebied heeft verricht. Prijzenswaardig is de ijver in het van heinde en ver

bijeenzoeken van materiaal; prijzenswaardig ook de pogingen om een classificatie tot stand te brengen. Of evenwel de uitkomst aan de verwachtingen zal beantwoorden? Zeker is, dat men tot nog toe nog niet eens is gekomen tot een zuivere afbakening van het terrein; nog steeds is de strijd gaande over hetgeen tot de eigenlijke taak der sociologie behoort; zeker is ook, dat men nog tot weinig of geen vaste resultaten is gekomen. De meest uiteenloopende beweringen worden door de beoefenaars dezer wetenschap verkondigd. Bekend is het woord van een der hunnen: »Vorerst tümmelt sich diese junge Wissenschaft wie ein junges Fühlen". Velen verwachten in het geheel niets van deze wetenschap, ook niet in de toekomst. Adolf Wagner formuleert zijne meening in de volgende woorden: »Wachsende Ausdehnung und Vervollkommnung der Einzelwissenschaften, nicht eine unklare und verschwommene einzige grosse Sozialwissenschaft oder Soziologie". Als mijn vaste overtuiging geldt, dat de sociologie zeker tot onvruchtbaarheid gedoemd zal blijven, indien zij zich niet wil emancipeeren van de dogma's der evolutionistische wereldbeschouwing, waarmede zij geheel en al is samengegroeid. Want dit is de voornaamste eigenaardigheid dezer moderne wetenschap, dat zij volgens het oordeel harer beoefenaars moet behandeld worden als een zuiver positieve wetenschap louter en alleen volgens de natuurwetenschappelijke methode. Alle theoretische wijsgeerige bespiegeling is in hun oog uit den booze. Alle beroep op teleologie moet worden verwijderd. De speculatief-teleologische beschouwingswijze der christelijke wijsbegeerte moet worden op zij gezet; de historisch-genetische en zuiver causale opvatting worden ingevoerd. De onveranderlijke wetten, krachtens welke de maatschappelijke ontwikkeling plaats grijpt, zouden dan van zelf worden gevonden. Welnu, zoolang deze wetenschap niet ophoudt zuiver naturalistisch te zijn en een vijandin van alle metaphysiek en supranaturalisme, zoolang zij de vragen naar het wezen en oorsprong van den mensch blijft beschouwen als louter natuurwetenschappelijke problemen, zoolang zij den naam van God niet wederom de wetenschap binnenvoert en rekening houdt

met een door Hem gewilde teleologie, — zoolang zal de moderne sociologie zeker zonder vrucht blijven.

Over sociologie in deze beteekenis zullen wij in deze nieuwe rubriek niet spreken. De literatuur op dit gebied is zóó veel omvattend, dat men ze in een driemaandelijksch overzicht onmogelijk zou kunnen condenseeren.

Doch daar is nog een tweede beteekenis van het woord: sociologie. Men bedoelt er dan mede een gedeelte der bijzondere zedenkunde (ethica specialis), en wel dat deel, hetwelk handelt over de rechten en de plichten van den mensch als maatschappelijk, sociaal wezen. Het valt dus samen met de sociale zedenkunde (ethica specialis socialis), die men tegenwoordig ook wel sociologie noemt. In meer beperkten zin nog verstaat men er onder de verhandeling over die vraagstukken, die men samenvat onder den naam van het sociale vraagstuk. Welnu, over de sociologie in deze beteekenis hoopt deze rubriek een kort overzicht te geven. Het kwam der redactie gewenscht voor, om de drie of vier maanden een korte bespreking van het voornaamste, dat op dit gebied verschenen was, te doen geven.

* * *

Als eerste werkje noemen wij: *De ontwikkeling der volkshuishoudkunde* (naar het Duitsch bewerkt door A. Kellenaers J.Bzn.). Dit boekje verscheen in 1905 te M. Gladbach (Verlag der Westdeutschen Arbeiter-Zeitung) als no. 8 in de serie der »Arbeiter-Bibliothek". De bekwame vertaler heeft in mijn oog een zeer verdienstelijk werk verricht, door het voor Nederland te bewerken. De sociale quaestie is nu eenmaal een der brandende vragen van den dag. En wil men een woord daarin medespreken, dan is de kennis van moraalphilosophische beginselen alleen niet voldoende, maar is ook noodig althans een elementaire kennis van de economie of volkshuishoudkunde, vroeger meer algemeen aangeduid onder den naam van staathuishoudkunde. Het is een goede gedachte van den schrijver geweest, dat hij het woord *staat*huishoudkunde blijkbaar niet meer heeft willen gebruiken; *volks*huishoudkunde geeft veel beter aan wat men zeggen wil, nl. de

stoffelijke, materieele huishouding van een volk als geheel, terwijl immers *staat*huishoudkunde ook zou kunnen bedoelen de huishouding van den staat in den zin van staatsoverheid, m. a. w. het budgetwezen, belastingwezen enz. Toch is de titel van de Hollandsche bewerking m. i. niet juist. Het Duitsche boekje draagt tot opschrift *Die Entwicklung der Volkswirtschaft*; er staat niet *Volkswirtschaftslehre.* De vertaling moest dan ook luiden *De ontwikkeling der volkshuishouding*; en niet der *volkshuishoudkunde.* Onder het laatste verstaat men de wetenschap, die tot object van studie neemt de volkshuishouding. Zou men de ontwikkeling dier wetenschap willen beschrijven, dan zou men moeten nagaan, hoe zij in den loop der eeuwen is behandeld door de geleerden. Men zou dan moeten uiteenzetten, hoe de economische vraagstukken vroeger slechts in verband met moraal en kerkelijk recht werden beschouwd, en hoe de economie eerst als een zelfstandige wetenschap werd bewerkt op het einde der 18e eeuw door Adam Smith, die dan ook terecht de vader der klassieke economie genoemd wordt. Men zou dan verder moeten wijzen op de zeer uiteenloopende methoden, waarop zij sedert dien tijd tot in onze dagen is behandeld.

Wat beoogt nu het boekje te geven? Niet een overzicht van de ontwikkeling der economische wetenschap, doch een overzicht van de ontwikkeling der volkshuishouding, een historische schets van de economische toestanden in verschillende eeuwen. Na eenige inleidende aanteekeningen over productie en ruilverkeer komt in de volgende paragraphen een korte beschrijving vooreerst van de huishouding der oude volken, toen alles voor het eigen huishoudelijk bedrijf door het huisgezin zelf werd vervaardigd, en waarbij dus van een eigenlijke volkshuishouding nog geen sprake kan zijn; vervolgens van de stadshuishouding, waarvan het begin samenvalt met de stichting der steden, toen het tijdvak der gesloten huishouding voorbij was, en men de geproduceerde goederen op de markten bracht. Men vindt daarbij een korte, doch zeer goede uiteenzetting van het gildewezen. Daarna volgt een beschrijving van de eigenlijke volkshuishouding, die eerst na de middel-

eeuwen ten gevolge van politieke en economische oorzaken in het leven werd geroepen, toen stadshuishouding en gilden verdwenen en in hunne plaats traden het volkshuishouden en het grootbedrijf. Voordat nu het volkshuishouden die ontwikkeling bereikte, waarop zij tegenwoordig staat, zijn drie tijdvakken te onderscheiden overeenkomstig de drievoudige verhouding, waarin sedert de middeleeuwen het staatsgezag zich ten opzichte van de volkshuishouding geplaatst heeft. Daarom volgt in drie paragrafen een schets van de volkshuishouding onder den politiestaat, m. a. w. gedurende het tijdvak van het mercantilisme; van de volkshuishouding gedurende het tijdvak van het liberalisme; en van de volkshuishouding in onzen tijd, nu het liberalisme bijna is uitgestorven en door alle partijen een inmenging van het staatsgezag op dit terrein als noodzakelijk wordt erkend.

Ziedaar de inhoud van dit beknopte (77 blz.) en degelijke boekje, waarvan de bewerking in goed Hollandsch is geschreven. Van ganscher harte wensch ik het een zeer ruime verspreiding toe. De prijs is slechts 20 cents; bij groote getallen nog minder.

* * *

Aan de redactie werd toegezonden een *Rapport*, over een onderzoek, ingesteld aan de Gymnasia en Hoogere Burgerscholen hier te lande, omtrent de ervaring opgedaan bij het gezamenlijk onderwijs aan jongens en meisjes, met een aanhangsel bevattende een overzicht van den stand van dit vraagstuk in het buitenland, inzonderheid in Amerika, opgesteld op last der afdeeling Amsterdam I der vereeniging voor paedagogiek. Het is te Amsterdam uitgegeven bij W. Versluys, en voor den prijs van 30 cents verkrijgbaar.

Dit rapport is zeer merkwaardig, vooral om de onbeslistheid, waarmede de enquête-commissie zich uitspreekt. Blijkbaar had de commissie verwacht, een oordeel in gunstigen zin te kunnen uitspreken. Op blz. 28 immers heet het: »De slotsom is: noch juichen, noch ontmoedigd zijn"; en op blz. 8: »Ons troost het, van meer dan een berichtgever te vernemen, dat

wij met deze enquête te vroeg komen". Het onderzoek heeft dus niet aan de verwachtingen beantwoord.

Over dit onderwerp is reeds veel geschreven. Het vraagstuk, of jongens en meisjes, vooral in de jaren van gymnasium en hoogere burgerschool, afzonderlijk dan wel gezamenlijk moeten worden opgevoed, is niet nieuw. Vooral onder de vrijzinnigen vindt men vurige voorstanders van de coëducatie, terwijl men van christelijke zijde altijd een open oog heeft gehad voor de gevaren, die aan dat systeem verbonden zijn. Merkwaardig is daarom, dat men nu ook uit het vrijzinnige kamp in dit rapport stemmen verneemt, die wijzen op de moreele gevaren van coëducatie, waarvan men de overtuiging door de ervaring heeft gekregen. Zeker — het was dan ook niet anders te verwachten — zeer velen verklaren, volstrekt geen gevaar te zien. Maar daar zijn er ook, die den nadruk eggen op de »noodzakelijkheid van scherpe contrôle" (blz. 11), die »het samenzijn van jongens en meisjes in één klas principiël afkeuren" (bl. 12; vgl. bl. 13).

Een andere zijde van de quaestie is het belang van het onderwijs. Uit het rapport blijkt duidelijk, dat het ook niet in het belang van het onderwijs is, om jongens en meisjes althans in de hoogere klassen van gymnasium of hoogere burgerschool te zamen op te voeden. »De vierde en vijfde klassen zijn voor vele meisjes, met het oog op de exacte wetenschappen moeilijk te volgen" (blz. 14). »Het is bijna regel, dat na het volbrachte 16e levensjaar de jongens betrekkelijk meer vooruitgaan dan de meisjes. Zij halen ze vaak in, komen ze soms voor. Dit verschijnsel vertoont zich ook wel bij jongens en meisjes onderling, maar lang niet in zoo sterke mate, niet zoo sprekend. De meisjes toonen, vooral ook door geringer lichamelijk weerstandsvermogen in het 3e en 4e levensjaar van de kweekschool nog al eens, dat zij van het zwakke geslacht zijn" (blz. 18). Van de meerderheid der scholen luidt het rapport, dat in de exacte wetenschappen de jongens, in de letterkundige vakken de meisjes vóór zijn (blz. 14). Zoodra er moet worden geabstraheerd of streng logisch gedacht, winnen de jongens het van de meisjes

(blz. 18). Gelijkluidend zijn de mededeelingen van het *Aanhangsel* over de ervaringen in het buitenland. Twee feiten worden hier duidelijk uitgesproken; vooreerst, dat de vrouw in het algemeen minder aanleg schijnt te hebben voor de exacte vakken, en vervolgens dat zij minder geschikt is voor zelfstandige beoefening der wetenschap (blz. 37). Merkwaardig onder dit opzicht is ook de uitspraak van Herbert R. Rathbone, lid der Mosely-commissie, die zijn meening tegen de coëducatie baseerde op hetgeen hij in Amerika zag en hoorde. In Chicago is men dan ook reeds gedeeltelijk van coëducatie terug gekomen. Men scheidt daar, althans de laatste jaren, de jongens van de meisjes, ten einde de meisjes beter in de gelegenheid te stellen zich te bekwamen in die vakken, welke 't best strooken met haar aanleg.

Vergelijkt men vervolgens het eindresultaat der vrouwelijke leerlingen, vergelijkt men procentsgewijze het aantal vrouwelijke en mannelijke leerlingen, die het einddoel bereiken, dan is de uitslag, volgens het oordeel der commissie »zeker niet schitterend" (blz. 22). Verwondering baart dit niet, als men leest wat op blz. 22—25 wordt meegedeeld over den nadeeligen invloed, die volgens het oordeel van meerderen door de studie op de gezondheid der meisjes wordt uitgeoefend. Slechts »klein is het getal meisjes, die alles doormaken zonder een min of meer geschokte gezondheid en een meer of minder gestoord zenuwgestel".

Onder dubbel opzicht dus wordt in dit rapport het gevaar van de coëducatie door velen erkend. Al luiden dan ook vele antwoorden gunstig, wij hebben recht om de vraag, die de enquête-commissie stelt op blz. 26 tot de onze te maken: »Zou de vóór- of tegeningenomenheid der schrijvers niet van belangrijken invloed zijn geweest op de wijze, waarop zij de vragen hebben beantwoord?" Van tegeningenomenheid zal bij degenen, die geantwoord hebben, niet veel sprake geweest zijn. Deze zal men meer moeten zoeken bij de twaalf inzenders, die zich onbevoegd verklaarden een oordeel uit te spreken (blz. 6), en bij de acht, die in het geheel niet antwoordden (blz. 6). Zeer teekenend komt ons nog steeds voor het woord

van prof. Mausbach in *Die Stellung der Frau im Menschheitsleben* (S. 92), waar hij van »die in letzter Zeit viel besprochene Koëdukation" zegt: »Ihre Befürwortung setzt m. e. was die reifere Jugend angeht, ein ziemlich weltfremden Optimismus voraus". Een voortreffelijk artikel in dezen geest schreef Ida Winkler in *Die Christliche Frau* 1906, S. 285: »Unsere Stellung zur Koëdukation", waarin zij de noodzakelijkheid der scheiding minstens van af het twaalfde jaar met klem bepleit.

* * *

De welbekende heer J. C. E. Slotemaker heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt door zijn bewerking voor Nederland van het zeer geprezen geschrift van den Duitschen Centrumsafgevaardigde H. Roeren: *De openbare onzedelijkheid en hare bestrijding*. Wat den bewerker aanspoorde, deze taak op zich te nemen? Het antwoord vinden wij in zijn bericht aan den lezer: »Ik heb een gezin, God schonk mij kinderen. Gaat langs de straten onzer groote steden, slaat niet uit preutschheid uwe oogen neer bij het voorbijgaan van vele boekwinkels, maar ziet het gevaar eens flink onder de oogen, en gij zult begrijpen, dat ook ons land dreigt ten prooi te vallen aan de vuilheid, die systematisch aan onze kinderen wordt voorgezet". Gedachtig aan het woord: »zonder klager geen rechter", wil hij »mannen, die een positie bekleeden in de maatschappij, mannen, wier levenservaring een waarborg voor krachtig, maar tevens bezadigd optreden zijn zal" oproepen tot den heiligen strijd voor het behoud der onschuld van onze jongemannen en jongedochters.

Zooals de titel aangeeft, zijn in dit werk twee deelen te onderscheiden. In de drie eerste hoofdstukken wordt het kwaad geschetst; in de twee laatste worden de middelen aangewezen tot bestrijding.

Hoofdstuk I schetst den zedelijken achteruitgang van onze moderne samenleving, waarvan het meest ernstig verschijnsel ligt in de achteloosheid en driestheid, waarmede wordt opgetreden. Hoe diep-treurig ook de indruk is, die door de lezing van dit hoofdstuk wordt gewekt, het is nu eenmaal noodzakelijk

dat het kwaad onder de oogen worde gezien, opdat het besef van velen worde wakker geschud, dat een gezamenlijk optreden daartegen *moet* gebeuren, en opdat men met kennis van zaken den strijd kunne aanbinden. »Un homme averti en vaut deux".

Zoover is het kwaad reeds gekomen, dat voor eenigen tijd in Duitschland een bijzondere, voor een groot gedeelte bestaande uit tot den geneeskundigen stand behoorenden, vereeniging tot bestrijding der geslachtsziekten is opgericht.

Hoe vruchteloos echter de pogingen dezer vereeniging zijn, blijkt uit Hoofdstuk II, waarin wordt aangetoond, hoe ontactisch zij optreedt, maar vooral hoe zij door haar verwerping van de christelijke moraal en van het christelijk begrip van eerbaarheid hoogstens kan leiden tot grooter voorzichtigheid en meer geraffineerdheid, niet echter tot verheffing der zedelijkheid en bestrijding van den hartstocht.

De hoofdoorzaak van het kwaad (Hoofdstuk III) is »de buitengewoon omvangrijke verspreiding van onzedelijke geschriften en platen en de driestheid, waarmede die schaamteloos voor de winkelramen worden tentoongesteld". En te recht wordt dan ook de vraag gesteld: eischt nu de vrijheid, dat al deze uitwassen van het pers- en reclamewezen zich onbelemmerd verder ontwikkelen?

In Hoofdstuk IV wordt als eerste middel aangegeven een krachtig ingrijpen van de overheid, die het als haar strengen plicht heeft te beschouwen de openbare zedelijkheid te beschermen. Toch wordt gewaarschuwd, dat men de kracht van wettelijke maatregelen niet moet overschatten. Waar blijft, dat het niet de wetten zijn, die de zeden maken, maar dat omgekeerd de zeden van een volk de wetten moeten voorbereiden. Daarom wordt in Hoofdstuk V gewezen op de ontzaglijke kracht, die op dit terrein kan uitgaan van het particulier initiatief, en wordt als voorbeeld gesteld de *Keulsche Mannenvereeniging tot bestrijding der openbare onzedelijkheid.* Het geheele boekje is dan ook een krachtige aansporing om ook in ons land het particulier initiatief wakker te schudden.

Warmond. J. D. J. AENGENENT.

NIEUWE UITGAVEN.

Het Leven van den H. Thomas van Aquino, door P. Mag. J. V. DE GROOT, O. P. Tweede, geheel herziene druk. — Utrecht, wed. J. R. van Rossum, 1907. Prijs *f* 2.75, geb. *f* 3.50

Den tweeden druk van een werk recenseeren is lastig, vooral als dat werk 336 bladzijden bevat en die druk »een geheel herziene" is. Om met een gerust recensenten-geweten eene boekbeoordeeling te schrijven, dient men toch te weten wát, en wáar en hóe er veranderd, verbeterd, om- en bijgewerkt is; en, heeft men dat statistisch peuterwerk verricht, dan kan men het overzicht der veranderingen wel vóór zich hebben, maar men kan 't den lezer niet in druk voorleggen, daar hij 't hoogst waarschijnlijk niet zou lezen.

Maar zooveel heb ik er toch mee gewonnen, dat ik zonder vrees van tegenspraak, durf zeggen, dat de geleerde schrijver in de 25 jaren, die de eerste uitgave van de tweede scheiden, staag aan zijn boek is blijven werken. Zeer vele — ik zou wel willen zeggen: alle, maar dat zou ik niet kunnen controleeren — zeer vele boeken, geschriften en artikelen, van verre of van nabij met zijn onderwerp in betrekking, heeft de Hoogleeraar gelezen, bestudeerd en geëxcerpeerd; er is geen hoofdstuk zonder tal van nieuwe annotaties uit nieuwe bronnen.

Wij danken echter aan de voortgezette studie meer dan annotaties. Het middeneeuwsch studie-leven wordt ons door de belangwekkende beschrijving van het *disputeeren* veel vollediger en levendiger geschetst (bl. 303 vv.); wij begrijpen den strijd der geesten beter na lezing van de uiteenzetting van »het Augustinisme in de dertiende eeuw" (XXI Hoofdst.)

en wij krijgen een vollediger inzicht in de woelingen, waaraan niet de wijsgeerige of theologische opvattingen alleen, maar ook de menschelijke fouten en hartstochten deel hadden, door de ruimere bespreking van den strijd tegen de scholen van Saint-Jacques (Hoofdstuk IX en elders). Veranderingen en omwerkingen van kleineren omvang, die men op ongeveer honderd van de driehonderd bladzijden aantreft, ga ik voorbij.

Nu ik het bijenwerk herdacht heb, dat kostelijken nieuwen honig gaarde om dien te voegen bij den ouden, maar nog frisschen en geurigen voorraad, mag ik wel over het werk van Magister de Groot spreken als kwame het nu voor 't eerst van de pers. Het is namelijk eene tweevoudige apologie, die juist van pas komt.

Vooreerst het leert ons Sint Thomas kennen in de grootheid van zijn geest en de goedheid van zijn hart, in de hooge bespiegelingen van den wijsgeer en godgeleerde en in den nederigen eenvoud van den goeden frater; het geeft ons een kijk op den aard en den omvang van den geestesarbeid van den heros der gewijde wetenschap; door den arbeid dringt dit boek door in de ziel van den werker, waar God's genade en Thomas' standvastige en heldhaftige medewerking den mensch omscheppen in den heilige.

Vreemd, dat Duitsche en Fransche reform-katholieken zoo weinig van Sint Thomas en zijn boeken houden. De heilige is toch, hoewel Italiaan en zelfs Napolitaan, een der glories van Keulen, de leerling van den Duitscher Albertus van Bollstätt, als mensch en als heilige een type van »Innerlichkeit" en als geleerde een type van »Wissenschaftlichkeit" en »Gediegenheit" — eigenschappen en hoedanigheden, die onze buren in erfpacht genomen hebben.

Sint Thomas, in zijn opkomst en in zijn vollen luister, was de stralende zon van de universiteit van Parijs en hij onderscheidde zich juist door die eigenschappen, welke men als specifiek Fransche verheerlijkt: scherp zien en bevattelijk voorstellen.

Wij liggen tusschen Frankrijk en Duitschland, de ideeën dringen van 't Zuiden en 't Oosten op ons aan. Gelukkig,

dat zulks niet dan langzaam gaat en het boek van den Hoogleeraar juist van pas komt. Want Prof. de Groot leert ons Thomas zóó kennen, dat wij hem liefhebben en zóó liefhebben, dat wij hem — indien ten minste wijsgeerige of theologische studiën tot onzen plicht van staat behooren — zullen studeeren.

De beide *Summa*'s — die zijn in den boekhandel 't best verkrijgbaar — mogen in geen priesterbibliotheek ontbreken. Daarenboven is het meesterlijke overzicht, dat het *Leven v. d. H. Thomas* ons aanbiedt, eene inleiding, welke de studie aanmerkelijk verlicht.

Bij de studie van Sint Thomas smeden we bijna onbewust ring op ring voor een sterken maliënkolder, die ons vrijwaart in den strijd, en vinden we wapen op wapen geschikt tot aanval en afweer tegen de vijanden van heden en van morgen.

Dat is de eerste apologie; de tweede is het voorbeeld van Sint Thomas.

Wanneer we niet wisten, dat de geschiedenis zich herhaalt omdat de mensch de mensch blijft; er niet aan dachten, dat »niemand zeggen kan zie, dit is nu eens nieuw", om reden dat het »reeds voorafging in de eeuwen die voor ons waren" (Eccles. I, 10); en overigens door vergelijking met de vorige uitgave niet tot het besluit moesten komen, dat geen opzet uit het leven van Sint Thomas feiten naar voren deed brengen, dan zouden we zeggen, dat in het werk van den Hoogleeraar een stuk hedendaagsche geschiedenis geantidateerd werd.

Tegen een valsch mysticisme, waarin over een nieuw tijdperk in de Kerk en een bijzonder rijk van den H. Geest gefantaseerd werd, treedt Thomas in het strijdperk (bl. 101); tegen Willem de Saint Amour en de velen, die dezen bijvielen, omdat zij niet gaarne hadden, dat de Dominikanen twee hoogleeraarszetels bezet hielden, verdedigde St. Thomas het goed recht der Bedelorden om zich én, door geloften gebonden, aan een hoogere volmaaktheid te wijden, én door hun leeraarsambt en andere werken te arbeiden aan het heil van den evennaaste en van de Kerk (bl. 103 vv.). Bij de vernieuwing van dien strijd, bij welke gelegenheid »het boek

van een zekeren Predikheer" beschuldigd wordt »het gewone priesterschap" te verlagen, schrijft Thomas: »Tegen de leer van hen, die de lieden van het kloosterleven aftrekken" en behaalt met deze geschriften voor goed de zegepraal (bl. 267—272).

Waar dwalingen van Grieken, Armeniërs, Saracenen vooraf moeten weerlegd worden om de waarheid ingang te doen vinden, slaat Thomas de hand aan 't werk om het terrein vrij te leggen; maar wanneer hij puin wegdraagt, sleept hij tevens den hoeksteen aan van het nieuwe gebouw, den hoeksteen Jesus Christus (bl. 171).

De al te »vernuftige" preekmethode van sommigen kon Thomas niet goedkeuren; hij handhaaft metterdaad en in geschrift de gezonde beginselen zijner Orde (bl. 236).

Tegen de Averroisten, die, wel niet in het algemeen maar toch op één bepaald punt, beweerden, dat ten opzichte van één en dezelfde zaak de rede neen en het geloof ja kon zeggen, toont de Aquiner aan, dat iets onwaars en onmogelijks geen geloofsleer kan zijn. De goede raad om niet vermetel dingen, »die louter tot het geloof behooren, binnen het gebied [der] wijsgeerige redetwisten" te trekken, en de zaak niet uit te strijden »in sluiphoeken of voor knapen, die voor ingewikkelde zaken nog geen rijp oordeel hebben", is in geen eeuw van onpas (bl. 285).

Wij leeren Thomas kennen als den zwijgenden student (bl. 59), den rechtzinnigen disputant (bl. 119), den eerlijken polemist (bl. 166, 255), den eenvoudige van harte, die de heiligen vereerde zooals het volk dat deed, en: »ave, ave, ave Maria" tusschen zijne geleerde vertoogen op zijn manuscript schreef, als den heiligen zanger van het Sacrament der Liefde.

Overal doceert Thomas een kinderlijken eerbied voor het gezag en eene deemoedige waardeering van de uitspraken der kerkvaders, die hij in zijne werken aanhaalt en tot kostbare parelsnoeren in de *Catenae* aan elkander rijgt.

Geen meester eindelijk, die ons beter dan de Aquiner leert, hoe men waarheden, door wie dan ook gevonden, zuivert van bijkomende dwalingen en ze dan als kostbare bouwsteenen

gebruikt voor den tempel, dien de godgewijde wetenschap opricht voor Hem, die Oorsprong en Einddoel is, in de natuurlijke zoowel als in de bovennatuurlijke orde.

Aanmerkingen heb ik op dit werk niet. Ik herinner me wel, dat ik een enkelen volzin tweemaal heb moeten lezen en dat ik een paar keer een gevoel had, alsof ik in elkaar gewerkte draden uit elkaar moest wringen, maar ik heb vergeten waar dat was, omdat het boek te zeer mijne belangstelling gaande hield.

Roermond. J. M. L. KEULLER.

Tractatus de Deo Uno et Trino (1907), — *Tractatus de Fontibus Revelationis necnon de Fide divina* (1906) — quos in usum auditorum suorum concinnavit G. VAN NOORT, S. Theol. in Seminario Warmundano Professor. — Amstelodami, apud C. L. van Langenhuysen.

De heer Van Noort heeft zich onder de theologen van onzen tijd eene eervolle plaats verworven door een reeks van geschriften, die bijna een volledigen leergang van theologie uitmaken. Vooral in 't schrijven van handboeken is hij een meester. Dezen lof bracht de thans diepbetreurde P. van Hoogstraten, O. P. den Warmondschen professor bij 't verschijnen, in 1904, van diens *Tractatus de Deo Redemptore* [1]). Het is ons een waar genoegen denzelfden lof te herhalen na lezing van beide voornoemde tractaten *De Deo Uno et Trino*, en *De Fontibus Revelationis necnon de Fide divina*.

Het eerstgenoemde maar laatst verschenen werkje handelt, als blijkt, over God in zich zelven, en beschouwt het Oneindig Wezen in de eenheid en de volkomenheid zijner *Natuur* en in het onderscheid der drie goddelijke *Personen*.

De leer over *God, één in Wezen*, wordt ontwikkeld in drie hoofdstukken: I Gods bestaan. II Gods natuur, haar rustende eigenschappen (attributa quiescentia). III Haar

---

1) Zie *De Katholiek*, 1904, Dl. CXXVI, bl. 64.

werkdadige eigenschappen (attributa actuosa). Bewijzen voor 't bestaan van God worden niet gegeven; zij hooren thuis in leerboeken van philosophie; doch 's menschen natuurlijk vermogen om dit bestaan met zekerheid te kennen wordt aan de hand van 't vatikaansche dogma klaar en helder uiteengezet. Een kleine verhandeling over de wijze, waarop wij hier beneden kennis hebben van Gods natuur gaat de leer over Gods eigenschappen vóóraf. Tegen 't agnosticisme onzer dagen houdt Prof. van Noort staande: onze kennis van God is wel onvolmaakt, maar geenszins valsch. Achtereenvolgens toont dan de schrijver aan, hoe God noodzakelijk bij zich zelven bestaat (aseitas), hoe Hij oneindig volmaakt, volstrekt eenvoudig is (simplicitas) en als ééne, afzonderlijke en persoonlijke zelfstandigheid dient gedacht. Zeer kort zijn de volgende opheldering en over Gods waarheid, goedheid, schoonheid; over zijn onveranderlijkheid, eeuwigheid, onmetelijkheid en alomtegenwoordigheid. Van Gods werkdadige eigenschappen worden er slechts drie beschouwd: Gods wetenschap, zijn wil, zijn macht, en in verband met Gods wil, zijne heiligheid, gerechtigheid en barmhartigheid. In het artikel, waar de heer Van Noort Gods kennis der z.g. futuribilia bespreekt, gaat de meening van D. Janssens, die twee klassen van futuribilia onderscheidt, als waarschijnlijke opinie door; overeenkomstig deze meening is het getal der voorwaardelijke besluiten in God merkelijk beperkt. De oude veete tusschen Thomisten en Molinisten besluit de schrijver als volgt: »Utrumque (systema) quanta potui concinnitate exposui, praeferentiam solutionis thomisticae non dissimulans. Fateor, thomismum gravibus premi difficultatibus ... nihilominus fundamenta ejus mihi videntur solida ac vera, fundamentum molinismi, scientia media, non ita. Ceterum etiam molinismus obscuritatem divinae praedestinationis non pellit" [1]). De leer over de goddelijke Voor-

[1]) Van klaar inzicht en onpartijdig oordeel getuigt de nota, bl. 77. Ik lees er o. a.: »Indubium nobis est, Aquinatem vere docuisse *praemotionem physicam*.... Concedendo, posteriores thomistas in pluribus ultra S. Thomam processisse, negandum putamus, eos, summam systematis quod attinet, a principiis doctoris angelici defecisse".

zienigheid en Voorbeschikking verplaatst de heer Van Noort naar zijn tractaten *De Deo Creatore* en *De Gratia;* deze verschuiving kan wel een zeker praktisch nut opleveren, maar niet van dien aard, dat zij tegen de systematische eenheid en vastheid der verhandeling opweegt.

Aangaande de H. Drieëenheid kan men spreken over haar bestaan en haar wezen; men kan verder dit ontzaglijk geheim in betrekking brengen met de natuurlijke rede. Dienvolgens is nu het tractaat *De Deo Trino* in drie hoofdstukken gesplitst.

Vóóraf: een kort overzicht der dwalingen en een schema der katholieke leer. 't Bestaan der drie Goddelijke Personen wordt bewezen uit het Nieuwe Testament en de Traditie; uit 't N. T. vooreerst in 't bijzonder, iedere Persoon afzonderlijk beschouwd, daarna in 't algemeen, de drie Personen gezamenlijk genomen. Met veel belangstelling handelt de heer Van Noort over de critische echtheid van het comma johanneum, en geeft de redenen aan die én tegen én voor die echtheid pleiten. Een algemeene toelichting tracht verder de uitspraken der vóórniceensche Vaderen, die naar subordinatianisme zweemen, zoo goed mogelijk te verklaren.

Met de leer over de voortkoming en de voortkomingsbetrekkingen dringen we door tot aan 't hart van het dogma. In een bevattelijken vorm, ordelijk en klaar, ontwikkelt de heer Van Noort de kern der traditioneele leer. Een nauwlettende zorg is aan de begripsverklaring van *generatio* en *relatio* besteed; de hoofdbezwaren tegen het dogma staan scherp geteekend en worden behoorlijk als niet doeltreffend afgewezen. Of men in God buiten de drie Personen een absolute persoonlijkheid dient aan te nemen? In zekeren zin, ja, antwoordt de schrijver, zoo men namelijk de persoonlijkheid vereenzelvigt met het bestaan in zichzelf, de *existentia in se*. Wij houden het er voor, dat de theologie van den heer Van Noort er merkelijk bij zou winnen, zoo hij naar 't gevoelen der beste Thomisten, de subsistentie werkelijk onderscheiden achtte van de existentie, de subsistentie derhalve opvatte als de *laatste akt* of volkomenheidsvorm eener natuur, binnen de perken der natuur.

In een laatste hoofdstuk, waar de geleerde schrijver het geheim in betrekking brengt met de natuurlijke rede, vergelijkt hij eerst dit geheim met de gegevens der grieksche philosophie en de oorkonden der heidenen. De conclusie luidt: »Nec apud philosophos, nec in religionibus aut mysteriis gentilium vera trinitas invenitur". Dit artikel wordt gewoonlijk in de handboeken niet gevonden. Het dogma der H. Drieëenheid wordt vervolgens als volstrekt geheim voorgesteld; maar het druischt geenszins tegen de rede aan; deze kan het zelfs door zekere analogieën iet of wat toelichten. Ten slotte merkt de heer Van Noort de regelen, die onze spreekwijze over dit aanbiddelijk geheim moeten beheerschen.

»*Breviter ac dilucide*": kortheid met helderheid paren, gold den Angelicus als een gulden regel voor 't schrijven eener handleiding [1]). Beknopt en klaar, in hooge mate, is het leerboek van den heer Van Noort. De schrijver beheerscht wonder wel de stof. Redetwisten, wijduiteenloopende bespiegelingen zijn terzijde gelaten. Geen gevaar, dat de jonge beoefenaar der theologie zich in den vloed der schoolmeeningen verwarre, en, zoo de Duitscher zegt: *vor lauter Bäumen den Wald nicht sehe*. De heer Van Noort geeft het merg der leer, der gezonde, degelijke leer. Een kort en zakelijk bewijs — positief of rationeel, vaak beiderlei — volgt de uitgesproken stelling; verder wordt enkel datgene, wat tot vervollediging of opheldering der verdedigde propositie kan bijdragen, bij wijze van *consectarium* of *scholion* toegevoegd. De heer Van Noort is op de hoogte van den tegenwoordigen stand der gewijde wetenschap; wat theologische richting betreft, is hij gematigd thomist. Voor een eerste studie is zijn *De Deo Uno et Trino* een voortreffelijk leerboek; voor een repetitie en een kort overzicht der stof is het een uitmuntend *résumé*.

* * *

In *De Fontibus Revelationis*, anders gezegd, *De Locis Theologicis*, het eerst verschenen tractaat, heeft prof. Van

---

1) *Summa theologica*: Prologus.

Noort zich bepaald bij de loci theologici van den eersten rang, de H. Schrift en de Traditie.

Het eerste hoofdstuk: *De Sacra Scriptura* handelt over den canon, de inspiratie en 't gebruik der H. Schrift. Met recht en reden is de verhandeling over den canon vooropgesteld. De opname van een boek in den canon door de Kerk is een uiterlijk en openbaar feit gemakkelijker te erkennen en te bewijzen dan de inspiratie. Daarbij, is dat feit eenmaal vastgesteld, dan hebben we tegelijk, wel is waar slechts een indirekt, maar toch een solied bewijs voor de inspiratie zelf. Prof. Van Noort staaft uitvoerig met teksten der Vaders en met andere vroegtijdige bescheiden zijne stelling: de Trentsche Canon geeft getrouw 't gevoelen weer der Kerk uit de eerste eeuwen. Het historisch bewijs, doet hij echter opmerken, geldt wel met zekerheid voor de groote meerderheid der Heilige Boeken; maar voor den *heelen* canon kan alleen het onfeilbaar gezag der Kerk borg blijven. Dezelfde opmerking dient gemaakt ten opzichte van de waarachtigheid der inspiratie: noch uit de Schriftuur, noch uit de Traditie laat zich met zekerheid de inspiratie van alle boeken bewijzen. Na een korte verklaring over de uitgestrektheid der inspiratie, is er spraak van haar wezen en haar uitwerkselen op den inhoud der Heilige Boeken. Nauwkeurig wordt de natuur der inspiratie blootgelegd; de zuivere leer van Sint Thomas gehandhaafd; de »traditioneele" leer, die Zigliara, Zanecchia en Lagrange weder in eere brachten, voorgesteld; haar volkomen overeenstemming met de encycl. »Providentissimus Deus" aangetoond. Glashelder is de voorstelling; en zoo P. Fei meende te mogen schrijven: »S. Thomae mentem conati sunt reddere praecipue P. Zanecchia, P. Lagrange, Card. Zigliara, sed primus nimia subtilitate, secundus cum quadam obscuritate, tertius valde complexe" [1]) zoo zal iedereen prof. Van Noort van elk dezer gebreken vrij houden. Met de meening, die de inspiratie beperkt tot »res et sententias" (Franzelin, Pesch), wordt kort spel gemaakt, en aan de verbaalinspiratie de voorkeur gegeven. Te

---

1) *De Evangeliorum Inspiratione* cet. Paris, Beauchesne, 1906, p. 19.

recht! naar haar ware opvatting is ze een noodzakelijk gevolg van de thomistische inspiratieleer. Als dan prof. Van Noort schrijft: »*probabilius videtur* admittenda" (p. 54), ware 't wel beter het probabilius videtur te veranderen in: consequenter ad praedicta necessario est admittenda.

Het is den heer Van Noort een ware lust, het voetspoor te volgen van P. Lagrange en de *Ecole Biblique*. Dit blijkt vooral uit de beginselen neergeschreven op de volgende bladzijden, met het doel een nadere toelichting te geven tot de leer dat de H. Schriftuur der dwaling niet kan onderworpen zijn. De heer Van Noort behoort hiermede tot de nieuwe exegetische school, maar van blinden ijver en ongezonden nieuwigheidszin is hij volkomen vrij. Met wijze voorzichtigheid, maant hij, dient te werk gegaan; de geleerde criticus zoeke zijn hypothesen vast te stellen door soliede bewijzen; inmiddels moge hij zelf, evenals de godgeleerden, het vermijden, te absoluut en te algemeen in zijn oordeelen te zijn.

In het artikel over het gebruik van de H. Schrift, haar verklaring en lezing heeft de schrijver het ook over de echtheid der Vulgaat. Zijn leer desaangaande is de volgende. Van 't dogmatisch, niet van 't critisch standpunt uit, werd der Vulgata de echtheid toegekend. Door 't dekreet werd niet beweerd, dat de Vulgaat tot in de kleinste bijzonderheden den oorspronkelijken schriftuurtekst weergeeft, maar dat zij op al haar bladen een echt katholieke leering voorstelt. Hierbij is nu niet uitgesloten, dat een afzonderlijke tekst, in het origineel voorhanden, ontbreke in de Vulgaat; dat een afzonderlijke tekst (die een juister leer bevat) in de Vulgaat te vinden zij, en vruchteloos in het oorspronkelijke worde gezocht. — Of die het met Franzelin houden, dit aardig zullen vinden! In de *Revue Biblique* (1907, p. 292) kenmerkte P. Lagrange prof. Van Noort's gevolgtrekkingen als »un sérieux progrès sur Franzelin".

Het tweede hoofdstuk van dit tractaat, is getiteld *De S. Traditione*, en heeft drie afdeelingen: I Het bestaan der overlevering als eigen kenbron der openbaring. II De middelen en oorkonden waardoor de traditie wordt bewaard. III Eenige

harer bescheiden in 't bijzonder: de symbola, de schriften der Vaders, en der theologen. De geloofsverdediging tegen de Protestanten staat hier op den voorgrond; hun meeningen worden duidelijk uiteengezet en krachtdadig weerlegd. De bijzonderheden, die de schrijver in de derde afdeeling over de symbola samenbrengt, de rangschikking, die hij er geeft van de kerkelijke schrijvers, zijn zeker goed gezien.

* * *

Zonder verder tot bijzonderheden af te dalen, gaan wij over tot het tractaat *De Fide*. Heel nieuwsgierig vingen wij aan het te lezen, deels uit hoofde van de hooge belangrijkheid van het onderwerp, deels om de verscheidenheid der op dit stuk gestelde vragen. Het uiterlijk samenstel van het tractaat is zeer eenvoudig. Na de inleiding over begrip en indeeling des geloofs, twee hoofdstukken: I Het voorwerp van 't geloof. II De geloofsakt. Als slot een toevoegsel over de verhouding tusschen geloof en rede.

De voornaamste stellingen zijn de volgende. Het waar begrip van 't geloof, akt van 't verstand, wordt tegen sommige moderne theorieën goed gehandhaafd. Schrijver is geneigd aan te nemen, dat de openbaring, althans actief in God beschouwd, een wezenlijk bestanddeel uitmaakt van het formeel objekt of de beweegreden des geloofs. Wat slechts virtueel in de openbaringsleer besloten ligt, is niet voorwerp van goddelijk geloof. Geen aangroei en ontwikkeling der dogmen, zooals Harnack en diens wapenbroeder Aug. Sabatier, gelijk Günther en Loisy ze hebben uitgedacht! Waarheid op dit gebied spreekt altijd nog de oude Vincentius Lirinensis. De theologische waarheden, die het leergezag der Kerk onfaalbaar leert, zijn 't voorwerp niet van goddelijk — zooals Schiffini meent — maar van kerkelijk geloof. De geloofsakt is geen logische gevolgtrekking, maar volgt onmiddellijk op het gezag van den openbarenden God, zoo wij dit duidelijk inzien. Naar algemeen gevoelen, is het dadelijk geloof, in den engeren zin van 't woord, volstrekt noodzakelijk ter zaligheid. Dat

men de geheimen der Drieëenheid en der Menschwording uit noodzakelijkheid des middels moet gelooven, is, speculatief gesproken, weinig waarschijnlijk.

Er wordt in *De Fontibus Revelationis* en in *De Fide* meer geredetwist dan in *De Deo Uno et Trino*, juist niet tot schade der voortreffelijkheid van 't boek; want dezelfde hoedanigheden, waardoor zich het laatste werk onderscheidt, kenmerken ook het eerste: degelijkheid, helderheid en wijze beperking. De literatuuropgave is rijk en wel gekozen; ook de laatste monographiëen en tijdschriftartikelen zijn aangewezen. In de behandeling zijner stof heeft de schrijver er op de beste wijs gebruik van gemaakt. Om er zich van te overtuigen, leze men b. v. de beide artikels over de voorbereiding tot het geloof, waar hij o. m. de modernistische geloofwaardigheidsmotieven als overbodig en op zich zelf niet toereikend kenmerkt. Het goed gevolg van dit alles is, dat prof. Van Noort ons een schier splinternieuwe handleiding aanbiedt, die de vroeger reeds verschenen handboeken van dat soort in de schaduw stelt. Een niet gering en ook geen alledaagsch succes!

Dit sluit nu niet uit, dat men hier en daar zou kunnen vitten. Zoo mag het opvallend toeschijnen, dat de heer Van Noort niet spreekt van den *habitus* en het *lumen fidei*, en zoo weinig leert aangaande de bovennatuurlijkheid, als eigenschap van den geloofsakt. De wederzijdsche invloed van verstand en wil op de wording van den geloofsakt staat niet genoeg *en relief;* deze kwestie dient in 't kort, afzonderlijk besproken, de wederzijdsche en zich afwisselende werking van beide vermogens scherp tegenover elkander gesteld[1]). Ook houden wij ons overtuigd, dat het innerlijk bewijs voor de volstrekte noodzakelijkheid des geloofs in den engeren zin, geen onmogelijkheid is. Dat verder de meening, volgens welke 't geloof aan de Drieëenheid en de Menschwording niet noodzakelijk is ter zaligheid, van 't spekulatief standpunt uit, verreweg

---

[1]) Zie P. Gardeil, *La Crédibilité et l'Apologetique* (Paris, Lecoffre, 1908) p. 30 vv.; *Revue Thomiste* (XIII, 1905) p. 17; Pii de Mandato S. J. *De actu Fidei synopsis* (Prati, 1895).

waarschijnlijker is — »*longe* probabilior" — is wel een wat overdreven uitspraak[2]).

Doch wij schrijven juist niet om te vitten. Ons doel was beide werken van prof. Van Noort naar waarde te schatten en de belangstelling van alle, inzonderheid van jonge, beoefenaars der theologie, voor deze gaande te maken. Mogen we hierin naar wensch zijn geslaagd.

p. RAYMONDUS M. MARTIN, O. P.

Blind en doofstom tegelijk. De ontwikkeling der doofstomme blinden in en buiten Europa, benevens eene beschrijving van het doofstommenwezen in Nederland door H. J. LENDERINK, Directeur van het Instituut tot onderwijs van blinden te Amsterdam. Met 262 platen en portretten. Uitgegeven ten bate der instellingen en vereenigingen in Nederland, welke op onderscheidene wijze de blinden en doofstommen trachten te helpen en te steunen. — Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 1907. Prijs *f* 12.50.

Gaarne voldoe ik aan het verzoek bovengenoemd werk hier te bespreken. Vier jaren geleden deed de kundige heer Directeur H. J. Lenderink ons de opvoeding kennen en de methodes van onderwijs, toegepast bij het kind, dat één zijner voornaamste zintuigen mist. Na wijdgaand onderzoek komt de geleerde schrijver onze vaderlandsche literatuur nu verrijken met een afzonderlijk werk over het *blinde* kind, dat bij zijn groot verlies ook nog het *gehoorvermogen* mist, waardoor het moet gerekend worden te behooren tot de *doofstomme blinden.*

De wetenschappelijke strekking van het belangrijke boek kan niet beter worden aangeduid dan door eenige zinsneden uit het *Voorbericht*, waar de heer Lenderink schrijft:

»De geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs, gegeven aan den *doofstom-blinde*, zal leeren hoe langzamerhand,

2) Vgl. Fr. R. M. Martin, *De Necessitate Credendi et Credendorum* (Lovanii, Uytspruyst, 1906) p. 59—64; p. 120, 199.

door de met groote inspanning verkregen indrukken van de wereld buiten hem, zijn denkvermogen ontwikkeld, zijn geest verhelderd en zijn ziel uit hare kluisters bevrijd werd. Deze resultaten, verkregen bij een groot aantal *doofstom-blinde* kinderen, zullen een krachtig bewijs leveren tegen de bewering van enkele geleerden, n.l. dat dergelijke ongelukkigen niet vatbaar zijn voor *eenige geestelijke ontwikkeling*.

»Toch zou de zegepraal, behaald over dergelijke denkbeelden, niet hebben kunnen plaats vinden, zoo het onderwijs aan *doofstommen* niet meer en meer tot uitbreiding en volmaking was gekomen. Want hoe zou men het gewone blindenonderwijs kunnen toepassen bij de opvoeding en het onderwijs aan *doofstom*-blinden?

»Daarom zag ik ook van den beginne af aan in, dat ik een groot deel van dit werk moest wijden aan dit speciale onderwijs".

En verder:

»De uitgebreidheid van dezen arbeid vindt haar oorzaak in het totaal ontbreken in Nederland en elders van een werk, dat een duidelijk beeld geeft van de trapsgewijze en geregelde ontwikkeling van den geest der *doofstom-blinde* kinderen. Wel bezit Frankrijk en Duitschland, vooral het laatste land, een groot aantal handboeken voor de verschillende methodes van onderwijs aan blinden of aan doofstommen voor ieder *afzonderlijk*, doch een uitgebreide verhandeling over het opwekken der sluimerende vermogens bij zulk een groot aantal »driezinnigen" uit alle landen, ontbrak tot heden geheel.

»Onder de middelen, die aangegeven worden om het droevig lot van zoovelen te verzachten, behoort voorzeker wel in de eerste plaats de *opvoeding* en het *onderwijs*. De milde hand van den meer-gegoede kan het abnormale kind voor *gebrek* behoeden, dit is echter *onvoldoende*. Zonder opleiding toch zou zijn lot diep beklagenswaardig zijn. Een groot aantal afbeeldingen van doofstom-blinden uit onderscheidene landen en in verschillende tijdperken, zullen u een levendige voorstelling geven van hetgeen zulk een opleiding vermag. Aangrijpend zijn vooral enkele portretten van die jeugdige mis-

deelden, welke in de inrichtingen opgenomen als ontoerekenbaar, schijnbaar idioot, eenige maanden later u den indruk geven van een ordelijk en gehoorzaam kind".

Met buitengewonen ijver zijn in *Blind en doofstom tegelijk* de naar alle kanten verspreide gegevens omtrent den toestand en de ontwikkeling der van twee zoo voorname zinnen beroofden samengebracht. De uitkomst van zulk een omvangrijken arbeid moet allen, die door een der schoonste vraagstukken van geestelijke vorming worden aangetrokken, op bijzondere wijze verheugen. Zij vinden een rijk materiaal om in eigen nadenken te verwerken. Helen Keller, Laura Bridgman en Marie Heurtin, de drie meest treffende gestalten uit die stille wereld der blinde doofstommen, zijn met zorg en liefde geteekend, en de nagenoeg zeventig bladzijden (12—79), die ons hare aandoenlijke beeltenis bewaren, geven ziel en leven aan het geheele werk. Zeer talrijke andere driezinnigen worden vermeld en min of meer breedvoerig beschreven. Eene zeer groote moeielijkheid blijft het somtijds een door nauwkeurige getuigen gewaarborgd beeld van de lijders en lijderessen te verkrijgen, zoowel wat hun toestand bij het begin hunner opleiding als wat den waren aard en eigenlijke beteekenis hunner latere voorstellingen en begrippen betreft. Als een voorbeeld van een nogal twijfelachtig beeld noemen wij dat van Simon uit het gehucht Passa, in de oostelijke Pyreneën (bl. 172 – 175). Maar gewoonlijk steunt de schrijver op vertrouwbare inlichtingen, die hij ons rijkelijk mededeelt.

Behalve afzonderlijke doofstom-blinden vinden wij in het leerrijke boek ook *Instituten* voor hunne opleiding behandeld, dat b.v. van mevrouw Elisabeth Anrep Nordin te Venersborg in Zweden en het Perkins-Instituut te Boston. Voor ons vaderland kwam de heer Lenderink tot weinig ontdekkingen. Wij zeggen het hem na: *gelukkig!* Zeer boeide ons intusschen het opstel over eene *bijna* blinde-doofstomme leerlinge, door den heer A. F. Fehmers, Directeur der Inrichting voor Doofstommen-Onderwijs te Rotterdam. En van het begin tot het einde gevoelden wij ons door het teekenachtige werk van Directeur Lenderink tot bewondering gestemd voor de edele

mannen en vrouwen, die met groot geduld en schranderheid misdeelden uit diepe duisternis in een lichtende wereld van zieleleven en tot een geestelijk bestaan brengen.

Het is eene verblijding bij dien zwaren arbeid van opvoeding en onderwijs het scherpzinnige eener methode in hare talrijke toepassingen en de schoone uitkomsten van volhardende toewijding te zien. Wijsgeerige beschouwingen, die de geachte schrijver deels uit eigen nadenken deels als zienswijzen van anderen tusschen het verhaal en de uiteenzetting van feiten heeft ingelascht, zullen door de lezers zoo niet steeds beaamd dan toch tot groot voordeel hunner kennis en waardeering van den mensch overwogen worden. Hoe wonderrijk is ons samengesteld wezen! Zoo nauw blijkt de mensch in zijn redelijk leven *zijdelings* afhankelijk van de uiterlijke en innerlijke zintuiglijke vermogens; en toch, hoe verheft hij zich, ook in thans zoo vele bekende zintuiglijk misdeelden, tot akten, die naar haar *innerlijken en eigenlijken aard* gaan boven het bereik der stoffelijkheid! De rede kent het geestelijke en zij kent het stoffelijke op geestelijke wijze.

Terloops zij hier gezegd, dat mij de bewering overdreven schijnt, als zou Aristoteles den doofstomme hebben aangezien als een menschelijk wezen zonder eenige rede hoegenaamd (222). De wijsgeer verklaart wel, dat blindgeborenen *wijzer* zijn dan zij, die doofstom zijn van hun geboorte af. Vgl. *De sensu et sensili*, I.

Paedagogische wijsheid geeft aan het geschrift van den heer Lenderink nog hooger waarde. Hij teekent den gezegenden invloed van godsdienstig-zedelijke vorming met overtuiging. Wat hij over het groote nut ook van lichamelijke opvoeding mededeelt, is gulden leering, en niet minder wat hij ons veraanschouwelijkt aangaande de noodzakelijkheid om de leerlingen bezig te houden, hetzij door werk, hetzij door tijdverdrijf, of waardoor dan ook.

Bij den hoofdinhoud van het schoone boek is gevoegd: »eene beschrijving van het doofstommenwezen in Nederland". Zeer goede platen luisteren ook dit gedeelte van het werk op. Wij *zien* het onderwijs en den aard der leermiddelen. Zelfs

gaf men ons te aanschouwen eene: *Les in de anatomie.* Twaalf doofstommen zien wij hier geschaard om een geraamte, terwijl zij luisteren naar hun leeraar, die den schedel van het geraamte in zijne hand houdt. —

Zouden alle vakmannen het eens zijn met hetgeen blz. 351 wordt gezegd omtrent een zoo geruimen tijd, *uitsluitend* besteed aan de drie vooroefeningen: ontwikkeling als opvoeding van het oog; ontwikkeling van den tastzin en voorbereidende maatregelen tot ontwikkeling van het stemorgaan? Over de beste methode in de opvolging der klanken en voor het al of niet dooreenleeren van klinkers en medeklinkers veroorloven wij ons niet eens een bescheiden vraag; men zal op dit gebied zeker, vooral ten gerieve der kinderen, noodelooze eentonigheid pogen te vermijden. Tegen Vereenigingen van Doofstommen (blz. 405 vv.) zijn in het *Verslag van het Instituut voor Doofstommen te St. Michiels-Gestel*, 1905 en 1906, ernstige bezwaren meegedeeld.

Mijnerzijds zij het geoorloofd enkele bijzonderheden aan te duiden, die bij eene nieuwe uitgave licht konden gewijzigd worden. Ik zwijg over de verwijzing naar Matthaeus en Lucas (blz. 361), die zonder bezwaar geheel kon achterwege blijven. Veranderd zouden wij de vertaling wenschen van het woord *abbé*, als men het ten minste wil vertalen. Het beteekent toch niet anders dan *Eerwaarde Heer* of iets dergelijks, een titel voor gewone seculiere priesters, terwijl het woord *abt* (abten) doet denken aan het hoofd eener bepaalde kloostergemeenschap, die abdij heet. De H. Calastenziano (blz. 328) is vermoedelijk de H. Joseph van Calasanza, de stichter van de orde der *Scuole pie*, tot welke orde, ook volgens de plaat blz. 329, Ottavio Assarotti, de italiaansche doofstommenleeraar, behoorde. De mededeeling (blz. 330), dat de abbé de l'Epée reeds op zeventienjarigen leeftijd, dus in 1729, priester *kon* gewijd worden, berust op eene vergissing. De priesterwijding van den beroemden man geschiedde eerst 5 April 1736. Wel was er in het jaar 1729 sprake van, dat hem de *kleine orden* zouden worden toegediend. Dit werd echter ten slotte van katholieke zijde geweigerd, omdat de

l'Epée Jansenius volgde. Van dit standpunt der jansenistische gevoelens moet ook de strijd van de l'Epée met den aartsbisschop van Parijs worden beoordeeld. Deze dingen beletten ons echter niet, met den heer Lenderink de onsterfelijke verdiensten van den edelmoedigen priester voor de doofstommen hartelijk te huldigen.

Wat de uitvoering van het werk betreft, deze verdient allen lof. De over het algemeen zoo gelukkig gekozen en gerangschikte platen verhoogen zeer het aanzien van het keurig op mooi papier gedrukte boek. Maar enkele malen slaagde de illustratie minder goed. Blz. 11 b. v. is Marie Heurtin moeilijk te erkennen. Veel beter is zij op andere platen, zooals bij blz. 67 afgebeeld..

Als een kleine aanvulling van het vele belangrijke, dat de heer Lenderink ons aangaande het doofstomblinde meisje van Larnay verhaalt, zal lezeressen en lezers van *De Katholiek* wellicht het bericht verheugen, dat deze schoone ziel, naast hare ontwikkeling in menschelijke kennis, den gelukkigsten voortgang toont in de wijsheid des hemels. De overste van Larnay schreef mij, niet lang geleden: »C'est toujours l'enfant du bon Dieu douce, pieuse et résignée saintement à la Volonté divine". Soeur Ste Marguerite, de schrandere meesteres en moederlijke vertrouweling van Marie, zond mij iets vroeger van het inwendig leven harer leerlinge een schets, die eindigde met deze woorden: »C'est une petite fleur qui ne tient à la terre que par une faible racine". — Sedert eenige maanden heeft Larnay eene nieuwe blinde-doofstomme leerling gekregen, de twaalfjarige Anne Marie Payet. Tusschen deze kleine misdeelde en hare oudere lotgenoot, Marie Heurtin, is reeds een zwijgend verbond van trouwhartige vriendschap gesloten.

Ik keer terug tot *Blind en doofstom tegelijk*, om den wakkeren schrijver geluk te wenschen met zijn verdienstelijk werk. Ongetwijfeld zal het veel nut stichten en in breeden kring liefde en deelneming wekken voor vele misdeelden. Zoo dient men de wetenschap en de christelijke charitas.

Amsterdam. p. J. V. De Groot, Ord. Praed.

A short Introduction to Franciscan Literature by FATHER PASCHAL ROBINSON, of the Order of Friars Minor. — New York, Tennant and Ward, 287 Fourth Avenue, MCMVII. Prijs: 10 (dollar-)cents (6 d. = *f* 0.30).

Inderdaad »A short Introduction". Een boekje van 56 bladzijden, met een drukvlak van slechts 13 × 7 cM., dus uitgegeven in het tegenwoordig nog al gebruikelijke smalle, en — vind ik — ook malle formaat, en dan nog juist de helft van het aantal bladzijden volgedrukt met bijna uitsluitend titels van werken, . . . dat weinige moet nu een »Inleiding" beteekenen op het gebied der nieuwere Franciscus-vorsching, die zich om zoo vele en zoo ingewikkelde vraagstukken beweegt, dat men wel eens gesproken heeft van: een tweede evangelie-critiek! Eigenlijk is dus dit boekje met zijn Amerikaanschen schrijver en zijn dito uitgever toch niets geen »Amerikaansche" verschijning. Of men zou dat nu weer moeten zoeken in de abnormale kleinheid.

Het werkje wil niet meer zijn dan een gids voor vreemdelingen op het terrein der Franciscaansche geschiedenis. De schrijver zelf heeft geen hoogere pretenties, althans niet voor het oogenblik. Wel is het boekje de voorlooper van »a larger work intended for formal students of Franciscan history" (p. 4), dat thans door den schrijver wordt voorbereid, maar daarom wordt deze kleine *Introduction* nog niet overbodig. Integendeel. Bij ingewikkelde vraagstukken is het immers zaak, zich eerst met de hoofdlijnen vertrouwd te maken, en pas daarna de détail-kwesties te gaan verwerken.

Die hoofdlijnen nu worden door Father Robinson juist en beknopt aangegeven. Een groote plaats is echter ook ingeruimd voor de bibliografie van het onderwerp. En dat is nuttig en noodig. Vooreerst toch blijft de studie van ieder wetenschappelijk onderwerp, zonder juiste kennis der voorhanden zijnde bibliografie, altijd prulwerk. Daarenboven geeft zoo'n lijst van boekentitels niet alleen voordeel bij het aanschaffen der benoodigde literatuur (bijv. dat men een of ander werk, op een antiquarischen cataloog aangeboden,

niet laat ontsnappen), maar zij voorkomt ook veeltijds, dat men, alleen naar den titel oordeelende, zich een werk aanschaft, waarmede men feitelijk bekocht is.

Wie dus het terrein der tegenwoordige Franciscus-critiek wil betreden, zal in het aangekondigde boekje een handig en goedkoop werk-instrument vinden. Tevens volge hij echter den raad, dien de schrijver op bl. 5 geeft, namelijk de toestanden te bestudeeren van het begin der 13e eeuw. Kent men die niet, of kent men ze alleen uit eenige algemeene frasen, of uit de donkere tooneelen, welke de schrijvers van Heiligen-levens in het »Eerste Hoofdstuk" van hun boeken plegen op te hangen, ten einde de figuur van den Heilige beter te doen uitkomen, dan is het onmogelijk zich een juist beeld te vormen: van Franciscus' optreden en streven, van de houding welke de Kerk ten zijnen opzichte aannam, van de wijze waarop en de reden waarom zijn drie Orden zoo snel werden verspreid, van de moeilijkheden die zich in de Orden voordeden bij de nadere regeling van het bestuur, van de factoren die daarbij ten slotte den doorslag gaven, van de meeningsverschillen die daaruit ontstonden, en — last not least — men zal zich onmogelijk kunnen indenken in den geest der eerste levensbeschrijvingen van St. Franciscus, welke bij alle eenheid van onderwerp, toch zoo ver uiteenloopen in het weergeven van de wording, den groei en de verwezenlijking van Franciscus' plannen.

Eén ding is nu maar jammer, dat Pater Robinson zelf moet getuigen: »So far as I know, there is no good book devoted to this period of transition and unrest" (p. 6). En ik geloof dat hij gelijk heeft. Moge dus de schrijver in deze »lang gevoelde behoefte" — om de gebruikelijke recensietermen toch niet over te slaan — voorzien, door het Handboek der Franciscus-critiek, dat hij reeds onderhanden heeft.

Is nu de Franciscus-critiek met al haar aankleve van zóó groot belang, dat het noodig is daarvoor een speciaal handboek te schrijven, zal men vragen. Moet nu de heele geleerde en ongeleerde wereld »gefranciscaniseerd" worden, zooals het in verschillende talen reeds gebruikelijke woord dat uitdrukt?

Nu, naar het buitenland te oordeelen zou men zeggen van ja. Behalve de ruim 150 grootere en kleinere publicaties, welke in de laatste 7 jaren omtrent Franciscus en zijn Orden verschenen (dus bijna 2 per maand), bestaan er reeds twee wetenschappelijke tijdschriften, die geheel aan de Franciscaansche geschiedenis zijn gewijd: de *Miscellanea Francescana*, die sedert 1886 te Foligno verschijnen onder redactie van Mgr. Mich. Faloci-Pulignani, en het *Bulletino critico di cose Francescane*, sedert 1905 te Perugia (eerst te Florence) uitgegeven door Luigi Suttina. Een derde tijdschrift is zoo pas verschenen onder leiding van de Minderbroeders te Quaracchi bij Florence onder den titel *Archivium Franciscano-Historicum*. Verder denke men aan de »Société internationale d'études Franciscaines" met hoofdzetel te Assisië, die óók een eigen orgaan heeft, en aan de onderafdeeling dier »Société" in Engeland, welke een verbazende activiteit ontwikkelt, en soms interessante publicaties geeft in hare *Occasional Papers*. In het buitenland zet men er dus nog al vaart achter.

Maar een nadere studie van het Franciscaansche vraagstuk zou ook voor Nederland geen nadeel opleveren. En zulks niet alleen uit algemeen wetenschappelijk oogpunt, maar ook met het oog op de practische vorming van jeugdige geschiedvorschers, daar de studie der Franciscus-vraagstukken een aanschouwelijk onderwijs geeft in alle finesses der historisch-critische wetenschap. Vooral de bronnenstudie — die toch het fundament is van alle geschiedvorsching — staat hier op den voorgrond. En hoeveel vruchten die bronnen-critiek reeds heeft opgeleverd, hoeveel beter inzicht zij gegeven heeft in het leven van Sint Franciscus en in de stichting en den groei zijner Orden, hoe veel duidelijker thans de genetische ontwikkeling blijkt van de ideeën, welke de eerste Franciscaansche generaties beheerschten, hoe logischer alles thans uit elkander volgt, wat men vroeger zonder verband n a a s t elkaar plaatste, dat alles en nog veel meer kan eenieder gewaarworden, die een der vroeger gangbare Franciscus-biografieën vergelijkt met een nieuwere.

Overtuigd van de leerzaamheid der Franciscaansche bronnen-

critiek, heeft men dan ook in de laatste jaren aan eenige universiteiten, o.a. te München en te Cardiff, speciale cursussen over dit onderwerp gehouden. Inderdaad, vraagstukken als bijvoorbeeld de oorsprong der zoogenaamde *Legenda trium Sociorum*, of het verband tusschen het *Speculum perfectionis beati Francisci* en het *Vita secunda S. Francisci* van Thomas van Celano, of ook de wording en ontwikkeling der *Fioretti* in verband met de *Actus beati Francisci et Sociorum eius*, zijn alle aandacht waardig van hen, die naar een goede opleidingsschool in de geschiedkundige critiek zoeken.

Woerden. P. fr. BONAVENTURA KRUITWAGEN, O. F. M.

Verzamelde Novellen van J. R. VAN DER LANS. *Worstelend om Licht. Kerst- en andere Verhalen.* — Maatschappij »De Gelderlander", Nijmegen. Prijs *f* 1.50 per deel.

De reeks *Verzamelde Novellen* van onzen welbekenden en populairen Van der Lans is weer met een tweetal verrijkt. Wij twijfelen er niet aan, of ook deze deelen zullen evenals de vorige hun weg wel vinden, want zij behooren niet alleen tot de degelijke godsdienstige, maar zeker ook tot de aangename lectuur.

Moge de vorm en de woordenkeuze dezer herdrukken verraden, dat zij reeds eenige jaren geleden werden geschreven, wie zich eenmaal weer gewend heeft aan dezen verhaaltrant, toen ter tijd de eenig gangbare en zelfs mogelijke — zie de werken van Bosboom-Toussaint, Schimmel e. a., dus de beste van hun dagen — zal niet kunnen laten de uitstekende eigenschappen van karakterteekening en -ontwikkeling, de kundige ver- en ontwarring van den dramatischen knoop te waardeeren.

Worstelend om licht is een groote novelle of liever roman een geheel boek vullend, van goede zielkundige waarneming en juiste typeering getuigend. De kleinere verhalen uit den tweeden bundel spelen in verschillende landen en zijn naar het ons voorkomt ook reeds vroeger elders verschenen, maar zullen toch zeker gaarne in hun tegenwoordigen vorm worden gelezen en herlezen. M. S.

VAN KERKBOUWSTIJLEN EN EISCHEN VAN ONZEN TIJD.

(Vervolg en slot van blz. 1 vv.)

II.

De nieuwe eischen gelden ook de *inwendige inrichting* van de kerken, en ze laten zich samenvatten onder de leuze: *Volkskerken.*

Deze eisch is vierkant opgezet door den heer Th. Molkenboer [1]):

»Eene volkskerk noem ik zoo eene, waar zooveel mogelijk menschen een goede plaats hebben, waar zij allen den officiant en den prediker kunnen zien, waar zij goed kunnen hooren, goed kunnen zien, en zich zonder moeite de noodige beweging kunnen veroorloven" Immers, zoo valt men bij [2]), »het Katholieke kerkgebouw heeft niet geheel meer dezelfde bestemming in de negentiende als in de dertiende eeuw, het Offer is ontsluierd en de preek van meer belang geworden". Uit al hetwelk nu volgt »het zeer sterk verlangen van onzen tijd, dat de zuilen zeer weinig het gezicht op het altaar belemmeren", en »het hedendaagsch verlangen dat een ieder kerkbezoeker de heilige handelingen aan het altaar met de oogen volgen kan" [3]).

Om hier veilig en zeker te gaan, moeten we beginnen met bedenking in te brengen tegen een paar uitspraken, die tegenwoordig even grif nagepraat plegen te worden als ze boud werden losgelaten. »Het kerkgebouw heeft niet geheel meer dezelfde bestemming als in de dertiende eeuw". Dit is vooreerst al twee eeuwen misgerekend; want de vaderlandsch-kerkelijke beweging der laatste vijftig jaren sluit zich aan niet

---

1) »Volkskerken", opstel in *De Katholiek*, D. CXVIII, 1900, bl. 368 vv.
2) Jan Kalf »Over Bouwkunst" *De Katholiek*, D. 120, 1901, bl. 180.
3) *De Kath. Kerken in Nederl.* I, bl. 20 en II, bl. 28.

bij de 13e maar bij de 15e eeuw. Het S. Bernulphusgilde heeft nooit teruggewild naar de 13e eeuw, zelfs niet naar de 15e, maar eenvoudig willen voortbouwen op hetgeen in de 15e zoo heerlijk in gebruik was maar in de 16e zoo deerlijk verstoord werd.

Vervolgens, als men bij den heer Kalf[1]), de *geheele* plaats leest, waaraan de telkens zoo grif herhaalde beweringen ontleend worden, dan ziet men, dat de schrijver zelf reeds, door hetgeen hij volgen liet, de kracht aan die beweringen ontnam; zoodat ze nooit zulke ingrijpende veranderingen rechtvaardigen als de heer Molkenboer met zijne »volkskerken" voor heeft. Jan Kalf immers schrijft, »dat de bouwwerken van kerkelijken aard, in tegenstelling met de civiele, in verleden tijden geheel hun gelijken konden vinden" en gaat dan voort:

»Want, al is het waar, dat ook het katholieke kerkgebouw niet geheel meer dezelfde bestemming had in de negentiende als in de dertiende eeuw, dat het Offer ontsluierd en de preek van meer belang was geworden, het verleden bood toch genoeg dispositiën aan, die voor de moderne behoeften voldoende bleken. Voor wie wilde, vielen er dus organismen over te nemen, zonder dat hij ze de pijnlijke bewerking van dis-sectie had te doen ondergaan".

Ziedaar dan: onze kerken kunnen »in verleden tijden geheel hun gelijken vinden", en »het verleden biedt genoeg dispositiën aan, die voor de moderne behoeften voldoende blijken". Maar wat blijft er dan eigenlijk over van heel die tegenstelling tusschen 13e en 19e eeuw?

Onjuist is al eveneens, dat »thans het offer ontsluierd is". Alsof het in de dertiende eeuw gesluierd zou geweest zijn! Niets is minder waar; want juist sedert de 13e eeuw waren de afsluitende gordijnen, die in den tijd der ciborium-altaren den priester met zijn dienaren van het volk afscheidden, buiten gebruik geraakt[2]); of als ze nog gebruikt werden, dan werden ze alleen maar ter zijden van het altaar aangebracht, meer om

---

1) *De Katholiek*, t. a. p. bl. 180.

2) Laib und Schwarz, *Studien über die Geschichte des Christl. Altars*. Stuttgart. 1857, S. 25.

den priester voor verstrooiing en afleiding te vrijwaren, dan om de geloovigen te beletten de heilige handelingen te volgen [1]).

Laat men ons toch eens duidelijk zeggen, wát er dan sinds de 13de—15de eeuwen ontsluierd is. Bovendien hebben we voor ons onderwerp, dat gewone parochiekerken betreft, in het geheel niet te maken met *ciborium-altaren* of met *jubés* en *doxalen* van kathedrale of collegiale kerken uit die eeuwen. En ook dáár werden dan immers vóór het jubé een of meerdere altaren gevonden, die voor het volk van nabij te aanschouwen waren. Ja, men mag zelfs beweren, dat de praktijk der latere middeleeuwen meer ontsluierd was dan we thans zouden goedkeuren. Toen de broederschappen en gilden voor hunne altaren niet langer genoeg hadden aan de kapellen, stelden ze die altaren zoo maar aan de westzijde der kolommen op, heel de kerk door [2]) midden tusschen het volk, dat alzoo de altaren van drie zijden omringen en bekijken kon.

Doch hier juist moeten we tot beschouwingen komen over een wezenlijk verschil, dat er tusschen de middeleeuwen en onzen tijd bestaat, en waarop inderdaad bij den bouw onzer nieuwe kerken, niet slechts Romaansche of Gothische, maar ook Renaissance- en Waterstaatskerken, niet genoeg gelet is. De heer Molkenboer zegt het goed [3]): »Het inwendige van de kerk was toen anders dan nu. Er stonden geen vaste banken, maar men knielde op den bodem of nam een lagen bidstoel, die na gebruik weer in een bewaarplaats bij de zijbeuken werd nedergezet. Een ieder kon er dus steeds voor zorgen, dat hij een zóódanige plaats machtig werd, dat hij den prediker kon zien, den officiant in zijne ceremoniën kon volgen" [4]).

---

1) Laid und Schwarz, t. a. p. S. 57.

2) Zoo bijv. in S. Baaf te Haarlem. *Bijdragen*, D. IV, bl. 116; Oude Kerk te Amst. *Bijdr.* XXIV, bl. 45. Door Scheltema: *Aemstels oudheid*, Dl. I, bl. 12 en 13, wordt vermeld uit den *Anonymus van 1493*, dat de Oude Kerk toen 33 en de Nieuwe Kerk 34 altaren had.

3) *De Kath.* t. a. p. bl. 368.

4) Er bestonden ook draagbare stoeltjes, op de wijze zeker van onze klap- of schilderstoeltjes, en die naar de kerk werden meegenomen. *Bijdr. v. H.* II, bl. 308.

Zoo heeft dan thans een zeer groot gedeelte der kerkgangers een vaste plaats, die gekocht of gehuurd is, en wel voor hooger of lager prijs, naarmate ze meer vooraan of gunstig gelegen is. Wanneer men daarom met »eischen van onzen tijd" wil aankomen, dan zou een der eerste, geheel overeenkomstig onzen »democratischen tijd", deze moeten zijn: geen onderscheid meer van rang of stand; en aan iedereen moest het, als in de middeleeuwen, vrij staan, zijne plaats in Gods kerk te nemen waar hij verkiest. Doch, wel aardig, niemand, »middeleeuwer" zoo min als »moderne", is nog op deze gedachte gekomen. En natuurlijk, want de vaste plaatsen zijn door den loop der omstandigheden het meest geschikte middel geworden, waardoor elkeen die er toe verplicht en in staat is, zijn aandeel bijbrengt om de parochiekerk te onderhouden. Kerkbesturen kunnen, althans bij ons Katholieken, niet als Rijk of Gemeente de menschen in de belasting aanslaan.

Uit dat alles, en ik kan mij slecht voorstellen, dat daarin verandering is te brengen, volgt, dat een zeker gedeelte der geloovigen achter in de kerk moet blijven. Dat is gewis weinig in overeenstemming met »het hedendaagsch verlangen dat een ieder kerkbezoeker de heilige handelingen aan het altaar met de oogen volgen kan". Doch zien we ook hier weer eens goed uit de oogen.

»Hedendaagsch en zeer sterk verlangen". Wezenlijk? En wel, »van onzen tijd", meer dan vroeger? Och, of het inderdaad zoo ware! Hoe velen zitten liefst achteraan; zoo gemakkelijk, weet u, om láát er in, en het éérst er uit te komen; anderen om heel de kerk door te kunnen zien, naar al wat er gebeurt juist buiten het altaar, of om elkander te zien; nog weer anderen eindelijk om de meer goedkoope plaats.

Maar, nu eens gesproken van hen die vrij gunstig gezeten zijn: midden in en vooraan. »Zeer sterk verlangen om het altaar te zien"? Toch zeker om *met kennis en begrip* te zien? Och, och, wat ontnuchtering ook hier, als men bij dezen waagt te onderzoeken, wát ze dan wel gezien of begrepen hebben. En doe naar dat sterk verlangen eens onderzoek bij geestelijken

en uitgevers, die zich beijverden om verklaringen der kerkelijke plechtigheden of vertalingen van kerkelijke teksten te bezorgen. Onderzoek eens, wat er van zulke boeken of boekjes bij de knappe lui tot de stichtelijke huisbibliotheek behoort. Het nieuwst verschenen werk [1]) van dien aard, zal binnen kort hierop antwoord kunnen geven. — »Ook altijd zoo duur". — Ik kan dat moeielijk beoordeelen; maar als men zoo opmerkt, wat er in katholieke gezinnen bespaard kon worden op de onzinnige uitgaven aan mode-geschenken en gedwongen fraaiigheden bij gelegenheid van eerste communiën, verjaardagen enz., moet het dan niet jammerlijk heeten, dat ook in zulke gezinnen die onderrichtende, en zoo hoog noodige, werkjes niet anders geplaatst kunnen worden dan bij wijze van »Bolle of Cohen op z'n katholieksch"?

»En ook de preek van meer belang geworden". Tegenover de middeleeuwen uitgespeeld, vooral als men de 13de eeuw noemt, klinkt dit zeggen al zeer vreemd. Toen immers, bij gebrek aan drukkunst, had het volk weinig boeken, thans heeft het die genoeg, verondersteld altijd, dat het ze koopt of krijgt. Wijl echter, in onzen ongeloovigen en onverschilligen tijd, de massa door de slechte boeken en ondanks de goede, meer dan ooit degelijke onderrichting behoeft, mag er gezegd worden dat de preek meer dan vroeger van belang is.

Ik wil dan ook volstrekt niet zeggen, dat in onzen kerkebouw alles eenvoudig bij het oude moet blijven. Het is veeleer mijne innige overtuiging, dat er in de laatste vijftig jaren menigmaal voortgebouwd is naar zekeren sleur, waarvan het gevolg was, dat het schip der kerk te zeer naar het westen uitgerekt en de zuilen al te veel vermenigvuldigd werden. Ik kan mij daarom wel vereenigen met hetgeen door den heer Molkenboer als eerste »conclusie" van zijn opstel [2]) geschreven werd:

---

1) *Het kerkelijk jaar* met zijne liturgische tijden en voornaamste feesten, door J. J. F. Brouwer, C. S.S. R. Met vijf gekleurde platen. Leiden, J. W. v. Leeuwen, 1907, 372 bladz., gebroch. *f* 2.75, in linnen prachtb. *f* 3.25.

2) »Volkskerken" *De Kath.* t. a. p. bl. 375.

»Dat het, in het belang van den katholieken godsdienst in het algemeen en van de persoonlijke devotie van ieder geloovige in het bijzonder, waarschijnlijk van belang is, dat van een lang-bouw, zooals die sinds de eerste eeuwen van het Christendom in het Westersch Europa is toegepast, eenigszins wordt afgeweken, en dat aan een bouw, die meer een centraal-aanleg heeft, de voorkeur worde gegeven".

En gerustelijk zelfs zou, dunkt mij, het »*waarschijnlijk* van belang", als »*zeker* van belang" geschreven mogen worden, indien maar de beperkende woordjes »*eenigszins* afgeweken" en »*meer* centraal-aanleg" in hunne kracht gehandhaafd blijven.

Nu werd echter het opstel door Molkenboer, blijkens de noot op de eerste bladzijde, geschreven »*na een bezoek aan de nieuwe parochiekerk van het H. Hart te 's-Gravenhage*" (Teniersstraat); en bovendien heeft de schrijver, — die, altijd malend over zijn *dertiende* eeuw, nog eens waarschuwen moest: »Wie thans bouwen wil, zooals men 500 jaar geleden bouwde, begaat een anachronisme, want wij zijn menschen van de twintigste eeuw", — ook nog het volgend besluit getrokken [1]): »*Zulk een kerk zal er anders uitzien dan een gothieke, en wij zullen aan haar aanblik moeten wennen*". Maar ik kan vooreerst al aanstonds de misschien onthutste lezers gerust stellen met de even stellige verzekering, dat er tusschen volkskerk en Gothiek hoegenaamd geen tegenspraak bestaat; ja nog sterker, dat een der edelste meesterwerken van de Gothiek een »centraal-aanleg" is, namelijk de *O. L. V. kerk van Trier*. En in 1243 werd met den bouw begonnen. Hoor, hoe zij in het *Gildeboek* van St. Bernulphus geprezen [2]) en verheven wordt:

»Naast den imposanten, majestueuzen, sevèren dom, die het werk is van tal van geslachten, de gemeenschappelijke vrucht van den Romeinschen, den vroeg-Romaanschen en den overgangsstijl, verheft zich de weergaloos bekoorlijke, sierlijke en rijzige Lieve-Vrouwekerk, de geniale schepping van één groot meester, »de parel onder de vroeg-gothische bouwwerken van het Rhijnland", zooals men haar pleegt te noemen. Maar dit zegt niet genoeg. Want zelfs in het geboorteland der Gothiek heeft deze, althans in de eerste periode van haar ont-

---

1) *De Kath.* t. a. p. bl. 375.

2) Jaarverslag van 1899, bl. 118.

wikkeling aan geen monument het aanzijn gegeven, zoo geheel volgens »des Zirkels Mass und Gerechtigkeit" ontworpen en daarbij zoo hoog en echt artistiek, zoo rijk in ontwikkeling en toch zoo klaar en in de grondgedachten zoo eenvoudig, zoo geniaal van conceptie en daarbij zoo keurig van uitvoering. Dit juweel der gothische architectuur betoovert u reeds bij den eersten aanblik, maar het boeit en bekoort te meer, naarmate gij het langer aanschouwt en dieper ingaat in de détails, waarin de meester zijn grondgedachte naar alle richtingen deed uitstralen. Niet licht ontmoet men een tweede bouwwerk, dat zulk een bevredigenden, rythmischen en harmonieuzen indruk maakt als de Lieve-Vrouwekerk van Trier" [1]).

Maar wel bijzonder merkwaardig is, dat het den schrijver, die ons in 1900 de Haagsche kerk als model kwam aanprijzen, blijkbaar geheel ontgaan was, dat er al sinds 1877 eene kostelijk *gothieke kerk van centraal-aanleg* gebouwd was, in het eigen vaderland, op een boerendorp in Noord-Holland, te Lutjebroek en door . . . onzen eigensten Dr. P. J. H. Cuypers! Het midden van die kerk is een achthoek, die naar boven overgaat in een rond gewelf. Geen koepel staat er op; het is ook maar een landelijke parochie; en de kerkgangers knielen of zitten daar neer met vrij uitzicht op altaar en preekstoel, »onder de parapluie", zooals zij het wel aardig noemen.

Alzoo dan kunnen volkskerken, kleine zoowel als groote, gebouwd worden vooreerst, men zij gerust, in *gothieken centraalbouw;* doch vervolgens ook als *tweebeukige hallenkerk*, gelijk men, naar het Duitsche woord, ook bij ons is gaan spreken, dat is als kerk van *twee* even hooge schepen, waarin dan slechts een meer of minder groot getal kolommen midden door de kerk gaat. En juist dezer dagen werd ons zulk eene kerk aangekondigd als »iets nieuws in Nederland op katholiek kerkbouwkundig gebied" en afgebeeld in de *Kath. Illustratie* No. 52. Ze is »sedert eenige dagen in aanbouw, als tweeschepige kruiskerk, (der nieuwe St. Henricus-parochie) te Amersfoort, naar de plannen van den architect Herm. Kroes".

---

1) Afbeeldingen en beschrijvigen nog in *Rheinlands Baudenkmale des Mittelalters* von Dr. Fr. Bock, en in *Zeitschr. f. Christl. Kunst* von Al. Schnütgen. 1899, N. 8, Sp. 231—48,

Ze is van »traditioneel karakter", heeft een drieledig presbyterium; en de hoofdzaak der verdere beschrijving luidt:

»De 6 kolommen waaromheen zich het gebouw ontplooit, zijn in zuiveren Latijnschen kruisvorm geplaatst, waarvan 4 in het middenpad tusschen beide schepen en 2 in de transseptarmen. De kerk wordt als 't ware in 2 deelen verdeeld, waarvan het Noordelijk gedeelte bestemd voor de vrouwen en het Zuidelijk gedeelte voor de mannen. Het presbyterium ligt in het Oosten, zoodat de plaatsing der kerk is georiënteerd. Bijna alle plaatsen hebben door de eigenaardige plaatsing der kolommen een onbelemmerd gezicht op de altaren."

Verschillende plannen nu van zulke kerken staan er, beschreven en behandeld door den Duitschen bouwmeester L. von Fisenne, in Schnütgen's *Zeitschrift f. Chr. Kunst* (1893 Sp. 161—72).

Het zijn intusschen drie zeer opmerkelijke feiten, dat ten eerste de O. L. V. Kerk van Trier in de middeleeuwen in het geheel niet is nagebouwd [1]), dat ten tweede ook bij ons de bouwwijze van Lutjebroek's parochiekerk, naar ik vermeen, nog geen navolging heeft gevonden, en dat ten derde ook van *twee*beukige hallenkerken ons vaderland weinig voorbeelden heeft aan te wijzen. Dat alles stemt tot nadenken, en doet ons Jan Kalf bijvallen, als we hem hooren spreken [2]):

»Het is meen ik, REYNAUD, die heeft betoogd, dat de algemeene receptie van het drieschepig plan voor den kerkbouw valt te betreuren. VIOLLET-LE-DUC daarentegen was van meening »dat groote kerken zonder zijbeuken voor den katholieken eeredienst niet gemakkelijk zijn". Men denke hierover gelijk men wil: het feit blijft dat het basilicale schema [3]) in de geschiedenis der kerkelijke architectuur absoluut de voorkeur blijkt te hebben bezeten, en dat alleen onder zeer bizondere omstandigheden en dan nog in een betrekkelijk klein gebied, het eenbeukig plan ook voor grootere kerken algemeene [4]) toepassing en zekere ontwikkeling heeft gevonden".

---

1) Alleen heeft ten onzent de kerk te Oisterwijk eenige analogie ermee en, naar men wil, ook Leiderdorp. *De K. K. in Ned.* Plaat G.

2) *De Kath. Kerken in Nederland.* Tweede afl. bl. 27.

3) d. i. de bouwwijze van het Latijnsche kruis met drie beuken.

4) Moet hier niet voor «algemeene" *eenige* gelezen worden?

Wanneer dus, zóóveel eeuwen lang, priester en volk zich steeds het best hebben tehuis gevoeld in kerken met kolommen: vanwaar dan toch, dat nu zoo'n strijd tegen het zuilenstelsel is aangebonden? Dat men ons toch eens personen en feiten noeme!

Het is voorwaar gemakkelijk, aanstonds maar het oordeel te strijken, dat de aanleg met ééne beuk voor eene parochiekerk de meest geschikte moet zijn. Doch vooreerst make men degelijk onderscheid, of het een kleine kerk geldt dan wel een groote. »Met eene oppervlakte van 200 M². — zoo meent de architect Prill [1]) — is de uiterste grens voor de eenbeukige kerk bereikt. »Komt men daarboven", zoo gaat hij voort, »dan vordert de ruimte, zoowel om aesthetische als »constructieve gronden, eene verdeeling, het best in twee of »anders in drie beuken. Grootere kerken éénschepig aan te »leggen schijnt mij om meer dan eene reden niet raadzaam". En Prill bewijst, in bijzonderheden, door teekeningen toegelicht, dat bij eene tamelijk groote kerk, zooals die van onze steden doorgaans zullen zijn, zulk een aanleg noch goedkoop noch indrukwekkend is [2]).

Ten andere mag niet vergeten worden, dat de parochiekerk niet maar alleen bestemd is om des Zondags aan de massa volks gelegenheid te bieden om mis en preek te hooren. Al is het een droevig feit, dat er bij »ons alleszins gecompliceerd bestaan", hoe langer hoe minder door-de-weeksche kerkgangers geteld worden: ik zou toch meenen, dat de vermeerdering van hun getal, en van het vroom kerkbezoek in het algemeen, een echte en niet minder dringende »eisch van onzen tijd" zal moeten heeten. En zoo zullen dan onze devoten zich bij de dagelijksche Mis op de weekdagen, bij Lof en aanbiddingsbezoek, biecht en communie zeer stellig veel minder innig gestemd voelen in het groot maar hol en leeg kerkgebouw dan in het bedehuis van matige en onderbrokene afmetingen. En evenmin als men straffeloos kathedralen op

---

1) *Zeitschr. f. Chr. Kunst*, Jrg. 1888, Sp. 274.
2) T. a. p. Sp. 274—76.

kleine schaal kan nabouwen, evenmin kan men een »intiem kerkje" van ééne beuk in reuzenvorm overbrengen zonder zich belachelijk te maken.

Zoo moet het dan inderdaad een eisch van onzen tijd genoemd worden, dat de vaste plaatsen der parochianen zoo dicht mogelijk bij altaar en kansel gebracht, en zoo weinig mogelijk door kolommen belemmerd worden. Daarom dus altijd bouwterrein gezocht van ruime breedte en niet al te langwerpig. »Alles heel mooi — valt bouwmeester Tepe in [1]) — maar wat te veel theorie, want over bouwterreinen weet een architect mee te praten!" Toch is het dezen zelfden meester gelukt, te Heeten eene kerk te bouwen, welke door breedte van midden- en zijbeuken, bij een getal van slechts zes kolommen, bijzonder geslaagd mag genoemd worden ten aanzien van uitzicht op altaar en predikstoel. En laat de heer Kalf vrij schertsen [2]), dat Tepe »in zijn goedgehumeurd betoog [3]), van de onmisbaarheid der zuil niet onherroepelijk overtuigd heeft": feitelijk is door dezen bouw — en evengoed ook door dien van Pannerden [4]) — bewezen, dat de »moderne strevingen" voor den eenbeukigen aanleg al evenmin onmisbaar zijn. Maar de zuil moge misbaar zijn of niet; wanneer toch, alle christelijke eeuwen door, de aanleg van centraalbouw of van hallenkerken en, voor groote kerken, het éénbeukig plan over het geheel maar uitzonderingen gebleven zijn: dan mag voorwaar zulk eene taaie traditie de betrouwbare uitspraak genoemd worden van het geloovige volk zelf. En als aan den man des volks, die achter in de kerk zijne plaats moet vinden, de keus gelaten wordt tusschen de ruime, geest- en godsvrucht-verheffende kerken van Heeten of van Pannerden met de zes kolommen, of wel aan de moderne kolomlooze van S. Antonius te Utrecht, met de »imposante archivolten"

---

1) *Zeitsch. f. Christel. K.* »Säulen und Weitraumigkeit". X Jahrg. 1897, Sp. 39—54.

2) *De kath. kerk in Ned.* afl. IV, bl. 83.

3) Het zooeven aangehaald opstel van het *Zeitschrift*, ter beschrijving tevens van de Heetensche kerk.

4) *De Kath. kerken in Ned.* Afl. V, bl. 97.

(zeg: kelderkluizen)[1]), dan weet ik wel, dat de eerste hem het best zullen zinnen.

Dat dan gerustelijk bouwheeren en bouwmeesters bij het maken hunner plannen erop bedacht zijn, aan de kerkgangers het volgen der plechtigheden en het hooren der preek zoo gemakkelijk te maken als 't maar kan; dat zij geen onnoodig zuilenwerk aanbrengen, als de kerk maar klein behoeft te wezen, of ook niet, uit loutere sleur, bij groote kerken het westelijk schip te lang maken, noch de kolommen te dik en te veelvuldig; dat zij eindelijk vrij uitzien en overleggen, wáár een centraalbouw of eene tweebeukige hallenkerk met goed gevolg ontworpen kan worden. Doch dan behoort ook de geestelijkheid er meer dan ooit werk van te maken, dat de kerkgangers door school, catechismus, volksboekjes en mondelijk onderricht, den eeredienst met zijne feesten en plechtigheden leeren verstaan, opdat het »sterk verlangen des volks" ook inderdaad blijke, en meer zij dan een leusjen om bestwil.

Men had ook zeker mogen verwachten, dat in de, ons als jongste proef van »kerk in modernen stijl"[2]) aangekondigde, 's Jacob van 's Hertogenbosch, de man des volks van achteren uit de kerk een heerlijk uitzicht hebben zou op het altaar; maar neen, de beschrijver zelf[3]) bekent al te openhartig:

»De wijdte der spanningen is van dien aard, dat overal in den tempel de koepel, het middelpunt in zijn geheel is te overzien. Het geestelijk middenpunt, het sanctuarium, echter openbaart zich niet zoo licht; dit komt eerst tot zijn recht wanneer men de kerk een eind is binnengegaan, en men tot den voet van de breede trap is genaderd, waarnaast twee leeuwen den toegang tegen iederen ongewijde beschermen".

* * *

Alvorens ik nu komen kan tot eene samenvatting van het boven behandelde, gevoel ik, mij te moeten verantwoorden ten aanzien van eene dubbele vraag, die allicht bij den lezer

1) *De Kath. K. in Ned.*, bladz. 27—29 en plaat A.

2) *Sint Bavo*, 17 Nov. 1907, bladz. 744.

3) *Geïllustr. Zondagsblad* van *De Tijd*, 4 Aug. 1907, bladz. 34, en de brochure bladz. 8.

opkwam, namelijk: waarom ik, die toch van Joseph Cuypers' eerste woorden [1]) mijnen aanloop nam, desniettegenstaande heel die lezing verder niet heb aangeraakt, ja evenmin ook de nieuwe Kathedraal besproken heb?

Mijn antwoord moet luiden, dat deze bouw, zoo grootsch van opvatting en machtig van indruk en »onder vele opzichten beschouwd als een der schoonste en belangrijkste monumenten van katholieken kerkbouw uit de laatste honderd jaar" [2]), wijd en ver uitstaat boven de gewone parochiekerken, bij welke mijn opstel beperkt moest blijven. Met alle reden toch is al meermalen gewaarschuwd, dat parochiekerken geen kathedraaltjes in miniatuur mogen zijn.

Maar evenzeer als die bouw zelf, staan ook de beschouwingen der Violier-voordracht hoog boven mijne leekebetrachtingen uit. Hooren we den bouwmeester zelven een oogenblik spreken [3]).

»Het ontwerp ontstaat in zijn embryologischen toestand uit een opeenvolging van beginselen, die in een allereenvoudigsten grondvorm uit den geest van den bouwmeester in het schetsontwerp worden gebracht. Het uitdrukken in weinig woorden van deze grondbegrippen, acht ik een oefening, die voor den modernen bouwmeester allernoodzakelijkst is, om te midden van den chaos het voorstellingsvermogen zuiver te houden en zoo zijn koers meester te blijven. Bij die hoogere opleiding, die buiten de schoolsche stelsels de compositie op vrijer terrein moet voeren, ware zulke analyseerende beschouwing te beoefenen door het werk der ouden met woorden te omschrijven en voor de eigen ontwerpen, allereerst den hoofdinhoud en de karakterlijnen duidelijk en kort uiteen te zetten".

Zoo paste mij dus tegenover den bouw slechts eerbiedig bewonderen, en ten aanzien der voordracht belangstellend luisteren.

Wat ik echter in de meer gewone leer en beschouwingen der beide bouwmeesters, en van hunne gelijkgezinden, vermeen gevonden te hebben, is: een vertroebelen van het klare beginsel, dat weleer in de kunst, eenheid placht te geven

---

[1]) Zijner Violier-lezing.

[2]) Aldus het oordeel van onzen Rotterdamschen bouwmeester Jac. van Gils in de *Kathol. Illustr.* 1906. No. 43, bl. 339.

[3]) *V. O. Tijd.* VII Jrg. bl. 104.

van karakter bij verwantschap van vormen. Zoo wordt dan kort en knap met alle knellende vormenstelsels afgerekend; die zonder vorm van proces als *historische stijlen* naar de rommelkamer verwezen worden.

Opdat nu nog meer vrijheid van beweging mogelijk worde, verkrijgen op eens allerlei uiterlijkheden, in ons dagelijksch leven zeer gewoon, maar misschien in het drukke leven van onzen tijd nog méér verscheiden, ontzaglijk veel beteekenis en belang om de keuze van het »karakter" (stijl mag men niet meer zeggen) voor een bouwwerk te bepalen. Maar, wat wel het aardigst is, en van veel gemak ook, die uiterlijkheden zijn zóó rijk aan verscheidenheid, dat, wanneer soms de bouwheeren, pastoors of kerkmeesters, ook húnne meening hebben over het »karakter", geen bouwmeester verlegen behoeft te staan, en niet lang behoeft te twijfelen om met beslistheid zijn keuze te maken en uit te voeren.

En wat eindelijk nog het meeste gemak van beweging aan den bouwmeester verleent, en vrijheid schenkt om óók nog zekere »gewaande axioma's" op te ruimen, dat is de uitvinding der leuzen, dat het katholieke kerkgebouw niet geheel meer dezelfde bestemming heeft in de 19de als in de 13de eeuw, dat het Offer ontsluierd en de preek van meer belang geworden is.

Ziedaar het program. Was het dan wonder, dat omstreeks het jaar 1900, op eens de dageraadskreet der twintigste eeuw opschoot over het katholieke Nederland; en de vaderlandsche Kerk met een diepen zucht van verbazing hooren moest, dat ze zich diep te schamen had, omdat ze Gothiek was?[1])

Zich te schamen, ja, want wat zij devoot en in trouwe voor hare kunst gehouden had, was »geen Katholieke Kunst", en »wat mannen als Alberdingk Thijm, Cuypers en Schaep»man[2]) bereikt hadden, dat hadden zij slechts als persoonlijke »katholieken gewerkt, en hun optreden kon *niet* als de uiting

---

1) »Et ingemiscens orbis terrarum se Arianum esse miratus est". (*Breviar. Rom.*, In festo S. Damasi).

2) Pastoor van Heukelum en zijne Utrechtsche bouw- en sierkunstenaars hadden niet eens de eer, daarbij genoemd te worden.

»van een werkelijke algemeene katholieke kultuur worden beschouwd" [1]).

Geen »*katholieke cultuur*". Neen, en maar goed ook; want dat moderne begrip kenden we toen nog niet. Daar hebben we pas van gehoord in de »laatste zeven, acht jaren" [vóór 1900], toen »het begin van een nieuw tijdperk aangebroken" was; waarmede bedoeld wordt »wat men noemt de beweging der jongeren onder de katholieken", van wie »in heel haar »wezen, in bijna elk opzicht, de beweging analoog is aan die »van de jongeren van het jaar 1880, en die zich nu eerst »onder de katholieken manifesteert zoo veel jaren na die »eerste uitingen van jonger-levensvoller streven in andere »kringen" [2]).

Neen, nog eens, die »cultuur" kenden we toen niet in den mallen zin der vage bespiegelingen over eene »katholieke toekomst-maatschappij"; maar de zaak zelve, in goeden zin, kenden we terdege, en wel, sinds 1853, als vernieuwd katholiek leven in liturgie, kunst, wetenschap en liefdadigheid; dat alles toch hadden we beter dan vroeger leeren kennen en beoefenen »onder den zegen van God en in de kracht der »door Petrus' Opvolger herstelde orde". En »de geschiedenis »dezer ontwikkeling, de geschiedenis van het katholieke »Nederland sinds 1853" hadden we als »dankbare hulde" op den S. Sylvester-avond van het jaar 1887, aan de voeten van den jubileerenden Paus mogen nederleggen in onze *Neerlandia Catholica*.

Maar de »katholieke jongeren" van 1880 (nog beter gezegd: van 1890) hadden van die waarachtig katholieke ontwikkeling weinig gezien, en nog minder meegemaakt. Hier mocht ik haast wenschen, de pen van eenen Louis Veuillot machtig te zijn! Maar komaan, een beetje begrijpen is veel vergeven.

Intusschen kan ik het waarlijk niet helpen, als het mij

---

[1]) Th. Molkenboer over »De toekomst der katholieke kunst in Nederland" *Van onzen Tijd*, 5de jaarg., No. 5, bl. 145.

Het zij mij veroorloofd hier tevens te verwijzen naar *De Katholiek* van Juli 1906, Dl. CXXX, bl. 45—47.

[2]) *V. O. T.* t. a. p. bl. 153.

telkens lijkt, alsof een woord des Apostels wel mocht uitgesproken worden naar verschillende zijden heen: *Currebatis bene; quis vos impedivit veritati non obedire?* [1]) Waarom liet gij u aflokken van den goeden en waren weg der vaderlandsche traditie, sedert 1853 weer betreden en met zooveel lust en heerlijke uitkomsten tot nu toe gevolgd? — Omdat dit zijn zou (aldus het bescheid) een zich blijven »binden aan een bepaald vormenstelsel" en »iets wat van buitenaf bewogen wordt", en geen »organisme, dat zich bewoog door middel van een daarbinnen zetelende kracht" [2]).

Maar dan vraag ik weer: hoe hebben dan toch de bouwmeesters uit de oudheid gewerkt, toen de schoolsche beteekenis van *stijl* nog onbekend was? Toen die meesters onbewust de beweging van hun tijd volgden en de leiding, welke de vaderlandsche kunst van zelf hun aangaf, hebben zij zich toen aan een bepaald vormenstelsel vastgebonden gevoeld? Daar dachten ze immers niet aan, maar ze gingen vrij en onafhankelijk mee, en vooruit ook.

Welnu dan: toen bij de vernieuwing van ons katholiek leven na 1853, voorbeeld en bezieling gezocht werd bij de middeleeuwsche kunst, en men zich weer aangesloten rekende aan de vijftiende eeuw: wat was toen natuurlijker dan dat de katholieke architecten zich in hunne kunst zóó inwerkten, als zij dat voor de rechte aansluiting noodig achtten? En nu moge onder hen de een meer dan de ander, of de een langer dan de ander, zijne kringen eerst hebben moeten beschrijven in het luchtruim der middeleeuwsche kunst: eenmaal zeker van hunne richting, zijn de besten onder hen (de slaafsche namakers daargelaten) met beslistheid langs de hervonden baan voortgegaan, en vooruit ook. Ik hoop het straks uit hun werk te bewijzen.

Doch dat was, en is nog, bij hen een waarachtig meegaan met hunnen tijd, immers den tijd van het vernieuwde kerkelijk leven der vaderlandsche kerk sinds de herstelling der

---

1) *Ad Gal.* V, 7: »Gij liept wél: wie heeft u afgehouden van te gehoorzamen aan de waarheid?"

2) *D. War. en B.* t. a. p. bl. 211.

hiërarchie. En het wil mij voorshands niet blijken, waarom er aan dien tijd een eind moest komen.

Of er nu al met 1880 »eerste uitingen van jonger levensvoller streven in andere kringen" gekomen zijn: die uitingen behoefden onzen bouwmeesters maar bitter weinig aan te gaan. Die beweging kwam van eene zijde die, althans wat de bouwkunst betreft, met onze eigene kerkelijke beweging niets had uitstaan, tenzij juist alleen in zóóver, dat zij véél meer bij óns in de leer was geweest, dan dan wij bij háár voorbeeld en model zouden moeten zoeken. Heeft niet de heer Jac. van Gils het zeer waar en juist gezegd [1]): »Wij katholieken kunnen er op bogen, dat het juist de veel gesmade en lang niet genoeg gekende kunst is onzer kerken, die, om zoo te zeggen, de toonaangeefster en voorgangster kan zijn der modernen". — »Kan zijn"? Zeg maar gerust: geweest is.

En die bouwmeesters van ónzen tijd weten wat ze willen; en we moeten hen nemen zóó als ze zijn. Zoek onder hen niet de architecten, bij wie ge bestellen kunt, dat ze u in Romaansch of Byzantijnsch eene kerk bouwen. Het werken in alle stijlen laten onze »middeleeuwers" gerust over aan de »tweederangskunst" en de fabriek. Van een hunner zelfs is niet onaardig gezegd geworden [2]): »Hij leefde zich in den geest der Middeleeuwers in; hij is in hun vel gekropen, gelijk men later van hem gezegd heeft; hij stond naast hen en kon zich voorstellen, dat, terwijl zijn goede kunstbroeders gestorven waren, hij was blijven voortleven tot in onzen tijd om hun aller stijl te handhaven en verder te ontwikkelen". Zeker; en wij hebben, dat lezend, geglimlacht: we weten hoe we dat alles te verstaan hebben; want dat de drie laatste woorden: »*verder te ontwikkelen*" óók waarheid zijn, was wel de grootste lof.

En nu mag iemand gerust met heimwee versmachten,

---

[1]) In zijne beoordeeling van Jos. Cuypers' kathedraal. *Kath. Illustr.* 1906. No. 43, bl. 339.

[2]) Door den heer L. van Gorkom in zijn »De oude-heer Mengelberg zeventig jaar" *De Tijd* van 19 Oct. 1907. Heel het geestig feuilleton is mij naar het hart gesproken.

naar die »gelukkige, lang vervlogen, eeuwig benijdenswaardige eeuwen, toen het woord *stijl* slechts in het Latijnsche woordenboek stond" [1]): laat er niet vergeten worden, dat, al was het schoolsche woord van nieuwe beteekenis nog niet uitgedacht, de zaak zelve al eeuwen lang bestaan had, zoodat het eenen bouwmeester van die benijdenswaardige eeuwen gladweg onmogelijk moet zijn geweest, tegelijkertijd twee kerken te bouwen als de S. Callixtus van Groenloo en de S. Jacob van 's Hertogenbosch [2]).

* * *

Maar er is ook geschreven [3])

»Men weet, hoe de bouwmeesters Jos. Cuypers en Jan Stuyt zich reeds eenige jaren beijveren, den vaderlandschen kerkbouw, welke langzamerhand, na een opbloei van eenige tientallen jaren, aan het verstijven en eenvormig worden was, nieuw leven in te blazen.

Toch gaan ook zij tot op de oude en beproefde grondbeginselen der Christelijke bouwkunst terug en weten die — met sterke voorliefde voor het Romaansch — te vervormen tot een hoogst individueele kunstuiting; in één woord, zij verstaan de kunst den stijl te verjeugdigen, aan te passen aan de steeds veranderende en grooter wordende eischen van den modernen tijd".

Om nu den lezer een even gemakkelijk als veilig oordeel te doen strijken over die verstijving en eenvormigheid, moge ik hem nog even rondleiden op eene eigenaardige tentoonstelling, die er sinds eenigen tijd geopend staat. Wel is waar zijn er nog pas vijf zaaltjes klaar gekomen, want de uitgaaf van *De Katholieke kerken in Nederland* telt nog pas vijf afleveringen; maar toch is daar al heel wat te zien, ofschoon er

1) *Dietsche War. en Belf.* 1902, bl 218. «In welken stijl" enz.

2) Ook werd vóór goed anderhalf jaar, een vriendenwoord geschreven, hetwelk, bij hoog prijzen en bewonderen, toch familiaar zeggen dorst: »Een hartelijk gemeende waarschuwing, zooals men nu en dan in advertentiën leest, bij voorbeeld: »Jan, keer terug", mag niet overbodig geacht worden op 't oogenblik dat Stuyt weer gereed staat, zich in te schepen naar Amerika, om daar de hemelkrabbers te bestudeeren" (*Elseviers Geillustr. Maandschr.* 1906, bl. 228, »Jan Stuyt, architect" door Jan Brom).

3) *Sint Bavo*, 17 Nov. 1907, No. 47, bl. 744.

van de 17 Utrechtsche dekenaten, waarmee begonnen is, nog maar de 10 eerste behandeld zijn.

We behoeven ook lang niet alles te bezien; want het is voor mijn oogmerk voldoende, als we een oogenblikje de aandacht wijden aan de bouwmeesters van eene bijzondere klasse. Het zijn de mannen, die gewoonweg genoemd worden: volgelingen of leerlingen van Dr. P. J. H. Cuypers en van Alfred Tepe, of dan weer »de Utrechtsche School", of nog weer de »Gildebroeders van St. Bernulphus", of eindelijk kortweg »de middeleeuwers", maar die toch allen mogen worden saamgevat als bouwmeesters, die hun aandeel in den gezegden »opbloei van eenige tientallen jaren" met eere mogen opvorderen. Dit toch geeft onze tentoonstelling juist op verrassende wijze te aanschouwen, want zij vertoont van zelf slechts kerken uit het aartsbisdom. Ik heb echter de vrijheid genomen alles naar tijdsorde te verschikken, opdat de bezoeker met éénen blik overzien kunne, hoevele tientallen van jaren, naar mijn oordeel, aan den opbloei (en ook *bloei* want opbloei alleen is te weinig) mogen worden toegekend. En eindelijk neem ik uit de beoordeelingen van onzen vriendelijken geleider, den heer Jan Kalf, slechts datgene over, wat het meest belangrijk of kenschetsend is. Ik laat nogtans eerlijk zijn eigene woorden hooren, maar ik zal telkens ook de bladzijden aangeven waar de volledige tekst kan worden nageslagen.

Zoo volge dan hier de lijst:

1863. Doetinchem. H. J. WENNEKERS [1]), die zich blijkbaar inspireerde op Fransche vroeggothiek. Driebeukig, steenen gewelf, ronde koorsluiting [2]). ? zitpl. Afl. 5. bl. 103.

1866. Ulft. Dr. CUYPERS. Een zijner vroege werken. Driebeukig. 700 zitpl. Steenen gewelf, ronde koorsluiting. Afl. 5 bl. 108.

1866. Irnsum. H. J. WENNEKERS. 300 zitpl. Verder niet beschreven. Afl. 5 bl. 125.

1866. Dokkum. Dr. CUYPERS. Driebeukige kruiskerk. Ik vond de uiterst sobere en strakke vormen van het baksteenkerkje in eene

---

[1]) De architect Wennekers verdient hier zijn plaats, wijl hij, naar ik vermeen, door ingrijpende hulp van pastoor van Heukelum navolger trachtte te worden van goede voorbeelden.

[2]) Dat is: hetzij veelhoekig, hetzij zuiver halfrond.

bizondere harmonie met het »barre Noorden". Inwendig heeft de kerk, geheel in baksteen uitgevoerd, hetzelfde stoere karakter. ? zitpl. st. gew.; r. k. [1]) Afl. 5 bl. 123.

1868. Kloosterburen. Dr. CUYPERS. Driebeukig, in vroeg gothischen trant, met priesterkoor door Jos. Cuypers aangebouwd in 1904. 450 zitpl. st. gew.; r. k. Afl. 5 bl. 114 en Plaat B.

1868. Joure. H. J. WENNEKERS. De heer W. schijnt zich bij het ontwerpen van deze kerk op de Romaansche kunst van Zuid-Frankrijk te hebben geïnspireerd. Voor een kerkje met 200 zitpl. is deze terugkeer tot 200 primitieve procédés zeker bevreemdend, en het resultaat dan ook weinig te bewonderen. st. gew.; r. k ? Afl. 5 bl. 119

1869. Winterswijk. H. J. WENNEKERS. De toren der kerk, die eene herhaling in betere verhoudingen van die te Doetinchem is, doet onmiddellijk den architekt W. als haren bouwmeester kennen Het komt mij voor, dat zij een zijner best geslaagde werken is. Driebeukige hallenkerk 600 zitpl. st. gew.; r. k. Afl. 5 bl. 109.

1870. Driel. H. J. WENNEKERS. Een enkel schip van 3 traveeën. 350 zitpl. st. gew.; r. k. Afl. 3 bl. 68.

1870. Wijhe G. TE RIELE Wz. Eenbeukige kruiskerk met kruiswelven. r. k ? ?, zitpl. Afl. 4 bl. 88.

1871. Blaricum. Dr. CUYPERS. Eenbeukige kruiskerk. ? zitpl. st gew., r. k. Het toeval dat in deze reeks een dorpskerkje van Tepe (Barneveld) door een van Dr. Cuypers doet volgen, geeft wel een bizonder sprekende tegenstelling te aanschouwen. De een zet — spelenderwijze lijkt het wel — een doodgewoon dingske, niets meer dan het noodige, argeloos als vanzelfsch, en de ander, onvermoeibaar zoeker die hij is, vindt ook in zoo simpel program nog aanleiding tot pikante oplossingen en interessante details. Van den plattegrond, bij Tepe zoo eenvoudig mogelijk, maakt Cuypers een heel geval. En waar de Utrechtsche meester van het westelijk front zóó weinig maakte, dat het armelijk en dor bleef, grijpt de zuidelijker geest eer naar een teveel: het torentje van Barneveld is vervelend, dat van Blaricum heeft iets pretentieus. Beide gebouwen hebben dit gemeen, dat zij niet tot de best-geslaagde scheppingen hunner makers behooren, maar de zwakheid van dien een lijkt een gevolg van onverschilligheid, die van den ander schijnt voortgekomen uit een te grootsch begeeren. Afl. 2 bl. 47.

1872. Wijtgaard. Dr. CUYPERS Eenbeukige kruiskerk, baksteenbouw in vroeg-gotischen trant. 250 zitpl (r. k.?) Afl. 5 bl. 128.

1873. Herveld. G. TE RIELE Wz, naar een ontwerp van SCHNEIDER. Driebeukig. st. gew. r. k., ? zitpl. De kerk is in vroeg-gotischen stijl opgetrokken, en mag een geslaagde schepping heeten. Afl. 3 bl. 70.

---

[1]) Deze letters beteekenen voortaan steeds: *steenen gewelf* en *ronde koorsluiting*

1873. Doornenburg. TEPE, en in 1884 door hem vergroot. Driebeukig met dubbel transsept, 600 zitpl. st. gew.; r. k. Het oudste deel heeft den, men zou willen zeggen vreesachtigen opzet, waardoor Tepe's vroeger werk zich kenmerkt: dicht op elkander gestelde zuilen; een tamelijk smal middenschip, en, in verband daarmede, weinig geëlanceerde vensters in de lichtbeuk. Maar nu aan het eene kruispand een tweede zich aansluit enz., nu schijnt alle bekrompenheid verdwenen en wekt dit interieur veeleer den indruk groot te zijn. Afl 3 bl. 67.

1873. Sappemeer. Dr. CUYPERS. Eene uit dié reeks van kleinere kerken, die een zoo schitterend getuigenis geven van de groote vindingrijkheid en de onvermoeide zorg van den meester, waardoor hij er in slaagde, voor gelijksoortige opgaven altijd afwisselende oplossingen te vinden. Driebeukig. 500 zitpl. st. gew.; r. k. Afl. 5 bl. 116.

1874. Bemmel. H. J. WENNEKERS. Driebeukig zonder kruispand. 720 zitpl. st. gew.; r. k. Dat het niet hetzelfde is wanneer twee hetzelfde doen, kan ook deze kerk bewijzen, indien men haar vergelijkt met andere (die te Bussum b.v.) welke evenals zij naar de oude Broerenkerk te Zutfen zijn nagevolgd: de bouwmeester der eene copiëerde (Wennekers), de andere transponeerde (Dr. Cuypers). Afl. 3, bl. 65.

1875. Arnhem S. Martinus. TEPE. Driebeukige kruiskerk. st. gew.; r. k., ? zitpl. Afl. 3 bl. 60.

1875. Utrecht S. Willibrord. TEPE. Driebeukig met kloostergangachtigen uitbouw. 600 zitpl. st. gew. r. k. Met echt-hollandsche gemoedelijkheid is en heel deze compositie van de nood (beperkte plaats) een deugd gemaakt. Afl. 1 bl. 24.

1876. Breedevoort. TEPE. Eenbeukige kruiskerk met ruim transsept. 200 zitpl. st. gew.; r. k. Een bizonder aangename verhouding der afmetingen geeft aan deze eenvoudige ruimte al dadelijk eene bekoring. Een goed geslaagd voorbeeld van een dorpskerk. Afl. 5 bl. 102.

1877. Hellendoorn. TEPE. Volgens photographie driebeukig, st. gew. en r. k. Verder niet beschreven.

1877. Eibergen. TEPE. Eéne beuk met lager en smaller koor. Ruim 300 zitpl. st. gew.; r. k. Afl. 5 bl. 104.

1878 Ameland Dr. CUYPERS. Met lage muurtjes en een hooge kap werd het middel gezocht om voor dit eiland, waar bijna steeds veel wind heerscht, op economische wijze een kerkje te bouwen. ? zitpl. (r. k.?) Afl. 5 bl. 122.

1878. Angeren. TEPE. Driebeukig. onder een zadeldak, 246 zitpl. st. gew., r. k. Een der vroege kerkjes van T. Afl. 3 bl. 57.

1878. Pannerden. TEPE. Een werk dat van zijne goede eigenschappen getuigt, uit het begin van zijn loopbaan en aan hetwelk

blijkbaar, hoe eenvoudig het ook moest zijn, al de kracht eener jeugdige toewijding is ten koste gelegd. Driebeukig; slechts zes zuilen. 436 zitpl. st. gew.; r. k. Afl. 5 bl. 97.

1879. Lent. G. TE RIELE Wz. Eénbeukige kruiskerk. 384 zitpl. st. gew.; r. k. Kerk en pastorie kostten te zamen *f* 40,000, en indien voor zulk bedrag ook een 45 M. hooge toren tot stand komt, is het waarlijk geen wonder, als die wat mager moet uitvallen en de kerk juist niet door sierlijkheid uitmunt. Afl. 4 bl. 73.

1880. Barneveld. TEPE. Uiterst sober baksteenkerkje [1]). 160 zitpl. Afl. 2 bl. 46.

1881. Winschoten. TEPE. Driebeukig, zonder middenschipsvensters. 240 zitpl. st. gew.; r. k. Afl. 5 bl. 117 en Plaat B.

1881. Harlingen. TEPE. Driebeukige kruiskerk. 800 zitpl. st. gew.; r. k. Wanneer zij eens gepolychromeerd en kleurig beglaasd is zal men haar ongetwijfeld rekenen tot de meest volledige representanten van het streven der stichters van het St. Bernulphus gilde. Afl. 5 bl. 124.

1881. Bedum. TEPE. Kerkje van 200 zitpl. Verder niet beschreven. Afl. 5 bl 111.

1881. Steenwijk. TEPE. In den trant van Winschoten. 190 zitpl. Afl. 5 bl. 120.

1881. Ter Apel. TEPE. Driebeukige, kruisvormige hallenkerk, eenvoudig maar smaakvol en vriendelijk. Aangelegd om met twee traveeën en toren vergroot te worden. st. gew.; r. k. Afl. 5 bl. 116.

1883. Hoogland. TEPE. Driebeukig. 1000 zitpl. st. gew.; r. k. De geheele behandeling der kerk is wat rijker dan wij ze van Tepe gewoon zijn. Het plan spreekt van een weidschen opzet. De kerk maakt dan ook een zeer ruimen indruk. Afl. 3 bl. 52.

1883. Oldemarkt. TEPE. In den trant van Winschoten. 200 zitpl. Verder niet beschreven. Afl. 5 bl. 120.

1883. Steenwijk. TEPE. In den trant van Winschoten. 190 zitpl. Verder niet beschreven. Afl. 5 bl. 120.

1884. Leeuwarden. (S. Bonifacius) Dr. CUYPERS. Schijnt in menig opzicht te mogen gelden als prototype van Hilversum. Drie tot vijf beuken uitzettend schip. Presbyterium echter veel lager. Fraaie ruimte-indruk van Hilversum ook hier. ? zitpl. st. gew. ook in het middenschip; r. k. Afl. 5 bl. 126.

1884. Dalmsholte. TEPE. Driebeukige baksteenbouw. 200 zitpl., st. gew.; r. k Geen nadere beschrijving bij de afbeelding, wijl de naam van den bouwmeester het gebouw voldoende karakterizeert. Afl. 4 bl. 77.

1885. Oosterbeek. TEPE. Nog niet zoo »slecht en recht" als hij

---

[1]) Een- of tweebeukig, blijkt niet.

later wel kerken zette. Een middenschip zonder eigen vensters, begeleid van twee zijbeuken welker kruiswelven terzelfder hoogte ontstaan. Tweemaal drie pijlers. ? zitpl., st. gew.; r. k. Afl 4 bl. 73.

1886. Groningen (O. L. K.) Nic. Molenaar. Ruimte slechts 45 M. bij 16 M. Driebeukig met transsept en galerijen boven de zijbeuken st. gew.; r. k. Afl. 5 bl. 113.

1887. Lobit. Tepe. Driebeukig schip. 550 zitpl., st. gew.; r. k. Afl. 4 bl. 94.

1887. Groningen (S. Jozef) Dr. Cuypers. Naar de Broerenkerk van Zutfen. Driebeukig met uitgebouwde oostelijke kapel tegen de zuiderzijbeuk. ? zitpl., st. gew.; r. k. Afl. 5 bl. 112.

1888. Duistervoorde. G. te Riele. Ruime driebeukige kerk. 700 zitpl.; st. gew.? r. k. Niet zonder eenige weelde gebouwd. Afl. 4 bl. 81.

1888. Valburg. Tepe. 172 zitpl., st. gew.; r. k. Niettegenstaande de geringe afmetingen toch driebeukig, wat aan de verhoudingen geen goed heeft gedaan, daar het middenschip nu wel wat erg in het nauw schijnt gedreven. Afl. 4 bl. 75.

1889. Harreveld. G. te Riele. Eenvoudig baksteenkerkje, min of meer op Tepe geïnspireerd. 200 zitpl. alle in het middenschip, st. gew.; r. k. Afl. 5 bl. 106.

1891. Azewijn. G. te Riele Wz. Driebeukig 240 zitpl., st. gew. r. k. Blijkbaar geïnspireerd op Tepe in de fraaie oplossing der choorpartij enz., maar de gothische harnassen der vensters schijnen te herinneren aan de dagen, waarin de Duitsche architect Schneider een figuur-van-belang was voor onze kerkelijke architectuur. Afl. 4 bl. 89.

1891. Martenshoek. Nic. Molenaar. In afwijking van de zonderlinge usance, die ook het kleinste kerkje bij voorkeur méérbeukig wenscht, is hier een ruime zaalkerk gezet, 23 bij 9.60 M., houten gewelf, ? zitpl. Afl. 5 bl. 114.

1892. Raalte. Tepe. Gothieke driebeukige hallenkerk naar het model der Lamberti-kerk te Munster. 900 zitpl. met ruimte voor meer, st. gew.; r. k. Afl. 4 bl. 86 en Plaat C.

1892. Heeten. Tepe. »Drie vierkante traveeën vormen het middenschip, langwerpige rechthoeken de zijbeuken. Zes rondzuilen dragen al de gewelven. Niemand die de kerk betreedt, zal loochenen, dat zij den indruk maakt van een wijde harmonisch-samenhangende vergaderplaats, zonder de kaalheid van een groote, ledige, holle ruimte"[1]). 760 zitpl., st. gew.; r. k. Afl. 4 bl. 84.

1892. Hilversum. (S. Vitus) Dr. Cuypers. Eene kerk als een kathedraal, naar afmeting, opvatting en waardigheid. En het is goed, dat er ook nog zulke kerken worden gebouwd, solemneele-missen van kerken, kerken die een heroieke vereeringsact zijn, kerken, die

---

[1]) Aangehaald uit Tepe's eigen beschrijving. Zie boven bl. 90.

aan »la grande chapelle du ciel" doen denken, kerken, die de Majesteit Gods beduiden. De afmetingen der kerk — ruim 80 M. diepte bij 35 M. breedte en 19 M. hoogte, zouden toch het indrukwekkende van het interieur alléén niet verklaren; het is veeleer het fraaie rhythme in de ruimteontwikkeling — waardoor beurtelings op eene der drie dimensies de volle aandacht wordt gevestigd — dat deze kerk een zoo grootsch aanzien geeft. Omstr. 1800 zitpl. Hoofdbeuk houten netgewelf; transsept, koor, en zijbeuken st. gew.; r. k. Afl. 3 bl. 49.

1892. Zeddam. G. TE RIELE Wz. Driebeukige hallenkerk. 450 zitpl. r. k. Afl. 5 bl. 99.

1894. Utrecht, O.L.V.) TEPE. Driebeukige hallenkerk, van een type, dat, blijkens S. Joris te Amersfoort, Renen, S. Jacob, S. Nicolaas en de Buurkerk te Utrecht zelf — om van oostelijker streken niet te reppen — juist in het eigenlijke Sticht gedurende de middeleeuwen veelvuldige toepassing vond. De zuilen belemmeren zeer weinig het gezicht op het altaar. Rijzig aspect. Aangenaam spacieuse indruk. 58 bij 27 M. ? zitpl. st. gew. r. k. Afl. 1, bl. 20 en Plaat A.

1894. Lettele. G. TE RIELE Wz. Tweelingzuster van de kerk te Kolmschaten, alleen iets kleiner. 276 zitpl. (st. gew.? r. k.?) Afl. 4, bl. 85.

1894. De Bilt. TEPE. Eenbeukige kruiskerk met tweedeelige kruisarmen. 200 zitpl. st. gew. r. k. Van buiten misschien ietwat zwaarmoedig. Van binnen een zeer intiem bedehuis. Afl. 2, bl. 30 en Plaat A.

1894. Goor J. W. BOERBOOMS. Driebeukig. 800 zitpl. st. gew.; r. k. Iets breeds, iets kloeks en krachtigs kan men niet ontzeggen aan het uiterlijk dezer kerk, welker voorgevel, zuivere afspiegeling van de innerlijke geleding als hij is, in al zijnen eenvoud toch de eigenheid draagt, die het werk van den heer Boerbooms kenmerkt. Fraai gerythmeerde indeeling. Afl. 4, bl. 82.

1895. Kolmschaten. G. TE RIELE Wz. Driebeukig. (St. gew. r. k.?) 335 zitpl. Hoe zij er uitziet vertoont de afbeelding op een onzer lichtdrukplaten (Plaat C). Afl. 4, bl. 85.

1895. Groningen (S. Martinus). Dr. CUYPERS naar zijn ontwerp door Jos. Cuypers uitgevoerd, wiens hand in de sober-strakke behandeling van het uiterlijk herkenbaar is. Maakt een zeer aangenamen ruimte-indruk. 1000 zitpl. st. gew.; r. k. Afl. 5, bl. 112 en Plaat B.

1895. Aalten. TEPE. Driebeukig. Bij uitstek ruime dispositie, waarbij twee rijen van slechts vier zuilen voldoende zijn om de geheele welving te dragen. 320 zitpl. st. gew.; r. k. Afl. 5, bl. 102.

1895. Arnhem (S. Jan d. D.). TEPE. 45 bij 20 M. 700 zitpl. St. gew.; r. k. Driebeukige hallenkerk, die en aan de Biltstraat te Utrecht en aan Heeten doet denken. De lezer weet uit den naam van den bouwmeester, dat de overkluizing bestaat uit kruiswelven en wordt

gedragen op slanke rondzuilen en diensten met zeer eenvoudige basementen en kapiteelen. Wijde openheid van het choor. Afl. 3, bl. 59.

1896. Oude Pekela. NIC. MOLENAAR, dien men ongetwijfeld tot de beste van Cuypers' leerlingen moet rekenen. Driebeukige kruiskerk; zij verloochent dien meester niet. 400 zitpl. st. gew.; r. k. Afl. 5, bl. 45 en Plaat B.

1896. Gendringen. TEPE. Driebeukig. Omst. 500 zitpl. st. gew. r. k. Afl. 5, bl. 104.

1897. Apeldoorn. J. W. BOERBOOMS. Driebeukig. Aan dezen zeer eenvoudigen baksteenbouw werd in 1901 een oostelijke helft toegevoegd door Jos. Cuypers en Stuyt, daar Boerbooms inmiddels overleden was. St.gew.; r.k. 900 zitpl. en voor meerdere ruimte. Afl. 4, bl. 77.

1897. Tubbergen. TEPE. Breed middenschip, drie traveeën diep, met twee smallere doch even hooge zijbeuken. 700 zitpl. st. gew. r. k. Afl. 2, bl. 42.

1897. Munsterscheveld. G. TE RIELE WZ. Eenbeukige baksteenen kruiskerk. 180 zitpl. st. gew. r. k.? Afl. 5, bl. 115.

1897. 's Heerenberg. TEPE. Voorlooper van de S. Martinuskerk te Utrecht. Driebeukig. 800 zitpl. st. gew.; r. k. Afl 4, bl. 93.

1899. Zieuwent. Laatste en voornaamste werk van den te vroeg gestorven J. W. BOERBOOMS. Ruime kerk, driebeukig met transsept. 800 zitpl., st. gew.; r. k. Afl. 5, bl. 109.

1901. Utrecht, S. Martinus. TEPE. Driebeukig, 50 bij 20 M. 840 zitpl., st. gew. r. k. Het uiterlijk heeft het aan Tepe's werk eigene karakter van soberen baksteenbouw. Afl. 1, bl. 22 en Plaat A.

1901. Utrecht, S. Josef. G. A. EBBERS. Sobere baksteenbouw, driebeukig. 780 zitpl., st. gew., r. k. Geheel het program doet wel zien, dat de bouwmeester een leerling is van Tepe. Afl. 1, bl. 26 en Plaat A.

1902. Appingedam. A. J. VAN SCHAIK. Uiterst sober, eenbeukig, baksteenen kruiskerkje met houten tongewelf 150 zitpl. r.k. Afl. 5 bl. 111.

1902. Elden. W. TE RIELE GZ. Driebeukig. 300 zitpl., st. gew ; r. k. Boeit door een opmerkelijk cachet van wel-verzorgdheid. Het lijkt even op een dorpskerkje van Tepe, doch het is toch wel wat anders: eenvoudig, maar toch bizonder, niet ongewoon en toch alledaagsch evenmin. Twee rijen van slechts drie zuilen en twee tegen wanden gestelde halfzuilen zijn noodig om de kruiswelven te dragen van het middenschip en de niet veel lagere zijbeuken, wat aan de kerk een aangenaam ruim karakter geeft en verder beteekent dat het vrije uitzicht op het altaar zoo min mogelijk belemmerd is — aangenomen altijd, dat de meerbeukigheid tot de vereischten eener kerk behoort: een axioma, waarvan ik niet gaarne de uitvinder zou heeten![1]) Afl. 3, bl. 68.

---

[1]) Ik evenmin; maar zóó algemeen werd het ook nooit beweerd.

1902. Almeloo. W. TE RIELE Gz. Driebeukige kruiskerk. 50 bij 28 M. 862 zitpl. st. gew., r. k., doch biedt ruimte voor vele meer. Hoewel getrouw naar gothische opvattingen gebouwd, is deze kerk toch geenszins een gedachteloos clichéwerk, gelijk er zoovele zijn verrezen. Dat alle traceeringen der vensters in baksteen zijn uitgevoerd, is op hunnen vorm, naar mij dunkt, van een weinig gelukkigen invloed geweest: zij hebben iets stijfs en vervelends gekregen. Zeer sterke en mooie ruimte-indruk. Afl. 2 bl 32.

1903. Hertme. W. TE RIELE Gz. Ook bij het ontwerpen van dit kerkje heeft de architekt zich de moeite getroost in eigen trant te werken. Hij meende blijkbaar, dat een dorpskerkje, al moet het geen quasi-grootsche allures vertoonen, toch niet aan nuchtere alledaagschheid behoeft te lijden. En ik geloof, dat hij er in geslaagd is, zekere ongemeenheid te geven aan dit gebouw, ook al werd het niet grooter dan omstreeks 28 bij 11 M., en al wijkt het niet al te zeer af van een bekend type. Breed middenschip, smalle zijbeuken. st. gew., r. k. Metseling van den toren toch wel wat gekunsteld. ? zitpl. Afl. 2 bl. 35.

1904. Deventer (H. Hart). W. TE RIELE Gz. Driebeukige kruiskerk (st. gew.?) r. k. Nog niet meer dan de helft af. Uit- en inwendig sober behandeld, zij het dan ook niet zonder die welverzorgdheid, waardoor het werk van dezen architekt zich pleegt te kenmerken. ? zitpl, Afl. 4 bl. 80.

1905. Musselkanaal. G. EBBERS. Uiterst sobere baksteenbouw, éénbeukig. ? zitpl. (r. k.?) Afl. 5 bl. 115.

1905. Luttenberg. W. TE RIELE Gz. Breed middenschip met zeer smalle zijbeuken. 260 zitpl. (st. gew.?) r. k. Dat de bouwmeester het verstaat, ook, waar het geboden is de grootste soberheid te betrachten, toch een eigen cachet, een geest van goeden huize aan zijn werk te geven, heeft hij ook hier getoond. Afl. 4 bl. 85.

1905. Herwen. TEPE. Driebeukig kerkje met kruiswelven. r. k. ? zitpl. Een voorloopige kleuring, even sober als de architectuur, vermag het al te weinig geächeveerd karakter niet te verheffen, het matte, het geestelooze (zie de armoedige venstertraceeringen en zoo vele andere slordige détails als de borstwering der zangerstribune) van dezen bouw, maken het niet gemakkelijker te raden, dat de heer Tepe zijn ontwerper was. Het uiterlijk heeft even weinig aantrekkelijks. Afl. 4 bl. 94.

1905. Baarn. W. G. WELSING. Driebeukige hallenkerk. Binnenwerks 50 bij 21 M. Omstr 1100 zitpl. st. gew., r. k. Op het eerste gezicht doen zoowel plan als opstand even denken aan Tepe, maar bij nader toezien blijkt wel, dat hier een ander aan het woord is, al was het maar aan den toren, die — hoezeer ook blijkbaar geïnspireerd door oude voorbeelden uit de buurt als Soest en Eemnes-buiten,

en dus door zijn betrachting van den localen stijl, geheel in den geest der Utrechtsche school — toch van een reiken naar meer grootscheepsch effect getuigt, dan Tepe pleegt na te streven Notabel feit: de acoustiek der kerk wordt zeer geroemd. Afl. 2 bl. 46.

1906. Gent. W. G. WELSING. Driebeukig. 40 bij 27 M. en 18 M. ? zitpl., st. gew.; r. k. In den nazomer van 1906 begonnen. Afl 3 bl. 70.

1906. Vriezenveen. HERMAN KROES. Eenbeukige baksteenbouw, 27 bij 9 M. 200 zitpl. st. gew.; r. k. Afl. 2 bl. 42.

De eerste uitkomst van onze beschouwing mag wezen, dat we in aansluiting aan hetgeen boven (bl. 88—91) behandeld is, gevolg kunnen geven aan de uitnoodiging van den heer Kalf, die geschreven heeft: [1])

»Gewaande axioma's als de meerbeukige aanleg van elke kerk... de steenen welving... de voortreffelijkheid in ieder geval van veelhoekige of halfronde choorsluiting.... bieden zich al dadelijk ter scherpe toetsing". — En nog verder: [2]) »In afwijking van de zonderlinge usance die ook het kleinste kerkje bij voorkeur méérbeukig wenscht, is hier een ruime zaalkerk gezet".

Welnu, van de 78 kerken, die in de lijst vermeld staan, telde ik er 35 die met een getal van beneden de 400 zitplaatsen tot de kleinere moeten gerekend worden. Daarvan nu zijn er 18 meerbeukig, maar toch wel 17 eenbeukig [3]); waaruit alzoo blijkt, dat de gewraakte »usance", voorzoover het de hier behandelde kerken aangaat, niet bewezen is. Steenen-welving en veelhoekige of halfronde choorsluiting, het is waar, lijden maar schaarsche of geene uitzondering; doch aan den heer Kalf staat het te bewijzen, dat het een ijdele waan is, als bouwheeren of bouwmeesters oordeelen, dat de waardigheid van Gods Huis en de eerwaardigheid der traditie hunne voorkeur dienaangaande mogen vaststellen.

Doch wat als tweede uitkomst bovenal duidelijk bewezen staat, het is de waarheid, dat in onze tien Utrechtsche dekenaten niet moet gesproken worden van een »opbloei van

---

1) *De Katholiek*, Dl. CXX »Over Bouwkunst", bl. 264.

2) *De Kath. k. in Ned.* Afl. 5, bl. 114.

3) Onder het eene getal zoowel als onder het andere tel ik een paar nommers die twijfelachtig zijn.

eenige tientallen jaren" maar integendeel van een waarachtigen bloei, tot heden toe in frisschen gang. We hoorden het, hoe juist aan menig werk der tien of twaalf laatste jaren, voldoende lof kon gebracht worden. Immers, al luidt ook over Tepe's laatst voorkomende kerk van Herwen (1895) het oordeel vrij ongunstig, dan kan toch »iets breeds, iets »kloeks en krachtigs" niet ontzegd worden »aan het uiterlijk der »kerk van Boerbooms (Goor, 1894), welker voorgevel, zuivere »afspiegeling van de innerlijke geleding als hij is, in al zijnen »eenvoud toch de eigenheid draagt, die het werk van den »heer B. kenmerkt". En zie eens hoe het werk van W. te Riele Gz. (Elden, 1902) »boeit door een opmerkelijk cachet van wel-ver»zorgdheid. Eenvoudig, maar toch bizonder, niet ongewoon »en toch alledaagsch evenmin". Weer ander werk van denzelfde (Almeloo, 1902) is »toch geenszins een gedachteloos »cliché-werk, gelijk er zoovele zijn verrezen", noch lijdt (Hertme, 1903) aan »nuchtere alledaagschheid", ja heeft zelfs »zekere ongemeenheid"; of nog meer (Luttenberg, 1905): »een eigen cachet, een geest van goeden huize". En al doet het werk van W. G. Welsing (Baarn, 1905) »op het eerste gezicht even aan Tepe denken", toch blijkt »bij nader toezien, dat hier een ander aan het woord is", zoodat de bouw »van een reiken »naar meer grootscheepsch effect getuigt". Dat alles luidt toch, zou ik zeggen, heel anders dan »verstijving".

En bovenal hoe heerlijk op te merken, dat de beide bouwmeesters Jos. Cuypers en Jan Stuyt waarlijk niet noodig hebben, modern te doen om onzen kerkbouw voor verstijving te behoeden. Immers, met hoeveel gemak, geest en oorspronkelijkheid weten zij zich te bewegen op den traditioneelen weg van onzen katholieken vooruitgang sinds 1853, gelijk zij bewezen hebben te Osdorp-Sloten, Oestgeest, Soeterwoude, Ginneken, Papenhoven, en wàar al niet meer. Hoe luidt het niet met alle recht lovend en bewonderend over Groenloo:[1]) »Blijkbaar zal »hier door een frissche behandeling van oude gegevens een »werk tot stand komen, dat, zonder zich van geëerde tradities

1) *De Kath. k. in Ned.* Afl. 5, bl. 105.

»te verwijderen, toch geenszins onoorspronkelijk mag heeten". En zoo 'n kerk staat daar nu in een achterhoek van ons land! Wel, ze mocht in het hartje van Holland staan! Hoe graag zou ik voor mij Groenloo naar Heiloo over willen plaatsen, met wijziging natuurlijk voor zoover noodig. En, gerust, de »schilderachtigheid" van het landschap zal daar met de jaren wel achteraankomen.

Maar, wat is er dan toch aan van die verstijving en eenvormigheid?

Ach, het moet erkend worden, daar is toch al te veel van waar. Doch aan wie de schuld? Waarlijk niet aan de bouwmeesters, wier werken we op onze tentoonstelling beschouwd hebben. Ik mag van geluk spreken, dat wel de Utrechtsche maar niet de Haarlemsche zaaltjes het eerst zijn klaar gekomen; want in de Haarlemsche zouden we al te veel hebben aangetroffen van het werk der architecten die met de volgende woorden, waarlijk niet gevleid, werden uitgebeeld: [1])

»de vele talentlooze architectuur-teekenaars, die na eenige jaren met driehoek en teekenhaak te hebben omgegaan, meenen nu ook te kunnen bouwen en zich »vestigen als architect". — En [2]): »Onderwijl trekken welbespraakte architecten, of zij die zich zoo noemen »*zuiver in stijl*" gewerkte kerkgebouwen op, zich zelf en anderen diets makende, dat de ware voortreffelijkheid van de Gothiek in de zuivere traceering van spitsboog en gewelfrib gelegen is".

Zeker, het kan niet ontkend, dat in Holland, waar de invloed van het S. Bernulphus-gilde altijd te gering is geweest, veel gebouwd staat van »nuchtere alledaagschheid" en »gedachteloos clichéwerk". En vooral klagen in de laatste jaren de mannen der kunst over een verontrustenden aanwas der »aannemers-architecten"; want bij hen vooral moet van verstijving en eenvormigheid gesproken worden. Eéne zaak echter mag hier niet worden vergeten, of liever, ééne vraag mag hier gesteld worden. Is het wel zoo'n wonder, dat in den laatsten tijd — sinds de nieuwerwetsche beschouwingen, welke juist in dit opstel behandeld zijn, de oude beginselen trachtten

[1]) J. Kalf: »Over bouwkunst" in *De Katholiek*, Dl. CXX, 1901, bl. 265.
[2]) Th. Molkenboer: »De toekomst der Kath. Kunst" in *N. V. O. T.* 1905, bl. 146.

los te woelen en de klare begippen te vertroebelen -- dit soort architecten een heerlijk vischwater heeft gekregen; en dat pastoors en kerkmeesters, van de wijs gebracht en ten einde raad, hun gemakkelijk bijvallen, en zeggen: 't is waar ook; met al dat gezeur over de Kunst: bouw ons maar een »bruikbare kerk"?

Maar juist daarom acht ik de uitgaaf van *De Katholieke kerken in Nederland* alle aandacht waard, en moge onze Eerw. Geestelijkheid haar steunen door aankoop en door toezending van plannen en teekeningen. Eene weloverlegde studie er van is hoogst leerzaam voor hen die bouwen moeten, en voor hen die gebouwd hebben zooveel als een heilzaam gewetensonderzoek. Ja meer nog, op menige plaats van het boek kan men al een Bijzonder Oordeeltje (ik vertrouw hier niet oneerbiedig te spreken) van verwerping geveld zien over vroegere bouwmeesters, die indertijd zekeren naam hadden, maar in het Aartsbisdom van bovenaf juist niet werden aanbevolen [1]).

En als dan eens het geheele werk voltooid zal wezen, dan zal de Groote Dag daar zijn van het Oordeel der Kritiek, wanneer [2]) »het werk van een iegelijk zal openbaar worden: goud, zilver, edelgesteente, hout, hooi, stoppelen; en wanneer, hoedanig iegelijks werk is, het vuur beproeven zal".

Ouderkerk a/d Amstel, 16 Dec. 1907. J. J. GRAAF.

---

1) *Van den Brink*, Afl. 4, bl. 75; *Scheepers*, Afl. 5, bl. 117; *Wennekers*, Afl. 5, bl. 119.

2) I Cor. III, 12, 13.

MARIA BEATRICE VAN MODENA KONINGIN VAN ENGELAND.

(Vervolg van blz. 13 vv.)

II. Koningin van Engeland.

Zonder eenigen tegenstand had de hertog van York zijn broeder opgevolgd en zijn eerste daden wonnen algemeene sympathie. Hij zond zijn eigen minnares en de alvermogende geliefde van Karel II, de hertogin van Portsmouth, weg van het hof en herstelde er de goede zeden en manieren, die in den laatsten tijd veel te wenschen hadden overgelaten. Er werd grof gespeeld en zwaar gedronken en de taal, die de hovelingen zich aanwendden, was ruw en ongegeneerd.

Geen wonder, dat een vrouw van zóó verfijnde beschaving en ontwikkeling als koningin Maria Beatrice zich in zulk een atmosfeer niet thuis voelde en haar man trouw ter zijde stond bij het aanbrengen van hervormingen in toon en smaak. Haar gezondheid was echter in deze dagen zeer slecht, men vreesde voor haar leven, en men prak reeds met de gewone diplomatieke kieschheid over de mogelijkheid van haar sterven en zelfs over de keuze van haar opvolgster, hoewel allen het er over eens waren haar te prijzen om haar lieftalligheid, deugd en beminnelijke wijze van optreden. Men liet haar en den koning vrij hun godsdienstplichten te vervullen, terwijl zij van hun kant niet den minsten dwang op hun protestantsche hofhouding uitoefenden.

In het geheim werd de koning eerst door zijn biechtvader Mansuete gezalfd en gekroond, vóórdat hij in het openbaar in Westminster met groote praal en pracht volgens het anglicaansch ritueel de plechtigheid der kroning onderging.

Gelukkig was Maria Beatrice in zooverre hersteld, dat zij deel kon nemen aan de ceremonie. Schitterend schoon verscheen de jonge koningin in haar statiegewaad stijf van goud, diamanten en parelen; het volk juichte haar en den koning vol geestdrift toe, alle grieven schenen vergeten, alle haat was in liefde verkeerd, blijdschap heerschte door geheel Londen en ieder verheugde zich in de herwonnen gezondheid der vorstin, die zonder vermoeidheid te toonen van 's morgens tien tot 's avonds zeven uur het gewicht torschte van haar zware kleederen en sieraden.

Nog meer sympathie won de koningin door haar belofte, dat zij alle schulden onder de vijf pond, waarvoor iemand gegijzeld was, zou afbetalen.

Het was den 3den Mei, dat Maria Beatrice onder een gouden troonhemel in jeugdige majesteit door de met bloemen bestrooide, met vlaggen en tapijten versierde straten van Londen schreed, vonkelend en stralend in de duizenden lichten die de edelgesteenten door hun facetten weerkaatsten, het hoofd gekroond met den diadeem der engelsche koninginnen, omgeven door ridders en edelvrouwen, Engeland's grootste namen dragend, in van kleuren schitterende feestgewaden. *O Dea certe:* eene godin zeker, zóó scheen het volk in zijn geestdrift en bewondering te roepen, zóó stond ook op de penningen ter harer eere geslagen.

Zij zelf merkte later op: »Het was de dag van kruisvinding, een voorteeken van alle kruisen die mijn leven en dat van den koning zouden stempelen!"

Koning en koningin leefden slechts om weldaden rondom zich te verspreiden, alle misbruiken door de vorige regeering geduld, af te schaffen, beleedigingen te vergeten, deugden weer in eere te brengen, verkwisting tegen te gaan door wijze spaarzaamheid — alles was even licht en zonnig bij den dageraad dezer nieuwe regeering. Alles juichte bij het aanbreken van den heerlijken dag. Helaas! 't is niet alleen in de werkelijkheid dat op morgenschoone dagen, mist en storm volgen!

In vollen vrede was Jacobus ten troon gestegen; eenige

maanden later werd deze weder verstoord door den inval van Monmouth, Karel's zoon, door zijn aanhangers als wettig beschouwd, in Dorsetshire. De opstand, die aan velen het leven kostte, werd spoedig gedempt en Monmouth als gevangene naar Londen gevoerd.

In zijn doodsangst schreef Monmouth smeekbrieven naar de koningin-weduwe, die vroeger dikwijls zijn voorspraak was geweest, en aan de regeerende koningin om zijn leven te redden. Beatrice antwoordde, dat zij, zoo hij haar beleedigd had, hem dadelijk zou vergeven, maar aangezien zijn misdaad tegen den koning was gericht, kon de koning alleen hier beslissen.

Vóórdat hij zijn neef naar den Tower zond, had Jacobus een onderhoud met hem; lasteraars beweren, dat Maria Beatrice hierbij tegenwoordig was en met den koning den gevallen vijand hoonde. Na twee eeuwen is het de gravin de Cavelli gelukt dit lasterpraatje te weerleggen; zij vond een depêche in de archieven van Florence, waarin uitdrukkelijk staat, dat slechts twee secretarissen tegenwoordig waren. Bovendien is gebleken, dat Jacobus den oproerling ontving, alleen omdat hij beloofd had zich door een enkel woord tegenover den koning te verontschuldigen. Het geheimzinnige woord werd echter niet uitgesproken en de ongelukkige hertog onthoofd.

Hoe verdiend deze straf ook zijn mocht, toch wisten Jacobus' vijanden ze als onwaardige wreedheid te brandmerken. Alom werden de schuldigen streng gestraft en de rechter Jeffries vooral maakte zich door zijn strenge vonnissen zeer gehaat. Overdreven gelaakt werd deze gestrengheid zeker, maar dat Jacobus niet meer genade voor recht deed gaan, mag zeker ook, om zijn eigen lot, betreurd worden.

Dat Maria Beatrice dezer dagen niet als een engel van barmhartigheid naast hem stond om de hardheid van menig vonnis te verzachten, lag waarschijnlijk aan de omstandigheden. Zij was weer ziek van ergernis en verdriet. Haar fijne, teere constitutie was niet bestand tegen de beleedigingen, die de zwakke koning zijn godsdienst en haar aandeed en met haar gevoelig hart leed haar geheele gestel.

't Was haar ondragelijk den man, door haar zoo innig bemind, zoo sterk en standvastig in zijn goddienstige overtuiging, dat hij daaraan zonder eenige aarzeling zelfs zijn kroon zou ten offer brengen, zwak en weerloos te zien tegenover een onwaardige passie.

Het is een der raadselen van menschelijke zwakheid hoe een ernstig, reeds bejaard man als koning Jacobus, die zooveel geleden had als vorst en als mensch, zijn mooie, edele, liefhebbende jonge vrouw kon verwaarloozen voor een leelijk, zedeloos schepsel als Catharina Sedley, door hem tot gravin van Dorchester verheven. Bovendien gaf hij zijn twee onwettige zonen uit een vroegere verbintenis met Arabella Churchill den doorzichtigen naam van Fitz-James en liet hen aan het hof verschijnen.

De fiere dochter der Estes kon deze vernederingen niet in stilte verduren; er werd gefluisterd, dat zij haar dagen en nachten in gebed doorbracht en den koning met de bitterste verwijten overlaadde.

— »Geef haar mijn bruidschat, uw kroon, uw land, alles wat gij hebt, maar laat mij heengaan, opdat ik haar nooit meer zie", moet zij hem hebben toegeroepen.

Er werd opgemerkt, dat zij aan statie-diners geen bete naar den mond bracht, dat zij er bleek en uitgeteerd uitzag, zoodat op nieuw kansberekeningen gemaakt werden over haar aanstaanden dood en de keuze van haar opvolgster.

Niet alleen als vrouw, maar ook als katholieke leed zij bitter. In haar hoog gevoel van plicht tegenover het engelsche volk, had zij besloten het koninklijke hof, geheel verschillend te maken van dat van Karel II, en daardoor eerbied te winnen voor den koning en zijn godsdienst. Alleen een vlekkeloos huiselijk leven op den troon, een hof waaraan geen buitensporigheid werd geduld, zou katholieken vorsten hebben gepast, en nu moest zij dulden, dat onder haar hofdames zich de vrouw bevond, die haar doodelijk beleedigde, dat de koning, evenals zijn losbandige broeder, de kinderen uit een zondige verbintenis openlijk erkende als de zijne.

Zeker is het dat Jacobus door zijn lichtzinnig gedrag in

de kaart zijner vijanden speelde. Door de disharmonie tusschen zijn beginselen en privaat leven verloor hij de sympathie van alle ernstige mannen, van welke richting ook, en berokkende zijn vrienden, zichzelf en zijn zaak onberekenbaar veel kwaad.

Onbegrijpelijk ook, dat een man van zijn leeftijd en ondervinding, door aan zijn hartstocht toe te geven, de onnoozelheid had in de strik te vallen, die listige staatslieden hem spanden.

Lord Sunderland, de man, die meer dan een ander er toe had bijgedragen den hertog van York van de erfopvolging uit te sluiten en onder de vorige regeering met de hertogin van Portsmouth had samengewerkt om Karel tot vassal te maken van Frankrijk, wist zich in 's konings gunst te dringen door zich tot den katholieken godsdienst te bekeeren.

Maria Beatrice bleef hem wantrouwen; de koning echter overlaadde den wonderlijken neophiet met gunstbewijzen en schonk hem zijn volle vertrouwen. Sunderland stelde zich aan het hoofd der katholieke partij en intrigueerde tegen de zwagers van den koning — broeders zijner eerste vrouw — lord Clarendon en Rochester, die de laagheid hadden Catharina Sedley te beschermen in de hoop, dat een protestantsche minnares door haar invloed Jacobus afvallig zou maken.

Tusschen al deze intrigues stond de reine Maria Beatrice, gekrenkt in haar gevoelens van vrouw, koningin en katholieke. Sunderland en zijn handlangers voedden haar verbittering en ergernis door haar alles, misschien overdreven, over te brengen, wat de koning ten gunste zijner geliefde deed. Zij verzwakte zichtbaar, en toen zij vernam dat Sedley als gravin van Dorchester aan het hof zou verschijnen, liep de maat over. Omringd door zijn biechtvader en de hoofdmannen der katholieke partij, waaronder ook Sunderland, ontving zij den koning en verklaarde hem in aller tegenwoordigheid, dat zoo dit schandaal plaats had, zij zich in een klooster zou terugtrekken, in welk land dan ook. De koning trachtte haar te bedaren maar zij bleef onwrikbaar op haar standpunt: Sedley weg of zij. De katholieke lords kwamen haar te hulp en

stelden den koning voor welk een ergernis het in Rome en in de geheele christenheid zou geven, als een vorst, die alles op het spel had gezet voor den katholieken godsdienst, in het openbaar het voorbeeld gaf van echtbreuk. De koning, die in zijn hart eigenlijk zeer weinig om Catharina gaf en meer uit vrees voor haar scherpe tong en uit gewoonte in haar strikken verward bleef, gaf de rechtmatigheid dezer verwijtingen toe en beloofde haar weg te zenden. Eerst toen de hertogin na lange aarzelingen vertrokken was, kwam Beatrice tot rust en verbeterde haar gezondheid.

Een van de dwaze lasterpraatjes, over Maria Beatrice verspreid, die zelfs een ernstig hoewel partijdig schrijver als Macaulay niet vreesde te herhalen, was, dat de koningin en de hofdames geld voor gratiën aannamen van de bloedverwanten der schuldigen aan het oproer van Monmouth en gevangenen als slaven in Amerika verkochten. 't Is bewezen, dat het gedoe van een paar hofjuffers geheel zonder reden werd gezet op rekening der koningin, wie men nooit gierigheid of geldzucht kon verwijten, en dat het verkoopen als slaven op geen ander gezag berust dan op dat van een anoniem smaadschrift.

Intusschen ging Sunderland voort door allerlei verkeerde raadgevingen den koning meer en meer te vervreemden niet alleen van zijn volk maar zelfs van den Paus en de andere vorsten. Door tallooze fouten en misslagen raakte Jacobus meer en meer op den dwaalweg, aan het einde waarvan zijn val hem wachtte.

Wij schrijven echter geen geschiedenis van zijn regeering en bepalen ons dus alleen tot het schetsen van Maria Beatrice's leven en karakter. Tegen haar raad werd lord Castlemaine, een trotsch, heftig man, als gezant naar Rome gezonden, om voor pater Petre, 's konings biechtvader, een bisschopszetel aan te vragen. De Paus weigerde, terwijl hij tegelijk den vurigsten wensch der koningin vervulde en haar oom, Rinaldo d'Este, den kardinaalshoed verleende. Het optreden van Castlemaine verwekte groote ontevredenheid en de Paus zond een nuntius naar Engeland om den koning aan te sporen zijn ijver te

matigen en bij Lodewijk XIV ter gunste der vervolgde fransche protestanten tusschenbeide te komen. Het pauselijk hof had de kieschheid den nuntius als gewone leek naar Engeland te zenden. Op Sunderland's raad wilde de koning hem niet anders dan in vollen staat als pauselijk afgezant ontvangen, en de nuntius, wien door den Paus op het hart was gedrukt vooral niet door onnoodig vertoon de engelsche protestanten te ergeren, bevond zich in de grootste verlegenheid.

De koningin was geheel van het gevoelen van den nuntius d'Addà, zij wenschte de opheffing der wreede strafwetten en vrijheid van godsdienst, maar op wettige wijze met den grootst mogelijken tact en voorzichtigheid verkregen. De koning daarentegen, verkeerd voorgelicht door zijn biechtvader en door zijn boozen geest, Sunderland, wilde alles met haast en geweld doordrijven.

Sunderland werd tot aller verbazing president van den ministerraad en de algemeene ontevredenheid groeide aan. Aan gene zijde van het Kanaal wachtte de schoonzoon van den koning, echtgenoot der vermoedelijke troonopvolgster, op het geschikte oogenblik om zijn slag te slaan. Ondertusschen bewerkten zijn handlangers de publieke opinie, voedden de ergenis, vergrootten de fouten van het gouvernement en deden de ontevredenheid met al 's konings maatregelen stijgen.

Het hof was overigens zeer schitterend: er werden prachtige feesten gegeven; de koningin die zich steeds als een beschermster der schoone kunsten liet kennen, deed beroemde zangers uit Rome komen, wier heerlijke stemmen als zij in de nieuw gebouwde, rijk versierde kapel van Whitehall zongen, algemeene bewondering opwekten.

In 1687 trof de koningin een zware slag door den dood van haar moeder. De Paus schreef haar een hartelijken brief van deelneming, waarin hij de overledene het voorbeeld van alle deugden noemde.

Na dit bewijs van hartelijkheid trof niets Beatrice zoo diep als de condoleantie brief, dien schoonzoon Willem van Oranje zijn oom van Zuylenstein belastte haar over te brengen. Zuylenstein had nog een andere taak, terwijl hij dezen liefde-

dienst — bedroefden troosten — verrichtte, n.l. met de ontevreden engelsche edelen den staat van zaken te bespreken en hen tot verraad van hun koning aan te sporen.

Daar er te voren eenige koelheid tusschen vader en kinderen had geheerscht, schreef Maria Beatrice in haar vreugde over deze toenadering een allerliefsten brief aan den stadhouder en stiefschoonzoon, die van Jacobus' fouten gebruik maakte om diens macht langzaam maar zeker te zijne gunste te ondermijnen. Jacobus was onbewust de beste bondgenoot van zijn vijanden. Door gematigdheid en tact zou hij zijn goede zaak zeker hebben gewonnen. Aan zijn zijde stond de vrouw, die, gerijpt door smartelijke ondervindingen, hem zeker goeden raad had gegeven maar zij was misschien in zijn oogen nog te veel kind om zijn politiek te kunnen beïnvloeden. Hoewel de gravin van Dorchester zich weer in Londen bevond, koos de koningin de wijste partij haar geheel te ignoreeren en zich tevreden te stellen met de uiterlijke bewijzen van liefde en achting, waarmede de koning haar omringde.

In April voerde Jacobus zijn lang gekoesterd plan uit om zonder medewerking van het Parlement, vrijheid van geweten te schenken aan al zijn onderdanen, en de strafwetten tegen de katholieken af te schaffen. Hoe eerbiedwaardig dit besluit ook zijn mocht, toch verwekte het een storm van verontwaardiging bij de anglicanen, die daarin een inbreuk zagen op hun rechten als leden der Staatskerk. Van dat oogenblik was zijn vonnis geteekend.

De eenige hoop der protestanten bestond in het feit, dat Jacobus niet jong meer was en zijn tweede huwelijk nog steeds kinderloos bleef; daarom zagen zij hulpzoekend op tot de beide prinsessen, wier trouw aan de anglikaansche kerk boven alle verdenking stond, maar ook hierin kwam verandering. De koningin, wier gezondheid na haar moeders dood nog steeds geschokt bleef, maakte een badkuur in Bath, en kwam er zeer opgewekt en in veel beteren welstand van terug. Eenige weken later deed het gerucht de ronde, dat Maria Beatrice zich in gezegende omstandigheden bevond, terwijl Jacobus intusschen met allerlei onpolitieke maatregelen voortging. Op aandringen van Sunderland

drong hij er bij den Paus op aan zijn biechtvader tot kardinaal te benoemen; de Paus, verontwaardigd over deze halstarrigheid, verzocht den Provinciaal der Jezuieten Petre's eerzucht te matigen. Om hem schadeloos te stellen benoemde de koning pater Petre tot geheim-secretaris, tegen den raad van de koningin, van alle gematigde katholieken en ook van Petre zelf. Maar de pater werd door Sunderland, dien hij als een trouw vriend beschouwde, overreed de benoeming aan te nemen, niet vermoedend, dat de aartsverrader hem als een soort van schut in den raad noodig had. Alle onaangename wetten werden hem toegeschreven en op rekening der alom gehate Jezuieten gesteld.

Het bericht der zwangerschap van de koningin bracht de meest gemengde gevoelens te weeg. De katholieken hoopten versterking van Jacobus' positie, anderen, die verder zagen, vreesden juist daardoor het ergste. De protestanten, met prinses Anna aan hun hoofd, waren woedend en algemeen werd het lastergerucht verspreid, dat de toestand der vorstin voorgewend was.

Steeds benauwder werd het rondom Jacobus, en de tegenstand maakte hem hoe langer hoe stijfhoofdiger en onhandelbaarder; hij ging voort zijn volk op alle manieren van zich te vervreemden. Zelfs de katholieken volgden met bezorgdheid zijn politiek; 't is uit de officieele depêches bewezen, dat zelfs pater Petre hem tot gematigdheid en voorzichtigheid aanspoorde, maar niets hielp.

In Rome onthief hij den engelschen kardinaal Howard van het gezantschap en benoemde in zijn plaats den oom der koningin, kardinaal d'Este, een maatregel die de engelsche katholieken zeer ontstemde. Zij begrepen, dat de korte tijd van verademing waarin zij leefden, weldra zou plaats maken voor dagen van nog grooter verdrukking. Alle hartstochten waren tegen Jacobus ontketend, de anglikaansche geestelijkheid weigerde de verklaring der godsdienstvrijheid af te lezen en Jacobus zond nu zeven bisschoppen naar den Tower, die natuurlijk dadelijk martelaars schenen voor hun geloof. De presbyterianen, die eerst luid gejuicht hadden om de vrijheid van eeredienst, ook hun geschonken, wenschten ze niet te deelen met de katholieken.

De haat tegen Rome verbond als gewoonlijk alle secten.

Twee dagen na de gevangenneming der bisschoppen werd de kroonprins geboren, een prachtkind, geheel verschillend van zijn overleden bloedlooze zusjes.

Nu was de laatste hoop der ontevredenen vervlogen; het werd openlijk van de daken verkondigd, dat een ondergeschoven vreemd kind op een beddewarmer in de kamer der koningin gebracht was, en de zusters en haar mannen waren de eersten om er aan te gelooven — of het ten minste te veinzen. De eenige reden, die zij hadden om dit rond te strooien, was alleen hun eigen belang. Er was niets vreemds in, dat de 30-jarige koningin weer moeder werd, maar men wilde niet overtuigd zijn.

Prinses Anna was, ondanks het dringend verzoek van haar vader, om bij de gewichtige gebeurtenis tegenwoordig te zijn, naar Bath vertrokken en kon dus geen getuigenis afleggen van de echtheid der geboorte, die echter volgens het toemalige weerzinwekkende gebruik aan de hoven in tegenwoordigheid van de koningin-weduwe en meer dan zestig personen had plaats gehad.

Het kind werd den volgenden dag door den nuntius gedoopt, de Paus was zijn peetoom, de koningin-weduwe zijn meter. Zoodra Maria Beatrice een pen in handen kon houden schreef zij een hartelijk briefje aan haar lieven Lemon (citroen) de prinses van Oranje. Naïf klinkt het als zij argeloos schrijft:

»Ik had twee maanden geleden niet kunnen hopen, dat alles nu voorbij zou zijn, want het kwam een maand vroeger dan ik rekende. Als het kind niet sterker en grooter was geweest dan de anderen, die ik had, zou ik denken dat hij vóór zijn tijd was gekomen".

Arme koningin! Zij vermoedde niet dat te gelijkertijd de geliefde stiefdochter een brief aan haar zuster Anna schreef met de beruchte achttien vragen, ieder op zich zelf een beleediging voor de koningin, wier edel, rein karakter zij toch gelegenheid genoeg had gehad te leeren kennen. Deze vragen zullen steeds een vlek blijven op de in vele opzichten zoo sympathieke nagedachtenis van prinses Maria, wier goede

trouw bij dit beleedigende wantrouwen eenvoudig ondenkbaar is.

Langzaam begon de treurige waarheid in Beatrice's ziel te schemeren. Haar zoon werd door zijn stiefzusters niet met liefde begroet. Zij ging toch voort hartelijke brieven aan hen te schrijven vol verzekeringen van onveranderde genegenheid en hartelijkheid. Het baatte niets, de prins van Oranje had besloten tusschen Jacobus en zijn volk te treden en een inval in zijn vaders rijk te doen.

Weinig vreugde heerschte er bij de geboorte van den kroonprins; stad en land juichten niet, de hoffeesten te zijner eere werden nauwelijks bezocht, de bevelen van den koning aan zijn leger stuitten op ongehoorzaamheid; en nog werd Jacobus niet wijzer, maar deed niets om de verloren populariteit te heroveren. In plaats van de bisschoppen ter gelegenheid van de blijde gebeurtenis gratie te verleenen, liet hij het gerecht zijn vrijen loop en draalde met de bijeenroeping van het Parlement, uit vrees dat het zijn wet van algemeene gewetensvrijheid en de afschaffing van den Test (den eed tegen de Transsubstantiatie) zou afstemmen.

Het leven van den prins liep een oogenblik gevaar: de doctoren stonden er op hem te voeden met pappen van gersteen weitemeel en andere zware kostjes — met alles, behalve met melk. Ten einde raad werd eindelijk besloten hem een min te geven en van dat oogenblik af begon het wicht te tieren.

De toskaansche gezant Terriesi schrijft aan zijn hof, dat het onbegrijpelijk is hoeveel soorten poespas de doctoren in het kleine lichaam hadden gegoten. Hij telde dertig potjes en pannetjes, waaronder kanariewijn en een zeker soort druppels zoo sterk dat zij een gat brandden als zij op een stuk linnen vielen. De prins moet wel een sterke constitutie hebben gehad, dat hij tegen al die wetenschappelijke voedingen bestand bleek.

Het werd steeds leeger en donkerder om het koninklijk gezin; van alle zijden werd Jacobus gewaarschuwd tegen Willem's plannen; zijn optimisme bleef ongeschokt; het was immers ondenkbaar dat de man van zijn lievelingsdochter Mary, zijn eigen neef, zich in zijn binnenlandsche staatkunde zou mengen, met het doel hem te onttronen.

De koning van Frankrijk bood hem de hulp aan van zijn vloot; op raad van Sunderland weigerde Jacobus hooghartig. Maria ging voort haar vader te verzekeren, dat haar man niets kwaads bedoelde en dat hij zijn schepen uitzond tegen den koning van Denemarken.

Eerst in September begon hij een weinig ongerust te worden; nog eens schrijft Maria Beatrice aan haar stiefdochter een aandoenlijken brief vol vertrouwen op haar kinderliefde.

»Zoo iets zou men niet durven ondernemen tegen den slechtste der vaders; hoeveel minder tegen den beste, die altijd zoo goed geweest is jegens u, die hij, naar ik geloof, meer heeft liefgehad dan al zijn andere kinderen".

Maria zweeg; in haar dagboek schrijft zij huichelachtig klinkende woorden van spijt, omdat zij gedwongen is de zijde van haar man te kiezen en tegen haar vader op te treden, den vervolger van haar godsdienst, den roover van haar erfrecht.

Als men bedenkt, dat die vervolgingen nog maar alleen in de toekomst gevreesd werden en de bedreigingen van pijnbank en duimschroeven slechts in de verhitte verbeeldingen bestonden, omdat Jacobus alleen het groote, zoogenaamd door de Hervorming bevochten, recht van gewetensvrijheid wilde verleenen, terwijl de echtheid van den kleinen prins op geen redelijke gronden kon worden betwijfeld, is het zeker niet liefdeloos de prinses van onoprechtheid te beschuldigen. Waarheid zal wel zijn, dat zij evenmin als haar man gaarne afstand deed van de engelsche kroon en geen middel te slecht vond om haar te bemachtigen; Maria was een geboren heerscheres, een zeer bekwame regentes en zich van haar gaven welbewust [1]).

Te vergeefs gaf Jacobus te elfder ure veel toe, liet de bisschoppen vrij, trachtte zich te verzoenen met de engelsche geestelijkheid: het was te laat. Alle partijen, door haat tegen Rome vereenigd, keerden zich tegen hem; adel, geestelijkheid, leger, marine trokken zich terug; en de oostenrijksche gezant schrijft, dat niemand van den hoogen adel meer aan het hof ver-

---

[1]) Zie onze karakterschets van Maria in *De Kath.* Dl. CXXVII (1905).

schijnt dan zij, die er door hun ambt aan verbonden zijn: »er moet een groote samenzwering bestaan, die ten doel heeft den prins van Oranje bij zijn landing te steunen".

Droevig werd, ondanks alle officieele en openbare volksfeesten, de laatste verjaardag van Maria Beatrice gevierd: angst vervulde ieders gemoed. Acht dagen later, toen de koning jarig was, den 14en October, werden alle feesten afgelast; 's morgens was er een zonsverduistering, juist als op den dag toen Willem de Veroveraar koning Harold versloeg.

De wind keerde om en voerde de hollandsche schepen naar de engelsche kust: Willem van Oranje verscheen als wreker van het protestantsche geloof en van den leugen in zake de geboorte van den kroonprins, zooals hij in zijn proclamatie verklaarde.

Het is te begrijpen, hoe bitter de koningin leed bij dezen laster, des te meer, toen zij bemerkte, hoe prinses Anna openlijk blijken gaf er ook aan te gelooven. Het kon niet anders, of het volk begon het onderschuiven van een vreemd kind niet meer onmogelijk te vinden.

Bij de katholieke mogendheden en den Paus durfde Willem met deze bakerpraatjes niet aan te komen. In zijn officieele depêches aan hen laat hij de kraamkamer rusten en verklaart in zoetelijke, bescheiden termen, dat hij naar Engeland gaat alleen om den vrede tusschen koning en volk te herstellen. De gebeurtenissen volgden elkander angstwekkend snel op. Den 15en November zeilde de hollandsche vloot, 300 schepen sterk, in een dikke mist Dover voorbij. Van 10 tot 5 uur duurde het voorbijvaren, en des avonds landde Willem in Torquay.

De koning meende hem met zijn groote legermacht gerust te kunnen afwachten, maar nu begon het verraad, de afval van de getrouwsten der getrouwen. Het moet een vreeselijke gewaarwording zijn geweest voor koning en koningin, toen de een na den ander hen verliet om den overweldiger hulde te brengen.

De regimenten vergaten hun eed van trouw en liepen over; tegenstrijdige berichten vonkten nu eens de hoop aan, om dadelijk weer schaduwen van vertwijfeling over de ongelukkigen te werpen.

De koning beloofde het Parlement bijeen te roepen, maar eischte eerst het vertrek van den Prins. Willem bleef echter in Engeland gekampeerd, het gunstige oogenblik afwachtend om zijn slag te slaan.

De koning en koningin bleven nog vertrouwen. Zij begiftigden ieder — zooals de nuntius naar Rome schreef — met hun eigen eerlijkheid en oprechtheid. Jacobus bleef dralen met het bijeenroepen van het Parlement, volgens zijn ongelukkige karaktertrek van altijd iets uit te stellen, tot hij er toe gedwongen werd, in plaats van het met gratie uit vrije beweging te doen.

De een na den andere der lords verliet het hof: Lord Churchill, de hertog van Grafton, kolonel Berkeley, de hertog van Ormonde; en eindelijk vluchtte ook de prins van Denemarken en diens vrouw Anna, 's konings jongste dochter. Toen volgde de ontmaskering van Sunderland als willig werktuig van den prins van Oranje. De koning was zoo diep geschokt door dit algemeen verraad, vooral door dat zijner dochter, dat hij een hevige neusbloeding kreeg, die drie dagen aanhield en hem belette aan het hoofd der nog trouwe troepen op te trekken. Later bleek het zijn redding te zijn, dat hij rustig in zijn paleis bleef, daar de verraderlijke lords besloten hadden hem op te lichten en aan zijn schoonzoon over te leveren.

De gezant van Modena drong aan op vertrek der koningin en haar zoon naar Frankrijk; de andere gezanten rieden den koning aan niet van zijn post te wijken; maar door bloedverlies uitgeput en ontzenuwd door verdriet, voelde Jacobus zich niet sterk genoeg tegen zijn eigen kinderen en vrienden te strijden. Hij besloot dus zijn zoon naar Frankrijk te laten gaan met de koningin. Maria Beatrice wierp zich voor zijn voeten en bezwoer hem haar niet weg te zenden, zij wilde zijn lot deelen, maar de koning en de nog getrouwe hovelingen overreedden haar tot vertrek.

Riva, een Italiaan, bewaarder van de garderobe der koningin, vergezelde haar op haar vlucht en gaf van dezen moeilijken tocht een beschrijving, die zich nog in de archieven van Modena bevindt.

Op een kouden Zondag avond, den 12 December, verliet Maria Beatrice in vermomming voor goed het paleis, waar zij zoo kort als koningin had geregeerd. Graaf de Lauzun, door den koning van Frankrijk gezonden, vergezelde de koningin met Riva en twee voedsters van het prinsje. Zij verlieten ongezien het paleis en reden naar de Theems, waar een kleine boot wachtte om hen over te zetten. Het was een donkere avond, met hevigen wind en regen, en de overtocht ging zeer moeilijk; het rijtuig, dat hen verder brengen moest, bleek bij een herberg te wachten. Riva ging het halen, intusschen stond de koningin met haar gezellen — waarvan een het kind droeg — tegen den muur van een kerk, blootgesteld aan wind en koude. Ongehinderd reed men naar Gravesend. Hier lag een jacht, aan boord waarvan zich eenige trouwe leden van Maria's hofhouding bevonden; de wind was gunstig en men kon dadelijk onder zeil gaan.

De boot was gehuurd op naam van gravin Vittoria Montecuculi, de trouwe italiaansche vriendin der koningin. Om alle verdenking te ontgaan, werd de vorstin als haar zuster aan den kapitein voorgesteld. Lauzun gaf hem 200 £ met verzoek zijn katholieke vrienden en hun vrouwen veilig naar Frankrijk over te brengen. De kapitein vervulde goed zijn taak en vaarde langs de vijandelijke vloot zonder salueeren. Later bekende hij, dat hij de koningin herkend had en trotsch was geweest haar te kunnen dienen.

Wegens het slechte weer kon men pas den 14^{en} December in Calais landen. De koningin werd met veel eerbewijzen door de fransche autoriteiten ontvangen, zij begaf zich naar Boulogne en logeerde bij den hertog d'Aumont, hoewel zij liever in het Ursulinen-klooster haar verblijf had genomen. Zij zag er droevig maar waardig uit, en al leed zij ook doodsangsten over het lot van den koning, zoo liet zij er niets van blijken.

De koning was gevangen genomen, en toen Maria Beatrice dit vernam, was haar eerste beweging terug te keeren naar Engeland om zijn lot te deelen, maar de fransche koning aan wien zij zichzelf en haar kind had toevertrouwd, wilde haar niet laten vertrekken.

De koning wist echter te ontsnappen en kwam den 4en Januari in Frankrijk aan; toen de koningin dit gelukkige nieuws hoorde riep zij, zonder meer te denken aan het verlies van haar drie koningrijken, uit:

— »Ik ben de gelukkigste vrouw der wereld!"

Met vorstelijk eerbetoon reisde de koningin naar Saint Germain, waar de koning daags daarna aankwam. Lodewijk XIV begroette de ballingen buitengewoon hartelijk en bewees hun waarlijk vorstelijke gastvrijheid.

(Slot volgt.)

M. S.

AMSTELODAMENSIA IN LIMBURG.

I.

ADELSBEVESTIGING VAN FLORENTIUS VAN BAM EN ZIJN BROEDERS-KINDEREN IN 1630 EN VAN LAMBERTUS VAN DER HORST IN 1637. — MET AANTEEKENINGEN VAN A. J. A. FLAMENT.

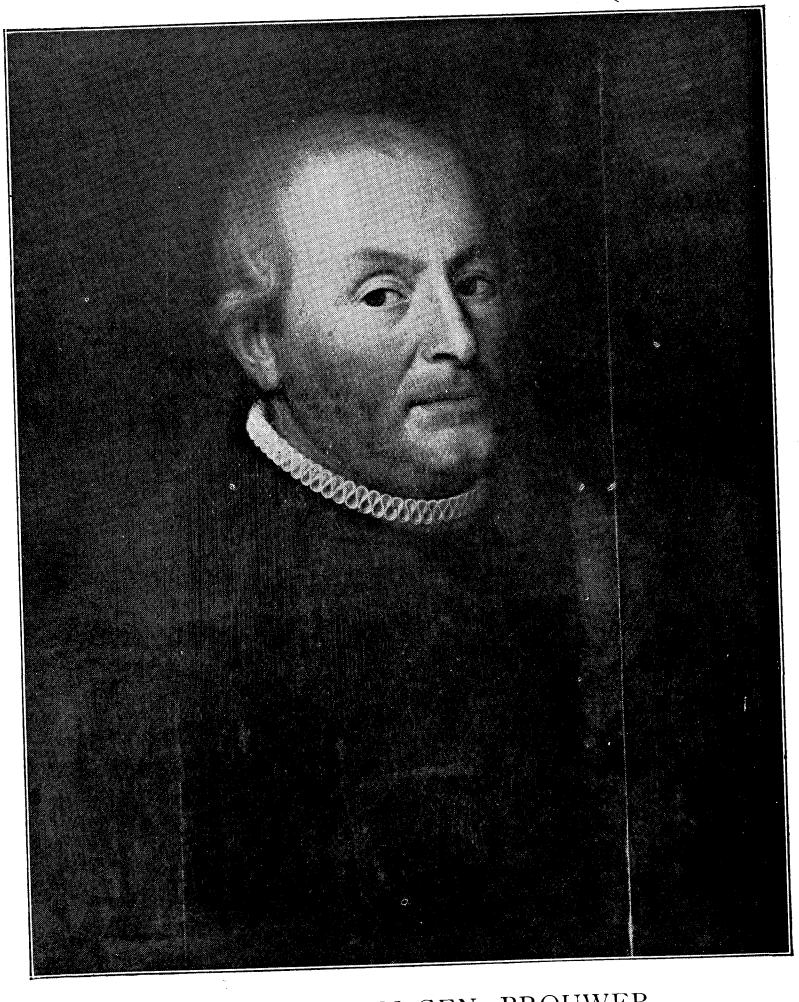
Het is bekend, dat bij den overgang van Amsterdam in 1578 — eene gebeurtenis, die wij in onze jeugd in de geschiedenissen des vaderlands, chronologische tabellen enz. vermeld vonden met de woorden »Amsterdam *verlaat* de Spaansche zijde", alsof op zekeren dag magistraat en burgerij 't in eens in 't hoofd kregen om hun gehoorzaamheid aan den graaf, den Koning van Hispaniën, op te zeggen en 's Prinsen vlag van het raadhuis te doen wapperen, of bij een soort plebiscit voor dien overgang stemden, — vele katholieke magistraatspersonen, zooal niet als Vondel Gijsbrecht van Amstel laat doen, naar 't vette land van Pruissen, maar toch naar de Duitsche grenslanden, Cleve en Gelder, uitweken, die later ook Pruissisch werden, in zooverre de Pruissische souverein er hertog werd.

De bekende Cornelis Bam, genaamd Brouwer, was een dezer uitgewekenen.

Daar ik absoluut niet van plan ben mijn tijd te verbeuzelen met disputeeren over woorden, zal ik 't woord balling niet gebruiken. 't Is mij niet te doen om in beschouwing e treden der gebeurtenissen van 1578.

Bekend is ook, dat voornoemde Cornelis den prachtigen monstrans van de St. Nicolaus-kerk te Amsterdam naar Calcar overbracht en daar aan de St. Nicolaus-kerk schonk; dat hij een triptiek met familie-portretten ten geschenke gaf aan de door hem in die kerk gestichte kapel; en dat na zijn dood een schilderstuk met opschrift boven zijn graf in dezelfde kerk werd geplaatst.

De heiligdommen, die Cornelis als een andere pius Aeneas met zich had genomen, bepaalden zich niet tot den

CORNELIS BAM GEN. BROUWER.

Geb. 1512 te Amsterdam en Burgemeester aldaar. † 1592 te Calcar.
Op 60 jarigen leeftijd in 1572, naar het portret in olieverf op het kasteel Nieuwenbroek te Beesel (bij Venlo).

monstrans. Door mij werd op het kasteel Nieuwenbroek onder Beesel, bij Venlo, nog een schilderij van Pieter Aertsen gevonden, een tweede exemplaar van die, waarvan een fragment thans in het Rijksmuseum wordt bewaard, dat afkomstig is uit de Nieuwe Kerk te Amsterdam en door den brand aldaar deerlijk is geschonden. Deze schilderij op Nieuwenbroek werd te voren door jonkheer van Riemsdijk, directeur van het Rijksmuseum te Amsterdam, onderzocht en is ook door den Duitscher Joan Siebers in zijn monographie over Aertsen beschreven. Tevens werden door mij twee portretten van leden der familie Bam, den hiervoorgenoemden Cornelis en een afstammeling van deze gevonden en geverifieerd met behulp van de genealogie van den verdienstelijken oudheidkundige B. J. M. de Bont van Kortenhorst, die zich zooveel moeite getroost voor de Amsterdamsche geschiedenis, de oudheden en de kunst, terwijl dezelfde heer de Bont nog een portret van eene dame, gehuwd in de aan de Bam's verwante familie van der Hooch, geboren Jacomine de Jong, aan het wapen terugkende [1]).

Ik zal echter eerst behandelen de documenten der Bam's, welke ik op het kasteel Nieuwenbroek vond, namelijk het adelsdiploma aan Florentius van Bam en zijne broeders-kinderen: Cornelis, Jacobus en Theodorus van Bam, door Keizer Ferdinant II den 20sten October 1630 verleend, een stuk met historisch-genealogische bizonderheden. Uit dit document blijkt, dat Sibrandus van Bam, genaamd Buyck, die ook wel eens Sibrandus Buyck, genaamd Bam, wordt genoemd (heel oneigenlijk, want genaamd beteekent zooveel als bijgenaamd) door Keizer Ferdinand I in den adel werd verheven en dat hij ook aan het Duitsche Rijk diensten had bewezen; dat Cornelis voornoemd de grootvader van den nieuw-geadelden Florentius en de overgrootvader van de gebroeders Cornelis, Jacobus en Theodorus was. Nog wordt Cornelis' gastvrijheid jegens alle menschen en in het bizonder jegens armen en kloosterlingen hoog geroemd en zijn vrijgevigheid jegens de kerk te Calcar met lof in herinnering gebracht. Van Florentius wordt getuigd, dat

1) Zie de genealogie.

hij zich door standvastigheid in het geloof had onderscheiden en door de voorvaderlijke weldoende vrijgevigheid jegens behoeftigen. Zijn broeders-kinderen, gelijk met hem geadeld, worden ons afgeschilderd als beoefenaars der letteren en menschen die door het reizen in vreemde landen hun geest beschaafden.

Het wapen, zooals dat op het portret van *Cornelis* Bam voorkomt, wordt in dit diploma eenigszins verbeterd, gelijk men het noemt; de griffioen, namelijk, die als helmteeken fungeert, wordt met een halsband van sabel versierd en zijn vlucht wordt met de fasen of dwarsbalken van het schild beschilderd, zullen wij maar zeggen, of volgens den heraldieken term beladen.

Dit diploom laten wij hier in zijn geheel volgen. Het wapen bevindt zich op de 3e bladzijde, in het midden van eene fraaie aquarel, voorstellende 't voornoemde wapen in renaissance-vorm, zooals dat hierna in het diploom uitvoerig is beschreven, tusschen, rechts van den toeschouwer, een keizer met schepter en wereldbol en, links, eene maagd met helm, 't Duitsche Rijk voorstellende, daarboven aan een lint, door twee adelaars vastgehouden, de wapens van het Duitsche Rijk, van Hongarije, Boheme en van de Duitsche Keurvorsten, nl. van links naar rechts van den toeschouwer aldus voorgesteld: 1 een kruis van keel in een zilver veld (Trier), 2 een kruis van sabel in een veld van keel (Keulen), 3 een zilver achtspakig wiel in een veld van keel (Maintz), 4 doorsneden: herald. rechts drie zilveren fasen in een veld van keel, links een zilver patriarchaal kruis in een veld van keel (Hongarije), 5 de dubbel-koppige adelaar van sabel in een veld van goud, hartschild een zilveren faas in een veld van keel ('t Duitsche Rijk met het schild van oud-Oostenrijk), 6 een leeuw van zilver in een veld van keel (Bohemen), 7 een gouden gekr. leeuw met gespleten en gekruisten staart in een veld van sabel (Beijeren), 8 gefaasd van 8 stukken van goud en sabel met de zoogenaamde ruitenkrans van sinopel (Saxen), 9 een adelaar van keel in een veld van goud (Brandenburg) [1]).

---

1) Moet zijn een zilver veld, doch het burggraafschap Neurenberg, behoorende aan den keurvorst van Brandenburg, heeft een wapen als is afgebeeld.

Het wapen van Oostenrijk bedekt met de keizerskroon, dat van Hongarije en Bohemen bedekt met de koningskroon, de overige met de hertogskroon.

Aan het diploom hangt het groot keizerlijk zegel met den adelaar, omgeven van de wapens der erfstaten van het huis Oostenrijk.

Een tweede diploom in het archief van Nieuwenbroek bevat de adels-bevestiging van Lambertus van der Horst, mede verwant aan de Bam's en de Buycken, wellicht een kleinzoon van Weyn van Bam en Andr. van der Horst (zie de genealogie), door Keizer Ferdinand III, dd. 31 Maart 1637 (het 1ste jaar van 's Keizers regeering in het Duitsche Rijk, 't 12de in 't Hongaarsche en het 10de in het Boheemsche) te Regensburg in de zevenjaarlijksche vergadering.

In dit diploom wordt gezegd, dat Lambertus' vade zijn adel door vier geslachten had bewezen, wiens trouw aan 't Bourgondische Huis en goedheid aan kerken en kloosters betoond ook wordt vermeld.

Het wapen wordt aldus beschreven [1]:

»Scutum videlicet rubrum, quod leonem croceum sive aureum pedibus inferioribus velut ad raptum proiectis, unguibus hamatim expassis, rictu hiante, lingua exserta, iubis striatim reflexis, cauda sursum in tergum recurvata, toto corpore ad cursum aut saltum composito conspicuum exhibeat; scuto incumbat galea aperta chlatrata; vulgo tornearia, limbis deauratis phaleris item aureis sive aureis ac rubris utrinque molli

Dat is:

»Namelijk een schild van keel, dat een goudgelen of gouden leeuw de onderste gedeelten der poten als tot den roof naar voren gestoken, de klauwen haaksgewijze uitgestrekt, den muil geopend, met uitgestoken tong, de manen gestreept en overhangend, de staart van boven naar den rug omgebogen [2]), 't geheele lijf tot den loop of sprong gereed, zichtbaar vertoone; op het schild ruste een open helm met tralien, gemeenlijk tournooi-

[1]) 't Heeft eenig belang de poging om in het Latijn een wapen te beschrijven hier mede te deelen.

[2]) Dat is een zeer juiste heraldieke eisch, dikwijls door onze heraldici, schilders, beeldhouwers enz. over 't hoofd gezien en toch een der twee essentieele kenteekenen, waardoor men een leeuw van een luipaard onderscheidt; het tweede is, dat een leeuw de kop »en profil" laat zien, de luipaard aanziend of »en face".

volitantium quasi gyrorum sinuamine promiscue defluentibus, atque aurea superimposita corona insignis, ex qua Leo item croceus sive aureus ut in scuto descriptus pubetenus emineat".

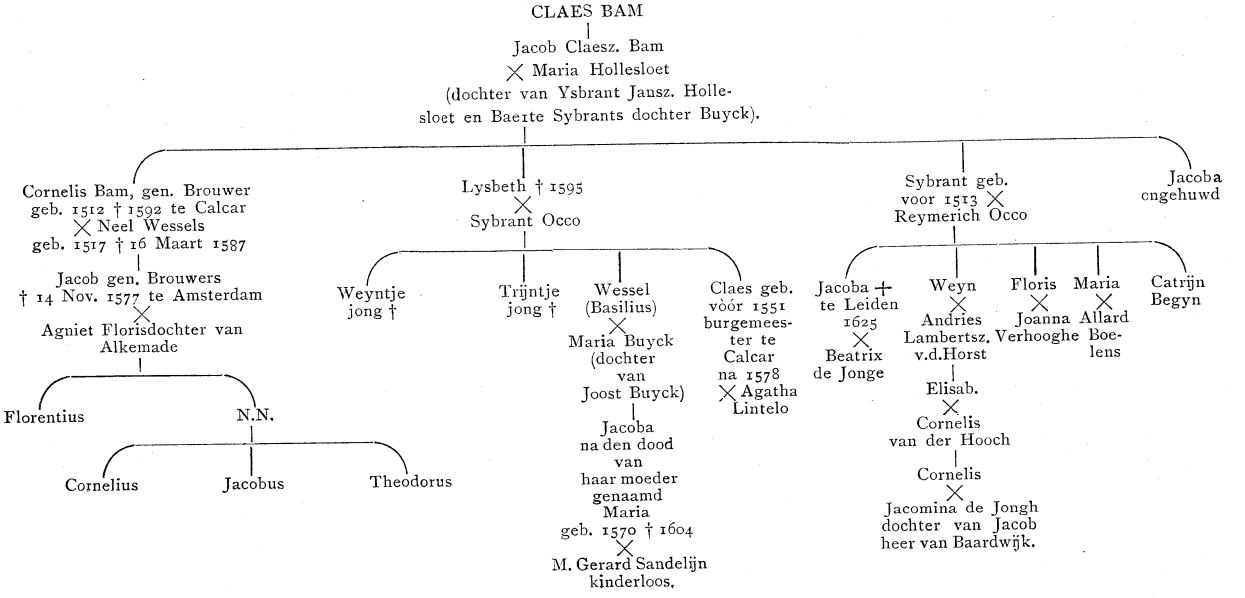
helm genoemd, met vergulde randen, versierselen insgelijks goudgeel of goud en keel, van beide zijden in zachte glooiing als van vladderende kronkels dooreen afwapperend, en een gouden uitstekende kroon daarboven opgeplaatst, waaruit een insgelijks goudgele of gouden leeuw, als in het schild is beschreven, ten halven lijve uitkome".

Het derde stuk voor de kennis der Bam's van belang is een testament van Lambertus Bamm (aldus is hier de oud-Amsterdamsche naam verduitscht) en Clasina van Ypelaar, weduwe Ferdinand Hendrik SPLINTER, voor Christoffel van Hausen, Kon. Pruissisch rechter en schepenen van Uedem (bij Calcar) gemaakt. Den voorzoon der vrouw, namelijk Johan Armand Splinter, overgrootvader van den tegenwoordigen eigenaar van Nieuwenbroek, wordt daarbij het moederlijk deel toegekend en de helft van het deel van zijn stiefvader; de andere helft zou zijn vrouw in vruchtgebruik hebben. Dit testament is van 25 Maart 1727 en verklaart hoe de familie-papieren en schilderijen der Bam's in eigendom der van Splinter's zijn gekomen. Zonder twijfel is Bam kinderloos overleden en hebben zijn vrouw en stiefzoon alles geërfd.

Het wapen der familie Ypelaar is een kruis vergezeld van drie vlokjes of staartjes hermelijn van zilver in een veld van sabel, blijkens het zegel zich op het stuk bevindend. De Bam's woonden toen op Gravenhorst, onder Uedem.

Hier volgt de genealogie der van Bam's mij door den heer de Bont welwillend meegedeeld, met de aanvulling uit het adels-diploom der van Bam's, dat hierna volgt, en eenige genealogische bijzonderheden betreffende Maria Hollesloot uit *Genealogische en biografische mededeelingen over de voorouders en afstammelingen van Joost Buyck Sijbrantsz., Ridder, Schepen, Raad en Burgemeester van Amsterdam, van 1532 tot 1578*, door voornoemden schrijver [1]).

[1]) Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1902. Kl. 4°, bl. 7.

CLAES BAM
Jacob Claesz. Bam
× Maria Hollesloet
(dochter van Ysbrant Jansz. Hollesloet en Baerte Sybrants dochter Buyck).
Cornelis Bam, gen. Brouwer
geb. 1512 † 1592 te Calcar
× Neel Wessels
geb. 1517 † 16 Maart 1587
Jacob gen. Brouwers
† 14 Nov. 1577 te Amsterdam
× Agniet Florisdochter van Alkemade
Florentius
N.N.
Cornelius
Jacobus
Theodorus
Lysbeth † 1595
× Sybrant Occo
Weyntje jong †
Trijntje jong †
Wessel (Basilius)
× Maria Buyck (dochter van Joost Buyck)
Jacoba na den dood van haar moeder genaamd Maria
geb. 1570 † 1604
× M. Gerard Sandelijn
kinderloos.
Claes geb. vóór 1551
burgemeester te Calcar
na 1578
× Agatha Lintelo
Sybrant geb. voor 1513 × Reymerich Occo
Jacoba ongehuwd
Jacoba † te Leiden 1625
× Beatrix de Jonge
Weyn
× Andries Lambertsz. v.d.Horst
Elisab.
× Cornelis van der Hooch
Cornelis
× Jacomina de Jongh dochter van Jacob heer van Baardwijk.
Floris
× Joanna Verhooghe
Maria
× Allard Boelens
Catrijn Begyn

ADELSDIPLOOM.

Ferdinandus secundus divina favente clementia electus Romanorum Imperator semper Augustus, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae etc. Rex, Archidux Austriae, Dux Burgundiae, Brabantiae, Stiriae, Carinthiae, Carniolae etc., Marchio Moraviae, etc, Dux Lucemburgiae ac superioris et inferioris Silesiae, Wirtembergae et Teckae, Princeps Sueviae, Comes Habspurgi, Tyrolis, Ferrotis, Ryburgi et Goritiae, Landgravius Alsatiae, Marchio Sacri Romani Imperii Burgoviae ac superioris et inferioris Lusatiae, Dominus Marchiae Sclavonicae, Portus Naonis et Salinarum, etc.

Nostris et Sacri Imperii fidelibus dilectis, Florentio van Bam eiusque ex fratre nepotibus, Cornelio, Iacobo et Theodoro van Bam fratribus gratiam nostram Caesaream et omne bonum.

Ut a Sole reliqua lumina lumen et inferiora haec corpora vires atque incrementum, sic ab Imperatoria dignitate, dignitatum maxima, reliqui hominum ordines ac status honorum ornamenta accipiunt. In quibus conferendis, etsi Divi antecessores nostri Romanorum Imperatores ac Reges, Summi Dei exemplo, qui rerum copiam in varios humani generis usus uberrime effundit, liberales sese ostendere consueverunt, diligenter

Ferdinand de tweede, door de gunst der goddelijke goedertierenheid gekoren Roomsch Keizer, altijd Augustus [1]), en Koning van Germanië, Hongarije Bohemen, Dalmatië, Croatië, Slavonië enz., Aartshertog van Oostenrijk, hertog van Bourgondië, Brabant, Stirië, Carinthe, Carniole enz., Markgraaf van Moravië enz., hertog van Luxemburg en Opper- en Neder-Silezië, Wurtemberg en Teck, Vorst van Zwaben, graaf van Habsburg, Tyrol, Ferrete, Ryburg en Gortz, Landgraaf van den Elzas, Markgraaf van het Heilig Roomsche Rijk in Burgau en den Opper- en Neder-Lausitz, Heer van de Slavonische Mark, Portenone en Salin enz.

Aan onze en des Heiligen (Roomschen) Rijks getrouwen, onzen beminden Florentius van Bam en zijn broeders kinderen [2]) Cornelius, Jacob en Theodoor van Bam gebroeders onze Keizerlijke gunst en alle goed.

Gelijk van de Zon de overige lichten het licht en de aardsche lichamen hier krachten en wasdom, zoo ontvangen van de Keizerlijke waardigheid, de grootste der waardigheden, de overige rangen en staten der menschen versieringen van eeretitels. En hoewel bij het verleenen daarvan onze verheven (goddelijke) Voorgangers de Keizers en Koningen der Romeinen, naar het voorbeeld van den Allerhoogsten God,

1) Ten onrechte leidde men Augustus van augere (vermeerderen) af; het staat met het Grieksche αὐγή glans in verband en beteekent de glansrijke, de verhevene.

2) Eigenl. neven van wege zijn broeder.

tamen hoc observare solebant, ut honores ac praemia, pro cuiusque virtutibus, ac meritis distribuerent ne pari omnes loco, nullo discrimine, censerentur. Quam consuetudinem laudatissimam et Nos, postquam a Divina Maiestate, ad Maiestatis Imperatoriae culmen evecti sumus, imitari ac retinere studentes, nihil prius ducimus, quam, ut eos, qui singularem erga Nos et erga Sacrum Romanum Imperium nostramque Augustam Domum animi devotionem atque observantiam gerunt, peculiari gratia ac favore complectamur, eorumque commodis atque ornamentis augendis benigne annuamus.

Quamobrem, fide dignis testimoniis et relationibus edocti, Florenti, Corneli, Iacobe et Theodore, agnati de Bam, vos ex ea in Batavis familia et domo originem trahere, ex qua iam olim, cum multi alii virtute insignes praestantesque viri, quorum in civitate Ambstelodamensi percellebri illo Hollandiae Emporio nomen et laus conspicua, quorumque in summis ac praecipuis eius civitatis magistratibus fides et industria continuo exercita et civibus suis approbata fuit, tum ille Sibrandus de Bam, dictus Buick, prodierat cui, ob praeclaros animi et ingenii dotes,

die den overvloed der dingen tot verschillend gebruik van het menschelijk geslacht, zeer overvloedig uitspreidt, zich gewoonlijk vrijgevig betoonden, zoo pleegden zij echter ijverig hierop te letten, dat zij de eeretitels en beloningen naar elks deugden en verdiensten uitdeelden, opdat zij niet allen zonder onderscheid zouden geacht worden op gelijken trap te staan. En wijl deze allerprijzenswaardigste gewoonte ook wij trachten na te volgen en te behouden, nadat wij door de Goddelijke Maiesteit, tot het toppunt der Keizerlijke Maiesteit zijn opgevoerd, achten wij niets voornamer dan hen die eene bizondere toewijding van geest en plichtbetrachting jegens Ons en het Heilig Roomsche Rijk en ons Verheven Huis bezitten, met bizondere gratie en gunst te omringen, en welwillend er in toe te stemmen om wat hun ten goede en tot versiering strekt te vermeerderen.

Daarom, onderricht door geloofwaardige getuigenissen en mededeelingen, dat gij, Florentius, Cornelius Jacobus en Theodorus bloedverwanten van Bam uit eene Nederlandsche familie en huis uw oorsprong hebt, waaruit reeds voorheen, behalve vele andere door deugd gekenmerkte en uitstekende mannen, wier naam en lof uitschitteren in de stad Amsterdam, die zoo bekende Hollandsche handelsplaats, en wier trouw en ijver in de hoogste en voornaamste magistraatsambten dier stad voortdurend is beproefd en door hunne medeburgers voor deugdelijk erkend, ook die be-

quas egregie in curandis publicis privatisque muneribus et rebus, ad commodum eorum, qui fidem eius sequebantur, usum quoque et approbationem sancti Imperii persaepe explicuit, a praedecessore et Proavo nostro colendissimo Ferdinando primo augustissimae memoriae Romanorum Rege honor habitus et virtutis praemia, nobilitatis arma et insignia munifice collata sunt, pro ut ex ea, quam ad cancellariam nostram Imperialem Aulicam exhibuistis copia fide digna Diplomatis, ea super re expediti, clare apparet, quem alii deinde aemulati sunt, quos inter respective proavus avusque vester Cornelius ille de Bam, qui sub initium statim Bellorum Belgii et motuum, patria sua relicta, in Cliviam abiit, ibique in civitate Calcariensi fideli et Catholica sedem et domicilium fixit, cuius in templis aedibusque sacris et altaribus pie dicata munera, nomen et liberalitatem loquuntur, cuiusque ut et posteriorum eius, vestrorum respective avorum, et Patrum ac agnatorum egregia Hospitalitas, et in omnes homines, pauperes praecipue et Religiosos, humanitas laudantur.

His inquimus aliisque de causis ea praecipue, quia vos, a maiorum vestrorum virtute et laudata

kende Sibrandus de Bam, genaamd Buick, is voortgesproten, wien, wegens zijn verhevene gaven van geest en vernuft, die hij op uitstekende wijze in het behartigen van openbare en bizondere ambten en zaken, tot voordeel van hen, die zich hem toevertrouwden, ten dienste ook en tot goedkeuring van het Heilig Rijk, herhaaldelijk heeft ontwikkeld, door onzen vereerenswaardigen voorganger en overgrootvader, Ferdinand den eerste verhevener gedachtenis, Roomsch Koning, eere is toegekend en als belooningen voor zijn deugd, een adellijk wapen en insigniën welwillend zijn verleend, zooals uit het geloofwaardig afschrift van het Diploom daarvan uitgevaardigd, dat Gij aan onze Keizerlijke Hof-Cancellarij hebt vertoond, duidelijk blijkt, en met welken (Sibrand) anderen daarna hebben gewedijverd, onder wie uwe respectieve overgrootvader en grootvader, die bekende Cornelius de Bam, die kort voor het begin der Belgische oorlogen en onlusten zijn vaderland verliet en naar Cleef trok, en daar in de getrouwe en Katholieke stad Calcar zijn zetel en woonplaats vestigde, van wiens naam en vrijgevigheid godvruchtig toegewijde geschenken in tempels en heiligdommen spreken, wiens Gastvrijheid en menschlievendheid jegens alle menschen, armen vooral en kloosterlingen, worden geprezen.

Om deze en andere redenen zeggen wij, en vooral deze, wijl gij van de deugd en geprezen

industria minime defecisse, sed ad excellentiam quandam in iisdem laudibus contendere, ac te quidem Florenti, insigni cum majoribus tuis in fide Catholica constantia munificaque in indigentes et hospites liberalitate certare, vos vero Corneli, Iacobe et Theodore fratres, animo et ingenio, quod vobis natura ad virtutem facile et capax dedit per literarum et honestarum artium, studium nec non diversarum gentium et nationum lustrationem exculto, in id totos incumbere intelligimus quo virtutis et nobilitatis decus, a maioribus vestris, vobis traditum, non conservetis tantum, sed novis peraeque laudibus decoretis et augeatis, pari omnes, ut a maioribus vestris aeque accepistis in solam salvificam catholicam Religionem studio et devotione fide quoque et affectu in sacrum Imperium, nec non Augustam Domum nostram Austriacam, in primis singulari, adeo ut minime dubitemus, quin deinceps quoque vestri similes futuri, et in praeclaro illo de Religione benemerendi, nobisque, et dictae inclytae Domui nostrae Austriacae per grati et fidelis obsequii officia, vos probandi et commendandi desiderio perstituri sitis, praetermittere sane noluimus, quin propensam in Vos animi nostri voluntatem qua insignes istiusmodi ad veram laudem conatus libenter adiuvamus singulari aliquo munificentiae nostrae caesareae symbolo testatam faceremus.

ijver uwer voorvaderen niet het minst, gelijk wij verstaan, zijt afgeweken maar naar eene zekere uitmuntendheid in deze lofbetuigingen streeft, en gij Florentius met name, door een uitstekende standvastigheid in het Katholiek geloof en eene weldoende vrijgevigheid jegens behoeftigen en vreemdelingen met uwe voorouders wedijvert, Gij echter gebroeders Cornelis, Jacobus en Theodoor na uw geest en vernuft, gelijk de natuur ze u tot de deugd licht geneigd en geschikt heeft geschonken, door uwe studie der letteren en vrije kunsten en het bezoeken van verschillende volkeren en natiën te hebben beschaafd, hierop u geheel toelegt, om niet alleen het sieraad van deugd en adeldom door uw voorouders u overgeleverd te bewaren, maar ook door nieuwen lof eveneens te versieren en te vermeerderen, allen gelijk u vanwege uwe voorvaderen is aangeboren, voor den alleen zaligmakenden Katholieken godsdienst van gelijken ijver en toewijding, geloof ook en bizondere genegenheid vooral voor het Heilig Rijk en ons verheven Huis van Oostenrijk, zoozeer dat wij geenszins twijfelen of gij zult in het vervolg ook u zelven gelijk zijn en volharden in die uitmuntende begeerte om u verdienstelijk te maken jegens den godsdienst en u ons en ons vermeld doorluchtig Huis van Oostenrijk door de plichten van uw dankbaar en getrouw dienstbetoon te betuigen en aan te bevelen; daarom hebben wij niet willen nalaten

Ex certa proinde scientia, animoque bene deliberato et de Caesareae nostrae potestatis plenitudine, vos praedictos Florentium, Cornelium, Iacobum et Theodorum von Bam agnatos Milites sive equites auratos veros et legitimos fecimus, creavimus (nominavimus) [1]) et constituimus, vosque ad statum, gradum et dignitatem militarem assumpsimus ac ordinis equestris fasciis et insigniis cinguli quoque et torquium, annulorum, calcarium, aliisque de more requisitis ornamentis clementer insignivimus et exornavimus sicuti vigore praesentium facimus, creamus, nominamus, constituimus, insignimus et exornamus; accingentes vos gladio fortitudinis et omnia ad hunc ordinem pertinentia arma atque ornamenta Vobis confefentes, praedictaque auctoritate nostra Caesarea serio et firmiter decernentes, quod posthac ubivis locorum at gentium pro veris militibus et equitibus auratis haberi, reputari nominari et honorari debeatis possitisque et valeatis absque alicuius impedimento et contradictione in omnibus et singulis exercitiis, actibus et studiis, torquibus, gladiis calcaribus, vestibus, phaleris

om getuigenis te geven van onze toegenegene welwillendheid jegens u, waardoor wij uwe uitstekende pogingen tot verwerving van waren lof volgaarne tegemoet komen, door eenig bizonder teeken van onze Keizerlijke vrijgevigheid.

Krachtens onze zekere kennis dan en vastbesloten wil en de volheid onzer Keizerlijke macht hebben wij dan u voornoemde Florentius, Cornelis, Jacobus en Theodoor van Bam, bloedverwanten, tot werkelijke en wettelijke milites of equites aurati [2]) gemaakt, benoemd en aangesteld en u tot den staat, graad en waardigheid van ridder opgenomen en ook met de linten en insigniën en met de versierselen van gordel en ketens, ringen, sporen en andere goedgunstig onderscheiden en uitgedoscht, gelijk wij uit kracht van dezen u maken, benoemen, betitelen, aanstellen, onderscheiden en uitdosschen, u omgordend met het zwaard der kracht en alle tot die orde betrekking hebbende wapenen en versierselen u toekennend en door ons voornoemd Keizerlijk gezag ernstig en krachtig bepalend, dat gij in 't vervolg waar ook ter aard en onder wat volk ook, voor ware ridders en equites aurati moet worden gehouden, geacht, genoemd en geëerd en dat gij kunt en vermoogt zonder iemands beletten en tegenspraak in alle oefeningen, handelingen en bemoeiingen en elk in 't bizonder gebruik maken, ge-

1) 't Staat er niet maar de vorm eischt het. 2) Eigenlijk „vergulde ridders."

sive equorum ornamentis aureis seu deauratis, ac quibuscunque aliis honoribus, praerogativis, insigniis, privilegiis, immunitatibus, gratias et libertatibus, uti, frui, potiri et gauderi, quibus caeteri nostri et Sacri Imperii Milites seu Equites aurati rite creati, ac etiam Hierosolymitani, quovis modo utuntur, fruuntur, potiuntur, et gaudent consuetudine vel de iure, non obstantibus in contrarium facientibus quibuscumque, etc., pr,eterea: ut largior et celebrior in vos benignitatis Caesareae nostrae gratia extet, iisdem scientia, motu et authoritate, quibus supra Vos supranominatos, Florentium, Cornelium, Iacobum et Theodorum van Bam, agnatos omnesque liberos, haeredes, posteros et descendentes vestros ex legitimo matrimonii foedere natos vel nascituros, masculos vel foeminas (citra derogationem antiquae nobilitatis vestrae quam vigore praesentium confirmatam volumus) ex superabundante in numerum, coetum, consortium, statum, gradum, ordinem atque dignitatem nostrorum et Sacri Imperii, aliorumque Regnorum et Dominiorum nostrorum haereditariorum Nobilium denuo assumimus Vosque iuxta sortis humanae qualitatem nobiles et tanquam de nobili genere, domo atque prosapia natos dicimus, nominamus et declaramus, nec non ab omnibus, et singulis, cuiusque status, gradus, ordinis, conditionis, dignitatis aut praeeminentiae existant, pro veris nobilibus dici, nominari, haberi, reputari ac honorari volumus. De-

nieten, u in het bezit stellen van en u verheugen in ketens, zwaarden, sporen, kleederen, paardentuig of versierselen van paarden, van goud of verguld en alle mogelijke eerbewijzen, voorrechten, insigniën, privilegiën en vrijheden, waarvan de overige ridders en equites aurati van Ons en van het Heilig Rijk, die wettig zijn aangesteld, en ook de ridders van Jeruzalem, op welke wijze dan, ook gebruik maken, zich in 't bezit stellen en waarin zij zich verheugen, door gewoonte of van rechtswege, niettegenstaande en ondanks al wat daar tegen strijdt En daarenboven: opdat de gunst van onze Keizerlijke welwillendheid jegens u ruimer en meer gekend moge zijn, zoo nemen wij door dezelfde wetenschap, beweging en gezag, waarvan hierboven melding, U bovengenoemde Florentius, Cornelis, Jacobus en Theodoor van Bam, bloedverwanten, en alle kinderen erfgenamen, nakomelingen en afstammelingen, die uit een wettig huwelijksverbond geboren zijn of zullen worden, mannen en vrouwen, zonder te kort te doen aan uwen ouden adel, welken wij uit kracht van dezen willen bevestigd hebben, ten overvloede in het getal, den kring, de deelgenootschap, den staat, den graad, de orde en de waardigheid van de edelen van onze en des H. Rijks en onze andere koninkrijken, en erfelijke heerschappijen opnieuw op en zeggen, noemen en verklaren u volgens de hoedanigheid van het menschelijk lot edel en als van een edel geslacht, huis

cernentes et edicto hoc nostro Imperiali firmiter statuentes, quod vos supradicti Florenti, Corneli, Iacobe et Theodore van Bam, omnesque liberi, haeredes, posteri ac descendentes vestri legitimi, utriusque sexus orti atque orituri ubivis locorum ac terrarum tam in iudiciis quam extra, in rebus spiritualibus et temporalibus, ecclesiasticis et prophanis quibuscumque, nec non in omnibus et singulis actibus atque excercitiis, possitis et valeatis iisdem omnino honoribus, officiis, iuribus libertatibus, gratiis et beneficiis uti, frui, potiri atque gaudere quibus alii nostri ac Sacri Romani Imperii Regnorumque et Ditionum nostrarum haereditariarum Nobiles a quatuor avis paternis ac maternis geniti, utuntur, fruuntur, potiuntur et gaudent, quomodolibet consuetudine vel de iure. Quo vero perpetuum huius confirmatae nobilitationis extet documentum, eademque pleniore beneficio condecorata, evidentius innotescat, praememorata authoritate nostra Caesarea tibi supradicto Florentio, eiusque ex fratre nepotibus Cornelio, Iacobo et Theodoro van Bam, omnibusque liberis et descendentibus vestris legitimo thoro natis et perpetua serie nascituris, tam masculis quam foeminis, antiqua quibus hactenus usi fuistis armorum insignia, non modo clementer laudavimus, approbavimus, ratificavimus, confirmavimus, verum etiam ex speciali gratia nostra Caesarea auximus, amplificavimus, locupletavimus pro ut eadem vigore praesentium laudamus,

en stam geboren, en willen tevens dat gij door allen en een iegelijk, van wat staat, graad, orde, conditie, waardigheid, of voortreffelijkheid zij mogen zijn, voor ware edelen genoemd, geacht, beschouwd en geëerd wordt. Bepalend en door dit ons Keizerlijk edict krachtig vaststellend, dat gij bovengenoemde Florentius, Cornelis, Jacobus en Theodoor van Bam, en alle uwe wettige kinderen, erfgenamen, en afstammelingen van beider kunne ontsproten of die in de toekomst zullen ontspruiten, waar ter plaatse en ter aarde, zoowel in als buiten gerechten, in alle mogelijke geestelijke en tijdelijke, kerkelijke en wereldlijke zaken, alsmede in alle akten, zoowel in het algemeen als elk in het bizonder, kunt en moogt gebruik maken, genieten, u in het bezit stellen van en u verheugen in al dezelfde eeretitels, officies, rechten, vrijheden, gunsten en beneficiën, waarvan andere Edelen van ons en des Heiligen Rijks en van onze koninkrijken en erfelijke gebieden, geboren uit vier vaderlijke en moederlijke grootouders, gebruik maken, genieten, zich in het bezit stellen, en zich in verheugen, volgens elke mogelijke gewoonte of recht. Opdat echter het bewijs van deze adelsbevestiging voortdurend moge bestaan en zij met een vollediger gunst versierd, duidelijker in de oogen springe, hebben wij door ons hiervoor vermeld Keizerlijk gezag u voornoemde Florentius, en zijne (*sic*, inplaats van uwe) broeders-kinderen (eig. neven van

approbamus, ratificamus, augemus, amplificamus, locupletamus et in hunc qui sequitur modum posthac habenda, gestanda ac deferenda benigne concedimus et elargimur. Scutum videlicet linea perpendiculari in duas partes aequales divisum, quarum utraque in quatuor alias partes sive areolas transversim ita subdividuntur, ut dextri lateris summa sive suprema area nigra, sinistra vero aurei sive crocei coloris sit, coeteris alternatim nigris et aureis sibi subiectis, scuto incumbat galea aperta sive equestris clathrata tornearia vulgo dicta, cancellis ac limbis deaurata, et phaleris sive laciniis, altrinsecus nigris aureisque permixtim coloris variegati molliter defluentibus [1]). nec non corona aurea superimposita decora et huic ad incubantis modum insideat Gryphus [2]) aureus ridimiculo [3]) latiusculo nigro collum cinctus alis expansis, supra se coloribus nigro et aureo, ut sentum ipsum inferius subdivisum. Prout haec omnia in medio huius nostri diplomatis coloribus suis ingeniosius distincta et visui obiecta cernere licet. Volentes et expresse decernentes quod vos iam saepius nominati, Florentius, Cornelius, Iacobus et Theodorus van Bam, omnesque liberi, haeredes, posteri ac descendentes vestri legitimi utriusque sexus procreati ac procreandi, aeterna

broederswege) Cornelis, Jacobus en Theodoor van Bam, en al uwe kinderen en afstammelingen uit wettigen echt geboren en die in voortdurende reeks zullen geboren worden, zoo mannelijke als vrouwen genadiglijk niet alleen de wapeninsigniën, waarvan gij tot nog toe hebt gebruik gemaakt, gebillijkt, goedgekeurd, geldig verklaard en bevestigd, maar ook uit kracht van onze Keizerlijke genade, vermeerderd, uitgebreid en verrijkt, gelijk wij dezelve uit kracht dezes billijken, goedkeuren, geldig verklaren, vermeerderen, uitbreiden, verrijken en toestaan en verleenen, dat zij op de volgende wijze gehouden, gedragen en vertoond worden: een schild namelijk door een loodlijn in twee gelijke deelen verdeeld, welke beide in vier andere deelen of vakken in de dwarsche richting zóó verder verdeeld worden, dat het bovenste vak van de rechterzijde zwart gekleurd, het linksche echter goudgeel gekleurd zij, de overige vakken beurtelings zwart en goud onder elkander liggend; op het schild ruste een vergulde open helm of getraliede ridderhelm, gewoonlijk tournooihelm, genoemd, met traliën en randen, verguld, en de uitwendige sieraden of franjes, beurtelings zwart en goud door elkaar van bonte kleur (!) los afhangend, alsmede

1) 't Idee van helmdekkleed was toen geheel verloren gegaan en de heraldiek een niet begrepen ornament.

2) Dat broeden van dien griffioen is kostelijk onheraldisch, bedoeld is een uitkomende (isant) griffioen.

3) Lees: redimiculo.

successione praescripta armorum insignia, in omnibus et singulis, honestis et decentibus actibus, exercitiis atque expeditionibus tam serio quam iocoso, in hastiludiis seu hastatorum dimicationibus pedestribus vel equestribus, in bellis, duellis, singularibus certaminibus et quibuscunque pugnis, eminus et cominus, in scutis, banneriis, vexillis, tentoriis. coenotaphiis, sepulchris, monumentis, clenodiis, annulis, manilibus, sigillis, aedificiis, parie ibus, fenestris, ostiis, lacunaribus, tapetibus ac supellectilibus tam in rebus spiritualibus quam temporalibus et mixtis in locis omnibus pro rei necessitate et voluntatis vestrae arbitrio, aliorum, nobilium armigerorum more libere et absque alio impedimento vel contradictione habere, gestare ac deferre, iisdemque quovismodo uti possitis et valeatis. Apti quoque sitis et idonei, ut qui vel maxime ad capescendum et recipiendum omnes gratias libertates, exemptiones, feuda etiam et beneficia ecclesiastica, in cathedralibus summisque templis et collegiis, aliaqae iura et privilegia, ut vacationes a muneribus oneribusque publicis quibuscumque realibus et personalibus ac mixtis et quibuscumque denique privilegiis coeteri a Nobis et Sancto Imperio huiusmodi ornamentis insigniti ac feudorum capaces atque participes, utuntur, fruuntur, potiuntur et gaudent, quomodolibet consuetudine vel de iure omni contradictione et obstaculo sublatis.

een schoone gouden kroon er boven op geplaatst en daarop zitte als broedend een gouden griffioen den hals omgeven van een zwarten smallen (?) halsband, met uitgestrekte vleugels, met zwarte en gouden kleuren er op, zooals 't schild zelf daaronder, onderverdeeld. Zooals men dit alles in het midden van dit ons diploom, met zijn kleuren zeer schrander onderscheiden en aan 't gezicht voorgesteld, kan zien. Willende en uitdrukkelijke bepalende, dat gij reeds meermalen genoemde Florenticus, Cornelis, Jacobus en Theodoor van Bam, en al uwe wettige kinderen, erfgenamen, nakomelingen en afstammelingen van beider kunne, verwekt en nog te verwekken, bij eeuwige opvolging, de voorgeschreven wapeninsigniën in alle en eervolle en passende akten, oefeningen en expeditiën. zoo in ernst, als voor vermaak gehouden, in lansspelen of gevechten van met lansen toegeruste ridders, te voet of te paard, in oorlogen, tweekampen, gevechten van man tegen man, en alle mogelijke gevechten, van verre en nabij, op schilden, banieren, vaandels, tenten, gedenkteekens voor dooden, graven, monumenten, kleinooden, ringen, armbanden, zegels, gebouwen, wanden, vensters, deuren, gewelven, tapijten en alle soorten huisraad, zoo in geestelijke als wereldlijke zaken en gemengde, in alle plaatsen volgens de noodzakelijkheid of uw willekeur, volgens de gewoonte van andere edele schildboortigen, vrij en zonder iemands verhindering of

tegenspraak moogt en vermoogt te hebben, te dragen en te vertoonen en op alle wijze er gebruik van te maken. Geschikt ook en bekwaam moogt gij zijn als de beste om te verkrijgen en te ontvangen alle gunsten, vrijheden, exemptiën, leenen ook en geestelijke beneficiën in kathedralen en de voornaamste kerken en collegiën, en andere rechten en privilegiën, als vrijdommen van openbare verplichtingen en lasten, welke dan ook, zakelijke en persoonlijke en gemengde en welke privllegiën dan ook de andere, die door Ons en het Heilig Rijk met dergelijke versierselen zijn onderscheiden, en zij die bekwaam tot het ontvangen van leenen en daaraan deelachtig zijn, in gebruik hebben, genieten en zich in verheugen, metterzijdestelling van alle tegenspraak of hindernis volgens alle mogelijke rechtsgewoonte of recht.

Quapropter omnibus et singulis electoribus aliisque principibus Ecclesiasticis et secularibus, Archiepiscopis, Episcopis, Ducibus, Marchionibus, Comitibus, Baronibus, Militibus, Nobilibus, Clientibus, Capitaneis, Vicedominis, Advocatis, Praefectis, Procuratoribus, Officialibus, Questoribus, Civium magistris, Iudicibus, Consulibus, Regum Heroaldis sive Caduceatoribus omnibusque nostris et sancti Romani Imperii et quorumvis aliorum Regnorum ac Provinciarum nostrarum haereditariarum subditis ac fidelibus dilectis cuiuscumque status, gradus, ordinis, conditionis, dignitatis, aut praeemenentiae fuerint, serio

Waarom wij dan ook aan alle, Keurvorsten, en andere Geestelijke en wereldlijke Vorsten, Aartsbisschoppen, Bisschoppen, Hertogen, Markgraven, Graven, Baronnen, Ridders, Edelen, Hofhoorigen, Kapiteinen, Onderheeren, Voogden (van stiften en steden), Procureuren, Dienstmannen. Ontvangers, Burgemeesters, Rechters, Consuls, Koningsherauten of Staf dragers en alle onderdanen en geliefde onderhoorigen van Ons en het Heilig Rijk, alle onze mogelijke andere Rijken en Erfelijke Gewesten, van welken staat, graad, orde, levensomstandigheden, waardigheid of voorrang zij mogen wezen

mandamus ut te supranominatum Florentium van Bam, tuosque ex fratre nepotes Cornelium, Iacobum et Theodorum van Bam, fratres praescripta militiae equestris dignitate nec non et liberos, haeredes, posteros et descendentes vestros, masculos et foeminas, legitimo thoro ortos et orituros, una vobiscum, praememoratis Nobilitatis et armorum insignibus ac universis et singulis privilegiis, gratiis, libertatibus, immunitatibus, exemptionibus, indultis, honoribus, dignitatibus et iuribus ipsis, et cuilibet ipsorum vigore nostri Diplomatis competentibus, eo omnino quo in superioribus habentur, modo, pacifice, quiete et sine omni prorsus impedimento vel molestia plene uti, frui, potiri et gaudere sinant, ac ab aliis pariter id fieri sedulo curent. Si quis autem praesens edictum nostrum transgredi, vel ausu quopiam temerario violare conatus fuerit, is praeter gravissimam nostram et Sacri Romani Imperii indignationem, quinquaginta marcharum auri puri mulctum Fisco seu aerario nostro Imperiali, ac iniuriam passi seu passorum usibus, ex aequo, omni spe veniae sublata, pendendum, se noverit ipso facto incursurum.

Harum testimonio literarum manu nostra subscriptarum et sigilli nostri Caesarei appensione munitarum.

DATVM in civitate nostra Imperiali Ratisbonae die vigesima mensis Octobris, Anno Domini

ernstig bevelen, dat zij u bovenvermelde Florentius van Bam en uwe broeders, kinderen Cornelis, Jacobus en Theodoor van Bam, gebroeders, de voornoemde ridderlijke waardigheid en ook uwe kinderen, erfgenamen, nakomelingen en afstammelingen, mannelijke en vrouwen, die uit een wettigen echt gesproten zijn en in 't vervolg zullen spruiten, evenals u de bovenvermelde insigniën van Adeldom en Wapens, alle privilegiën, gunsten, vrijheden, inmuniteiten, exemptiën, indulten, eerbewijzingen, waardigheden en rechten aan hen en elk hunner in 't bizonder uit kracht van ons diploom toekomend geheel op die wijze als hierboven is vervat, vreedzaam, rustig en geheel zonder eenig beletsel of last ten volle laten gebruiken, genieten, zich in het bezit er van stellen en er zich in verheugen. Indien echter iemand dit ons Edict zou beproeven, door welk vermetel waagstuk dan ook, te schenden, hij wete dat hij, behalve onze zeer groote verontwaardiging en die van het Heilig Rijk, eene boete van vijftig marken zuiver gouds, aan onzen Keizerlijken fiscus of schatmeester en ten gebruike van hem of hen die het onrecht geleden hebben, gelijkelijk te betalen, alle hoop op vergiffenis uitgesloten, door het feit zelf reeds zal beloopen.

Bij getuigenis van deze brieven, met onze hand onderteekend en door de aanhanging van ons Keizerlijk zegel versterkt.

Gegeven in onze Keizerlijke stad Regensburg, den twintigsten der maand October van het jaar

millesimo sexcentesimo trigesimo, Regnorum nostrorum Romani duodecimo Hungarici decimo tertio Bohemici vero decimo quarto

Ferdinandus.
Vt
P. H. à Straturtorff [1])
mp.
Ad mandatum Sacrae Caesareae Maiestatis proprium
Jo. a Walderode [2]).
Rta Georg. Wagner mpp
ria.

des Heeren duizend zeshonderd dertig, van ons Roomsch Rijk het twaalfde, van het Hongaarsch het dertiende, en van ons Boheemsch het veertiende

Ferdinandus.
Vt
P. H. à Straturtorff,
met eigen hand.
Tot eigen bevel van Zijne Keizerlijke Majesteit
Jo. a Walderode.
Geregistreerd Georg Wagner,
met eigen hand.

* * *

Het bij dit artikel gevoegde portret is van Cornelis Bam, genaamd Brouwer, blijkens opschrift op zijn zestigste jaar in 1572 geschilderd. Over zijn wapen, zie blz. 128 hiervoor [3]).

Verder bevinden zich nog op het kasteel Nieuwenbroek de volgende portretten. Van een lid derzelfde familie na de wapenvermeerdering (zie blz. 128 hiervoor) gelijk men aan het wapen zien kan. Van Jacomina de Jongh, echtgenoote van Cornelis van der Hooch (zie blz. 127): het wapen van de Jongh is, naar men op de schilderij ziet, van lazuur met een gedamde faas van keel en zilver, dat van van der Hooch in goud een boom met 3 takken, 2 ter rechts en 1 links en op elke tak een vogeltje, alles van natuurlijke kleur. En de schilderij van Pieter Aertsen, voorstellende de aanbidding der herders, afkomstig uit de Oude Kerk te Amsterdam (zie blz. 126).

---

1) en 2) Deze namen zijn niet goed te ontcijferen.

3) Opschrift en wapen, onduidelijk in de hoeken van de schilderij, zijn nagenoeg onzichtbaar op het lichtbeeld.

EENE ROOMSCH-KATHOLIEKE MISSIE AAN DE KAAP DE GOEDE HOOP.

Bij den vrede van Amiens, op 12 Maart 1802 gesloten, kregen de Hollanders de Kaapkolonie terug, welke Engeland in 1795 namens den Prins van Oranje had bezet. Gevolg hiervan was, dat in Februari 1803 een Hollandsch garnizoen van meer dan 3000 soldaten de Britsche troepen aan de Kaap kwam vervangen, en dat tevens het bestuur van de kolonie voorloopig werd overgedragen op Jacob Adriaan de Mist, die als hooge commissaris daartoe was uitgezonden. Deze installeerde den 1sten Maart daaropvolgende tot gouverneur van de Kaapkolonie luitenant-generaal Jan Willem Janssens, een bekwaam officier en tevens een man van voortreffelijk karakter.

Voor de Kaap was deze ommekeer eene zeer gewichtige. Had de Oost-Indische Compagnie de kolonie van hare stichting af, in 1657, schier onafhankelijk bestuurd, en zulks volgens de zelfzuchtige maximen, welke dit handelslichaam overal liet gelden, waar het zijn invloed kon uitoefenen, thans kwam de kolonie onder direct beheer van de Bataafsche Republiek. Dit beteekende, dat niet meer het belang eener bevoorrechte handelsmaatschappij, maar het belang van de kolonie zelve, op den voorgrond zou komen, en bracht tevens mede, dat de wetten van de Kaap in overeenstemming moesten gebracht worden met de milde, vrijzinnige beginselen, welke sinds 1796 in het moederland de overhand hadden verkregen. In dien geest had De Mist zijne instructies ontvangen, en door tal van wettelijke voorschriften, zoogenaamde regulaties, heeft hij die taak in vereeniging met den gouverneur ook trachten te volbrengen.

Voor ons doel hebben wij hier alleen rekening te houden met den ommekeer welke er op godsdienstig gebied aan de Kaap plaats greep. De Nederduitsch-hervormde kerk was daar lang het eenig erkende godsdienstige genootschap geweest, bedeeld met al de voorrechten aan eene staatskerk eigen; eerst in 1780 hadden de Lutherschen verlof bekomen eene kerk in Kaapstad te bouwen. Alleen het lidmaatschap der Hervormde kerk gaf, tot op de komst van De Mist, bevoegdheid ambten en bedieningen in de kolonie te bekleeden. Ofschoon de groote meerderheid der bevolking, ten minste van Europeesche afkomst, tot de officieele kerk behoorde en haar, gelijk bekend is, zelfs zeer trouw aanhing, was het aantal dissenters in 1803 toch niet gering. In Kaapstad waren toen bijna alle godsdienstige genootschappen vertegenwoordigd, en het aantal Roomsch-Katholieken bedroeg er ruim 200, terwijl volgens berekening van Kaaplanders zelf nog een 300 Katholieken over de verdere kolonie waren verspreid. Voeg daarbij het nog grooter getal van dissenters onder het bezettingsleger. Van de 3000 manschappen, welke in 1803 het garnizoen aan de Kaap kwamen uitmaken, waren er niet minder dan 600 Roomsch-Katholiek. Tot nog toe was het echter in de Kaapkolonie voor een Katholiek niet mogelijk geweest zijne godsdienstige plichten te vervullen: daarin zou thans verandering komen.

Reeds aanstonds na den vrede van Amiens had dit gemis aan geestelijke hulp in de Kaapkolonie de aandacht getrokken van het hoofd der Katholieken in Nederland, Mgr. Luigi Ciamberlani, Vicesuperior der Hollandsche zending. Uit zijne brieven zal ons blijken welke pogingen hij heeft aangewend om eene missie aan de Kaap te stichten, en hoe hij na vele moeielijkheden is geslaagd. Daaruit zal tevens blijken, gelijk de Vicesuperior dankbaar erkende, hoe krachtig de regeering van de Bataafsche Republiek hem in het uitvoeren van dit plan heeft ondersteund, en hoe oprecht zij ervoor bezorgd is geweest om de rechten, welke de Constitutie aan alle burgers in het vaderland schonk, vrije godsdienstoefening en gelijkheid op kerkelijk gebied, ook aan

hare Katholieke onderdanen in het verre Afrika te verschaffen.

De omstandigheden waren in 1803 nog niet van dien aard dat Mgr. Ciamberlani zich voor goed onder de geloovigen van de Hollandsche zending kon vestigen. Munster bleef voorloopig zijne vaste woonplaats, maar herhaaldelijk bezocht hij om kerkelijke belangen ons vaderland. Als hoofd eener missie stond hij onmiddellijk onder de Congregatie van de Propaganda te Rome, en moest bij dit genootschap ook geregeld verslag uitbrengen aangaande zijne maatregelen en bevindingen hier te lande. Over het plan om in den geestelijken nood van de Katholieken aan de Kaap te voorzien, vinden wij voor het eerst melding gemaakt in een brief aan de Propaganda van 18 Mei 1803 [1]). De Vicesuperior moest toen melden dat hij reeds een heel eind gevorderd was met het tot stand brengen van de missie, maar eene noodlottige gebeurtenis de uitvoering van zijn plan voorloopig had belet. Ziehier hetgeen in dat schrijven betrekking heeft op de Kaapkolonie:

1803, 18 Mei, Munster.

Mgr. Luigi Ciamberlani aan kardinaal Borgia, Prefect der Propaganda.

»Het aanstellen van missionarissen voor Kaap de Goede Hoop en het opsporen van priesters, voor die taak berekend, is eene zaak, waarmede ik mij reeds heb bezig gehouden en nog immer bezig houd, overeenkomstig het gewicht dat zulk eene aangelegenheid vordert. Toen ik de laatste maal in Holland vertoefde [September 1802], zag ik de zaak reeds zoo verre gevorderd dat de gouverneur, die bestemd was om over de Kaap het bevel te voeren, ofschoon niet katholiek zijnde, de meest gunstige gezindheid voor dat belang aan den dag legde, en verzekerde dat aan onzen missionaris dezelfde gunsten zouden

[1]) De meeste brieven en andere stukken, waarvan hier gebruik is gemaakt, zijn ontleend aan het Archief der Propaganda, *Scritture riferite nei congressi dell' Eminentissimo Prefetto, Belgio-Ollanda. Tom.* 16 *e* 17. Waar dit niet het geval was, zal zulks aan den voet der bladzijden medegedeeld worden.

verleend worden als aan den predikant in de Kaapkolonie. Een allertreurigst ongeval belette mij aan Uwe Eminentie twee priesters als missionarissen van de Kaap voor te dragen, en de volmachten, welke zij zouden behoeven, aan te vragen. Het schip, dat dezen zoo welmeenenden gouverneur te gelijk met de soldaten, die bijkans allen katholiek waren, moest overbrengen, leed schipbreuk, en de gansche bemanning kwam ellendig om het leven. Ik zal echter met een persoon, die zich deze zaak bijzonder heeft aangetrokken, nieuwe plannen beramen voor het zenden van eenen missionaris".

De persoon, welke hier niet wordt genoemd, was de Amplissimus Nicolaas Pas, aartspriester van Salland en pastoor te Raalte. Met Mgr. Ciamberlani komt aan dezen waardigen priester de eer toe het meest te hebben gedaan voor de stichting van Roomsch Katholieke missies in onze koloniën, eerst aan de Kaap, later op Java. Veel heeft hem daarbij gebaat de goede en zelfs vriendschappelijke betrekkingen, welke hij met sommige invloedrijke ambtenaren in den Haag onderhield, terwijl Janssens, de gouverneur van de Kaap, die later denzelfden post in onzen Oost zou bekleeden, en ook Daendels hem al bijzonder toegenegen zijn geweest. Toen er in 1808 katholieke staties op Java waren gevestigd, benoemde de H. Stoel hem tot Procurator van de Oost-Indische missie, en werd hij derhalve belast om de tijdelijke belangen van die missie, in zoo verre Nederland daarbij betrokken was, te verzorgen.

De correspondentie van den Vicesuperior met de Propaganda verder doorbladerend, vinden wij nog in hetzelfde jaar 1803, gunstige voorwaarden bedongen door het Bataafsche gouvernement ten opzichte van Roomsch-Katholieke missionarissen, die met scheepsgelegenheid uit het vaderland naar hunne bestemming zouden vertrekken. Ongetwijfeld hing dit samen met het plan priesters uit te zenden voor de Katholieken aan de Kaap. Ook is het wel van belang acht te geven op de hoffelijke, welwillende vormen, waarmede de vertegenwoordiger van den H. Stoel en van de Bataafsche Republiek elkander naderden :

1803, 10 Juli. Munster.

Mgr. Ciamberlani aan kardinaal Borgia, Prefect der Propaganda.

»Ik dank Uwe Eminentie bijzonderlijk omdat zij zoo goed is geweest mij te melden hetgeen de nuntius van Lissabon, Mgr. Caleppi, U geschreven heeft betreffende de goede diensten, welke admiraal De Winter en de gezant der Bataafsche Republiek jegens onze missionarissen hebben aangeboden, opdat dezen met de minst mogelijke onkosten de havens zouden kunnen aandoen, waar Hollandsche schepen plegen te ankeren. Ik twijfel niet of de aanbevelingen van deze twee Heeren zullen voldoende zijn om bij de regeering [van Portugal] het gewenschte doel te bereiken. Ik zal mij beijveren, gelijk Uwe Eminentie beveelt, om bij voorkomende gelegenheid den dank van den H. Stoel over te brengen aan het Bataafsche gouvernement voor de welwillende maatregelen, jegens onze missionarissen genomen".

1803, 10 December, Arnhem.

Mgr. Ciamberlani aan kardinaal Borgia, Prefect der Propagànda.

»Toen ik in den Haag was, heb ik niet gedraald om, overeenkomstig de bevelen van Uwe Eminentie, de regeering kenbaar te maken hoe welkom den H. Stoel hare diensten waren, waardoor de overtocht der missionarissen gemakkelijker zou gemaakt worden. Het antwoord van den staatssecretaris [C. G. Hultman] luidde dat de Paus verzekerd moest zijn van de erkentelijkheid, welke de Bataafsche regeering gevoelde, om haar te laten bedanken voor de dienstvaardigheid, welke hare dienaren bij den nuntius te Lissabon hadden betoond ten opzichte van de missionarissen, die door Z. H. zouden uitgezonden worden; en dat Z. H. zich eveneens moest overtuigd houden van de welwillendheid en zorg, welke het gouvernement zou aanwenden om den overtocht naar elk oord van zijne bezittingen te vergemakkelijken en den missionarissen alle diensten te bewijzen, welke hun tot voordeel zouden kunnen strekken.

»Deze staatssecretaris staat in hoog aanzien bij het gouvernement, gelijk zulks ook reeds het geval was bij de vroegere regeering, toen hij als gezant naar Spanje werd afgevaardigd. Zijne vrouw is goed katholiek; de Paus heeft haar eertijds een rozenkrans en relieken toegezonden, met welke geschenken zij zeer was ingenomen".

Eerst een half jaar later kon Mgr. Ciamberlani Rome onderrichten omtrent het verder verloop zijner onderhandelingen betreffende de Kaap.

Dit schrijven was gericht aan den staatssecretaris van den H. Stoel, kardinaal Hercules Consalvi, den trouwen en bekwamen raadsman van Pius VII. Want ofschoon Mgr. Ciamberlani als Vicesuperior slechts een kerkelijk ambt bezat, vervulde hij tevens, bij het ontbreken van een diplomatieken vertegenwoordiger van den Paus, zoowel te Keulen als te Brussel, de plichten welke deze gezanten van den H. Stoel eertijds hadden waargenomen, en stond als zoodanig ook in geregelde briefwisseling met den kardinaal-staatssecretaris. Uit dit schrijven aan kardinaal Consalvi vernemen wij dat de Bataafsche republiek onderwijl een jaargeld had vastgesteld voor twee missionarissen aan de Kaap, en tevens voor hunne uitrusting zou bijdragen:

1804, 4 Juli, Munster.

Mgr. Ciamberlani aan kardinaal Consalvi, staatssecretaris.

»Eertijds waren groote bezwaren verbonden aan het zenden van missionarissen naar de Kaap de Goede Hoop, eene bezitting van de Bataafsche Republiek, gelijk wel bekend is. Reeds twee jaren geleden heb ik mij met dit zeer belangrijk onderwerp bezig gehouden. Het gouvernement betoonde zich welgezind, maar de zaak kon niet tot uitvoering komen, gedeeltelijk door de treurige tijdsomstandigheden, deels ook door schipbreuk van den gouverneur, die aldaar het bewind zou gaan voeren, en, hoewel niet katholiek, voor die verheven onderneming zeer gunstig was gestemd. Thans is met de genade van den goeden God het plan geheel vastgesteld,

en geeft de Bataafsche Republiek niet slechts verlof maar zelfs onderstand. Zij staat toe dat daarheen twee missionarissen worden gezonden, één als pastoor, de ander als kapelaan.

»Het voornaamste doel, dat gemeld gouvernement voor de oogen staat, is den katholieken soldaten van het garnizoen aan de Kaap gelegenheid te geven dat zij hunne godsdienstige plichten kunnen waarnemen, doch tevens verleent de regeering volle bevoegdheid aan die missionarissen den katholieken eeredienst uit te oefenen voor andere personen aan de Kaap, welke thans tot onze H. Kerk behooren, of met verloop van tijd onzen heiligen godsdienst zouden belijden. En gegeven de vrijheid, welke volgens de tegenwoordige wetten van de Republiek een ieder wordt ingeruimd om dien godsdienst te belijden waartoe hij wil behooren, kan het niet uitblijven of de ware godsdienst moet veel erbij winnen in zulke oorden, waar tot nog toe nimmer missionarissen zijn geweest, wanneer zij, die thans erheen gaan, al hun ijver zullen aanwenden, gelijk ik vertrouw, om daar het heilig geloof te verbreiden.

»Bovendien kent het gouvernement aan den eersten missionaris toe een jaarlijksch inkomen van 700 Hollandsche guldens; aan den tweeden 500 guldens, en dit wel omdat zij op de eerste plaats, gelijk ik reeds heb gezegd, zorgen moeten voor het geestelijk belang der katholieke soldaten.

»Nog belast zich het gouvernement met de onkosten, noodig voor het aanschaffen van altaarsieraden en kerkmeubelen, en door bemiddeling van den gouverneur zal het zorgen voor een huis geschikt om in eene kerk veranderd te worden, waar niet slechts de soldaten, maar tevens alle personen, die den katholieken godsdienst belijden, hunnen eeredienst kunnen uitoefenen.

»Ten slotte neemt de regeering ook op zich de kosten van de reis; draagt zorg voor de veiligheid der missionarissen en hunne goederen, welke zij vrij mogen medevoeren.

»Deze voor onzen heiligen godsdienst zoo voordeelige beschikking is vastgelegd in een Besluit van het Wetgevend Lichaam, en door de Hollandsche couranten overgenomen.

Een ieder in Holland was erover verbaasd. Aanstaanden Augustus of September zullen, naar ik hoop, de missionarissen op een neutraal schip vertrekken" [1]).

Op den 4 Augustus 1804 schreef kardinaal Consalvi terug om zijne blijdschap te betuigen voor het heuglijk feit der Kaapsche missie.

Het Besluit van het Wetgevend Lichaam, waarover hierboven sprake was, heb ik niet in de »Notulen" noch in andere verzamelwerken kunnen terugvinden; daardoor is het mij onmogelijk den juisten datum van dat Besluit hier te vermelden. In het archief van den aartsbisschòp van Utrecht vond ik echter 't afschrift van eene Resolutie, genomen door den Raad der Aziatische bezittingen op 9 October 1804, waarbij werd toegestaan dat een derde priester, als »koster" maar buiten bezwaar van 's lands schatkist, de beide missionarissen, toegelaten voor de Kaap, mocht vergezellen. Bovendien vernemen wij hier voor het eerst de namen van het moedig drietal, dat 't missiewerk in onze koloniën heeft aangevangen. Het waren: Joannes Lansink, voor pastoor van Kaapstad bestemd; Jacobus Nelissen, die kapelaan zou zijn van het garnizoen aldaar, en Lambertus Prinsen, welke als koster dienst moest doen; alle drie Nederlanders van geboorte en seculiere priesters, want dit had de regeering uitdrukkelijk verlangd [2]). Wijl de Resolutie, voor zoo verre ik weet, nimmer is gedrukt, en ons tevens laat zien hoe welgezind men in regeeringskringen jegens de missie was gestemd, laat ik het stuk hier volgen:

Extract uit de Resolutiën van den Raad der Aziatischen bezittingen en etablissementen [3]).

Dinsdag den 9 October 1804.

»Is gelezen een extract uit de Besluiten van het Staatsbewind, genomen op den 5 dezer maand October laatstleden,

---

1) Vaticaansch archief. *Nunziatura di Fiandra, Dispaccetti di Monsignore Ciamberlani,* 1800—1809.

2) Ontleend aan de *Acta S. Congregationis de Propaganda Fide,* 21 Aug 1806.

3) Naar eene kopie in het Archief van den aartsbisschop van Utrecht. *Afdeeling: oud archief,* nr. 370.

houdende op des Raads missive van den 4 te voren en op de daarbij gezonden requeste van N. Pas, Roomsch priester te Raalte, l[a] qualificatie op dezen Raad om ter zake voorschreven de noodige dispositien te maken; alsmede een tweede extract-besluit van het Staatsbewind, insgelijks van den 5 October laatstleden L[a] N., waarbij aan de voor de Kaap de Goede Hoop gedestineerden Roomsch priester en kapellaan wordt toegestaan om ter hunner assistentie en buiten kosten van den lande eenen koster met zig naar derwaards te mogen neemen, met autorisatie op desen Raad om de nodige orders te stellen op het vrij transport van den laatst gemelden, et caetera.

»Waarop en op de bovengemelde requeste van N. Pas, gehoord zijnde de mondelinge consideratiën van de provisioneele commissie tot de Indische zaken, is goedgevonden in stede van den voor deszelfs benoeming als kapellaan bij het guarnisoen van de Kaap de Goede Hoop, den Roomsch Catholyken godsdienst toegedaan, bedankt hebbende Antonius Ellink, aan te stellen, gelijk daartoe aangesteld wordt bij dezen, de persoon van Jacobus Nelissen, en zulks op het tractement van tweeden lieutenant bij de infanterie, het welk zal gerekend worden in te gaan met dato dezes.

»Voorts te agreëeren den persoon van Lambertus Princen, om de twee naar het voormelde etablissement bestemden Roomsch Catholijken geestelijken in den dienst bij het guarnisoen aldaar als koster te assisteeren, buiten bezwaar van den lande.

»Dat al verder, ten einde de voornoemde twee geestelijken in staat te stellen om zich van eenige noodwendigheden tot het doen der reise te voorzien, aan elk hunner wordt geaccordeerd een douceur van vier honderd gulden eens, en nog aan den als nu aangestelden kapellaan, Jacobus Nelissen, een voorschot van drie maanden van deszelfs tractement, kunnende bij den priester Joannes Lansing op den 16 dezer lopende maand ontvangen worden gelijke drie maanden van zijn tractement, het welk als dan zal zijn verscheenen; wordende de provisioneele Commissie van financiën geautoriseerd om

de betaling daar van te doen aan voornoemde geestelijken of aan zodanig persoon als tot den ontvangst dier penningen van hunnent wegen zal zijn gequalificeerd, terwijl dezen Raad moet difficulteren in het toeleggen van eenig soortgelijk douceur an den koster Lambertus Princen, als zijnde aan denzelven alleen toegestaan vrij transport zonder eenig verder bezwaar van den lande.

»Dat wijders uit bijzondere consideratie aan N. Pas, Roomsch priester te Raalte, zig noemende aartspriester van Holland, zal worden toegelegd eene somme van twintig ducaaten eens, voor deszelfs aangewenden devoiren en gedane debourses tot het neemen van informatiën als anderzints omtrent de voorschreven zaak geimpendeerd, wordende het tractement aan den voornoemden Jacobus Ellink toegelegd geweest, als voor zijne benoeming bedankt hebbende, gehouden voor vervallen.

»Laastelijk door de provisioneele commissie tot de Indische zaken ouverture gedaan zijnde, dat volgends bekomen informatiën van den makelaar Van Ouwerkerk de Vries, het schip waarmede de voornoemde geestelijken en koster zullen kunnen vertrekken, tegens het laatst dezer maand gereed zal zijn om zee te kunnen kiezen, is goedgevonden den voornoemden makelaar te autoriseeren, gelijk dezelve geautoriseerd wordt bij deze, om voor het transport van voornoemden Princen naar de Kaap de Goede Hoop te contracteeren op gelijken voet als bereids geschiedt is ten opzigten van de voormelden [1]) priester en kapellaan, om aan den gemelde geestelijken en koster de noodige onderrigting te doen toekomen aangaande den tijd en plaats wanneer en waar zij zig met hunnen bagagie ter hunner inscheping naar de Kaap de Goede Hoop zullen moeten begeven.

»En sal extract dezer Resolutie worden afgegeven aan N. Pas, Roomsch priester te Raalte, tot deszelfs informatiën en narigt.

Accordeerd met voorsz. Resolutie
Smissaert".

---

[1]) *Meer*melden leest men in de kopie.

Ofschoon thans alles scheen geregeld, heeft het nog tot Mei van het volgende jaar 1805 geduurd, alvorens de missionarissen naar hunne bestemming konden vertrekken. In een schrijven van den aartspriester Pas aan kardinaal Di Pietro, Prefect der Propaganda, gedateerd 24 Juni 1805, worden als redenen van dit uitstel aangegeven: eerst woest weder op zee, zoodat geen schip durfde uitzeilen, en later gebrek aan een veilige scheepsgelegenheid. Dit laatste zal ons duidelijk worden, wanneer wij ons herinneren dat de vrede van Amiens reeds drie maanden na het tot stand komen was verbroken, en de Bataafsche Republiek als bondgenoote van Frankrijk opnieuw aan al de vijandelijkheden der Britsche zeemacht bloot stond. Verder lezen wij in dezen brief dat het gouvernement van den dag af, waarop de beide missionarissen het huis van den aartspriester hadden verlaten (18 October, 1804) tot den dag van hun vertrek (5 Mei 1805), aan ieder dagelijks zes gulden had uitbetaald. Voor het onderhoud van den derden missionaris was de Propaganda bereid gevonden zelve hulp te bieden. De aartspriester dankte den kardinaal voor de 150 scudi (een scudo = ongeveer vijf francs), welke de Congregatie aan de missie had toegezegd. Ten slotte blijkt nog uit dit schrijven dat de oudste der drie missionarissen, Joannes Lansink, door den H. Stoel tot Apostolisch prefect van de missie aan de Kaap was aangesteld.

In het archief van den aartsbisschop van Utrecht vond ik ook de lijst van kerkbenoodigdheden, welke de missionarissen naar de Kaap hebben medegenomen. Waarschijnlijk zijn zij op een neutraal schip vertrokken, en is de lijst ten behoeve van den vreemden schipper in het Fransch opgesteld. Ook kan de tekst misschien erop wijzen, dat de kerkbenoodigheden het geschenk zijn geweest van één der Genootschappen voor het bevorderen der missies in Frankrijk gevestigd. Daarbij was eene tweede lijst met eenige aanduidingen in het Hollandsch; denkelijk ter behulp van de menschen, die aan de Kaap het goed zouden lossen. Ziehier wat de missionarissen uit het vaderland hebben medegenomen:

Objets relatifs au culte catholique, destinés pour le Cap de Bonne Espérance [1]):

»Livres (missaals, ritueels, zangboeken).

»Argenterie (kelk, ciborie, ostensorium, oliebusje).

»Etain (kelk).

»Cuivre (wierookvat, vier kandelaars, twee kandelaars met armen).

»Ornements (8 kasuifels, 3 stolen).

»Linge (8 alben, 2 superplies, 12 kelkdoekjes, 6 handdoeken, 6 amicten, 1 altaardwaal; linnen voor zes dwalen). Les six nappes d'autel ne sont pas faites; on a cru qu'il valoit mieux n'envoyer que la toile; il sera mieux de les couper sur l'autel même, dès qu'il sera placé.

»Instrument de fer pour faire les hosties (een ijser om hostiën te bakken, met de ijzers om sij uit te steken).

»Une armoire en forme d'autel, propre à renfermer les ornements, et servant de caisse d'emballage (een langwerpig kassen, waarop het tabernakel staat).

»Un gradin; un tabernacle. La clef du tabernacle se trouvera dans la navette (wierooksvat).

»Un tableau, représentant: la fuite en Egypte, avec son cadre. Le tableau de l'autel a été coupé, il etait trop large; on a voulu lui donner des proportions plus justes, mais on n'a pas réduit le cadre; ce sera l'affaire d'une demi heure.

»Les vases sacrés sont dans le tabernacle; par conséquant il faudra l'ouvrir avec précaution, et avec soin de le renverser, de manière à ce que la partie opposée à la porte soit couchée. Les deux calices sont consacrés; les ornements bénits. Messieurs les ecclésiastiques seront surement munis des permissions les plus étendues pour toutes les bénedictions qui ne sont pas réservées à l'évêque; ainsi ils beniront eux mêmes le ciboire, l'ostensoire, et caetera.

»Opgezonden aan den heer N. Pas, aartspriester van Salland en pastoor te Raalte".

---

1) Archief van den aartsbisschop van Utrecht. *Afdeeling: oud archief*, nr. 370.

Aan de Roomsch-Katholieke missie van de Kaap was slechts een kort bestaan weggelegd. Oorzaak hiervan is het verlies der kolonie geweest. Op 4 Januari 1806 kwam eene Engelsche vloot aan den ingang van de Tafel-baai ten anker; weldra waren 6000 man aan wal gezet; op 8 Januari had er een treffen bij den Blauwberg plaats, waarbij gouverneur Janssens zich dapper gedroeg, maar wijken moest voor de Britsche overmacht. Kaapstad viel nu in handen van den Engelschen bevelhebber, generaal Baird, en op 18 Januari moest Janssens zich met het overschot van zijn leger aan hem overgeven, maar kon eervolle voorwaarden bedingen. Daartoe behoorde vrije overtocht van hem en het Hollandsche garnizoen op schepen, welke door de Engelschen zouden uitgerust worden. Ook de drie Hollandsche missionarissen moesten thans de Kaap verlaten krachtens het volgende lakonieke bevel van uitzetting, dat ik hier uit het Engelsch vertaal:

Kabinet van den Secretaris.
6 Februari 1806.

Mijne Heeren,

»Zijne Exellentie de Majoor-Generaal Opperbevelhebber heeft mij bevolen U bekend te maken, dat Gij U voor onmiddelijke inscheping naar Europa gereed moet houden.

Ik verblijf, Mijne Heeren,
Uw gehoorzame dienaar
J. C. SMYTT.

Messieurs J. LANSINK, J. NELISSEN, L. PRINSEN.
Roomsch Katholieke geestelijken".

»Eerst op 8 Maart vertrok het eskader van zeven transportschepen, met de laatste vertegenwoordigers van Holland's heerschappij over de Kaap aan boord. Onder hen bevond zich ons drietal. Op de terugreis werd hun overste, de Apostolische prefect Lansink, ziek en stierf. De beide anderen kwamen 30 Mei behouden in het vaderland terug en begaven

zich naar de pastorie van hun vriend en beschermer, den aartspriester Pas. Daar stelden zij in het Latijn een verslag van hunne werkzaamheden aan de Kaap op, dat hier volgt, en dat aan kardinaal Di Pietro, Prefect der Propaganda, werd toegezonden:

1806, 30 Juni, Raalte.

Eminentie,

»De ondergeteekenden, Apostolische missionarissen, zullen Uwe Eminentie de voornaamste gebeurtenissen mededeelen betreffende hunne missie naar de Kaap de Goede Hoop, in Zuid-Afrika gelegen.

»In 1805 op den 5 Mei zijn wij vertrokken; den 25 Juni kwamen wij op het eiland San-Jago aan, waar wij door den gouverneur en de bewoners met de meeste voorkomendheid en gastvrij werden ontvangen, en waar wij de heilige Mis hebben opgedragen.

»In hetzelfde jaar 1805, op den 4 October, zijn wij aan de Kaap geland. Den volgenden dag werden wij ter audientie bij den Gouverneur-generaal Janssens toegelaten, en waren ten zeerste ingenomen met onze ontvangst. Een gebouw van den Staat heeft hij ons aanstonds voor den heiligen dienst aangewezen, en tevens gelast een altaar, biechtstoelen, predikstoel en de overige benoodigdheden van den eeredienst op 's lands kosten te laten vervaardigen, dat zeker niet geringe kosten met zich medebracht; deze kerkmeubelen hadden met Paschen 1806 gereed kunnen zijn. Totdat dit gebouw voor kerk zou ingericht zijn, heeft hij ons eene andere plaats [1]) aangewezen, waar wij het draagaltaar opstelden, benevens een kleinen predikstoel, en waar wij alle kerkelijke diensten in het openbaar, in bijzijn van burgers en soldaten hebben verricht. Veertien kinderen doopten wij, zes zieken voorzagen wij van de laatste heilige sacramenten. Het aantal Katholieken bedroeg behalve de soldaten, van welke er meer dan

---

1) Volgens G. Mc Call Theal (*Geschiedenis van Zuid Afrika*, blz. 175) was dit een vertrek in het kasteel de Goede Hoop.

600 katholiek waren, ruim 200; terwijl er buiten de stad in de Kolonie, naar het getuigenis van sommigen nog meer dan 300 moeten wezen. Eén der onzen, die eene reis van eenige dagen heeft ondernomen naar de twee dorpen Paarl en Stellenbosch, trof daar zelf meerdere Katholieken aan, onder welke een Franschen leermeester, die kostleerlingen van alom uit de buurt in zijn huis had.

»Het vertrouwen op meer vrucht nam bij den dag toe, en geen twijfel of een zeer groot aantal zielen zou in de toekomst gewonnen zijn, waren niet de Engelschen met macht van soldaten naar de Kaap gekomen, en hadden zij onzen generaal Janssens niet tot overgave gedwongen. Zij zonden ons toen een bevelschrift (waarvan afschrift hierbij is ingesloten) om naar Europa terug te keeren. De katholieke burgers, dit vernemende, hebben den bevelhebber der Engelschen gesmeekt ons in de kolonie te laten, terwijl zij aanboden alle kosten, noodig voor den eeredienst, op zich te nemen, maar het is hun geweigerd. Zoo werden wij tot groote droefheid van ons zelven en onder tranen van de katholieke burgers gedwongen te vertrekken. Te gelijk met de soldaten, die volgens overeenkomst vrijen aftocht hadden verkregen, hebben wij zee gekozen, maar onder toezegging aan de katholieke gemeente dat wij aanstonds, zoodra er mogelijkheid was, zouden terugkeeren. Onderweg werd, helaas, onze Prefect, de eerbiedwaardige heer J. Lansink door koortsen overvallen en is op 31 Maart, na voorzien te zijn van alle heilige sacramenten, in den Heer overleden.

»Wij zijn, Godlof, den 30^{en} Mei in ons vaderland teruggekeerd, en hebben ons aanstonds tot onzen aartspriester Pas in Raalte begeven, op wiens raad wij met aanbevelingsbrieven naar den Haag gingen, om aldaar bij de regeering verslag uit te brengen over ons vertrek uit Afrika en terugkeer naar het vaderland, terwijl wij de bede daaraan toevoegden dat de regeering voor ons onderhoud zou willen zorg dragen. Wij werden minzaam in den Haag ontvangen, doch eene eindbeslissing moest om verandering van het staatsbestuur uitgesteld worden. Daar wij nu feitelijk tot geen enkele

bijzondere kerk behooren, en onze vroegere standplaats, om het missiewerk te ondernemen, hebben prijsgegeven, alsmede dagelijks verhoopen naar de missie te kunnen terugkeeren, zoo heeft de aartspriester, de Hoog Eerwaarde Heer Nicolaas Pas, het 't beste geoordeeld dat wij voorloopig bij hem onzen intrek zouden nemen, totdat ofwel de regeering voor een passend onderhoud zal gezorgd hebben, of Uwe Eminentie door bemiddeling van den Vicesuperior der Hollandsche zending, den Hoog Eerwaarden Heer Ciamberlani, die zorg op zich zal gelieven te nemen. Uwe Eminentie heeft reeds welwillend toezegging gedaan van 150 scudi, welke zullen dienen tot onderhoud van één der missionarissen aan de Kaap, en dagelijks zien wij uit naar het ontvangen van die som, welke voor de eerste maal door genoemden Vicesuperior zal uitbetaald worden. De voormelde aartspriester Pas zal onderwijl naar den Haag vertrekken om van de regeering het noodige onderhoud te vragen.

»Nadere beslissing afwachtende, onderteekenen wij ons eerbiediglijk

van Uwe Eminentie

de trouwe dienaars

J. NELISSEN.
L. PRINSEN".

Natuurlijk had ook onderwijl Mgr. Ciamberlani met de meeste aandacht het verloop der gebeurtenissen gevolgd. Dit blijkt uit zijne brieven aan de Propaganda. Nog vóor de beide missionarissen hun verslag hadden uitgebracht, was de Congregatie door hem reeds in kennis gesteld met het ongeval dat de missie aan de Kaap had getroffen. Om niet in herhalingen te treden, laten wij dat gedeelte van zijne correspondentie hier rusten. Na den dood van den Apostolischen prefect te hebben vermeld, vervolgt hij aldus:

1806, 18 Juni, Munster.

Mgr. Ciamberlani aan kardinaal Di Pietro, Prefect der Propaganda.

. . . . . .

»De beide andere missionarissen verblijven thans in Holland. Ik heb den aartspriester Pas, die zulke groote gunsten ten dienste van de missie heeft verkregen, en ook de noodige priesters voor die missie wist te vinden, geschreven, dat hij, wanneer de beide missionarissen bij hem zullen zijn teruggekeerd, hun zal gelasten een uitvoerig verslag op te stellen van alles betreffende de missie aan de Kaap, welke zij tot hun grooten spijt moesten verlaten, en dat zij dit verslag aan de Congregatie der Propaganda zullen opzenden. Beide missionarissen zijn ten volle bereid naar de Kaap terug te keeren, wanneer dat zonder hindernis kan geschieden; en men zou hun tevens een derde kunnen toevoegen om het vroeger getal aan te vullen.

»Het komt mij onderwijl dienstig voor den ijver van den Vicaris apostoliek van Londen aan te vuren, opdat hij van zijn gouvernement verlof of ten minste stilzwijgende toestemming verkrijge dat de twee bedienaars van den katholieken godsdienst, die aan de Kaap waren, vrijelijk daarheen mogen terugkeeren en een derde medebrengen, en zulks op grond van den allervurigsten wensch, welken de katholieken aan de Kaap koesteren om deze missionarissen terug te krijgen. Ik zal in dien geest een brief aan den Vicaris van Londen schrijven, maar een schrijven van de Congregatie der Propaganda zou ongetwijfeld meer uitwerken".

Of er werkelijk pogingen bij de Britsche regeering zijn aangewend om haar te bewegen dat zij de missionarissen op nieuw aan de Kaap zou toelaten, is mij niet gebleken. Zeker streed zulk eene inwilliging met de beginselen, welke door het Engelsche gouvernement in zijn koloniale politiek gewoonlijk zijn gevolgd, en is het missiewerk aan de Kaap door Hollandsche priesters ook niet hervat. Echter bleef men voor

hun belang werkzaam. Dat getuigt vooreerst een schrijven van den Amplissimus Pas aan de Propaganda. »De Engelschen — zoo meldde hij in een schrijven van 1 Juli 1806 — hebben het voortreffelijk huis, door de Bataafsche regeering welwillend tot uitoefening van den godsdienst afgestaan, aanstonds voor hospitaal ingericht, en spoedig daarop den missionarissen een bevel van uitzetting toegezonden". Niettemin, zoo verzekerde hij aan den Prefect der Propaganda, was hij bereid alles aan te wenden niet slechts opdat de beide missionarissen naar de Kaap zouden kunnen terugkeeren, maar ook opdat aan de Katholieken verlof zou gegeven worden eene nieuwe missie in Oost-Indië, en wel te Batavia, te stichten. Daarvoor verzocht hij echter dringend de bemiddeling der Congregatie, zoowel bij den koning van Holland als bij keizer Napoleon. Ook hoopte hij dat de Propaganda alsnog stappen zou doen bij de Engelsche regeering: »aan de missionarissen is onrecht gepleegd, want het verdrag tusschen de Engelschen en Hollanders hield in dat de godsdienstoefening vrij zou zijn en in denzelfden toestand van weleer zou behouden blijven". Het schrijven sluit met de toezegging dat de aartspriester nog in deze eerste week van Juli naar den Haag zal gaan om te pogen iets voor de missionarissen te verkrijgen. Daartoe rekent hij zich verplicht, want op zijn verzoek hadden zij hunne standplaats prijs gegeven; onderwijl blijven zij »mijne recht welkomen gasten".

Mgr. Ciamberlani toonde zich niet minder bezorgd om in het lot der voormalige missionarissen van de Kaap te voorzien, toen hij in September van 1806 naar Holland was gekomen ten einde persoonlijke betrekkingen aan te knoopen met den nieuwen souverein, koning Lodewijk. Op 2 October 1806 schreef de Vicesuperior uit den Haag een brief aan kardinaal Di Pietro, Prefect der Propaganda, waarin werd medegedeeld wat door hem in het belang der beide missionarissen was verricht. Aan één hunner had hij namens de Propaganda 50 scudi geschonken; bovendien was deze voor het oogenblik als kapelaan aan de Spaansche ambassade in den Haag verbonden. Den tweede zal hij namens de Con-

gregatie 15 scudi toezenden, doch ook in diens onderhoud was tijdelijk voorzien, want hij nam de diensten waar voor een zieken pastoor. Verder vernemen wij in dat schrijven het gunstig oordeel, dat de voormalige gouverneur van de Kaap, Janssens, tegenover Mgr. Ciamberlani had uitgesproken over de vroegere werkzaamheid der beide missionarissen in de kolonie, en zijn voornemen om hen elders in de Hollandsche bezittingen eene werkkring te helpen verschaffen. »Ook heb ik", zoo schreef Mgr. Ciamberlani, »den voormaligen gezagvoerder aan de Kaap gesproken. Deze was vol lof over onze missionarissen en over hetgeen zij hadden verricht; hij erkende, dat na hunne komst aan de Kaap de zeden der Katholieken, en bepaaldelijk van de soldaten, veel waren verbeterd. Daarom wil hij alles in het werk stellen om van de regeering gedaan te krijgen, dat er katholieke missionarissen zullen gezonden worden naar die eilanden, welke nog onder Hollandsch bestuur zijn gebleven. De tegenwoordige omstandigheden — zoo voegde Mgr. Ciamberlani nog eraan toe — zijn echter niet gunstig voor zulk eene heilige en heilzame onderneming, maar ik zal de zaak niet uit het oog verliezen, en haar als één van zijne voornaamste plichten blijven beschouwen".

Spoediger dan de Vicesuperior verwachtte hebben de omstandigheden zich echter gekeerd, dank zij de welwillende houding van koning Lodewijk, maar dank ook den ijver en het beleid van Mgr. Ciamberlani. Reeds op 4 Maart 1807 verscheen er een koninklijk decreet waarbij »aan J. Nelissen en L. Princen, Roomsch Katholyke geestelijken" werd toegestaan »om zich naar Batavia te begeven, ten einde bij de Roomsch gezinden aldaar hunne functiën uit te oefenen". Het ontstaan van onze missie in Oost Indie, waarvan wij in dit jaar het eeuwfeest vieren, behoort echter afzonderlijk te worden behandeld; er werd hier slechts even op gewezen, omdat de opkomst van die missie in nauwe betrekking staat met het onderwerp, dat wij op deze bladzijden hebben trachten te behandelen.

Dr. A. H. L. HENSEN.

JORIS-KARL HUYSMANS,

DE KUNSTENAAR EN DE BEKEERLNG.

I.

Over de dooden is het oordeel der menschen in het algemeen mild genoeg. De splinter in hun oog, te dikwerf tijdens hun leven tot een balk gemaakt, krimpt veelal tot zijne natuurlijke afmetingen na hun overlijden; de menschelijke gebreken en tekortkomingen worden niet langer onder het vergrootglas gehouden. Ja, menigmaal gaat de edelmoedigheid zóóver, dat de onvolmaaktheden zelfs tot volmaaktheden gedijen. Benijdenswaardige dooden! zouden we bijna geneigd wezen sarcastisch uit te roepen.

Doch niet allen, die tot beter leven overgingen, zien het »de mortuis nil nisi bene" op zich toegepast. Dit schijnt vooral het lot te zijn van degenen, die boven anderen hebben uitgemunt door geestesgaven en talenten. Tot in het graf worden zij soms vervolgd door de ijverzucht, den wrok der middelmatigheid en erger.

Geweldiger dan Trojanen en Grieken streden om het lijk van Patroclus, kampen vrienden en tegenstanders menigmaal niet om hun stoffelijk overschot, maar om de vruchten van hun geest, de nalatenschap van hun kennen en kunnen.

Tot op zekere hoogte verging het aldus wijlen Joris-Karl Huysmans, den bekenden schrijver en kunstkenner, die op zoo merkwaardige, schier wonderbare wijze het geloof zijner kinderjaren terugvond, na eerst den beker der levensvreugd geledigd en de wrange bitterheid gesmaakt te hebben, nablijvend op den bodem daarvan.

In zekeren zin was Joris-Karl Huysmans reeds jaren dood voor de wereld, toen hij tot beter leven overging. Die dood was een vrijwillige en zijne werken overleefden hem, strijd brengend en zeer verschillend oordeel.

Die strijd duurde voort tot over zijn pas gesloten graf en wordt niet gevoerd tusschen clericalen en anticlericalen, maar tusschen katholieken onderling.

»Een vreemdsoortig bekeerling", noemde hem de een; »een modern christen" de ander, het woord »modern" in de allerslechtste beteekenis nemend. »Is hij eigenlijk wel bekeerd? En was zijne bekeering oprecht?" waagden sommigen te vragen. Voor menigeen heeft het vraagteeken achter die beide zinnetjes zich nog altoos niet saamgekringeld tot een punt.

Voegen wij er onmiddellijk bij: hoewel daartoe niet de minste reden bestond en de christelijke naastenliefde daardoor op onverschoonbare wijze gekwetst werd. Het zoogenaamde bekeeringsproces van Leo Taxil en diens macabere aardigheden; diens laffe ploertigheid bij het spelen met het heiligste en eerbiedwaardigste; de grove bedriegerijen en het in-gemeene boerenbedrog met zijne gefingeerde Diana Vaughan, waren een harde les geweest voor de lichtgeloovigheid der katholieken. De herinneringen daaraan lagen velen nog te versch in het geheugen, dan dat zij ook thans, in figuurlijken zin, de terugkomst van dezen verloren zoon durfden vieren, het gemeste kalf slachten en een feestmaal bereiden.

Bij velen is de goedgeloovigheid op dit punt in scepticisme overgegaan, terwijl men het dwepen met bekeerlingen en met hunne geschriften gelukkig ook grootendeels verleerd heeft. Zoo herinner ik mij de scherpe uitlating van een vroom Parijsch vriend over François Coppée's *La Bonne Souffrance*, 't welk in Frankrijk en andere landen, ook het onze, over het algemeen met zooveel geestdrift ontvangen is. Hij sprak onder meer smalend van den »académicien-poseur", die het Sint Augustinusje wilde spelen.

Onrechtvaardig, uiterst onbillijk tot op zekere hoogte. *De Belijdenissen* en *La Bonne Souffrance* staan tot elkaar . . .

ja, als de groote kerkleeraar Augustinus tot den académicien F. Coppée. Doch moet het votief-kerkje, het schamel kapelletje zoo ge wilt, door laatstgenoemde den Vader der barmhartigheid gebouwd, met een minachtend schouderophalen voorbijgegaan worden, omdat het in 't niet verzinkt bij het grootsche gebouw van eerstgenoemden? Zijn niet beide een lof- en dankbede, zij 't ook van zeer ongelijke waarde? Nu wij toch van Sint Augustinus spreken, mogen wij wel even de woorden aanhalen van Pater Suau, waar hij van Huysmans' bekeering schreef, juist maar scherp:

»Sans doute, Saint Augustin avait fait preuve de plus de tact quand, rappelant la suggestion de la volupté, il la montrait le retenant par sa robe de chair et lui disant: »»Pourras-tu vivre sans nous, sans ceci et sans cela"", et par ceci et par cela, ajoutait le pénitent, quelles ignominies ne m'indiquait-elle pas?

Durtal ne se contentait pas de ces allusions transparentes. Il détaillait ses tentations. Reste d'anciennes manières d'écrire, d'un système d'art voulu, d'une sincérité qui se croyait tenue à tout confesser, cet exhibitionisme était fait pour déplaire, non seulement aux prudes, mais aux délicats.

Ce pénitent, à la fois redresseur de torts et peintre osé, parut suspect. On lui fit la mortifiante injure de douter de sa sincérité. La souffrance qu'il en ressentit entrait dans la nécessaire rançon de ses fautes, Madeleine avait de même, choqué, quand elle osa approcher du Sauveur".

Enkele malen had ik het genoegen Huysmans na zijne bekeering te ontmoeten, mij met hem te onderhouden, en bij die gelegenheden liet hij duidelijk blijken, hoezeer hem 't wantrouwen zijner geloofsgenooten hinderde.

»Reste d'anciennes manières d'écrire, d'un système d'art voulu", zegt Pater Suau vergoelijkend. Zonder het minste of geringste op deze verklaring af te dingen, zou ik er alleen wenschen bij te voegen: de kracht eener andere gewoonte deed zich bij Huysmans' gewaagde schilderingen voortdurend gelden.

In kunstenaarskringen, te Parijs misschien meer nog dan elders, pleegt men de dingen niet alleen bij hun juisten naam te noemen, doch ook datgene plat en triviaal af te schilderen, wat anders gewoonlijk slechts uit de verte even

wordt aangeduid. En zelfs niet-kunstenaars, beschaafde lui, op wier wandel geen aanmerking te maken valt, betrapt men er soms op een argot, dat in de woordenboeken met een »obscène" staat gemerkt, op enormiteiten en trivialiteiten, die pijnlijk aandoen, en de vraag wettigen: »Hebben ze met Zola verkeerd"? Immers dat alles riekt naar *Nana* en *Pot-Bouille* op de meest verdachte wijze.

Die manier van zich uit te drukken nemen wij volstrekt niet in bescherming, maar zouden toch willen vragen: is onze litteraire preutschheid van thans, vergeleken bij de rondheid à la hussarde onzer zeventiend'eeuwers, een bewijs, dat de huidige maatschappij zedelijk hooger staat dan die van 2 à 300 jaren her?

De auteur van *Les Soeurs Vatard*, *En Ménage*, van *Là-bas* enz. is in zijn *En Route* niet minder crû dan vroeger, een leerling-bewonderaar van Zola is hij tot op zekere hoogte gebleven tot zijn jongsten harteklop. Ook en zelfs in zijn over het algemeen zoo fraai *Les foules de Lourdes*, dat Zola's kwaadwillige partijdigheid o.a. op de kaak stelt, maar overigens diens *Lourdes* geeft, wat het toekomt.

In heilige verontwaardiging heb ik sommige katholieken Huysmans' manier van schrijven als »ordurière" hooren aanduiden en veroordeelen. En de passages, welke zij vonnisten, die hun een steen des aanstoots waren, allerminst denk ik ze in bescherming te nemen. Doch laten we, gedachtig aan het milieu, waarin Huysmans opgroeide en leefde, aan de school, waar hij zich vormde, verzachtende omstandigheden pleiten.

Gebrek aan takt, gewaagdheid in zijne schilderingen en wat dies meer zij, kunnen hem verweten, doch daaruit te besluiten tot de onoprechtheid zijner bekeering, tot verdachthouding zijner christelijke gevoelens, zou liefdeloos farizeeïsme wezen.

Liever onderschrijf ik, wat de reeds genoemde pater Suau zegt: »L'auteur d'*En Route* a néanmoins concentré dans son oeuvre plus de foi, d'élans surnaturels, de conviction, de repentance, qu'on n'en pourrait trouver dans toute une bibliothèque de livres édifiants et bien notés". Zulk eene lofspraak

weegt het doemvonnis, dat met zooveel lichtvaardigheid al te vaak geveld is, voor de meesten onzer ongetwijfeld op.

Deze man zag anders en moest noodwendig met andere oogen zien dan een geloovige, die nooit het vaderhuis verliet, die nooit in Huysmans' afdwalingen en ongeloovigheid verviel.

Maar, werpt men allicht op, waarom heeft bijv. de Eerw. Heer Mugnier, de priester, die Huysmans wel niet bekeerde, maar toch zijne schreden richtte op den goeden weg, waarom heeft hij niet gewaakt en gewaarschuwd voor sommige pagina's? Waarom heeft hij niet met klem en kracht er bij den auteur op aangedrongen, dat hij deze of gene passage achterwege liet?

Wie Huysmans gekend hebben, zullen over de naïveteit dezer vragen glimlachen.

Een gemakkelijk mensch was deze kunstenaar niet en te leiden als een kind allerminst. Netelig, zeer netelig was de taak, die de E. H. Mugnier, nu kapelaan der Sint-Clotildeparochie te Parijs, den 28en Mei 1891 op zich nam, toen eene vrome dame in de sacristie der Sint Thomas van Aquinekerk aldaar, Huysmans tot hem bracht.

Deze plaats uit *En Route* (p. 56) kan er eenig denkbeeld van geven:

»Je me vois raconter cela à des prêtres! ils me diront que je n'ai pas à m'occuper d'idées mystiques et ils me présenteront en échange une religionnette de femme riche; ils voudront s'immiscer dans ma vie, me presser sur l'âme, m'insinuer leurs goûts; ils essaieront de me convaincre que l'art est un danger; ils me prôneront des lectures imbéciles; ils me verseront, à pleins bols leur bouillon de veau pieux. Et je me connais, au bout de deux entretiens avec eux je me révolterai, je deviendrai impie".

Op het oogenblik, dat Huysmans tot den E. H. Mugnier geleid werd, verlangde hij in alle oprechtheid tot God terug te keeren, weder katholiek te worden in den vollen zin des woords.

Deze gevoelsmensch — Sybariet, wien een gekreukt rozeblaadje hinderlijker was in den rug dan den dikhuidige eene

rustplaats op de straatsteenen — deze gevoelsmensch moest met de uiterste omzichtigheid geleid en bestuurd worden. De geringste onvoorzichtigheid kon voeren tot een vernietiging van het hoopvol bekeeringswerk.

»Zooveel te erger voor hem", zegt misschien deze of gene. Zulk eene taal doet echter meer aan een soort inquisiteur dan aan den Goeden Herder denken, die langs moeizame wegen het verloren schaap gaat zoeken en als hij 't gevonden heeft, 't op zijne schouders huiswaarts draagt. Een ijverig priester als de E. H. Mugnier, zelf op zijn tijd litterator, ontwikkeld en zeer belezen man bovendien, moest èn door zijn ambt èn door zijne gaven zich tot Huysmans aangetrokken voelen. Als priester en als mensch was de bekeering van dien man eene genade, welke hij dagelijks van God afsmeekte.

De auteur Huysmans was nog moeilijker te hanteeren dan de mensch. Van zich zelven kon hij in zijne (onuitgegeven) brieven aan den E. H. Mugnier schrijven:

»...il y a des gens qui ont besoin d'aller à la chasse tous les ans, qui hument le gibier, moi j'ai un peu besoin de humer le moine et le vieux cloître. Je suis si bien chez moi là dedans au bout de cinq minutes! J'étais fait pour être chat de couvent, et non pour rester éternellement dans les gouttières d'une ville à me manger mes puces d'âme. Mais la vie est si bêtement organisée!"

De eenzaamheid, de vreedzame afzondering des kloosters beminde hij, maar... maar....

Doch geven wij hem liever zelf het woord, dat tegelijkertijd het bewijs zal leveren, hoedanig Huysmans zijne vrijheid als auteur met schier jaloersche liefde beminde en haar onverkort wenschte te handhaven:

»Que faire? Renoncer à toute liberté, n'être plus qu'une machine, qu'une chose entre les mains d'un homme, que l'on ne connaît point, mon Dieu, je le veux bien! mais il y a des questions plus gênantes que celle-là pour moi; d'abord celle de la littérature; ne plus écrire, renoncer à ce qui fut l'occupation et le but de ma vie; c'est douloureux, et cependant j'accepterais ce sacrifice, mais... mais écrire et voir sa langue épluchée, lavée à l'eau de pompe, décolorée par un

autre qui peut être un savant et un saint mais n'avoir, de même que Saint Jean de la Croix, aucun sentiment de l'art, c'est vraiment dur. Les idées, je comprends bien qu'au point de vue théologique, on vous les monde, rien de plus juste; mais le style! Et dans un monastère, autant que je puis le savoir, rien ne s'imprime sans que l'Abbé l'ait lu et il a le droit de tout reviser, de tout changer, de tout supprimer, s'il lui plaît. Il vaudrait évidemment mieux ne plus écrire, mais là encore, le choix n'est pas permis, puisqu'il faut s'incliner, au nom de l'obéissance, devant un ordre, traiter tel ou tel sujet de telle ou de telle façon, selon que l'Abbé l'exige.

A moins de tomber sur un maître exceptionnel, quelle pierre d'achoppement!" (*La Cathédrale*, p. 344.)

Hij verlangde uit ganscher harte naar het kloosterleven. Dat hij zich met de oblatuur vergenoegde, is bekend, en het waarom geven bovenstaande regels in hoofdzaak.

En zoodanig een man zou zich als auteur door »un petit vicaire", al was deze ook groot in zijne soort, de eerste van zijne gelijken, laten ringelooren en terechtwijzen; zou zulk een »kapelaantje" de vrijheid laten, om zijn werk te herzien, te beduimelen, te verminken!

De onderstelling is niet gewaagd, dat, zoo de E. Heer Mugnier ooit iets dergelijks te berde gebracht had, Huysmans hem onverwijld den rug gekeerd zou hebben en dat voor goed. Ik herhaal, wie Huysmans, zelfs enkel uit zijne werken kennen, zullen het hieromtrent geheel met mij eens wezen; vooral wanneer zij tevens met de Fransche toestanden vertrouwd zijn.

Er was iets anders.

Kunstenaar met de pen mocht Huysmans wezen, hij was ook en vooral kunstkenner, geestdriftig bewonderaar van de middeleeuwen, van de primitieven, van de mystiek, hartstochtelijk beminnaar van al wat schoon, wat ware kunst genoemd kon worden.

En waar zijn fijn kunstgevoel, zijn niet minder fijn ontwikkelde smaak gekwetst werden, of zelfs minder prettig aangedaan, stoof hij op en zei de waarheid, op den man af meestal.

Wat al ruiten, in figuurlijken zin gesproken, heeft die man

ingeworpen. En 't waren uit den aard der zaak pastorie-ruiten, spiegelramen van bisschoppelijke paleizen, moderne kerkvensters zelfs, die het ontgelden moesten.

De fabrikanten van godsdienstige smakeloosheden, stijl- en vormlooze monsterachtigheden, die den katholieken godsdienst tot minder verlaagden dan een »article de Paris", hij heeft ze tot zijn jongsten ademtocht gehaat met den fellen haat, die een minnaar van het schoone natuurlijkerwijze al dat foei-leelijke moet toedragen.

Hen en hunne afnemers niet minder, neen, de afnemers vooral, want aan hun steun dankt het verfoeilijke gilde der beunhazen, der schoonheid- en waardigheidverkrachters hun doemwaardig bestaan.

Zijne taal striemde feller dan het snerpendste geeselkoord om de schouders van al deze lieden. Of de getroffenen priesters en prelaten waren, die om hun kleed of hunne waardigheid schotvrij meenden te wezen voor zulke pijlen, hierover bekommerde hij zich in geenen deele.

Wie uit gebrek aan ontwikkeling, aan kunstsmaak of wat ook zich aan de schoonheid vergreep, de bovenaardsche heerlijkheid van den katholieken godsdienst verkrachtte, onmeedoogend greep hij hem bij de keel en diende hem in het openbaar eene afstraffing toe, die hem nog jaren heugde en soms blijvende litteekens naliet.

Voor priesters scheen hij nog hardhandiger dan voor gewone leeken. 't Was, of hij genen beduiden wilde: indien gij het hoog-godsdienstig ideaal van zijn voetstuk haalt, wat kunt en moogt gij dan verwachten van simpele geloovigen?

En niet alleen op het gebied der kerkelijke kunst, waar hij volle recht van spreken had en met gezag spreken mocht als een alleszins bevoegde, ook op gevaarlijker terrein waagde hij zich.

Op meerdere plaatsen van *En Route*, *La Cathédrale* en *L'Oblat*, die heerlijke trilogie zijner bekeering, veroorlooft hij zich de vrijheid om aan het adres der Fransche priesterschap, zoo reguliere als seculiere, harde waarheden te zeggen.

Niet altoos is zijn vonnis onverdiend en de gebeurtenissen

in Frankrijk hebben helaas! al te zeer bewezen, dat zijn oordeel over zekere personen, hoe scherp en hard ook, niet lichtvaardig was.

Wat men hem verwijten kan is, dat hij te zeer gegeneraliseerd heeft, alsof bisschoppen gelijk een de Nordez, een Geai een norm waren voor de vertegenwoordigers van het Fransche episcopaat; alsof de geestelijkheid in het algemeen daar eensdeels besmet is door het gevaarlijkst rationalisme, anderdeels bestaat uit armen van geest, onontwikkeld, onbeschaafd, niet op de hoogte van hun tijd, niet berekend voor hunne taak, verwaarloozend de heilige verplichtingen van hun ambt en daardoor schuld, dat de vijand alle gelegenheid had, om met breede handen onkruid te zaaien onder de goede tarwe, die nu geheel dreigt verstikt te worden.

Ook al ware de werkelijkheid nog zwarter dan de sombere schilderingen door Huysmans in dezen ontworpen, dan nog, zullen de meeste zijner katholieke lezers zuchten, had hij beter gedaan door met den mantel der liefde al die dwalingen en tekortkomingen te bedekken.

Wat hij van de »bourgeoisie dévote" van Chartres schreef (*La Cathédrale*, p. 87): »La bourgeoisie dévote, mais elle ferait prendre la fuite aux Anges", heeft hij op meerdere plaatsen met andere woorden op zekere kerkbezoeksters elders toegepast.

Al deze bittere uitvallen en rauwe waarheden vol overdrijving heeft men hem met woeker terugbetaald. Ook daaraan heeft hij 't te wijten gehad, dat de bitterheid over hem gekomen is, welke de twijfel aan de oprechtheid zijner bekeering onder zijne geloofsgenooten hem noodwendig veroorzaken moest en volgens zijne eigene bekentenis hem veroorzaakt heeft.

II.

»Seigneur, prenez pitié du chrétien qui doute, de l'incrédule qui voudrait croire, du forçat de la vie qui s'embarque seul dans la nuit, sous un firmament que n'éclairent plus les consolants fanaux du vieil espoir!"

Met dien zielekreet besloot hij zijn werk *A Rebours*.

Sinds jaren worstelde hij tegen zijn beter ik, verteerd door »un désir désespéré de croire", gelijk hij 't zelf uitdrukte, toen hij den E. H. Mugnier in 1891 zijn *Là-Bas* aanbood, het vreeselijk boek met zijne schrikwekkende onthullingen, zijne afschuwelijke lubriciteiten; het boek, dat duidelijk de sporen vertoonde van de geweldige worsteling om deze ziel, eene worsteling als die Michel Angelo in zijn »Laatste Oordeel" afschilderde, waar hij engelen en duivelen elkaar het bezit eener ziel laat betwisten.

Van een werk als *A Rebours* kon Barbey d'Aurevilly terecht zeggen: »Lorsqu'on a écrit un livre pareil, il faut se tirer un coup de pistolet ou se faire moine"; nadat hij zijn *Là-Bas* geschreven had, was er voor Huysmans geen middelweg meer. Ook hij moest herhalen, wat hij zijn tweelingbroeder Durtal in den mond legt: »Mais alors, si on est logique avec soi-même, il faut croire au Catholicisme et, dans ce cas, il ne reste plus qu'à prier; car enfin, ce n'est pas le Bouddhisme et les autres cultes de ce gabarit qui sont de taille à lutter contre la religion du Christ" (*Là-Bas* p. 428).

En als zijn vriend des Hermies antwoordt: »Eh bien, crois!" dan luidt het, troosteloos en moedeloos, als de zucht der vertwijfeling: »Je ne peux pas; il y a là-dedans un tas de dogmes qui me découragent et me révoltent".

»Je ne suis pas certain non plus de bien grand'chose", hervat des Hermies, »et pourtant il y a des moments où je sais que ça vient, où je crois presque. Ce qui est, en tout cas, avéré pour moi, c'est que le surnaturel existe, qu'il soit chrétien ou non. Le nier, c'est nier l'évidence, c'est barboter dans l'auge du matérialisme, dans le bac stupide des libres-penseurs!"

»C'est tout de même embêtant de vaciller ainsi! Ah! ce que j'envie la foi robuste de Carhaix."

»Tu n'es pas difficile", antwoordt des Hermies; »la foi, mais c'est le brise-lames de la vie, c'est le seul môle derrière lequel l'homme démâté puisse s'échouer en paix" (*Là-Bas*, p. 428, 429).

Ja, »un désir désespéré de croire" verteerde Huysmans' ziel. En het bekende antwoord, van den E. H. Mugnier of een ander: »Vous ne chercheriez pas Dieu, si vous ne l'aviez déjà trouvé", was hem wel eene opbeuring, eene bemoediging in den fellen kamp, maar de strijd bleef er niet minder heftig om.

Hoe vond Huysmans zijn God terug?

Gelijk ik reeds zeide, had eene vrome dame Huysmans tot den E. H. Mugnier geleid den 28 Mei 1891.

Beide mannen waren voor elkaar onbekenden. De priester kende den schrijver evenwel uit zijne werken en bewonderde zijn talent. Meer dan wie ook zijner ambtgenooten mocht hij dus de man genoemd worden, die Huysmans kon leiden op den nieuwen weg.

Ondanks de groote sympathie, welke de priester-litterator om meerdere redenen voor Huysmans koesterde, was zijne taak eene hoogst moeilijke.

Herhaalde keeren had hij een onderhoud met hem en het voornaamste uit die gesprekken teekende de E. Heer Mugnier telkens op.

Zoo lezen wij in die (onuitgegeven) aanteekeningen er eene van den 13 Januari 1892:

»Huysmans zeide me, dat de godsdienst hem in 't bloed zit. Hij is spiritualist. Gaarne woont hij de Mis bij in de Sint-Severinuskerk. Hij is een geestdriftig bewonderaar van de H. Teresia, der »Navolging van Christus", van de Primitieven, van Catharina van Emmerich, de Middeleeuwen. Zijn leven wenscht hij te veranderen. Hij heeft onlangs zijn *Là-Bas* geschreven en verzamelt nu bouwstoffen voor een boek van tegengestelde strekking, dat wil zeggen, een mystiek en rein werk, en waaraan volgens zijn zeggen, noodzakelijk een schoonmaak, een reiniging (»lavage") dient vooraf te gaan.

De titel van dit boek zou luiden *Bataille Charnelle* [1]).

La Salette heeft hij bezocht, welk oord dieper indrukken op hem maakte dan de Grande-Chartreuse.

Hij gaat naar de Sint-Sulpiciuskerk, waar de stem der koorknapen hem in verrukking brengt; beluistert gaarne het officie der Carmelitessen, wier eentonig geklaag hem zulk eene juiste uitdrukking schijnt

1) Huysmans gaf dezen titel prijs voor dien van *En Route*, ofschoon de eerste bijna even juist als de ander zijn zielestrijd, den inhoud van het boek, weergeeft.

van het leven. Hij meent bemerkt te hebben, dat vooral ongelukkigen naar de kerk gaan. Bultenaars b.v. zag hij. De kuischheid schat hij de groote kracht der kerk. Al de ketterijen keerden zich tegen de kuischheid. *A Rebours* schrijvend heeft hij eene verandering ondergaan en hij dankt dien ommekeer *aan den afschuw van het bestaan en aan de kunst.*

Zijn te schrijven roman moet eindigen met eene Communie, waarvoor hij angstig is, omdat hij na die Communie niet wil hervallen".

Enkele, meer intieme bijzonderheden overslaande, te heilig om ze onder het groote publiek te brengen, geef ik verder uit de aanteekeningen van den E. H. Mugnier:

»Dikwijls gaat hij naar de »Madeleine", om het »De Profundis" te hooren zingen. Hij noemt mij altoos Verlaine als den eenigen katholieken (Franschen) dichter, die ooit bestaan heeft.

Door *A Rebours* wordt de nieuwe richting zijns levens bepaald. Maar hoe kon hij een werk van dien inhoud schrijven? Hij weet 't zelf niet".

Voor wie *En Route* gelezen hebben, brengen deze aanteekeningen slechts gedeeltelijk nieuwe bijzonderheden. En zij allen hebben ongetwijfeld de heerlijke bladzijden bewonderd, waarin de kunstenaar de schoonheid schildert en mede doet genieten van het »De Profundis", klagend en schreiend onder het opera-achtig gewelf der »Madeleine", eer concertzaal dan kerk:

»Dans un grand silence, l'orgue préluda, puis s'effaça, soutint seulement l'envolée des voix.

Un chant lent, désolé, montait, le »De Profundis". Des gerbes de voix filaient sous les voûtes, fusaient avec les sons presque verts des harmonicas, avec les timbres pointus des cristaux qu'on brise.

Appuyées sur le grondement continu de l'orgue, étayées par des basses si creuses qu'elles semblaient comme descendues en elles-mêmes, comme souterraines, elles jaillissaient, scandant le verset „De profundis ad te clamavi Do-", puis elles s'arrêtaient exténuées, laissaient tomber ainsi qu'une lourde larme la syllabe finale, »mine"; — et des voix d'enfants proches de la mue reprenaient le deuxième verset du psaume »Domine exaudi vocem meam" et la seconde moitié du dernier mot restait encore en suspens, mais au lieu de se détacher, de tomber à terre, de s'y écraser telle qu'une goutte, elle semblait se redresser d'un suprême effort et darder jusqu'au ciel le cri d'angoisse de l'âme désincarnée, jetée nue, en pleurs, devant son Dieu.

Et, après une pause, l'orgue, assistée de deux contrebasses mugis-

sait emportant dans son torrent toutes les voix, les barytons, les ténors, et les basses, ne servant plus seulement alors de gaînes aux lames aigues des gosses, mais sonnant découvertes, donnant à pleine gorge, et l'élan des petits soprani les perçait quand même, les traversait, pareil à une flèche de cristal, d'un trait.

Puis une nouvelle pause; et dans le silence de l'église, les strophes gémissaient à nouveau, lancées, ainsi que sur un tremplin, par l'orgue. En les écoutant avec attention, en tentant de les décomposer, en fermant les yeux, Durtal les voyait d'abord presque horizontales, s'élever peu à peu, s'ériger à la fin, toutes droites, puis vaciller en pleurant et se casser du bout.

Et soudain, à la fin du psaume, alors qu'arrivait le répons de l'antienne »Et lux perpetua luceat eis" les voix enfantines se déchiraient en un cri douloureux de soie, en un sanglot affilé, tremblant sur le mot »eis" qui restait suspendu, dans le vide" (*En Route*, p. 6, 7).

Wat taalmuziek! Hoe heeft deze man, vóór hij weder bidden kon met de lippen, gebeden met het hart, als de vleugelslag der schoonheid hem beroerde en de Kunst, dochter des hemels, die hem eindelijk uit het slijk der zonde trok, ontvoerde aan al het aardsche, aan het alledaagsche, aan »cette chienne de vie", waarvan hij walgde tot wanhopig wordens toe! »Seigneur, j'ai aimé la beauté de votre maison!" mocht hij zonder de minste aanstellerigheid of overdrijving op blz. 94 van *La Cathédrale* herhalen. En hoe dankbaar was hij het Katholicisme ervoor en hoe voelde hij er zich toe getrokken door de Kunst!

Reeds vóór de »lavage" zijner ziel een voldongen feit was.

»Ah! la vraie preuve du Catholicisme, c'était cet art qu'il avait fondé, cet art que nul n'a surpassé encore! c'était en peinture et en sculpture les Primitifs; les mystiques dans les poésies et dans les proses; en musique c'était le plain-chant; en architecture, c'était le roman et le gothique. Et tout cela se tenait, flambait en une seule geste, sur le même autel; tout cela se conciliait en une touffe de pensées uniques: révérer, adorer, servir le Dispensateur, en lui montrant, réverbéré dans l'âme de sa créature, ainsi qu'en un fidèle miroir le prêt encore immaculé de ses dons.

Alors, dans ce Moyen-Age où l'art, allaité par l'Eglise, anticipa sur la mort, s'avança jusqu'au seuil de l'éternité, jusqu'à Dieu, le concept divin et la forme céleste furent devinés, entre-aperçus pour la première et peut-être pour la dernière fois, par l'homme. Et ils se correspondaient, se répercutaient, d'arts en arts" (*En Route*, p. 10).

Wanneer men deze en de volgende bladzijden uit *En Route*, andere passages uit *La Cathédrale*, *L'Oblat*, *De Tout*, *Les foules de Lourdes*, enz. leest, dan begrijpt men 't als de natuurlijkste zaak der wereld, dat Huysmans gered is door de Kunst vooral. Door deze trok de Vader den verloren zoon tot zich; door de aardsche schoonheid, flauwe weerspiegeling der ongeschapene, riep hij dat heimwee wakker in zijn borst, dat niet meer schrijnde en schroeide, toen hij den weg der zonde en der boosheid verlaten had.

Vlijmend scherpe, schier wraakroepende-venijnige bladzijden tegen zeker soort van priesters, treft men aan in alle werken van Huysmans. Wreed soms als de middeleeuwsche of heidensche folteraars, schijnt hij de wonden, zijn slachtoffers geslagen, met zout in te wrijven.

En dat soort bladzijden volgen soms op de schoonste godsdienstige uitstortingen. Dwaasheid zou het wezen in den oprecht bekeerden Huysmans een priestervreter, een priesterhater te zien. Doch waaraan dan die onbarmhartige, schier onverschoonbare uitvallen toe te schrijven, die zijn reputatie zoo zeer schaadden? Mocht ik eene onderstelling wagen, steunend ook op enkele persoonlijke uitlatingen van Huysmans bij een particulier onderhoud, dan zou ik zeggen: die felheid tegen de priesterschap spruit voort uit ijver. De waarlijk treurige toestand onder de Fransche Katholieken wijt hij in de eerste plaats aan den treurigen toestand onder de priesterschap. Hoe bleven zij ver beneden hunne hooge waardigheid, hun hoogheilig ambt. Hij noemt den priester: »Elevé au-dessus de l'humanité tout entière par la consécration, presque déifié par le sacerdoce". Het kon dus niet anders, of het onwaardig, het weinig priesterlijk gedrag, het gemis aan priesterlijke deugd, moest hem bitter stemmen. Gewoon als hij was — gebrek aan tact, zou de huichelachtige voorzichtigheid het noemen — om ruiterlijk de waarheid te zeggen, schreef hij vol bitterheid en ergernis over deze averechtsche zielenherders.

Men kan zich ergeren aan deze uitlatingen en ze minstens weinig gepast noemen; men kan verder gaan en als som-

mige arme zieltjes in Frankrijk Huysmans daarom voor een Satanskind houden; men kan zelfs uit onchristelijk wraakgevoel, zooals sommigen, de oprechtheid zijner bekeering in twijfel trekken en zijn Katholicisme van verdacht allooi heeten.

Maar wie zal staande houden, dat Huysmans' woord — dikwerf overdreven en zeker te veralgemeend als het was — louter laster mag genoemd worden? Wreed en meedoogenloos is zijn oordeel menigmaal geweest. Geenszins echter uit boosaardigheid, uit haat of minachting voor het priesterschap. Liefde voor den godsdienst, ijver voor het geloof, dat hij terug mocht vinden, dreef hem veeleer tot brandmerking van ieder plichtverzuim en elke plichtverzaking.

Doch keeren wij tot ons eigenlijk onderwerp terug.

Na herhaalde besprekingen met den E. H. Mugnier was Huysmans zoover gevorderd, dat hij bereid was tot den beslissenden stap. Daartoe was Parijs echter niet de geschikte plaats. In de afzondering van een of ander klooster wilde hij zich voorbereiden tot de groote »lavage", de groote »lavage" ondergaan, en dan als een nieuw mensch zijn leven hervatten.

De E. H. Mugnier meende, dat het Trappistenklooster van O. L. Vrouw van Igny (bij Fismes, in het Marne-departement) daartoe de meest geschikte plaats was en hij beloofde hem eene aanbeveling bij pater Leo, den gastmeester [1]).

Ik bega hier geen onbescheidenheid, indien ik meedeel, dat de kapelaan der Sint Thomaskerk sterk betwijfelde, of Huysmans ooit zou willen profiteeren van deze aanbeveling. Niet, dat hij diens bekeering of liever diens verlangen naar bekeering in twijfel trok, maar ook hij kon zich den auteur van *A Rebours* niet verbeelden in een Trappistenklooster.

Huysmans was allerminst gemaakt uit het hout, waarvan Trappisten gesneden worden. Maar de E. H. Mugnier vergat daarbij een weinig, dat een bekeeringsproces soms langs geheel andere wegen loopt dan de zuiver menschelijke »lijnen van geleidelijkheid"; dat andere verfijnde en verwijfde wereldminnaars, niet acht dagen, maar een geheele menschenleeftijd

---

1) In *En Route* is pater Leo veranderd in broeder Stephanus.

in boetvaardigheid en gebed hebben doorgebracht bij de Trappisten.

Zondag 19 Juni 1892 ontving hij van Huysmans het volgende schrijven, dat ik niet door de spitsroeden eener vertaling mag drijven:

»*Cher Monsieur l'Abbé,*

Je ne sais si, étant donné l'espace de temps qui nous sépare encore du 12 juillet, époque à laquelle je serai libre [1]), vous avez déjà écrit à la Trappe.

En tout cas, je vous envoie ce petit mot pour vous assurer de mon désir d'y aller et d'en finir avec la vie que je mène.

Vous m'avez vu jeudi, il y a une quinzaine, bien désarçonné. Je tremblais en effet, à l'idée d'aller frapper à la porte de Dieu, d'aller moi-même chez lui. Aujourd'hui encore, je ne suis pas bien rassuré, mais enfin j'espère. Voilà deux ans, en somme, que je me bats avec moi-même. Ç'a été pendant ce temps une série de hauts et de bas, un flux et un reflux d'âme.

J'ai pu prendre le dessus, je le crois, du moins, mais je sors singulièrement endolori de ces luttes. Vous, qui avez toujours eu la Foi, si vous saviez ce que c'est que de la rappeler! Enfin je suis si las, si vraiment dégoûté de ma vie, qu'il est impossible qu' Il n'ait pas pitié!

J'aurais été bien heureux de vous rencontrer, mais à consulter la »Semaine Religieuse", je vois que vous avez une semaine des plus chargées, avec le Salut, tous les soirs. Que si, dans celle qui suivra, vous aviez un moment de libre, vous me rendriez un très réel service, en me le faisant savoir.

Prenez ici, je vous prie, cher monsieur l'abbé, toute l'assurance de mon respectueux et très affectueux dévouement".

Na het ontvangen van dezen brief aarzelde de E. H. Mugnier niet langer. Onverwijld schreef hij naar bovengenoemd Trappistenklooster en pater Leo antwoordde, dat de »retraitant" welkom zou zijn gedurende de gevraagde acht dagen.

Uit voorzorg, nog altoos beducht, dat Huysmans op het genomen besluit terugkomen zou, had de priester diens naam verzwegen en hem met een »retraitant" aangeduid.

Hij deelde hem 't antwoord mede, en Huysmans' eigenaardige zienswijze kennend omtrent kloosterlingen, die voedingsmiddelen fabriceerden, achtte hij 't raadzaam hem tegelijk te

---

[1]) Huysmans was ambtenaar aan het ministerie.

verwittigen, dat deze kloosterlingen er een chocolade-fabriekje op na hielden.

De 29 Juni daaropvolgende bracht dit briefje van Huysmans:

»Merci, cher monsieur l'abbé, de la lettre d'introduction; je passerai vous voir vendredi, entre les cinq heures et quart et cinq heures et demie.

Le chocolat ne me gêne pas, mais pourvu qu'ils aient de formidables eaux de javelle, d'extraordinaires benzines pour me nettoyer une bonne fois!

C'est égal, si l'on m'avait dit, alors que j'écrivais »En ménage", que j'irais à la Trappe, j'aurais bondi, et ça me semble aujourd'hui un peu douloureux mais bien simple.

Comme quoi, j'ai été, pendant des années, joliment bête! Je vous envoie, cher monsieur l'abbé, toute l'assurance de mon affectueux dévouement".

Hetgeen de E. H. Mugnier ondanks alles nauwelijks durfde hopen, was enkele dagen later een voldongen feit: Huysmans was den Rubicon over, bevond zich te Igny.

»C'est un toqué!" zei zijn vroegere vriend Zola, toen hem dit groote nieuws meegedeeld werd. Zoo spraken andere vrienden en kennissen, en Huysmans ondervond op zijne beurt de waarheid van Uhland's:

»Will einer merken lassen
Dass er mit Gott es hält,
So muss er keck erfassen
Die arge böse Welt".

De glimlach, medelijdend en minachtend, zijner kennissen telde hij weinig; over dat alles was hij heen.

Maar hoe geweldig een inwendigen strijd hij te strijden had, alvorens hij den kloosterdrempel overschreed, leeren ons de bladzijden uit *En Route*. De Booze scheen te weten, dat het spel voor hem verloren was, zoodra de poort achter Durtal-Huysmans zou dichtgevallen zijn en tot op het laatste oogenblik spande hij daarom alle krachten in, om den bekeerling van den beslissenden stap af te houden.

»Durtal demeurait anéanti, la valise à ses pieds, devant cette porte; le coeur lui battait à grands coups; toute son assurance, tout son entrain s'effondraient; il balbutiait: qu'est-ce qui va m'arriver là-dedans?

En un galop de panique passait devant lui la terrible vie des Trappes: le corps mal nourri, exténué de sommeil, prosterné pendant des heures sur les dalles; l'âme tremblante, pressée à pleines mains, menée militairement, sondée, fouillée jusque dans ses moindres replis: et, planant sur cette déroute de son existence échouée, ainsi qu'une epave, le long de cette farouche berge, le mutisme de la prison, le silence affreux des tombes!

Mon Dieu, mon Dieu, ayez pitié de moi, dit-il, en s'essuyant le front. Machinalement il jetait un coup d'oeil autour de lui, comme s'il attendait une assistance; les routes étaient désertes et les bois vides; l'on n'entendait aucun bruit, ni dans la campagne, ni dans la Trappe.

Il faut pourtant que je me décide à sonner; — et, les jambes cassées, il tira la chaîne.

Un son de cloche, lourd, rouillé, presque bougon, retentit de l'autre côté du mur".

De afzondering begon, de voorbereiding tot het sacrament van boetvaardigheid, de biecht. Naar waarheid heeft Huysmans in *En Route* de doodsangsten geschetst, welke hij toen doorstond. Gelijk hij later aan den E. H. Mugnier meedeelde, werd hij onophoudelijk gefolterd door bekoringen en gewetensangsten. In zijne aanteekeningen zegt de E. H. Mugnier hierover:

»Les tentations et les scrupulus l'ont assailli. Les influences diaboliques ont été telles qu'il a eu l'idée du suicide. A la chapelle il a senti des »effluves" se dégager et l'envelopper. L'absolution lui a fait l'effet d'un vent qui soulève. La Communion lui a fait moins d'impression. Il est désolé de communien pour sa propre utilité, au lieu de le faire uniquement pour Dieu. Il n'y a eu pour Huysmans ni coup de foudre, ni autre chose".

Deze bijzonderheden deelde Huysmans aan zijn priesterlijken vriend mede den 17den Augustus, toen de geestelijke afzondering bijna een maand achter hem lag. Te voren, den 15den Juli 1892, zond hij hem uit Igny het volgende schrijven:

»*Cher Monsieur l'Abbé,*

Je tiens la promesse que j'ai faite de vous écrire. Je suis à la Trappe, ainsi qu'il était arrangé, depuis le 12.

J'ai passé par le plus dur moment de ma vie — la confession. C'est fait, je suis liquidé — j'ai communié ce matin à la messe de l'Abbé,

de dom Augustin [1]) — et je vous écris, poigné par une tristesse infinie, l'idée d'une indignité absolue, d'une âme mal radoutée qui a donné tout ce qu'elle pouvait, mais qui ne se tient qu'à force d'étais et qui vacille dans une mélancolie immense, alors qu'elle devrait être joyeuse d'en avoir enfin fini.

J'ai eu pour confesseur un vrai saint, miséricordieux et d'idées larges, le prieur [2]); mais c'est égal, je me demande comment, si lâche, j'ai eu le courage de subir cette extraction. Le davier m'a fait mal; enfin c'est fait.

La Trappe est exquise, luxueuse! Oui, à côté de la Salette, on est logé comme des princes, puis, puis, le pêre Léon est exquis; il m'a détendu les règlements, me laisse fumer dans le jardin, me donne un oeuf, le soir du vin. Bref, jamais je n'ai encore vu dans la vie de pareilles âmes. Et il y a bien un peu de ma tristesse dans la comparaison que je suis obligé de faire.

Mais, tout de même, la question nourriture est terrible. Heureusement que j'ai fait, comme vous l'avez dit, j'ai emporté un peu de viande et de chocolat et je combats, avec, le soir les défaillances de mon estomac. A ce propos admirez: à Paris je digère ce blanc d'Espagne délayé qu'on appelle du lait; ici, pas, je suis bien obligé de m'en abstenir. Je suis si bien intoxiqué que je ne peux pas tolérér le vrai lait. La punition d' »A Rebours"! Comme tout se paye quand on y songe! Je suis en somme parfaitement heureux, choyé, très bien avec tout le monde. Je prends des notes sur le volume de l'abbé Péchenard [3]) dont vous m'avez parlé, je prie, médite, fume, rêvasse au bord de l'étang, arpente les grandes allées, prends une cure de silence et d'air.

Malheureusement il pleut beaucoup, mais la cellule n'est pas sans charmes.

Ma lettre vous trouvera, je ne sais où, probablement dans les environs de Sédan. Puissiez-vous avoir un peu de soleil et de gaieté dans ces pays militaires! Je partirai, mardi prochain, probablement pousserai jusqu'à Reims pour revoir la Cathédrale, toucherai Paris, un jour ou deux, et filerai passer quelques semaines à Lyon.

C'est égal, je n'aurai pas vu la Fête nationale, quelle chance! Ce que la Trappe est douce, quand on y songe!

Que vous dirai-je encore? si non que c'est à vous que je dois cela — vous m'avez tant aidé à en finir! Je ne sais comment vous en remercier.

Je vous envoie, cher monsieur l'abbé, toute l'assurance de mon affectueux dévouement".

---

1) In *En Route* heet hij Dom Anselme.

2) In *En Route* Pater Maximinus, zijn eigenlijke kloosternaam was pater Bernard.

3) De huidige bisschop van Soissons. Zijn werk over O. L. Vrouw van Igny wordt bedoeld.

Na deze retraite, na deze bekeering is Huysmans een oprecht, een vroom christen gebleven. Al den tijd, dien zijne betrekking aan het ministerie hem liet, besteedde hij aan de studie, aan de mystiek vooral. Keerde hij huiswaarts, bijna altoos woonde hij in de eene of andere kerk het Lof bij.

In zijne werken spreekt hij herhaaldelijk over zijne boekerij en ook hier sprak de mond uit den overvloed des harten: Huysmans was een boekworm, boeken waren zijne beste vrienden. Een zeldzaam, een fraai exemplaar bracht hem in verrukking evengoed als een doek van Memling of van Matsijs.

Parijs is voor zulke lieden een Land van Belofte. »La chasse au bouquin" is er het geheele jaar open en het flaneeren langs de met boeken gevulde kastjes aan de Seine-kaden, het snuffelen in oud en nieuw, de verrassende vondsten, welke men er soms doen kan, belooning voor ingespannen, doch aangename nasporingen, zouden een liefhebber doen watertanden. Behalve de Seine-kaden zijn er te Parijs tientallen andere dergelijke gelegenheden.

Huysmans' bibliotheek was rijk voorzien en voor de hagiographie behoefde hij slechts zelden tot de »Bibliothèque Nationale" of andere boekerijen zijn toevlucht te nemen.

Ook uiterlijk waren zijne goede vrienden fraai verzorgd. De bandjes vormden eene hulde aan de symboliek. Zijne *Levens der Heiligen* bijv. waren in sierlijk rood gedost voor de martelaren, in wit voor de levensbeschrijvingen der maagden, in grijs voor die van beroemde bekeerlingen.

Toch was Parijs hem in zijne omstandigheden niet het gewenschte verblijf. Hij was immers naar zijn eigen zeggen voorbestemd tot »chat de couvent" en niet om in »les gouttières d'une ville se manger les puces de l'âme".

Wat hem weerhield, om aan dat verlangen gevolg te geven, heb ik reeds in de voorgaande bladzijden meegedeeld.

In 1896 zond hij uit Solesmes, waar de Benedictijnen hun beroemd klooster hadden niet verre van dat der Benedictinessen, een brief aan den E. H. Mugnier, waarin hij o. a. zijne verrukking uitsprak over de nachtgetijden, welke hij bij de Benedictinessen mocht bijwonen.

»Inoubliable! Elles ont des voies séraphiques et viriles. Rien de féminin, de roucoulant, mais une grâce inexplicable, tout angélique, dans de la force. Elles montent à l'assaut des invitatoires. Non, qui ne les a pas entendues n'a rien entendu du plain-chant. C'est cette abbesse, qui, me parlant d'*En Route* me disait: »C'est curieux, vous, vous êtes entré dans l'Eglise par le toît".

Schier overbodig te zeggen, wat Huysmans eigenlijk naar Solesmes voerde. Hij ging er heen »dans le dessein de tâter sa vocation".

Waarom hij ten slotte niet te Solesmes, maar te Ligugé zich vestigde, in de schaduw der Benedictijner abdij aldaar en andere bijzonderheden heeft hij getrouw verhaald in zijn *L'Oblat*.

Na een proeftijd van een jaar en een dag ontving hij er het kleed der oblaten. Hij was kloosterling zonder zijne vrijheid te verliezen, zonder vooral als schrijver beperkt te worden in zijne bewegingen of zijne zienswijze als auteur te moeten prijs geven voor die zijner oversten.

Gelukkige dagen sleet hij daar, en een echo van dat geluk vangt men op bij de lezing van den volgenden brief aan den E. H. Mugnier:

»Ligugé, Maison Notre Dame [1])
Vigilia Pentecostes.

Mon cher Abbé,

Le temps passe, et silencieux, il est vrai.... J'ai été requis par les soins d'une mâchoire que je dus me faire dépaver d'une dent. Or, les quenottiers poictevins m'ont tellement trucidé les gencives que je suis resté sans courage pour quoi que ce soit pendant un temps: les alléluias dentaires me furent rares.

Le jardin dont vous me parlez se pare, en effet. Comme j'ai le respect de ce qui vit, je laisse les plantes dites »mauvaises" et toutes ces sauvageonnes ont fini par éclore en des gerbes charmantes. Imaginez des feux d'artifices de qoquelicots et de moutarde; ah! c'est une plante tenace, mais bien méconnue, que la moutarde. Elle se développe, furieuse, avec des feuilles d'un vert noir au goût âcre de

[1]) Huysmans had zijn huis te Ligugé onder de bescherming der H. Maagd gesteld.

saumure et agite de jolies fleurs jaunes au bout de tiges qui, à chaque aisselle, se teintent sur leur vert d'un filet de sang; mais la plus avenante de ces plantes naturelles, c'est le pavot. Ils ont fait invasion, magnifiques, avec des fleurs en coupe rose, des feuillages dentelés blancs. C'est une liesse d'yeux.

Les bons moments, après la messe, le bouquinage, sur un banc, dans une odeur de résine de pins et la senteur amère de ces plantes sauvages; d'aucuns me font rêver, ceux, chantés au moyen âge, tels que la chélidoine, plante poilue à thyrses d'or, qui chante si on la met sur la tête d'un malade qui va mourir.

D'autre part, le jardin du bon moine Walafrid Strabo pousse — et des antiques et simples essences qui ne seraient rien, éparses dans des massifs, n'importe où, m'évoquent, ainsi rassemblées, de délicieuses silhouettes de très vieux moines et de jeunes novices les soignant, en pensant au sens divin qu'elles représentent.

Ce sont d'excellents tremplins de songeries que j'ai plantés là.

Ils complètent très bien la liturgie des offices.

Ils sont des »secrêtes" qu'on se murmure en une messe muette:

Sinapis alleluia! et papaver euge!...

A part ces rêvasseries de pieux corybante, rien ici de bien neuf; la vie s'éparpille, pareille, sans désir de la varier. Fleurs, moines, bouquins pourchassés, et c'est tout. Et c'est tant que l'on n'a pas une minute à soi. Une heure d'affilée de travail devient malheureusement assez rare. De la fenêtre, j'aperçois de noires soutanes qui se dirigent sur la maison, de noirs frocs, et c'est l'un et c'est l'autre. — Et c'est le ballot des lettres! — J'ai moins de facilités pour travailler qu'à Paris, cela est sûr. Mais est-ce si utile de travailler? — Quand le père X..., qui est un vrai père, me donne pour un après-midi mon copain X... nous nous grisons de Verlaine et prenons une telle cuite de littérature que la vieille tentation nous fiche la paix pendant des mois. Nous nous sortons de la littérature rentrée et ça nous libère.

Vous me dites, dans votre lettre, que le pauvre M. Stevens est malade; j'ai conservé un assez bon souvenir de bien anciennes, mais de bien affables relations, pour que cette nouvelle me peine. Je l'ai attaqué, je crois, jadis, mais c'était à l'époque de la grande lutte, soutenue en faveur des impressionistes. Il fallait aider au triomphe de Manet, de Degas, et forcément, ceux qui n'étaient pas dans le camp des révoltés, étaient maltraités. Tout cela, à distance, me semble juvénule et vain; — je vais prier pour qu'il se rétablisse, ça vaudra mieux, car, à part cela, au fond, comme écrivait Verlaine, »tout cela n'est que littérature".

Espérons qu'il se remettra et se dirigera, lui aussi, vers la seule voie qui vaille, la voie miséricordieuse de notre Sauveur! Ah! s'il pouvait se convaincre du néant du reste!

Je vous quitte, car l'heure des premières vêpres de la Pentecôte s'avance et j'ai grand besoin de chanter le *Veni Creator* pour obtenir qu'il s'infuse en ma prose de »Lydwine", un peu; je mastique à l'heure présente, dans cette vie, comme un bas vitrier; un blanc d'Espagne divin ne serait pas de trop pour éclaircir un peu ces carreaux. Ah! oui, Seigneur!

Rappelez-moi, mon cher abbé, au bon souvenir de Madame votre mère, et prenez, ici, toute l'assurance de mon bien affectueux dévouement. J. K. HUYSMANS".

»C'est un toqué!" 't is niet pluis in z'n bovenkamer. zei Zola, toen hij Huysmans' heengaan naar de Trappisten vernam. Er werd gespot en gelachen in de kringen zijner vroegere vrienden en kennissen, over dien »dwazen" stap. Want ook in deze bleek het andermaal, hoe het: »We laten ieder vrij in zijne overtuiging", door de lieden der vrije gedachte te dikwijls in praktijk wordt gebracht.

Over het algemeen liet deze beoordeeling Huysmans koud.

Pijnlijker moest hem aandoen, het liefdeloos-lichtzinnig oordeel, over hem geveld door een gedeelte dergenen, die aanspraak maakten op den eerenaam van katholiek.

Zijne rechtzinnigheid wogen zij pondspondsgewijze af, zijne bekeering bleef verdacht, al zijn geschriften riekten volgens deze lieden naar den mutserd. Een monnik op rolletjes, spotlachten zij, en met boosaardige vreugde — zeker om de vroomheid beminlijk te maken en hun Katholicisme eere te doen — fluisterden zij elkander geschiedenisjes in het oor over Huysmans' gastronomie, zijne verzotheid op lekkere beetjes. Had Huysmans 't niet gewaagd de femelarij en de verachtelijke »bondieuserie" op de kaak te stellen? Beide wreekten zich, en op hare gewone nobele manier: met giftige speldenprikken. »O sainte joie des bâfres! j'ai la bouche pleine et Francis est soûl! Le fumet des rôtis se mêle, au parfum des fleurs, la pourpre du vin lutte d'éclat avec la rougeur des roses, le garçon qui nous sert a l'air d'un idiot; nous, nous empiffrons rôtis sur rôtis, nous nous ingurgitons bordeaux sur bourgogne, chartreuse sur cognac!" Dus schreef Huysmans in *Sac au dos*, jaren en jaren vóór zijne bekeering.

Zijne vijanden wogen hem die »sainte joie des bâfres" zeer zwaar toe. Alsof deze Oblaat een karthuizer, een trappist geweest ware en alsof zijn lekkerbekkerij hem tot een Gargantua maakte! Wat kleine middelen en wat bitter kleine menschjes! En wat een triomf voor de Kerk in Frankrijk, als er rondverteld kon worden, dat Huysmans eigenlijk zoo'n soort smulpaap was, verdwaald in het Benedictijner habijt! Maar dat deze verwijfde Parijzenaar soms in het holst van den nacht, meestal zeer, zeer vroeg in den morgen, de aanlokkelijke warmte van het bed verliet, door storm en sneeuwjacht heen voortstrompelde naar de abdijkerk; dat hij, zooals b. v. in een brief van 21 November 1900 uit Ligugé aan den E. H. Mugnier gezonden, schrijven kon:

»Les nuits sont en encre, et il faut fonctionner avec des lanternes. C'est mélancolique. Et l'on arrive dans l'église sans feu avec une âme qui tient de la vieille guenille trempée dans l'eau. Heureusement qu'il y a le cordial du plain-chant! Ça s'égoutte dans votre verre d'eau trouble, et ça réchauffe... vaguement"! —

velen zijner beknibbelaars, die hem zijne menschelijke zwakheden zoo zwaar uitmaten, hebben daaraan waarschijnlijk nooit gedacht.

Doch laten wij niet langer stilstaan bij deze onchristelijke liefdeloosheden. Huysmans' bekeering was oprecht.

Reeds den 19den Maart 1895, toen hij te Parijs eene conferentie hield over *En Route*, verklaarde de E. H. Mugnier openlijk voor een talrijk en uitgelezen publiek, dat Huysmans zich in 1892 oprecht bekeerd had bij de Trappisten; dat hij daar eene generale biecht gesproken en de H. Communie had ontvangen en een katholiek geworden was, die nauwgezet al zijn verplichtingen als zoodanig vervulde. Op de vraag, wat Huysmans tot bekeering gebracht had, noemde de spreker 1°. de kerkelijke kunst; 2°. het pessimisme dat logisch tot zelfmoord of tot den godsdienst voert; 3°. de mystiek, welke Huysmans reeds vóór zijne bekeering uit liefhebberij beoefende.

Het beste bewijs intusschen voor de oprechtheid van zijn terugkeer tot God is zijne jongste ziekte, zijn voorbeeldige dood.

Een langdurige en allersmartelijkste kankerkwaal had hem aangetast. Hij, de teergevoelige, de verwijfde en verwende, leed de ondragelijkste pijnen.

Het voorbeeld volgend zijner veelgeliefde mystieken, weigerde hij heldhaftig zekere pijnstillende middelen; de weldoende smart, die genade Gods, wendde hij aan om zijne ziel te zuiveren.

En met schier stervende lippen zuchtte hij, niet zonder eenige bitterheid misschien, onder aanwending van de reeds door ons vermelde aanhaling uit Verlaine: »J'espère que l'on ne dira pas, cette fois, que c'est de la littérature". —

Een zaligen dood is hij gestorven en het oordeel eener dwaze wereld kan hem niet meer deren. Vrede zij zijne assche!

Niet te Ligugé echter, te Parijs is Huysmans gestorven in Mei dezes jaars.

Men kent het slot van zijn *De Tout* immers? *Un Mot* is de titel en we lezen daar:

»Dans ces temps de servitude et d'imposture, les évenements se hâtent. Tandis que je corrige les dernières feuilles de ce volume, en cette maison Notre Dame de Ligugé qu'il me va falloir pour jamais peut-être quitter, les instituts religieux que j'ai célébrés dans ce livre sont partis, chassés par les francs-maçons, de France.

Les Carmels de Paris sont vides, Solesmes est désert et, au moment même où j'écris ces lignes, l'exode des moines de Ligugé s'achève. Les pages de »De Tout" sur les filles de Sainte Térèse et sur les enfants de saint Benoît ne sont donc plus présentement exactes; mais elles pourront, je l'espère du moins, servir à rappeler ce que furent lez cloitres de ces grands ordres avant que la canaille des Loges eût pourri ce qui restait encore de sain dans l'âme, si débile, hélas! de ce honteux pays.

Ligugé 22 Septembre 1901, en la fête
des Sept Douleurs de la B. V. Marie".

Den 1en Juli 1901 was de wet op de Congregaties aangenomen, en de Benedictijnen, niet bij de wet erkend, niet tot de geautoriseerde congregaties behoorend, zouden waarschijnlijk hun vaderland moeten verlaten.

Zijn brief uit Ligugé van den 28en Augnstus 1901 aan den E.H. Mugnier liep in hoofdzaak hierover:

»Ici on plie bagage, on cloue les caisses de livres, on s'apprête à diriger les moines, les uns sur la Belgique, à Erque-la-Villa, les autres sur l'Espagne.

Et moi-même, je vais songer à boucler aussi mes livres et à prendre le rapide, le mois prochain, pour trouver un logis à Paris.

Fin Septembre, Ligugé sera vide. La perspective de passer l'hiver sans un office me décide. Toutes les combinaisons que j'ai tripotées avec mon brave Père Abbé n'ont pu aboutir. C'est la grande débâcle. Comme je l'ai dit, le céleste Ebéniste ne fait plus que des meubles qui se décollent, dès qu'on y touche. On ne peut plus s'asseoir dans la vie.

Je me console un peu, en songeant aux Bénédictines de la rue Monsieur où j'irai suivre mes offices — pourvu qu'elles restent! — auquel cas, je chercherais peut-être un logement dans votre quartier.

Tout ça est, malgré tout, passablement sinistre, et ces heures de Ligugé se font mélancoliques, en regardant lès rayons si surchargés de livres. Bons souvenirs à Mme votre mère, et bien à vous mon cher abbé.

J. K. HUYSMANS".

In *L'Oblat* heeft Huysmans dat vertrek naar het oord der ballingschap, zijn eigen vertrek naar Parijs in alle geuren en kleuren beschreven. Zijn vonnis over Pilatus-Loubet, die zoo vroom 's Zondags ter kerk placht te gaan, maar onder de schandelijkste wetten tegen het Katholicisme zijn naam zette, speelpop der Loge als hij was... Pilatus-Loubet en minister Trouillot, Vallé en »toute la canaille des Loges" brandt hij in *L'Oblat* het schandmerk der verraders tusschen de beide schouderbladen.

Maar ook de kloosterorden laat hij er hun »mea maxima culpa" spreken, want, ontkennen baat niet, zij-zelven dragen mede schuld.

Doch waartoe deze wonden blootleggen en openrijten? Buiten ons bestek vallen die gebeurtenissen en de Heer moge het arme Frankrijk bevrijden van »la canaille des Loges".

Huysmans keerde naar Parijs terug, waar hij in de rue Saint Placide, een der vrij woelige zijstraten tusschen rue de Sèvres en rue de Vaugirard een appartement gehuurd had.

Ook nu woonde hij in 't zesde arrondissement evenals vroeger, toen hij op No. 11 der rue de Sèvres verbleef, »celle où je fus en partie élevé et où j'habitai si longtemps", gelijk

hij schrijft op blz. 18 van *De Tout*, een hoofdstukje wijdend aan dit voormalig klooster van Premonstreit.

Zijn verblijf lag ongeveer in het midden van de verschillende plekjes in het groote Parijs, die voor hem zooveel oasen vormden in de woestenij dezer wereldstad.

»Venez manger le gigot pascal accompagné des laitues amères des endives, dimanche", schreef hij in de Goede Week van 1902 aan zijn vriend, den E. H. Mugnier.

»La terrible semaine des confessions sera close. Les péchés seront secs . . . pour quelques jours, vous reprendrez haleine avant de recommencer à les gratter. Ici, nous nageons dans les offices pontificaux. Plus le temps de rien. Des psaumes qui vont tomber comme des pelletées de terre sur ma pauvre tête! Les douches des Ténèbres!"

Vier jaar later, in Juli 1906 was Huysmans naar het Trappistenklooster van Onze Lieve Vrouw van Igny gegaan, zijn jongste bedevaart naar dit gezegende oord, waar de barmhartige God hem, afgetobden zwerver, veertien jaar geleden, de zielerust deed herwinnen.

Het volgende schrijven zond hij toen aan den E. H. Mugnier:

»*Mon cher Abbé,*

Je vous écris d'une Trappe changée, caressante, toute en soie. M. Rivière [1]) fait office d'hôtelier. Lever comme on veut, liberté absolue et le Père Abbé m'a offert de la VIANDE!!! — et du café, que j'ai accepté.

En somme je me lève à quatre heures et demie, ce qui est un bon sybaritisme! J'ai un oeuf en supplément et puis ne pas manger des redoutables farineux qui m'inquiétaient!

Ah! En route!

Mais me voici amoureux de l'eau. J'ai été repris par l'étang, qui est merveilleux ces jours-ci, sillonné de libellules et surtout d'enfants de libellules — des petits tubes ailés, en turquoise, mais en une turquoise qui serait lucide. Toute cette eau grouille et vit, absorbe le ciel, les arbres, boit tout en reflets. C'est une joie que de rêver sur les bords. J'y fume de longues cigarettes, sans courage même pour y lire Sainte Mechtilde, occupé par les poissons, par la loutre que j'ai revue!!! Je suis le seul.

Enfin, triomphez! Je suis pris par la nature, par l'eau.

---

1) Dit is de Oblaat, die *En Route* den schuilnaam Bruno draagt.

Puis la joie d'avoir le bon Rivière pour hôtelier y est peut-être pour quelque chose....

Mon Père Siméon [1]) existe toujours, mais il est si vieux... si vieux... qu'il ne peut plus soigner ses enfants. On lui permet de les revoir et c'est une joie que ces visites du bon Père à ses ouailles.

J'ai le corps à peu près d'aplomb et l'âme presque joyeuse en ce bon domaine de la Vierge.

Puis je suis loin des interviews, des photographes. Le cloître! le cloître! Je vous envoie, mon cher abbé, toute l'expression de mon affectueux dévouement".

Deze brief is welsprekend genoeg. In het voorbijgaan vestig ik alleen de aandacht op den voorlaatsten zin, waar van »interviews" en »photographes" sprake is. Beide behoorden tot de Parijsche plagen van Huysmans. Nieuwsgierigen en belangstellenden bedreigden te dikwijls zijne rust. Indringerige journalisten kwamen zijne meening vragen over de treurige politiek-godsdienstige gebeurtenissen van het oogenblik, die dan in *Libre Parole*, *Croix*, *Gaulois* of andere bladen met den gebruikelijken omhaal gegeven werden.

Donker gekleurd waren altoos zijne opinies. Op waardiger toon en in gekuischter taal zouden ze saam te vatten zijn in het slotwoord van zijn *Là-Bas*: »Ce siècle se fiche absolument du Christ en gloire; il contamine le surnaturel et vomit l'au-delà. Alors, comment espérer en l'avenir, comment s'imaginer qu'ils seront propres les gosses issus des fétides bourgeois de ce sale temps? Elevés de la sorte, je me demande ce qu'ils feront dans la vie, ceux là?

Den Haag, October 1907. LOUIS B. M. LAMMERS.

---

[1]) De varkenshoeder uit *En Route*.

(Slot volgt.)

X. HYPATIA IN DE LITERATUUR.

(Zie Dl. CXXXII, bl. 391 vv.).

Was het Hypatia's tragisch lot, of was het de haat tegen Cyrillus, die menigeen de pen in de hand gaf om haar tot onderwerp van zijn geschrift te kiezen? Misschien wel die beide vereenigd. In elk geval is Hypatia zoo vaak geschetst en verheerlijkt, dat een bespreking van haar persoon en haar treurig einde, afgescheiden van de rol, die men den H. Kerkvader daarin laat spelen, nog altijd actueel is.

Zoo ergens dan blijkt die actualiteit uit de studie door Rudolf Asmus nog in 1907 aan Hypatia gewijd [1]). Haar naam, zoo leert ons die schrijver, verschijnt in de 17e eeuw in den roman *Faramond* van La Calprenède; zij wordt in dezelfden tijd besproken door den Franschman Aegidius Menagius in zijn *Historia mulierum philosopharum*. Toland dweepte met haar; wij zagen het reeds vroeger; volgens hem had zij haar ondergang daaraan te danken, dat de clerus niet kon uitstaan, dat zij was *beautiful and chaste*.

Zijn verheerlijking vond een weerlegging in Thomas Lewis: *The history of Hypatia a most impudent School-Mistress of Alexandria*, en ook in het reeds besproken en door ons op het voetspoor van Hoche aan Desmolets toegeschreven werkje van Goujet: *Dissertation sur Hypacie*.

Verder noemt Asmus nog: Fielding, *A journey from this world to the next* (1743); Wieland in zijn *Moralische Briefe* (1752); Voltaire o. a. in de *Encyclopédie* (tegen Maleville: *Défense de Saint Cyrille*); Voltaire ontziet zich niet bij

1) *Hypatia in Tradition und Dichtung* in *Studiën zur vergleichende Literaturgeschichte* (Berlijn, Duncker.)

Cyrillus zinnelijke lust tot Hypatia te insinueeren, en doet zelfs Asmus uitroepen, dat de *freie Umdichtung* der bronnen Voltaire's *poetische Fantasie* meer eer aandoet dan zijn *historische Kritik*. Haar verheerlijkt verder Baculard d'Arnaud in zijn roman *Eudoxie*. Gibbon vlocht haar een aureool in zijn *Decline and Fall of the Roman Empire*; deze »verheugt zich bij het noemen van Hypatia's naam een blos te zien *zelfs* op de kaken van Baronius". Ook in Gibbon moet Asmus eenige »*poetische Uebertreibung*" erkennen. Het dunkt ons zeer merkwaardig, dat niet slechts Voltaire, maar de kalmere Gibbon de bedaardheid van den historicus kwijt raken, als Hypatia's of liever Cyrillus' naam in het spel komt. Asmus meent verder, dat zelfs Schiller aan een dichterlijke behandeling der Hypatia-episode heeft gedacht. Zijn navolger Van der Kettenburg gaf haar een rol in zijn treurspel *Julianus Apostata* (1812). Ook in Italië vond zij een lofredenaar in Vincenzo Monti. Asmus ridiculiseert de schets (en het vignet) van Hypatia door Halma in diens *Commentaire de Théon d'Alexandrie* etc. (1882). Hooge bewondering echter brengt hij aan Kingsley's bekenden roman [1]). Van dit werk geeft de referent een vrij uitvoerig résumé.

De lezing van Kingsley's boek echter heeft mij bij lange na niet zoo geboeid als Asmus, laat staan Bunsen en Stanley; de laatste beweert, dat Kingsley »Cyrillus naam met onuitwischbaar brandmerk teekende, daar hij, onder den dekmantel van een leeg christendom en valsche rechtzinnigheid, menschelijkheid en zedelijkheid met voeten trad". Ook de tragoediedichter maakte zich meester van Hypatia's naam. Arnold Beers schreef in 1878 zijn *Hypatia, Tragödie in fünf Akten*. De stof was ontleend aan Kingsley.

Nog hooger dan Kingsley's werk stelt Asmus Fritz Mauthner's roman *Hypatia*; bij de verheerlijking van dit boek maakt zich Asmus boos op den recensent in de *Stimmen aus Maria-Laach*, die Mauthner's werk een paskwil in romanvorm noemde (1893) en met Kingsley ook al niet dweepte. Nu, de *gustibus*

---

[1]) Dezer dagen opnieuw verschijnend bij Bolle te Rotterdam.

non disputandum, Mauthner is mijn lievelingsauteur ook niet. Over het artikel van Schubert in de *Preuszische Jahrbücher* van 1906 spraken wij reeds. Ook deze schrijver roemt Kingsley zeer, sluit zich overigens voor de feiten aan bij Hoche.

Hoche is dan ook vrij wel de toonaangever voor de hedendaagsche beschouwing der Hypatia-legende. Bigoni volgt hem na. Meyer's voorstelling wordt niet zoo hoog gesteld.

Wij bepalen ons, daar wij een historische Hypatia zoeken, onder de moderne schrijvers, grootendeels tot de drie laatstgenoemden.

HET LEVEN EN DE DOOD VAN HYPATIA VOLGENS DE BESCHULDIGERS VAN CYRILLUS.

W. A. Meyer geeft een schetsje van Hypatia's familie en jeugd. Hij stelt haar geboortejaar in 370. Volgens hem bleef zij ongehuwd. Bij het verhaal van haar dood vindt hij dat Socrates' verhaal er plausibel uitziet, maar trekt het toch in twijfel. »Socrates — aldus Meyer — verhaalt, dat Hypatia door haar verkeer met Orestes de verdenking wekte van den vrede tusschen bisschop en stadhouder tegen te werken. Mannen van onrustigen aard zouden *daarom*, onder leiding van den voorlezer Petrus, de van een uitrit terugkeerende Hypatia hebben overvallen en in de kerk Caesareum de kleeren afgetrokken, haar in stukken gescheurd en de nog lillende ledematen op het Cinarion verbrand hebben. »Maar — zegt Meyer — zoo had »men wel kunnen redeneeren, maar zoo heeft het Christen»gepeupel bezwaarlijk geredeneerd. De domme menigte pleegt »zich met verrestrekkende overwegingen niet af te geven en »ook zou, wanneer de beweging van het volk was uitgegaan, »niet waarschijnlijk de onschuldige Hypatia als haar offer zijn »gevallen. Het volk zou direct op het doel afgegaan zijn — »het had den stadhouder zelven voor de voortduring der »vijandschap met Cyrillus verantwoordelijk gemaakt". — De Alexandrijnen waren daarvoor, volgens Meyer, mans genoeg, de monniken van Nitria konden hun tot voorbeeld strekken, en een oproerige menigte denkt niet lang over de gevolgen.

Neen, zegt Meyer, wij hebben hier met een »*fijn gesponnen* intrigue" te doen.

De lezer ziet al waar het heen moet.

»Socrates zelf — zoo gaat Meyer voort — laat doorschemeren, »dat het volk zich hier slechts als werktuig van zuiver per»soonlijke wraakzucht heeft laten gebruiken, wanneer hij »zegt: κατὰ δὲ ταύτης τότε ὁ φθόνος ὥπλίσατο [1]). Wij ontmoeten »hier een geheel andere beweegreden — de *nijd!*" Die nijd kan dan niet Hypatia's deugd of wetenschap gegolden hebben, maar moet de nijd geweest zijn van één persoon, die het volk opstookte of liet opstoken. Die *nijd* nu zocht in de vriendschap van Orestes en Hypatia een wapen om de laatste te belasteren, als hield zij de verzoening tusschen Cyrillus en Orestes tegen.

Volgens Meyer dus was het motief persoonlijke nijd. En van wien? De opheldering vindt Meyer in het bericht van Suidas: »Eens gebeurde het dat de bisschop der tegenovergestelde secte (der Homo-usianen) [2]), Cyrillus, het huis van Hypatia voorbijkwam en een groote drukte voor haar huis aanschouwde. Toen de bisschop vroeg, wat die drukte te beduiden had, zeiden hem zijne begeleiders, dat de philosophe Hypatia op dit uur hare voorlezing hield en dat het huis haar toebehoorde. Daarover nu werd hij zóó verbitterd, dat hij terstond op haren dood zon en wel op de gruwelijkste aller wijzen van moord".

Atqui, ergo: de nijd van Cyrillus.

Intusschen vindt Meyer zelf het verhaal te naïef; Cyrillus, die reeds 20 jaar in Alexandrië het grootste aanzien genoot, zou eerst kort vóór Hypatia's dood van haar gehoord hebben. Intusschen echter acht hij het maar zeer merkwaardig, dat Suidas, of liever Damascius bij Suidas, aan Cyrillus zoo vierkant de schuld geeft. En bedenkt men dan, dat ook Socrates »de *hochkirchliche* en streng homo-usiaansche Socrates" verklaart, dat de moord op Hypatia aan Cyrillus en de Alexan-

---

[1]) »En tegen deze rustte zich toen de nijd ten strijde".

[2]) De opheldering (?) is van Meyer.

drijnsche kerk geen geringe afkeuring bezorgde, »dan wint Damascius' verklaring beduidend aan geloofwaardigheid".

Na dezen *tour de passe-passe* heeft Cyrillus de schuld. Rest de vraag: vanwaar de nijd van Cyrillus? Meyer is al weer klaar met een antwoord, zelfs met twee. »Ik geloof", zoo schrijft hij, »dat Hypatia het offer is geworden van een »staatkundige of persoonlijke wraak, die volstrekt niet *haar* »moest treffen, maar door haar een derden persoon n.l. den »stadhouder Orestes" [nog al een wonderlijke wraak] »mis»schien ook" [gij zoudt het niet raden] »den bisschop Synesius".

»Cyrillus kon gelooven den stadhouder door den dood »zijner vriendin diep te krenken, en dat mocht voor den »wraakzuchtigen [*circulus vitiosus*] »bisschop volstaan, om zulk »een gruwel als het vermoorden van Hypatia te bewerk»stelligen". [Ik wilde dat de zetter hier een bepaald teeken had om het lachen uit te drukken].

»Dat is één mogelijkheid. De andere is deze, dat Cyrillus »met Synesius een oude rekening te vereffenen had en dat »Hypatia het offer van dezen ouden twist werd. Dit geval »schijnt mij zeker minder waarschijnlijk". Nu weet echter geen sterveling iets van een veete tusschen Cyrillus en Synesius. Geen nood. Meyer haalt een »tot dusverre onopgemerkten brief" van Synesius voor den dag (*Ep.* 12), die dan kwaad bloed moet gezet hebben by Cyrillus. Om eerlijk te zijn, geeft Meyer den Griekschen tekst alleen. Er is daarin sprake van een Cyrillus, die door »onzen gemeenschappelijken vader", (laat dat Theophilus geweest zijn, ofschoon dit niet zekerder wordt doordat Meyer het woord Θεοφιλῆ, *godvreezend*, met een hoofdletter schrijft!) tot bisschop was aangewezen en nu een tijdelijke of voorwaardelijke excommunicatie ondergaat; Synesius dringt er bij dien Cyrillus op aan allen wrok af te leggen en tot de Kerk terug te keeren.

Meyer wijst erop, dat Dionysius Petavius meent, dat deze Cyrillus door Theophilus was geëxcommuniceerd, wat zeer de vraag is, maar zeker geen recht geeft aan Meyer en diens volgeling Schubert om in tegenspraak met Petavius dien ban te betrekken op onzen Cyrillus, den patriarch van

Alexandrië. Dit zou ook ongerijmd zijn. Immers de brief is na den dood van Theophilus geschreven; onmiddellijk na den dood van dezen is de H. Cyrillus patriarch van Alexandrië geworden; hoe kan nu de erkende bisschop van Alexandrië door Synesius vermaand worden om terug te keeren tot de Kerk? [1])

Uit al die zwakke onderstellingen besluit Meyer met zekerheid, dat Cyrillus het gemeen door agitators heeft opgeruid tegen Hypatia en daardoor Orestes of Synesius, of misschien beiden, heeft willen treffen.

Volgens Meyer, en onder dit opzicht zijn wij het eens met hem, hebben de door anderen in deze zaak betrokken keizerlijke decreten met de Hypatia-kwestie niets uit te staan.

Roerend echter is de ontboezeming van den heer Meyer, dat Hypatia, deze zon van Alexandrië, onderging in dezelfde maand, waarin 37 jaar vroeger een door haar vader Theon voorspelde zonsverduistering had plaats gehad.

Nog wijdt Meyer een hoofdstuk aan Hypatia's werken en leer; hare philosofie was volgens hem een kritisch en geniaal eclecticisme, vrij van den magisch-fantastischen bombast van Jamblicus en zijn school. Zij was, meent hij, een haar meester boven het hoofd gewassen volgelinge van Plotinus. Zijn bewijsvoering echter is een door fantasie geklonken keten van broze schakels.

Thans willen wij Hoche's uiteenzetting nagaan.

Geresumeerd is zij deze:

Hypatia dreigde het Christendom gevaarlijk te worden: de Kerk moest worden beschermd door een smadelijken moord. De verdedigers

[1]) Mocht de brief aan den H. Cyrillus zijn geschreven, dan zou de beteekenis een heel andere zijn en de brief betrekking kunnen hebben op de weigering van Alexandrië's patriarch, Chrysostomus op de diptychen te plaatsen. Dan zou de zin wezen: »Cyrillus leg uw wrok thans af tegen Chrysostomus; ware Theophilus niet door den dood verrast, dan zou ook hij zijn grieven hebben opgegeven; keer dus terug tot de Kerk van Rome". Deze zin kan alleen de ware zijn, als Theophilus niet reeds vroeger zijn halsstarrigheid heeft gebroken.

Van een wederopneming van den patriarch in de Kerk door Synesius, den bisschop van Ptolemaïs, kan natuurlijk in het geheel geen sprake zijn. Toch is dat de interpretatie van Meyer.

van Cyrillus zien in haar een sluwe vrouw, die astrologische kunsten gebruikt om christenen en heidenen in oneenigheid te brengen en terecht gedood wordt. Zij is pl. m. 370 geboren, want haar vader leefde volgens Suidas tijdens Theodosius de Groote, en volgens Damascius was zij eene schoone vrouw, die tijdens Arcadius leefde. Philostorgius vermeldt haar (*H. Eccl.* VIII, 9) toevallig bij Valens II en Valentinianus II (pl. m. 392); maar dat is geen bezwaar, evenmin dat Malalas haar een oude vrouw (παλαιὰ γυνή) noemt. Zij was nooit in Athene. Haar richting was het neo-Platonisme; dit stelsel is een brug tot het Christendom; vandaar haar vriendschap o a. met Synesius. Zij bezit alle deugden; Synesius, Socrates en Damascius prijzen haar. Zij trad op in den raad, was welbespraakt, verstandig, vriendelijk, geacht. De anecdote bij Suidas is wel niet vrouwelijk, maar bewijst hare kuischheid. Zij droeg den philosofenmantel. Zij legde o. a. Plato en Aristoteles uit. Misschien was zij van overheidswege (δημοσίᾳ) aangesteld. Synesius was haar leerling. De geboorte van dezen valt pl. m. 380, zijn sterfjaar vóór 431. Hij houdt drukke briefwisseling met zijn leermeesteres, zendt haar zijn theologische werken ter recensie. Hypatia's wetenschappelijke naam berust op haar astronomische en mathematische kennis. Haar werken zijn verloren. Een haar toegeschreven brief is verdicht. Zij wordt verheerlijkt in een epigram van Palladas (*Anthologie*) en door Nicephorus Gregoras (14e eeuw). De berichten over haar huwelijk zijn verward; haar beweerde echtgenoot Isidorus is eerst na haren dood geboren. Zij is vermoord onder deelname van geestelijken; het initiatief werd aan Cyrillus toegeschreven. Damascius bij Suidas verhaalt, dat Cyrillus »bischof der entgegenstehenden secte, (d. h. der christlichen gemeinde) hörte, dass die philosophin Hypatia jetzt vortrage", en hoe zij werd verscheurd, haar lichaam mishandeld en verstrooid, en dat alles leed wegens nijd tegen haar en haar kennis vooral in de astromomie, volgens sommigen door Cyrillus, volgens anderen tengevolge der aangeboren woestheid en twistzucht der Alexandrijnen.

Dit bericht bevat twee deelen, met elkaar in tegenspraak; in het eene krijgt Cyrillus de schuld, in het andere het woeste volk; de eigenlijke oorzaak blijft verborgen, de opgegevene is onaannemelijk. Ongeloofelijk is ook, dat Cyrillus, reeds drie jaar bisschop, niets van Hypatia's sterk bezochte voordrachten wist, terwijl hij juist gewoon was zich met alles in te laten. Geloofwaardiger is Socrates, uit wien wij zien, dat de verwarring in Alexandrië aan de machtsusurpatie der geestelijkheid, met name van Cyrillus, te danken was. (Volgen de bekende gebeurtenissen). Omtrent den omgang van Orestes met Hypatia kon het gepeupel tot de onderstelling gebracht worden, dat zij de verzoening met Cyrillus belette; er werd een afspraak gemaakt, Petrus een voorlezer had de leiding, Hypatia werd naar het kaisarion gesleept, van hare kleederen beroofd en met

scherven gedood, misschien juister met mosselschelpen. Gibbon overdrijft als hij zegt: met oesterschalen werd haar het vleesch afgeschaafd. Fleury zegt: dat zij haar doodden à coups de pots cassés. Het lijk werd verscheurd, naar het kinaron gesleept en verbrand. En dit bracht Cyrillus en de Alexandrijnsche Kerk »nicht geringen vorwurf", want allen,. »welche auf Christi wegen gehen", onthouden zich van moord, strijd en d.g.l. — Socrates is geloofwaardig, christen en homo-usiaan. Met hem stemmen de andere bronnen. Zóó Malala: παρρησίαν λαβόντες ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου οἱ Ἀλεξανδρεῖς ἔκαυσαν φρυγάνοις αὐθεντήσαντες Ὑπάτειαν τὴν περιβόητον φιλόσοφον. Deze meldt geen bijzonderheden, maar voegt er uitdrukkelijk bij: »dass sie vorher vom bischof sich dazu erlaubniss erbeten hatten". Photius meldt, dat de δυσσεβὴς (goddelooze) Philostorgius verhaalt: τὸ γύναιον διασπασθῆναι ὑπὸ τῶν τὸ ὁμοούσιον πρεσβευόντων. Hoewel dus Philostorgius Cyrillus' naam niet noemt, »bezeichnet er ihn deutlich genug durch die angabe, die vorsteher der homo-usianischen gemeinde hätten Hypatia ermordet". Photius overigens verklaart van Philostorgius, dat deze de zaken juist andersom verhaalt dan de kerkelijke schrijvers, en leugenachtig en fantastisch is.

Hesychius vermeldt slechts het feit van het verscheuren van Hypatia en het verstrooien der overblijfselen en geeft als oorzaak hare uitstekende wijsheid vooral in de astronomie.

Dus beschuldigt Damascius Cyrillus direct, Philostorgius diens partij, en de vriend der rechtgeloovige kerk, Socrates, laat toch door een omschrijving voelen, dat hij Cyrillus voor den »intelligenten urheber" van den moord houdt. Hij zegt, dat deze daad aan Cyrillus en de kerk is verweten en tracht niet aan te toonen, dat dit een ongegrond verwijt is. Aan het hoofd van het complot stond volgens Socrates en Nicephorus een geestelijke, was het er ook een van den laagsten rang. Intusschen konden in Alexandrië tot anagnosten en kerkzangers, ἀναβολεῖς, ook catechumenen, ongedoopten, worden genomen, vgl. Socrates V, 22 en Neander, *Kirchengesch.* Vóór Cyrillus' onschuld spreekt de manier waarop Photius Philostorgius citeert, en het zwijgen van Hesychius en Theophanes over den aanlegger van den moord (τούτῳ τῷ ἔτει Ὑπάτειαν τὴν φιλόσοφον, θυγατέρα Θέωνος τοῦ φιλοσόφου, βιαίῳ θανάτῳ ἀνεῖλον).

Er is kwestie over de schuld van Cyrillus. Hem beschuldigen Toland en Arnold, hem verdedigt Wernsdorf.

Wernsdorf acht alle bronnen op Socrates na ongeloofwaardig; hij werpt de schuld op Orestes en meent, dat uit Socrates niets volgt tegen Cyrillus, wel tegen Orestes, die de hoofdoorzaak is van alle troebelen. Hij acht Cyrillus, die niet eens Hypatia's woning kent, aan haar dood onschuldig; de menigte was het, die haar betichtte van astrologie en tooverij, en juist daarom werd haar lijk *verbrand.* Geen tijdgenoot en kerkelijk schrijver, zegt Wernsdorf, klaagt Cyrillus

aan, maar »freilich hat auch keiner die vorfälle in Alexandrien erzählt". Evoptius, merkt Wernsdorp op, de broeder van Synesius, was bevriend met Cyrillus, maar «über diesem dem Synesius sehr unähnlichen bruder sehe Neander: *Kirchengesch.* II, 3, S. 1003". Ook wijst Wernsdorf er op, dat Cyrillus den vastentijd wel zou ontzien hebben. Nog ijveriger verdedigt Desmolets Cyrillus. Deze echter is onjuist en plat, noemt o. a. Ammonius Saccas een leerling van Hypatia, en laakt Synesius wegens zijn verkeer met zijn heidensche leermeesteres. De anecdote bij Damascius wordt door hem breed uitgemeten; hij meent, dat elk rechtgeloovige in Cyrillus' onschuld moet gelooven en dat Socrates', Nicephorus Callistus' en Philostorgius' getuigenissen niets tegen Cyrillus bewijzen, terwijl dat van den heiden Damascius geheel ongeloofwaardig is. Zoo een verdediging is echter niets waard. Wij hebben geen directe en geheel geloofwaardige berichten omtrent de schuld of onschuld van Cyrillus, maar wel hebben wij een, zij het ook, zwak steunpunt ter beoordeeling van den toestand en het gedrag der overheden na Hypatia's dood. Uit het gedrag der overheden te Constantinopel blijkt, dat men dáár Cyrillus niet van schuld wilde vrijspreken, ook al dorst men hem niet als den »urheber" aanwijzen.

Orestes heeft spoedig na den moord daarvan kennis gegeven door middel van Monaxius den praefectus praetorio. Tegelijk was er van Alexandrië een gezantschap naar Constantinopel gegaan om de schuld der onlusten op de keizerlijke beambten te werpen. Van den aard van dit gezantschap — deelnemers en speciale opdracht — weten wij niets, evenmin van oogenblikkelijk antwoord of verordening des keizers. Maar door Damascius komen wij tot een vermoeden. »De keizer", aldus Damascius, »zou wel getoornd hebben, als niet Aedesius ware omgekocht". Deze Aedesius is waarschijnlijk dezelfde, aan wien Isidorus van Pelusium zijn *Ep.* V, 14 schreef, en misschien houdt dat schrijven wel verband met de zaak. Ik vermoed, dat Aedesius van de regeering opdracht tot onderzoek heeft gekregen maar zich heeft laten omkoopen. Cyrillus was daarvoor wel in staat, getuige Isid. *Ep.* II, 127, waar hem verweten wordt, dat hij aan onwaardigen bisdommen voor geld verkocht. Ook vergelijke men Neander: *Kircheng.* II, 3, S. 966 vv. over diens karakter. Misschien vreesde het hof ook voor een strijd met Cyrillus' partij: in elk geval, de moordenaars bleven ongestraft.

Misschien echter ten gevolge van het rapport van Aedesius gaf de regeering eenige verordeningen om dergelijke machtsoverschrijding der geestelijken te voorkomen. De bedoelde beide wetten werden wel is waar anderhalf jaar later pas uitgevaardigd, maar juist bij aanname van een regeeringsonderzoek is die lange tusschenpoos te verklaren.

De ééne lex (*Cod. Theod.* XII. 15. III Non. Oct.) is gericht aan Monaxius P. P. Orientis. Daarin wordt bepaald, dat voortaan zonder verlof van de keizerlijke beambten geen gezantschappen mogen worden gezonden; eerst moeten zij schriftelijk, met opgave der namen,

hare wenschen aan den prefect voordragen en deze dit rapporteeren aan den P. P., die beslissen zal over de toelating. Hierdoor werd aan de vijanden van Orestes een zware slag toegebracht.

Sterker slag nog bracht der geestelijkheid de verordening van 29 Sept. 416 omtrent de parabolanen. In dat decreet wordt er een einde aan gemaakt, dat de bisschop een hoop gemeen (»pöbelhaufen") ter beschikking heeft om de wereldlijke overheid te kunnen trotseeren. Deze had immers behalve de monniken nog de georganiseerde, uit het gepeupel gevormde, troep der parabolanen.

Oorspronkelijk waren de παράβολοι (= waaghalzen) strijders tegen wilde dieren (Socr. VII, 22. Gothofr. *Ad Cod. Th.* 16.2.42). Later werden ook de uit minderen stand gerecruteerde helpers der priesters voor ziekenverpleging en lijkbezorging paraboli genoemd, daar zij veel te verdragen hadden. Volgens Gibbon ontstond hun corporatie tijdens een pest onder keizer Gallienus. Cyrillus schijnt zich in de Alexandrijnsche troebelen meermalen van dezen hoop, die natuurlijk ook steun vond in het andere gepeupel, bediend te hebben. Dat ook onder het door Petrus aangevoerde gepeupel parabolanen waren »unterliegt wohl keinem zweifel". De wet nu van 29 September 416 verbiedt den geestelijken deelname aan openbare uitvoeringen en politieke vergaderingen. De wetgever dacht daarbij zeker wel aan de dansopvoeringen en de politeia van den prefect, door Hierax bijgewoond. Het getal parabolanen verder wordt op 500 gesteld, welk getal dus vroeger aanmerkelijk overschreden was. Misbruik door verkoop der plaatsen werd afgeschaft. De praefectus augustalis moest de lijst aan den praefectus praetorio zenden. De parabolanen mogen niet komen op plaatsen, waar openlijke spelen worden gehouden, regeeringsaangelegenheden worden bekend gemaakt, of recht wordt gesproken, tenzij in eigen zaak of vertegenwoordigd door een syndicus. Bij overtreding volgt ontzetting. Bij sterfgeval heeft de praef. aug. alleen recht van benoeming. Het feit dat de parabolanen, die voor kerkelijke belangen ingesteld waren en van de geestelijkheid afhingen, nu aan den bisschop werden onttrokken en aan hem werden onderworpen, tegen wien de bisschop ze het meest gebruikte, brengt duidelijk aan het licht aan welke zijde het recht was. Na eenige jaren [1]) schijnt Cyrillus in Constantinopel weer meer invloed gehad te hebben; het aantal parabolanen werd op 600 gebracht en de oude invloed op de benoeming den bisschop hergeven.

Alles samengevat — aldus Hoche — besluiten wij, dat Cyrillus zware schuld had. Overdrijft ook Damascius, toch staat vast, dat het christelijk gepeupel zoo niet opgestookt, dan toch in vertrouwen op de gunst en bescherming des bisschops den moord beging, en deze om zijn toegevend-

---

[1]) Deze zin staat in een noot. Evenzoo lex 43 van de *Cod. Th.* XVI, tit. II.

heid en begunstiging der moordenaars niet met onrecht als de »urheber" wordt aangezien door hen, die niet de ongelukkige vrouw, omdat zij een heidensche was, tot vloekbare intrigante willen stempelen.

De moord geschiedde Maart 415. Voert Wernsdorf ter verontschuldiging van Cyrillus den vastentijd aan, het is juist de ontheiliging van dien tijd, welke door Isidorus van Pelusium (V, 492) met ontzetting wordt gereleveerd. Damascius zegt nog: »op zich zelven en zijn geslacht trok de keizer de misdaad, en zijn kleinzoon (»enkel") boette den moord". Deze eenvoudige woorden wijzen aan, welke gevoelens bij den heiden opkwamen, als hij dacht aan de straffeloosheid der moordenaars zijner geloofsgenoot. Met haar is de heidensche wetenschap uitgedoofd, de laatste rest van het Museum vernietigd en de roem van zes eeuwen van de stad der Ptolemaeën is door de Christen wetenschap niet bewaard.

Dit is de verkorte, maar zoo goed als letterlijke inhoud van R. Hoche's uitvoerig opstel in de 15e jaargang van het tijdschrift *Philologus*.

Hem volgt in zijn voorstelling Bigoni: *Atti dell' Istituto Veneto* V. Alleen is deze wat bouder en fantastischer dan de Duitsche geleerde.

Ook Bigoni's artikelen zijn zeer uitvoerig, vooral dat gedeelte, wat over Synesius handelt. Wij zullen uit hem slechts vermelden wat meer speciaal van zijn gezindheid en zienswijze omtrent den moord doet blijken.

Dat hij geen vriend is van monniken, komt wel uit, als hij de woestijnbewoners Christenfakirs noemt, gereed op het eerste sein uit Alexandrië hun woede tegen de ketters bot te vieren.

De edicten tegen den afgodendienst heeten »editti intoleranti". Als laatste offer van het Hellenisme viel »de geleerde, deugdzame, schoone Hypatia, met haar ernstige en verheven lessen". Zij werd vermoord, haar lijk verbrand en als hare asch zich in de lucht verspreidde: »Salì l'anima agli astri ch'ella aveva tanto amato". Bigoni volgt, naar hij zegt, Meyer in diens beweringen over Hypatia's philosofische richting; overigens neemt hij de levensbeschrijving over van Hoche en wijkt slechts op ondergeschikte punten van dezen af. Hypatia was volgens hem een »meravigliosa fanciulla". Best mogelijk, maar het staat nergens geschreven.

Een andere bewering, die slechts een zwakken steun vindt in de malle en wansmakelijke anecdote bij Damascius is deze: haar hooge deugd voelde den aardschen prikkel niet, »non sentiva lo stimolo terreno". Eenmaal à propos van Synesius en Chrysostomus, schijnt hij een lofrede op de macht der bisschoppen te gaan houden, maar het slot der tirade is een onverwachte cadans. »Ik wil niet onderzoeken", zoo schrijft hij, »of die macht der bisschoppen nuttig was voor den godsdienst, maar ik verzeker, dat zij voor de maatschappij van dien tijd nuttig en ook noodig was, en ik wensch in de figuren van Chrysostomus en Synesius twee zijden voor te stellen van het bisschoppelijk type van dien tijd, opdat de lezer niet onbedachtzaam geloove, dat al die bisschoppen geslagen zijn op den stempel van Theophilus en Cyrillus".

Voor de astronomische kennis van Hypatia wijst Bigoni op Hesychius, Philostorgius [1]) en Damascius bij Photius (p. 346); voor den eerbied, die haar ten deel viel op Palladas en een passage uit Nicephorus Gregoras (*H. Rom.* VIII, 5), die Eudoxia noemt een Pythagoreische Theano en een tweede Hypatia.

Na nog, als overal, Hoche gevolgd te zijn in zijn bewering, dat zij niet gehuwd en Isidorus pas na haar dood geboren was, trekt hij bij een klein meeningsverschil te velde tegen de Duitsche geleerden met »al hunne pedante zonderlingheden en overdrijvingen". Maar daarna slaat zijn bittere stemming om in hoog enthousiasme voor zijne heldin en roept hij uit: »Geen andere vrouw in de heele geschiedenis aan haar gelijk. Zij schitterde zoozeer in wetenschap en deugd, of Hellas in haar ziele trilde. Met Plato had zij de harmonie van den sterrenloop, met Aristoteles de wetten der natuur onderzocht. Zij boeide de Alexandrijnsche jeugd, en de volgelingen van Christus zelven verlieten den kansel, waar de heftige Cyrillus donderde, om met haar te dwalen door de velden aller wetenschap" enz. enz. enz.

In dien donderenden Cyrillus vindt hij »christen hoogmoed"

---

1) Phil. VIII, 9: *πολλὰ δὲ κρείττω γενέσθαι τοῦ διδασκάλου καὶ μάλιστά γε περὶ τὴν ἀστροθεάμονα τέχνην.*

en dat deze bisschop werd, had hij, wie zou het ook betwijfelen, te danken aan de monniken en de . . . parabolanen, welk weinig bekend corps ook bij Bigoni gratis een ontzaglijken rol speelt en spookt in de troebelen van dien tijd. Zij waren volgens hem *clerici* en geleken op de *monatti* bij Manzoni.

Omtrent Orestes is echter zijn oordeel niet zeer gunstig: »deze was meer doordrongen van naijverig gevoel van burgerlijk gezag en heidensche familie-tradities dan van het doopsel, dat hem was toegediend". In het moordverhaal zijn weder de parabolanen »met de grootste waarschijnlijkheid" de heethoofden. Een waarlijk romantischen trek toont Bigoni, als hij Petrus den voorlezer het lichaam van Hypatia laat kneuzen met een ijzeren knods »ferrea mazza", van welk moordtuig nooit eenig historicus gewag maakte; verder werd het lichaam vaneen gereten met puntige schelpen. Omtrent de bronnen volgt Bigoni Hoche op den voet; alleen Theophanes wordt door hem Ptolemaeus genoemd.

Bij het eindoordeel moet vooreerst Cyrillus' beweerde heftigheid tegen Nestorius en de brievenverzameling van Isidorus dienst doen, en dan heet het, dat »misschien de bisschop de moordenaars geen uitdrukkelijk bevel had gegeven, maar dat zijn vorig gedrag hen toch deed hopen, dat zij ook bij hun misdaad in hem een helper en beschermer zouden vinden". Nu, dat oordeel is wel niet eervol en evenmin genoeg gemotiveerd, maar het valt nog al mee; het laatste gedeelte ervan is ook het oordeel over den H. Cyrillus, uitgesproken door Krüger in Herzog's *Realencyclopedie* (1898); deze noemt ook het bevel tot den moord »offenbare Verleumdung".

Daarna laat Bigoni eene bespreking volgen der decreten (*Cod. Theod.* XII. 12 : 15 en XVI. 2 : 42 en 43). Veel nieuws is daarin niet, alleen moet Pulcheria het nog al eens ontgelden. Hierop komt opnieuw een vonnis over Cyrillus, doch nu wat strenger: »Uit al het voorgaande en deze wetten blijkt, dat Cyrillus in stede van de misdadige neigingen dier benden" [natuurlijk de parabolanen] »door de voorschriften van het evangelie te temperen, zich daarvan bediende om den dorst naar heerschappij, die hem verslond, te lesschen en *senza*

scrupoli" [alsof wij die verwachtten] »kunnen wij hem, zoo niet direct, dan ten minste indirect, voor schuldig houden aan den vreeselijken moord op Hypatia".

En al roemt Sixtus III Cyrillus als een apostolisch man, wegens zijn werk tegen Julianus, en zijn verkondiging van het leerstuk der Maagd-Moeder-Gods, »als wij de onstuimigheid en eerzucht beschouwen door hem bij het concilie van Ephesus getoond, dan zal het ons nog duidelijker worden, dat op zijn hoofd ook de schuld neerkomt van den moord der allerwijste en deugdzaamste Hypatia".

Men ziet, al schrijvende gebruikt Bigoni sterker uitdrukkingen. Aan het einde schrijft hij aldus: »Om den naam van Hypatia groepeeren zich die feiten, welke getuigen van de overwinning van het Christendom op de wetenschappelijke studie van Griekenland. Des te eerder, daar juist moord, min of meer wettelijk, de vorm zal zijn, waarin eeuwen lang de strijd zich zal openbaren tegen dissidenten en weerbarstigen. Bij den moord van 415 denken wij aan al de martelaren der wetenschap: uit de ballingschap, de gevangenissen en van de brandstapels rijzen zij op om de hymne te zingen der vrijheid van geweten".

Zoo is het schreeuwerige slot van Bigoni's studie.

Thans willen wij zien, in hoeverre de bronnen overeenstemmen met het door ons besprokene.

Dr. L. J. SICKING.

VERZEN VAN FRANCIS THOMPSON [1]).

VERTAALD DOOR H. WISMANS.

VIOLA'S GEBOORTE.

De Vader des Hemels spreekt:

Englen, vleesch en aren weeft,
Vleesch en aren weeft en geeft,
Geeft een kleed aan Viola,
Fluweelen kleed voor Viola.

Spin, Maria, dochter, spin,
Spin de zij met goud er in,
Spin Maria, dochter, spin
Zijden haar voor Viola.

Kleine Jesus met uw hand,
Aan den hemelvijverkant,
Schep het water met uw hand
Voor het oog van Viola.

Laat een heldre sterre neer,
Heldre ster in 't blauwe meer,
Laat een heldre sterre neer
In het oog van Viola.

---

1) De katholieke dichter Francis Thompson, wiens leven en werken in een volgende aflevering nader zullen besproken worden, overleed te Londen 13 November l.l. op 47-jarigen leeftijd.

Englen, laat op hare wangen
Uwer vleuglen weerglans hangen,
Engelen, op hare wangen,
Rozenglans voor Viola.

Heilge Geest, blaas een kristal
Dat mijn beeld weerspieglen zal,
Heilige Geest, blaas een kristal,
Kristallen ziel voor Viola.

Brengt naar de aarde haar en zingt,
Zingt en danst en danst en springt,
Brengt naar de aarde haar en zingt,
Op 't refrein van »Viola".

Op muziek van luit en snaar
Zongen zij een naam voor haar,
Zangerigen naam voor haar,
Zangerig als »Viola".

Moeder weende, 't kindje lachte,
Toen zij het naar de aarde brachten,
't Kindje weende, moeder lachte,
Toen op de aard kwam Viola.

Hare ouders zeggen:

Hebt gij tranen meegebracht,
Waar de hemel zingt en lacht,
Hebt gij tranen meegebracht
Uit den hemel, Viola?

Lach! lieve kleine, lach!
Tijd genoeg voor weenen, ach!
Lach, lieve kleine, lach,
Lieve kleine Viola!

Hebben we u zoo dra, zoo dra,
Leeren weenen, Viola!
Onze eerste gave, ja,
Zijn uw tranen, Viola!

* * *

Ex Ore Infantium.

Jesus, waart gij eens heel klein,
Zooals andre kindren zijn?
Was het u niet vreemd te moe,
Toen gij kwaamt naar de aarde toe?
Hebt ge niet geklaagd, geschreid,
Toen ge waart uw hemel kwijt?
Vroegt gij niet waar de englen bleven,
Door uw Vader u gegeven,
Muzikantjes met hun snaren,
Gouden vleugels, gouden haren?
Vroegt gij niet, wat zij toch deden,
Toen gij, om u aan te kleeden,
Geen van allen bij u zaagt?
Hebt ge uw moeder nooit gevraagd,
Wat de kleine vriendjes scheelde,
Die daarboven met u speelden,
Die uw liefste maatjes zijn,
Niet te groot en niet te klein?
Speelde gij met hen: verstop je!
Achter vleuglen 't blonde kopje?
Gingt gij liever sterren zoeken
Dan te leeren in de boeken?
Waart gij niet in 't duister bang,
Hoordet gij dan englenzang?
Moest gij bidden zooals wij,
Voor u moeder in 't bedje lei,
Voor ze u kuste goeden nacht,
Onder stopte warm en zacht?

Vouwt gij zóó uw handjes toe?
Wordt gij nooit het bidden moe?
Gij weet zeker nog heel goed,
Hoe men, als men klein is, doet:
Dat men niet graag bidden blijft,
Wat het mooie kerkboek schrijft.
't Best gebedje zal wel blijven,
Dat men lezen kan noch schrijven:
Kan ik als de groote menschen
Bidden, zooals zij het wenschen?
Toen gij klein waart, zeg, kondt gij,
Bidden wat uw Vader zei?
Of was hij alree tevreên
Met gebedjes kort en kleen?
Neem dan aan, wat ik nu bid
En breng tot uw Vader dit.
Hij zal zeker naar u luistren,
Als ge hem dit in 't oor wilt fluistren,
En hem zegt: hier is 't gebedje
Van den kleine voor zijn bedje.
En hij lacht, dat kindren klein,
Zooals gij gebleven zijn.

* * *

Aan een Dichter [1]).

Lang reeds hebben Land en Lied,
Geluisterd, en zij hoorden niet;
Lang reeds hebben Lied en Land,
Uitgezien naar dezen kant,
Sinds uw voet den berg verliet,
Waar der Muzen zangstroom vliet,
Voor den Sinaï, waar 't koor
Van de Serafs boeide uw oor.

[1]) Een dichter, die na een poos zwijgens profane tegen gewijde poëzie verwisseld had.

Hef in beider bergen glans
Uw vergodlijkt voorhoofd thans;
Geef ons uit uw goudtrompetten
Mozes' en der Muzen wetten,
Daar gij 't dubbele gebod
Van de Schoonheid leert en God.
Wij die door woestijnen trekken,
Waar geen echo's liedren wekken,
Zeegnen uwen dichterstaf,
Die ons frissche bronnen gaf.
Laat den stroom uit Mozes' rotsen,
Door de Hippokrene klotsen,
En uw godgewijde waatren
Door het lied der Muzen klaatren;
Leer ons 't zalig kruishout snijden
Uit de heesters van den Heiden,
En der Hesperiden vruchten
Plukken in de Christen luchten;
Toon ons, hoe de roode droppen,
Druipend van de Olijventoppen,
Op der Muzen grieksche gouwen
Nieuwe schoonheid nederdauwen,
En leer Sappho's gloende wangen
Aan Cecilia's borst zich prangen,
En de handen koortsig rood
Vouwen in haar sneeuwen schoot!

OVER BIJBEL EN BIJBELKUNDE.

II.

Een rectificatie. — Een standaardwerk over nieuw-testamentische tekstcritiek. — Twee inaugureele reden. — Nieuwe vondsten op Elephantine. J. v. d. Dries.

Dr. K. Künstle. *Das comma Joanneum.* p. B. D. van Breda, O. P.

Voordat een tweede maal iets ten beste gegeven wordt over Bijbel en Bijbelkunde, acht ik mij verplicht eene misvatting te herstellen. In de October-aflevering van *De Katholiek* des vorigen jaars (bl. 313) meende ik te mogen zeggen, op gezag van degelijke canonisten, dat de beslissingen der zoogenaamde Bijbelcommissie nòch doctrinair nòch disciplinair het gezag van een congregatie-decreet hebben. Dit mag evenwel niet langer gehouden worden.

Bij *Motu propio* van 18 Nov. 1907 heeft Z. H. Pius X verklaard, dat allen in geweten gebonden zijn door de decreten der Bijbelcommissie, de reeds uitgevaardigde zoowel als de nog toekomstige; en dat ieder zich te onderwerpen heeft aan die decreten als aan congregatiedecreten, welke betrekking hebben op de kerkleer en door den Paus zijn goedgekeurd. Deze beslissing verhoogt de gezagswaarde der uitspraken van de Bijbelcommissie in niet geringe mate.

Wel is ook nu nog de pauselijke onfeilbaarheid bij de beslissingen der Bijbelcommissie niet betrokken, maar ontegenzeggelijk hebben die beslissingen een hoogere autoriteit verkregen dan ze tot dusver geacht werden te bezitten.

* * *

Zooals de lezer weet, bestaat er tusschen de lezingen der bestaande handschriften van het Nieuwe Testament nog al eenig verschil. Wel openbaart zich dat verschil niet op voorname punten, die geloof of zeden raken [1]), maar toch zijn die verschilpunten tusschen de oudste en beste handschriften voor den wetenschappelijk ontwikkelde van hoog belang, en moeten ze ook ons belang inboezemen, nu het geldt, niet den tekst van een Horatius of Homeros, maar het heiligste van alle boeken, den Bijbel. Verschillende geleerden hebben de beste krachten van hun leven besteed, om ons een tekst te geven, die naar hun oordeel het meest met den oorspronkelijken Bijbeltekst overeenkwam. De namen van Lachmann, Tischendorf, Tregelles en Westcott-Hort en anderen mogen met eere genoemd worden; doch over hun arbeid, hoe nuttig en veelomvattend ook, kunnen wij hier niet uitweiden. Liever wilde ik uwe aandacht vragen voor het nieuwe werk van prof. H. von Soden [2]). Dit breed opgezette werk is nog wel niet geheel verschenen — zelfs de prolegomena op het gansche Nieuwe Testament zijn nog niet volledig, en van den eigenlijken tekst met den geheelen *apparatus criticus* is nog niets openbaar — doch uit het thans gepubliceerde kunnen wij eenigszins een overzicht geven van de methode, die de geleerde schrijver en zijne medehelpers bij het vaststellen van den tekst gevolgd hebben. Wij zullen daarbij geenerlei détailquaesties bespreken, doch enkel, zoo helder en beknopt mogelijk, de groote lijnen aangeven, waarlangs de schrijver tot zijn niet zonder veel ophef aangekondigde tekst-reconstructie denkt te komen.

Allereerst geeft von Soden een geheel nieuwe, vernuftig opgezette wijze van indeeling en aangeven van de verschillende bestaande handschriften, welke de tot dusverre gevolgde

1) Misschien zou iemand hiertegen opwerpen de quaestie over het bekende *comma ioanneum*, I Jo. V. 7, doch hier bestaat geen verschil tusschen de handschriften van den grondtekst (en daarover spreken wij hier), omdat geen enkele oude codex in den grondtekst dit veelbesproken vers heeft.

2) De volledige titel van het werk is: *Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt hergestellt auf Grund ihrer Textgeschichte von* Hermann Freiherr von Soden, Band I, 1, 2 u. 3 Abt. Berlin 1902—'07.

methode aanmerkelijk verbetert en geheel wijzigt. Dit kan natuurlijk in den eersten tijd meermalen aanleiding geven tot vergissingen, doch op den langen duur zal de methode-Von Soden wel algemeen aangenomen worden. Daarna geeft de schrijver een geleerde classificatie van de verschillende Grieksche codices, welke wij hier niet verder kunnen aangeven. Genoeg is te weten, dat de auteur door deze classificatie meent te mogen besluiten tot het vroegtijdig bestaan van drie verschillende tekstrecensies, terwijl alle Grieksche handschriften zich min of meer tot een dier drie hoofdvormen laten terugbrengen.

Gedurende zeer vele eeuwen overheerschte in de Grieksche kerk een tekstvorm, dien wij thans in verreweg de meeste Grieksche handschriften vertegenwoordigd vinden. De oudste volledige codex, die deze tekstrecensie geeft, dateert wel is waar eerst uit de 8e eeuw, doch reeds lang vóór dien tijd bewijst Von Soden duidelijk het bestaan en den grooten invloed van dezen bijzonderen tekst. Het siglum of merkteeken voor dezen tekstvorm is bij Von Soden de letter K. Het is deze vorm die door de meeste geleerden tot omstreeks het midden der vorige eeuw aangezien werd voor den oudsten en besten vorm, en die nog heden ten grondslag ligt aan de meeste protestantsche vertalingen. Niet zonder waarschijnlijkheid wordt deze recensie teruggebracht tot Lucianus Martyr († 312).

Toen evenwel door den vooruitgang der wetenschappen en door nieuwe ontdekkingen oudere en betere handschriften bekend werden, zag men spoedig in, dat er oudtijds nog een andere tekstvorm veel verspreid was geweest. Zoo verlieten dan de geleerden voor het grootste gedeelte de zijde van K., om den in hun oog ouderen en beteren tekst te volgen, die hun in eenige weinige, doch zeer oude hss. geboden werd. Deze tekstrecensie wordt door Von Soden om verschillende redenen teruggebracht tot Hesychius van Alexandrië, en gesigleerd als H. Zij zou ongeveer van den zelfden tijd dateeren als K., en stond in de laatste 50 jaren het hoogst in eere.

Evenwel hadden eenige eigenaardige tekstafwijkingen, die reeds van zeer oude tijden dagteekenen moesten, de aandacht der tekstcritici getrokken. Men vond n.l. vreemde tekstlezingen in den zoogenaamden codex Bezae (door von Soden gesignaleerd $\delta 5$) en enkele andere codices; doch deze afwijkingen zouden niet van groot gewicht geacht zijn, zoo niet meerdere dier vreemde lezingen teruggevonden werden in de oudste latijnsche en syrische Bijbelvertalingen. Dat samentreffen van die afwijkingen op zoo verschillende plaatsen wees op een zeer ouden tekst, die eenmaal tot gemeenschappelijke bron had gediend voor de geconstateerde tekstafwijkingen. Doch het bleef bij een vermoeden; niemand waagde het dezen tekst te reconstrueeren; alleen namen sommige geleerden enkele dier lezingen om verschillende redenen in hun tekstedities op. Vooral de verdienstelijke geleerde E. Nestle heeft herhaaldelijk de waarde van sommige dier lezingen aangetoond. Het is de groote verdienste van von Soden het bestaan van de bron dier tekstafwijkingen als een afzonderlijken tekstvorm te hebben aangewezen. En er behoorde een groote mate van acribie toe om dezen tekst in zijn algemeene trekken te reconstrueeren, vooral omdat deze tekstrecensie zoo weinige of wel zoo gemengde en bedorven getuigen heeft. De geleerde schrijver heeft dezen tekst tot omtreeks het jaar 300 kunnen nawijzen en hem gemerkt met de letter I. Meerdere indicia wijzen op Palestina als den geboortegrond van deze I-recensie, waaraan de namen van Pamphilus en Eusebius met recht verbonden mogen worden.

Zooals de lezer, die bovenstaande dorre uiteenzetting gevolgd heeft, ziet, komt von Soden door tekstcritische vergelijkingen tot het bestaan van drie verschillende recensies in het begin der 4e eeuw, onderscheidenlijk aangeduid door de letters K en H en I. Het is zeker merkwaardig, dat dit resultaat volkomen overeenstemt met wat S. Hiëronymus schrijft in den bekenden *Prologus galeatus*, die in iedere Vulgaat-editie te vinden is: »Alexandria et Aegyptus in Septuaginta suis Hesychium laudat auctorem. Constantinopolis usque Antiochiam Luciani martyris exemplaria probat. Mediae

inter has provinciae Palaestinos codices legunt, quos ab Origine elaboratos Eusebius et Pamphilus vulgaverunt; totusque orbis hac inter se trifaria varietate compugnat"[1]). Met behulp van een ver doorgevoerde typeering der verschillende hss. bewijst de schrijver verder, dat er aan die drie tekstrecensies één oorspronkelijke vorm ten grondslag heeft gelegen, welke vorm de I-H-K-tekst genoemd wordt[2]). Doch van dezen I-H-K-vorm bestaat geen enkel handschrift, hoewel zijn bestaan en algemeene vorm is na te wijzen in de oudere kerkelijke schrijvers. Vooral uit de werken van Origenes en Tertullianus, alsook, schoon in mindere mate, uit de oud-latijnsche en syrische overzettingen, zijn door von Soden zeer waardevolle aanwijzingen gevonden voor dien ouden tekstvorm.

Wanneer men evenwel de handschriften der oud-latijnsche en syrische vertalingen[3]) vergelijkt met den waarschijnlijken I-H K-tekst, dan komt men tot een eenigszins verward beeld, terwijl het toch duidelijk is, dat de I-H-K-vorm beter en zuiverder is dan de tekst der vertalingen. Waaraan is deze verwarring toe te schrijven? Von Soden geeft als waarschijnlijke oorzaak den invloed van Tatianus. Deze leerling van S. Justinus heeft, zooals bekend is, in het Syrisch een Evangeliën-harmonie samengesteld, *Diatessaron* geheeten, welke in de syrische kerk gedurende lange jaren grooten invloed heeft gehad, ja zelfs jaren lang de verspreiding der vier afzonderlijke Evangeliën heeft tegengehouden. Deze Tatianus nu was om-

---

[1]) »Alexandrië en Aegypte halen in hun Septuagint-uitgave Hesychius als auteur aan. Van Constantinopel tot Antiochië vindt de recensie van Lucianus de algemeene goedkeuring. En de landstreken die daartusschen liggen lezen de Palestijnsche handschriften, zooals Origenes die bewerkte en Eusebius en Pamphilus die verder verspreid hebben. En de geheele wereld is verdeeld over dat drievoudig tekstverschil".

[2]) Men begrijpt, dat deze drie tekstvormen zelden of nooit onvermengd in de verschillende codices worden aangetroffen; daarom heeft von Soden de drie groote familiën onderverdeeld in verschillende klassen en typen, welker opsomming ons te ver zou voeren en voor den lezer van minder belang is.

[3]) Over de oud-latijnsche vertalingen en de daaruit voortgekomen vulgaat zijn bij von Soden merkwaardige uitspraken, die misschien later eene vermelding kunnen vinden. Nu ware het »des Guten zu viel" !

streeks 160—170 werkzaam te Rome en zou daar, volgens von Soden, een grieksche Evangeliënharmonie hebben samengesteld. Hoewel nu Tatianus, voor zoover na te gaan is, den bestaanden I-H-K-tekst zeer conscientieus heeft behandeld, moest toch dit harmoniseeren van noodlottigen invloed zijn op latere afschrijvers, die uit zijne harmonie de afzonderlijke Evangeliën afschreven.

Met Tatianus, Justinus en Marcion is dan het onderzoek van von Soden geëindigd. Wat daarachter ligt, is terra incognita voor den tekstcriticus. Maar met behulp van de door von Soden gerangschikte stoffen, kunnen wij een tekst reconstrueeren, die omstreeks het jaar 130—140 in omloop was. En deze tekst is in hoofdzaak, lichte nuanceeringen daargelaten, dezelfde als die wij thans in onze edities lezen. Met dit resultaat is veel gewonnen: immers er blijven nu tusschen het ontstaan van den oorspronkelijken tekst en den oudst bereikbaren vorm slechts een 60 of 70 of nog minder jaren. En waar de Evangelietekst zoo trouw eeuwen lang ongerept is bewaard en overgeleverd, daar mag gepraesumeerd worden, dat ook in de eerste 70 bestaansjaren diezelfde tekst rein bewaard zal gebleven zijn.

Ziedaar de uitkomsten van den ontzettenden arbeid van von Soden en zijne medehelpers, langs zuiver wetenschappelijken weg verkregen door een rationalistisch geleerde, dus zonder dogmatisch apriorisme over providentieele tekstbewaring! Hoewel ik mij geen critisch oordeel mag aanmatigen over den hierboven uiteengezetten tekstarbeid van von Soden, en daarbij de eigenlijke teksteditie volgens de opgezette beginselen nog verschijnen moet, meende ik toch goed te doen met deze hoogst merkwaardige uitkomsten aan het lezend publiek bekend te maken. Moge ook onder ons de eerbied en de zorg voor den heiligen tekst onzer Evangeliën voortdurend toenemen!

* * *

Daar zijn in het afgeloopen jaar twee inaugureele reden uitgesproken, die beide hier nader vermeld verdienen te worden.

Als opvolger van prof. Oort, die wegens den bereikten leeftijdsgrens moest aftreden, is door de regeering benoemd de bekende Groninger hoogleeraar G. Wildeboer. Deze hield op 2 Oct. 1907 te Leiden zijne inaugureele rede over »de(n) tegenwoordige(n) stand van het Oud-Testamentisch vraagstuk". Voor wie met de geestesrichting van dezen begaafden professor eenigszins bekend is, bevat zijne rede geen nieuwe openbaringen; doch het is niet zonder hooge beteekenis, dunkt mij, dat een dergelijke rede kon gehouden worden in de aula der leidsche Alma Mater. Te Utrecht zou men haast niet anders verwachten; maar te Leiden, waar eenmaal de groote Kuenen doceerde! Waar nog de echo der woorden van zijn voorganger, prof. Oort, in de leszalen hing! Het moet toch een zekere ontroering teweeggebracht hebben, toen de nieuwbenoemde professor zijn intree-rede besloot met de bede, dat God de aanwezigen mocht zegenen, en dat Zijn zegen mocht rusten op den persoon en het wetenschappelijk werk van den redenaar. Daar moet toch in de laatste jaren een omkeer in veler geest gekomen zijn, eer de nieuwe hoogleeraar constateeren kon, sprekend over de Pentateuch-critiek, dat »men ten onzent wel wat al te gereed de evolutionistische geschiedbeschouwing als noodwendig verbonden verklaard [heeft] met deze nieuwe zienswijze" [1]), terwijl hij er achtervoegt: »Deze rechtlijnige beschouwing zelf heeft van hare voorstanders al zóóvele verbeteringen ondergaan en is door haar tegenstanders al zóó vaak in haar ongenoegzaamheid ten toon gesteld, dat ten minste voor een andere opvatting plaats gelaten moet worden". Niet dat prof. Wildeboer alle Pentateuch-critiek veroordeeld acht en uit den tijd, verre van daar; maar zij mag niet langer vastgeketend worden aan het oude rationalisme en eigengerechtigde evolutionisme. »Mij komt het voor, om het op zijn zachtst te formuleeren, dat de nieuwe zienswijze op zijn minst plaats laat voor en eigenlijk de geschiedenis van Israël's godsdienst het best verklaart

---

[1]) Prof. G. Wildeboer, *De tegenwoordige stand van het Oud-Testamentisch vraagstuk.*, bl. 8–9.

door de aanname eener gansch bizondere werkzaamheid en openbaring van God. Wat zulk een bijzonder verloop en vooral zulk een geheel eenig eind gehad heeft in het Christendom, dat zal — het lijkt mij logisch dit reeds te onderstellen — ook wel een bizonder begin en een ongewone historie gehad hebben" [1]). Het zondenregister der oudere critische school is wel groot: »Het was hun dikwerf, alsof de denkbeelden ontstaan waren in denzelfden tijd, waarin ze schriftelijk aan het licht traden.... De waarheid der mondelinge overlevering, zoowel vóór de opteekening als daarna werd niet hoog genoeg gewaardeerd.... Uit het gevaarlijke argumentum e silentio leidde men dikwerf veel te gereed 't een en ander af. Uit gelijkluidende plaatsen concludeerde men al te spoedig tot afhankelijkheid" [2]). Doch hiermede acht de geleerde redenaar »de grondslagen, door de mannen der vorige generatie gelegd, niet aangetast... er is geen verschil in beginsel; alleen is het materiaal verrijkt, de gezichtskring is uitgebreid" [3]).

Deze laatste woorden hebben iets bevreemdends voor mij. Is hier werkelijk geen verschil in beginsel? Is het verschil tusschen de oudere en de nieuwere richting onder de critici louter en alleen »een verrijkt materiaal en een uitgebreider gezichtskring"? Heeft dan niet dat nieuwe materiaal een nieuw gezichtsveld geopend? Is voor de nieuweren de H. Schrift louter en alleen menschenwoord gebleven? Moet alle profetie en wonder a priori ondergeschoven bedrog blijven? Is met de uitwerping van het eigenrechtige evolutionisme niet het hoofdbeginsel der school van Kuenen geëlimineerd? Vele uitkomsten der Pentateuch-critiek zijn toch ook bereikt door geleerden, die van gansch andere beginselen uitgingen als de oude rationalistische school! Of... versta ik den zin der woorden verkeerd en moest ik »beginsel" opvatten als »methode"?

Tegen het groote evolutionistisch beginsel als noodzakelijk

1) Prof. G. Wildeboer, t. a. p. bl. 9.
2) Prof. G. Wildeboer, t. a. p. bl. 15—16.
3) Prof. G. Wildeboer, t. a. p. bl. 28.

uitgangspunt voor alle critisch onderzoek der gewijde schriften wordt ook verzet aangeteekend door dr. Bleeker, die prof. Wildeboer te Groningen is opgevolgd. Volgens een verslag van *Het Handelsblad* sprak deze nieuwbenoemde professor in zijne inaugureele rede als zijne overtuiging uit: »dat de onderzoeker op zijn zachtst genomen beginnen moet met te erkennen de mogelijkheid der bijzondere leiding en openbaring Gods, waarvan Israël al meer met heiligen ernst zich bewust wordt, en waaruit het heeft geleefd . . . ." Verder behandelt deze geleerde in zijn inaugureele rede eene stof, die laatst in de protestantsche theologische tijdschriften nog al breedvoerig besproken is, de vraag nl. of in het Oude Testament de zondige gezindheid reeds als zoodanig wordt aangemerkt. Tegen prof. Eerdmans houdt hier prof. Bleeker staande, dat de ethiek van het Oude Testament wel degelijk de gedachtezonde kent.

Het stemt tot vreugde te zien, dat men aan onze universiteiten meer en meer een nieuwer en veiliger pad gaat bewandelen, ook al kunnen wij niet overal volgen. Wat deze geleerden in hun nieuwen werkkring vorschen, kome zooveel mogelijk ten goede aan de waarheid. En het woord van prof. Wildeboer: »Wie het met de waarheid waagt, die heeft den God der waarheid aan zijne zijde", dat woord geeft vertrouwen. Ook de Katholieke Kerk zoekt niet anders dan de waarheid; juist zij heeft in hare officieele Bijbeluitgave dat schoone woord, zij het ook niet geïnspireerd: »Magna est veritas et praevalet" [1]).

* * *

In het vorig overzicht [2]) hebben wij de belangrijke vondst vermeld van eenige arameesche papyri, te Assuan in Boven-Egypte ontdekt. Zeer kort na die vondst zijn, dicht bij Assuan op het bekende Nijl-eiland Elephantine, eenige papyri gevon-

[1]) III Esdras: IV, 41.

[2]) *De Katholiek*, Dl. 132 (1907) bl. 317.

den van nog hooger gewicht dan de reeds ontdekte. Drie dezer papyri zijn uitgegeven door prof. E. Sachau van Berlijn. Zij leeren ons de volgende merkwaardigheden.

Er bestaat op Elephantine een Joodsche kolonie en deze richt een schrijven aan Bagohi, den Perzischen landvoogd van Judea, ten jare 408/7 vóór Christus. Zij beklagen zich in dat schrijven, dat hun Jahwe-tempel door vijanden is verwoest. Deze tempel was meer dan een gewoon bedehuis, want er waren zeven poorten en het tempeldak was van cederhout, gedragen door steenen kolommen. Dit heiligdom bestond reeds in 525 toen de grootkoning Cambyses Egypteland veroverde; en deze vorst, die bij die verovering de Egyptische tempels deed verwoesten, had den Joodschen tempel goedgunstig gespaard. Doch later, in 411/10 werd hun tempel verwoest en de gouden en zilveren offerschalen geroofd. In dien nood nu richten zij zich tot bovengenoemden Bagohi met de bede, den verwoesten tempel weder te mogen opbouwen. Tevens richten zij een schrijven aan den hoogepriester Jehochanan en diens priesters te Jerusalem; doch hierop ontvingen zij geen antwoord, wellicht wijl men hen te Jerusalem beschouwde als schismocraten, die niet hielden aan de eenheid van heiligdom. Eveneens wordt een schrijven gericht aan Delajah en Schelemjah, zonen van Sanaballat, den bekenden Samaritaanschen tegenstander van Nehemias. Uit eenige aanteekeningen op een der papyri meent men te kunnen opmaken, dat aan de Joden verlof is gegeven tot opbouw van den verwoesten tempel.

Deze vondst werpt een verrassend licht op verschillende Bijbelsche gebeurtenissen en berichten, geeft deels steun aan het Bijbelverhaal en wekt anderdeels tot nieuwe vragen, waarover door de deskundigen nog wel eenige woorden gewisseld zullen worden. Intusschen worden de opgravingen voortgezet.

J. v. d. Dries.

* * *

Das Comma Joanneum von Dr. Karl Künstle *A. O. Professor an der Universität Freiburg i. Br.* — Freiburg im Breisgau, Herdersche Verlagshandlung, M. 2.

In deze brochure geeft prof. Künstle een overzicht van de bewijzen tegen de echtheid van het Comma Joanneum (I Jo. V, 7: »Quoniam tres sunt, qui testimonium dant in coelo: Pater, Verbum et Spiritus sanctus et hi tres unum sunt"). Het moet, naar zijn meening, het eerst in den Spaanschen bijbel zijn ingelascht en wel door Priscillianus. Een zekere Peregrinus zou het verspreid hebben.

De oudste grieksche HH.SS. missen het comma. Van de 197 HH.SS. van den griekschen tekst des N. T., die thans bekend zijn, zegt Künstle, zijn er slechts vier, in welke het Comma Ioan. voorkomt, n. l. de codex Ravianus, de codex Regius, de codex Ottob. en de codex Britannicus. Doch deze vier komen niet in aanmerking. De Ravianus (16e eeuw) is een copie van de Complutenser Polyglotte; in den codex Regius (11e eeuw) is het comma door een onbekende (16e of 17e eeuw) op den rand bijgevoegd; de Ottob. (15e eeuw) is bewerkt naar den latijnschen tekst, die er naast staat; en de Britannicus (Montfort. Dublin.) is tusschen de jaren 1519 en 1522 in Engeland uitgegeven met het doel om Erasmus te misleiden en hem te noodzaken het comma in zijn *Editio tertia* op te nemen. Men kan dus met het volste recht zeggen, dat de grieksche kerk het Comma Ioanneum niet heeft gekend (blz. 3).

Het ontbreekt eveneens in alle oude oostersche vertalingen. Van de 13e eeuw af wordt het echter in de meeste latijnsche HH.SS. van de westersche kerk gevonden. Doch ook hier ontbreekt het weer in over de vijftig codices, onder welke de Fuldensis, de Amiatinus, de Harlejanus, eveneens in het Lectionarium van Luxeuil (5e—6e eeuw) en in alle HH.SS., die tusschen de jaren 801 en 850 te Tours bewerkt zijn. In vele codices, die het comma hebben, is de lezing verschillend; terwijl het in de meeste HH.SS. van lateren datum schijnt opgenomen te zijn ten gevolge van een pseudo-hiëronymiaansche Voorrede op de Katholieke Brieven (Cornely. *Introd.*

III, blz. 671). Ook is het opmerkelijk, dat noch Hilarius van Poitiers, die in zijn werk *De Trinitate* alle schriftuurteksten heeft bijeengebracht, welke de katholieke leer van het dogma der H. Drievuldigheid bewijzen, noch Lucifer van Cagliari en Hosius in hun strijd tegen het Arianisme zich ooit op I Jo. V, 7 beroepen. Ambrosius, Hiëronymus [1]), Leo de Gr. en Gregorius de Gr. spreken er niet van; ook zelfs Ven. Beda niet in zijn uitvoerigen commentaar op I Jo. Ten onrechte beweert men, dat bij Tertullianus, Cyprianus (Facundus van Hermiane) en Augustinus het comma wordt aangehaald. Duidelijk en onmiskenbaar komt deze tekst het eerst voor in Priscillianus' *Liber apologeticus*, een soort verweerschrift, waarin deze ketter voor de in 380 te Saragossa vergaderde bisschoppen zijn geloofsbelijdenis aflegt. Het gedeelte, waar het op àankomt, luidt: » . . . sicut Johannes ait: Tria sunt quae testimonium dicunt in terra: aqua, caro et sanguis; et haec tria in unum sunt. Et tria sunt quae testinionium dicunt in coelo: pater, verbum et spiritus; et haec tria unum sunt in Christo Jesu". Deze tekst, die, in tegenoverstelling van de lezing der Vulgata, de aardsche getuigen vóór de hemelsche plaatst, behelst een der grondgedachten van het Priscillianisme: de volstrekte eenheid Gods in Christus zonder onderscheid van personen (Panchristismus). Orosius schreef van Priscillianus: » . . . patrem, filium et spiritum sanctum hunc esse unum Christum docebat". *(Common.* c. 2; Schepps in *Corpus script. eccl. lat.* XVIII,

1) Onder den titel *Ein neuer Texteszeuge zum Comma Joanneum* schrijft Jos. Denk in de *Theologische Revue*, 1906, k. 59: »Hieronymus, *Tractatus de Psalmo* XCI (*Anecdota maredsolana* III, 3, S 74, 10 ff): »Relatum est mihi, fratres, quia inter se quidam fratres disputando quaesissent, quomodo *Pater et Filius et Spiritus sanctus et tres sunt et unum sunt.* Videtis ex quaestione, quam periculosa sit disputatio: lutum et vas fictile de creatore disputat, et ad rationem suae naturae non potest pervenire, et curiose quaerit scire de mysterio Trinitatis, quod angeli in coelo scire non possunt. Et reliqua". Dürfen wir in der »periculosa disputatio fratrum" nicht den Wellenschlag des Priscillianismus vermuten, der auch an die stillen Klostermauern der bethlehemitische Mönchsgemeinde brandete, dem aber St. Hieronymus mit seiner erschütternden, wenn auch geharnischten Homilie einen festen Damm vorlegen wollte? Wenn ja, dan begrüssen wir in Hieronymus den klassischen Zeugen für die Existenz des *Comma Johanneum* in der Spanischen Bibel des 4 Jahrh."

154). Langzamerhand nu zou deze tekst, die oorspronkelijk een kettersche beteekenis had, in orthodoxen zin verwerkt en van Spanje uit verbreid zijn: »Alle Handschriften ohne Ausnahme, die bis zum 10. Jahrhundert das C. I. enthalten, sind spanischen Ursprungs oder doch von spanischen Bibeltexten beeinflusst" (blz. 46). Künstle noemt Pseudo-Vigilius [1]), het *Speculum* van Pseudo-Augustinus, *De fide catholica adversus Pintam episcopum arianum* van Pseudo-Fulgentius, *Testimonia divinae Scripturae et Patrum* (Isidorus van Sevilla?) enz. enz. Zelfs Cassiodorus *(Complexiones in Joannis epist. ad Parthos)* zou van spaansche HH.SS. geleend hebben. Naar alle waarschijnlijkheid is het Comma Ioan. door Priscillianus zelven in den bijbeltekst ingelascht, en werd het door een zekeren Peregrinus verspreid. Deze Peregrinus bewerkte een gezuiverde editie van Priscillianus' *Canones in epistolas S. Pauli* en te oordeelen naar aanwijzingen in verschillende handschriften, ook andere stukken van den Bijbel. Künstle houdt hem met Schepps, Berger en Fritzsche voor den spaanschen monnik Bachiarius, die in zijn boek *De fide* de verdenking van zich afwerpt, dat hij Priscillianist was.

Het werkje van Künstle is een goede gids voor dengene, die weten wil, op welke gronden de echtheid van het Comma Ioanneum betwist wordt. De bewijzen vóór de authenticiteit dient men elders te zoeken. Nieuwe ontdekkingen heeft de autcur niet gedaan. Reeds in 1887 schreef Martin over Priscillianus in de *Revue des sciences eccl.*: »Il pourrait donc bien être l'auteur responsable de l'interpolation de I Jean V, 7" [2]). En vóór Künstle noemde Berger *(Histoire de la Vulgate*, blz. 28) Peregrinus-Bachiarius reeds »l'éditeur de la Vulgate et le continuateur orthodoxe de Priscillien". Niettemin heeft deze studie haar eigen waarde. Het is een methodisch, nauwkeurig en volledig onderzoek der bescheiden, welke bij

---

[1]) *Pseudo*-Vigilius. Künstle houdt voor zeker, dat Vigilius van Tapsus niet de schrijver is van de XII boeken *De Trinitate*. Het boek moet in Spanje ontstaan zijn.

[2]) Tisschendorf (VII) en Westcott-Hort (*Introduction*, p. 104) noemen Vigilius van Tapsus.

deze kwestie in aanmerking komen. Bij zulk een getuigenverhoor komt de haast overweldigende kracht der bezwaren tegen de echtheid in het volle licht te staan.

Eén vraag — en wie stelt deze niet? — raakt Künstle zelfs niet aan: hoe is het aan te nemen, dat een tekst van zoo zeldzame beteekenis voor het verhevendste geheim der katholieke geloofsleer, zonder verzet van het kerkelijk gezag of ten minste ongemerkt, de Heilige Schrift kon binnensluipen?

Misschien zal de een of andere lezer ook de moeielijkheid maken: hoe kan een katholiek de echtheid van het Comma Ioanneum betwijfelen of verwerpen, nadat de Congregatie der Inquisitie [1]) op de vraag: »Utrum tuto negari aut saltem in dubium vocari possit?" ontkennend geantwoord heeft? De meening nu, die de authenticiteit verwerpt, schijnt met deze beslissing inderdaad niet in tegenspraak te zijn. Het antwoord der Inquisitie beteekent alleen: »Der vers I Jo. V, 7 enthält einen dogmatisch beweiskräftigen Beleg für den trinitarischen Gottesgedanken in Sinne des Evangelisten Johannes" (S. 56). De bedoeling van het decreet is dus niet het Comma Ioan. voor een autografischen tekst van den H. Joannes te verklaren, doch alleen de dogmatische bewijskracht er van te waarborgen. En deze bewijskracht ontleent het vers aan het gezag der Kerk, die het eeuwenlang gebruikt heeft. »Der vielhundertjährige Besitzstand dieses Textes in

---

1) Feria IV, die 13 Jan. 1897.

In Congregatione generali S. R. et U. Inquisitionis habita coram Emis ac Rmis DD. Cardinalibus contra haereticam pravitatem Generalibus Inquisitoribus, proposito dubio:

»*Utrum tuto negari aut saltem in dubium revocari possit, esse authenticum textum S. Joannis, in epistola prima, cap. 5, vers. 7, quod sic se habet: »Quoniam tres sunt, qui testimonium dant in coelo, Pater, Verbum et Spiritus sanctus, et hi tres unum sunt*".

Omnibus diligentissimo examine perpensis, praehabitoque DD. Consultorum voto, iidem Emi Cardinales respondendum mandarunt: NEGATIVE.

Feria vero VI, die 15 ejusdem mensis et anni, in solita audientia r. p. d. Adsessori S. O. impertita, facta de supra scriptis accurata relatione SSmo D. N. Leoni PP. XIII, Sanctitas Sua resolutionem Emorum patrum adprobavit et confirmavit.

J. Can. Mancini, S. R. et U. l. Not.

der Vulgata — zegt Chr. Pesch — und die daraus hervorgebende Verwendung desselben in Liturgie, theologischen Lehrbüchern, Predigten usw. verleihen den Worten dogmatische Beweiskraft, ganz abgesehen davon, ob der H. Johannes sie geschrieben hat oder nicht" [1]). Künstle's interpretatie van het decreet, welke ook de verklaring is van de beste theologen, die na 1897 geschreven hebben, wordt bevestigd door een brief van kardinaal Vaughan aan Wilfrid Ward, waarin o.m. deze regelen voorkomen: »I have ascertained from an excellent source, that the decree of the Holy Office on the passage of the »Three Witnesses", which you refer to, is not intended to close the discussion on the authenticity of that text. The field of Biblical criticism is not touched by this decree". De *Revue biblique* (1839, blz. 149) staat voor de echtheid dezer regelen in.

p. B. D. VAN BREDA, O. P.

[1]) *Theologische Zeitfragen* (76. Ergänzungsheft zu den *Stimmen aus Maria-Laach*) 1900, S. 57.

NIEUWE UITGAVEN.

Tractatus de vera religione quem in usum auditorum suorum concinnavit G. VAN NOORT, *S. Theol. in Seminario Warmundano professor.* Editio altera recognita et aucta. — Amstelodami apud C. L. van Langenhuysen, 1907. Pretium: *f* 1.75

Deze nieuwe uitgave zal velen welkom zijn. Toen de hooggeleerde heer van Noort voor zes jaren zijn *Traktaat over den waren godsdienst* uitgaf, hebben wij het boek met ingenomenheid aangekondigd in dit maandschrift. Nu mogen wij van het werk naar waarheid getuigen, dat het innerlijk en uiterlijk nog meer dan vroeger warme aanbeveling verdient.

Het oude is op vele plaatsen belangrijk bijgewerkt en de voorstelling, naar het ons voorkomt, meermalen nauwkeuriger en nog scherper geworden. De geachte schrijver heeft, zooals aan iedereen bij het bestudeeren spoedig blijken zal, de nieuwere bronnen en gegevens voor zijn degelijke verhandeling niet verwaarloosd, en met wijs oordeel is het nieuwe materiaal uitgekozen. De *Conspectus historicus theologiae systematicae* moge hoofdzakelijk praktische waarde hebben, daar zijn veel andere uitbreidingen, kleinere en grootere, die den inhoud van het boek zakelijk verrijken. Als voorbeelden noemen wij de juistere uiteenzetting der stelling: *rejicienda est theoria progressismi religiosi* (16—19); de aktueele epiloog over *de immanentie-methode* (81—85); de naar strengere methode bewerkte paragraaf over *de messiaansche profetieën*(196—230).

Bijzonder trok Appendix II (236—246) onze aandacht. Hier geeft de geleerde schrijver ons zijn beschouwingen over Christus' leer aangaande de παρουσία of glorierijke komst in

het algemeen Oordeel. Hij onderzoekt daarbij, hoe de duisterheid het best te verklaren is, die 's Heeren uitspraken over die groote komst omhult. Drie gissingen, door Prof. van Noort den lezer in overweging gegeven, worden elk met redenen gewikt en gewogen. Wij zullen niet zeggen, dat één dier hypothesen of *conjecturae* ons een geheel bevredigende oplossing brengt. Dit mocht niemand in dit moeilijk vraagstuk verwachten. Het is reeds veel, dat het vraagstuk klaar werd gesteld en in zijn hoofdmomenten duidelijk ontvouwd, terwijl het vóor en tégen naar de voornaamste zijden kort en bondig werd toegelicht.

Een klein bezwaar zouden wij hier willen uitspreken, en wel van technischen aard. Denkbeelden, die bij den innerlijken gedachtengang van den tekst schijnen te behooren, worden in het hier aangekondigd traktaat somtijds naar den voet verplaatst, b. v. blz. XVII, 2; 11,2. Doch dit is bijkomstig en over de architektuur van een boek beslist gedeeltelijk smaak. Wat de groote lijnen betreft, behoort Prof. van Noort zeker tot de wijze bouwmeesters.

Drukfouten, die den zin storen, hebben wij zoo goed als niet gevonden. Bl. 9, noot 1 wordt echter tweemaal verwezen naar een plaats der theologische *Summa* I. II; dit moet zijn II. II. De Index analyticus heeft Sect. II, cap. III *sed*, voor *seu*, van de eerste uitgave overgenomen.

De firma C. L. van Langenhuysen heeft voor een goed uiterlijk gezorgd. Wat het innerlijk betreft, brengen wij niet alleen aan den geëerden schrijver onze hulde, maar wij spreken ook van harte den wensch uit, dat zijn degelijk, helder en bondig werk zeer vele lezers vinde, ook buiten seminaries of kloosters, en bij lieden, die leven midden in de vaak zoo verwarde en verwarrende wereld.

Amsterdam. p. J. V. DE GROOT,
Ord. Praed.

J. TH. BEIJSENS. *Theodicee of Natuurlijke Godsleer.* — Eerste Deel: *Gods bestaan. Theorieën. Godsbewijzen.* — Amsterdam, C. L. van Langenhuysen.

Het verschijnen van deze *Theodicee* zal ongetwijfeld door menigeen met vreugde begroet zijn. Ziedaar dan eindelijk een werk, dat in onze moedertaal de traditioneele godsbewijzen niet maar in het kort en populair uiteenzet, doch dat een breed wijsgeerig vertoog levert omtrent de vraag, die beslissend is voor een ieders levensbeschouwing, de vraag naar het bestaan van God; een werk, dat helder aantoont, hoe onze godsovertuiging in de uitspraken der rede haren vasten grondslag vindt en hoe ijdel alle pogingen zijn om dien grondslag te doen wankelen. Zij vooral, voor wie de Latijnsche verhandelingen onzer scholastieken als gesloten boeken zijn, zij zullen Prof. Beijsens dankbaar wezen voor het werk, dat hij heeft verricht, en zij zullen zich er van kunnen overtuigen, dat de scholastieke wijsbegeerte, geheel van onzen tijd, nog altoos daar staat in jeugdig vitale kracht, en met onweerstaanbare logica het goed recht weet te handhaven onzer overtuiging omtrent het bestaan van een souvereinen God. Een werk zoo gewichtig en belangrijk om de stof, die het behandelt, en van een zoo bekwamen en gezagvollen meester afkomstig, is eene nadere beschouwing overwaardig. Wij zullen daarom trachten een analyse te geven van zijn rijken en degelijken inhoud, een analyse, die, naar wij hopen, tot nadere kennismaking zal aansporen, en die tevens gelegenheid zal bieden hier of daar ons een kleine opmerking te veroorloven.

Nadat de schrijver in de inleiding (nr. 1—5) heeft uiteengezet, dat het hier de vraag geldt naar de objectieve realiteit van het begrip, dat ons spreekt van een onveranderlijk, volstrekt noodzakelijk *zijn*, waaraan wij den naam van God geven, splitst hij dit eerste deel zijner *Theodicee* in twee afdeelingen; de eerste afdeeling bespreekt de kenbaarheid van Gods bestaan en baant den weg tot de tweede, die de godsbewijzen behandelt.

De eerste afdeeling (nr. 6—34) bevat twee hoofdstukken. Het eerste (nr. 6—10) handelt over het *anti-theïsme*, het tweede (nr. 11—34) over het *theïsme*. Bij de behandeling van het anti-theïsme, dat het bestaan of tenminste de bewijsbaarheid van het bestaan Gods loochent, wordt op de eerste plaats uiteengezet en weerlegd het *agnosticisme* (nr. 7—8), dat als uitvloeisel van het positivisme de bewijsbaarheid ontkent van al datgene, wat het phenomenale overschrijdt, zoodat het de wetenschappelijke godskennis als onbestaanbaar beschouwt. Vervolgens wordt het *monisme* behandeld in de verschillende vormen, waarin het beleden wordt: het *transscendenteel monisme* (nr. 9), dat een algemeenen wereldgrond huldigt, hetzij mechanistisch, idealistisch of pantheïstisch, en het *atheïstisch monisme*, (nr. 10), welks aanhangers aan iederen volstrekten wereldgrond het bestaan ontzeggen, en slechts een zich-zelf-genoegzaam complex van louter materieele of ook psycho-physische phenomenen als bestaande aanvaardt. Hier komt dan ook de vraag ter sprake of en in hoever er overtuigde atheïsten zijn.

Onder den naam van theïsme worden alle systemen samengevat, die het bestaan van een persoonlijken God als bewijsbaar aannemen. Het eerste artikel (nr. 12—15) spreekt over die, welke het bestaan Gods aanvaarden op louter subjectieve gronden, n.l. het *moraal-dogmatisme* van Kant (nr. 12), het *gemoedsdogmatisme* van voluntaristen en neo-critici (nr. 13), het *sociaal-dogmatisme* van Balfour en Brunetière, het *sentimentalisme* van Jacobi, de *immanentieleer* of *levensdaadsphilosophie* van Blondel, Tyrrell, Fonsegrive en anderen (nr. 14), en eindelijk de *empiristisch-evolutionistische geloofsphilosophie* van Spencer (nr. 15). — Het tweede artikel (nr. 16—19) bespreekt het *fideïsme*, hier verstaan als geloofstheorieën steunend op gezag: het *traditionalisme* (nr. 16), de *common-sense-philosophie* der Schotsche school (nr. 17—18), waarbij zich aansluit de leer van de Lamennais (nr. 19). — Het derde artikel (nr. 20—20) handelt over de intuïtie-theorieën der *ontologisten* (nr. 20—21) en het *metalogisch* godsbewijs van Gratry en Günther (nr. 22). — Het vierde artikel (nr. 23—28) begint de behandeling der discursieve godsbewijzen en

wel vooreerst het *aprioristische*, gewoonlijk aan den H. Anselmus toegeschreven (nr. 26) en in verschillende vormen voorgedragen door Descartes en Leibnitz en nog in onze dagen door Lepidi en de Munnynck (nr. 23—27), en ten slotte het *idealogisch godsbewijs* van den H. Augustinus (nr. 28). — In het vijfde en laatste artikel (nr. 29—34) van dit tweede hoofdstuk bespreekt de schrijver de discursieve godskennis *a posteriori*, de beginselen, die hier ten grondslag liggen (nr. 31), de principiëele moeielijkheden, die reeds van den aanvang af tegen dusdanige bewijsvoering kunnen worden ingebracht (nr. 32) en in het bijzonder de opwerpingen van Kant tegen de traditioneele godsbewijzen (nr. 33 en 34).

Zoo wordt in deze eerste afdeeling het terrein voorbereid voor de eenig gangbare bewijzen voor het bestaan van God. Uit het korte overzicht, dat wij gaven, blijkt, hoe groot de belezenheid is van den schrijver, en hoe breed hij zijne taak heeft opgevat. Meestal met de eigen woorden hunner voormannen worden al die theorieën uiteengezet, zij worden aan een scherpe critiek onderworpen en met onverbiddelijke logica onttakeld en vernietigd. In het bijzonder wenschen wij ook nog de aandacht te vestigen op de bespreking der vraag omtrent het bestaan van overtuigde atheïsten en het antwoord, dat de geleerde schrijver daarop geeft, een antwoord, hetwelk uitmunt door redelijkheid en bezadigdheid.

Eene opmerking omtrent de behandeling van het idealogisch godsbewijs zij ons veroorloofd. Terecht wordt het m. i. door den schrijver verworpen. Het was echter hier wel de plaats geweest dit bewijs, dat onder de nieuwere scholastieken zooveel aanhangers telt, in zijn geheelen omvang, gelijk het feitelijk bij hen gevonden wordt, uiteen te zetten. Het idealogisch bewijs tracht uit de mogelijkheid »der dingen-op-zich", uit het karakter der ideëele waarheden, uit haar noodzakelijkheid en eeuwigheid, uit de dwingende kracht, die zij op het verstand en op de werkelijkheid uitoefenen, het bestaan aan te toonen eener causa prima exemplaris, welke de ratio sufficiens der ideëele orde is. De bestrijding, door den schrijver gegeven, richt zich niet tegen het argument

in zijn geheelen omvang, en schijnt mij overigens ook niet afdoende. »Die mogelijkheidskennis — zegt hij — berust volledig op onze ervaring omtrent de werkelijke dingen en op hetgeen uit die gegevens naar analogie kan worden afgeleid, terwijl alle opgenoemde eigenschappen der realiteit of mogelijkheid in het abstracte karakter onzer begrippen voldoende verklaring vinden" (blz. 77). Hierop meenen wij te moeten aanmerken, dat het eerste deel van dit antwoord slechts bewijst, dat de ideëele orde ons niet ingeboren is, iets wat de voorstanders van dit argument wel niet zullen beweren, en waarop hun argument ook niet steunt. Het abstracte karakter vervolgens der begrippen geeft niet de eigenlijke en positieve verklaring van de eigenschappen der ideëele waarheden. De abstractie doet die eigenschappen aan het licht komen, maar maakt ze niet, is er niet de positieve grond van. De ware en volledige weerlegging van het idealogisch godsbewijs, gelijk wij het bij den H. Augustinus en de nieuwere scholastieken vinden, is: dat de noodzakelijkheid der ideëele waarheden slechts is een necessitas *consequens*, die — abstractie gemaakt van onze kennis omtrent Gods bestaan — haar genoegzamen grond vindt in de termen zelf, die, met elkander vergeleken, noodzakelijk altijd dezelfde betrekkingen van compatibiliteit of incompatibiliteit zullen vertoonen, en ons verstand dus ook altijd zullen noodzaken ze in het oordeel te verbinden of te scheiden. Hare eeuwigheid is absoluut genomen slechts *negatief*, d. w. z. de abstracte begrippen hangen in hun overeenkomst of niet-overeenkomst niet af van plaats of tijd, en alleen *hypothetisch positief*, d.i. indien zij ook van eeuwigheid door een verstand zouden gedacht worden, zouden zij ook van eeuwigheid als overeenstemmend worden erkend. Dit voor oogen gehouden, valt het niet moeielijk ook de overige eigenschappen der ideëele orde te verklaren, ook zonder het bestaan van een God aan te nemen.

In de tweede afdeeling (nr. 35—110) behandelt de schrijver de godsbewijzen a posteriori. Na een algemeen overzicht en de indeeling der bewijzen gegeven te hebben (nr. 35), zet hij

uiteen, hoe de vulgaire godskennis ontstaat en in wezen niet verschilt van de systematisch wetenschappelijk verkregene (nr. 36). Dan verdeelt hij deze afdeeling in drie hoofdstukken. Het eerste (nr. 37—58) behandelt de *metaphysieke* godsbewijzen, het tweede (nr. 59—92) de *physico-theologische* bewijzen, het derde (nr. 93—110) de *ethico-theologische* bewijzen.

In het eerste artikel (nr. 37—44) van het eerste hoofdstuk stelt de schrijver het *oorzakelijkheidsbewijs* op, dat uit het worden der dingen, ons in de ervaring gegeven, concludeert tot het bestaan van een eerste, onafhankelijke oorzaak. De schrijver geeft hier, evenals bij de volgende argumenten, den syllogistischen gang aan zijn betoog, dat krachtig en helder is opgezet. Zeer juist was het gezien om geheel deze redeneering los te maken van de vraag naar de mogelijkheid of onmogelijkheid eener oneindige reeks van oorzaken. Die onmogelijkheid toch is niet voldingend te bewijzen en is ook geen noodige grondslag ter redeneering (nr. 38). Om de klemmende bewijskracht van zijn argument in hare volheid te doen zien, laat de schrijver nu een kritische rechtvaardiging volgen, waarin hij aantoont, hoe zijne redeneering aan alle strenge eischen der logica voldoet (nr. 39—41) en waarlijk als demonstratie mag gelden (nr. 41), terwijl er ook van criteriologisch standpunt niets tegen in valt te brengen (nr. 42). Ten slotte gaat hij over tot de analyse van het begrip: onafhankelijke oorzaak, en toont aan, dat zoodanige oorzaak is een noodzakelijk wezen, dat door zijn wezen bestaat, en gevolgelijk het volstrekte *zijn*, m. a. w. God is (nr. 43—44).

Het tweede artikel (nr. 45—51) behandelt het *cinesiologisch* of *veranderingsbewijs* en leidt uit de physische en psychische veranderingen door ons waargenomen, het bestaan af van een niet-veranderlijke werkelijkheid (nr. 46). Een logisch-critische toelichting toont de onaantastbaarheid dezer redeneering (nr. 47), en de schrijver besluit met een weerlegging der monistische opvatting van die eerste bron aller veranderingen. Deze kan niet aan de wereld immanent zijn, dit toch strijdt met hare onveranderlijkheid, maar zij moet qualitatief buiten haar liggen (nr. 48—51).

Gelijk overal elders, waar prof. B. met de niet-scholastieken in debat treedt, komt ook in dit laatste gedeelte zijner bewijsvoering zijn groote kennis van de positie en tactiek der tegenstanders in een allergunstigst licht, en zien wij, hoe hij de kunst verstaat de nieuw gesmede wapens der moderne theorieën met de oude der scholastiek te pareeren. In nr. 47 bespreekt de schrijver de voor de hand liggende moeielijkheid tegen den eersten minor zijner argumentatie: niet alles wat verandert, vindt den grond dier verandering in een andere geëvenredigde werkelijkheid, want de levende wezens bewegen zich zelve. Het schijnt mij toe, dat de schrijver bij de weerlegging dezer objectie, waar hij spreekt over de bewegingen van verstand en wil, meer in den geest der objectie en ook meer doeltreffend, had moeten wijzen niet op den grond, die oorzaak is van de specificatie dier akten, gelijk hij toch feitelijk slechts doet, maar op den grond van hun in-werking-treden (exercitium). Dan was de moeielijkheid werkelijk weerlegd geweest en had zelfs kunnen dienen om als *psychologisch* argument, het bestaan der niet-veranderlijke werkelijkheid nog meer te bevestigen. Nog een andere bemerking meen ik te moeten maken. Streng genomen, voert de argumentatie van den schrijver slechts tot een niet-veranderde, en niet onmiddellijk tot een niet-veranderlijke buitenwereldsche werkelijkheid, tenminste niet tot een krachtens haar *natuur* onveranderlijke werkelijkheid, al is zij dan misschien onveranderlijk bij gebrek aan een geëvenredigde veranderende werkelijkheid buiten haar. Toch moet dat juist bewezen worden, wil het argument een godsbewijs zijn. Een verdere ontwikkeling ware dus zeker wenschelijk geweest.

Het derde artikel (nr. 52—55) geeft het *henologisch* of *eindigheidsbewijs*. De beperkte volmaaktheid der wereldsche dingen vordert als genoegzamen grond een onbeperkte volmaaktheid, die ook een absoluut onbeperkte, oneindige volmaaktheid moet zijn (nr. 53). In nr. 54 toont de schrijver de theïstische waarde van zijn argument, en behandelt de opwerping van Kant, als zou dit bewijs slechts voeren tot het bestaan van een wezen, dat alle volmaaktheid, die wij in deze wereld zien, maar niet

dat *de* volmaaktheid in volstrekten zin bezit, eene opwerping, die de schrijver voor gegrond verklaart en die door het hier gewoonlijk gegeven antwoord »dat de verschillende realiteitsvormen culmineeren in het volkomen-*zijn*" (blz. 152) niet ontzenuwd wordt. Mij dunkt, dat prof. Beijsens Kant te veel eer aandoet, en dat het gewoonlijk op deze objectie gegeven antwoord toch werkelijk doorslaat. Zeker, het is waar, wat de schrijver zegt, de volmaaktheid der wereldsche dingen heeft slechts eene analogie met de volmaaktheid van het absolute *zijn*, maar dat analogische ligt juist en alleen daarin, dat het wereldsche *zijn* beperkt is en potentialiteit insluit, terwijl het absolute *zijn* onbeperkt is en zuivere akt. Eischt dus de beperkte volmaaktheid een onbeperkte als haar genoegzamen grond, dan beteekent dit, dat zij eischt het bestaan eener volmaaktheid, het bestaan van een *zijn*, waarmede het slechts analogisch overeenkomst heeft en dat het volstrekt onbeperkte *zijn* is. De volmaaktheid der wereldsche dingen is essentieel beperkt, en kan dus uitteraard nooit onbeperkt zijn, een oneindig *menschelijke* volmaaktheid b. v. is contradictio in terminis; iedere onbeperkte volmaaktheid is dus noodzakelijk *volstrekt* onbeperkt en heeft krachtens die volstrekte onbeperktheid met de beperkte volmaaktheid slechts analoge overeenkomst.

Bij de uiteenzetting van dit derde godsbewijs stelt de schrijver een princiep op, dat hij ook bij het eerste godsbewijs aanwendde (blz. 128), n.l. »geen enkele volmaaktheid bezit uit zich zelve deze of die bepaling of beperking harer realiteit" (blz. 149), waarop hij dan in dezer voege doorredeneert: »De grond der werkelijke realiteitsbepaling ligt dus in een beperkende oorzaak buiten de realiteit als zoodanig om.... Die bepalende realiteitsgrond nu kan, òf in den beperkten invloed van een werkende oorzaak, òf wel in de beperkte potentialiteit, aanleg of vatbaarheid der gegeven materie aanwezig zijn". Op dit laatste, dat verband houdt met de leer des schrijvers in zijne ontologie (nr. 28—31) en waarin hij afwijkt van de leer der streng thomistische school, wensch ik een kleine kantteekening te maken. Is de volmaaktheid uit zich onbe-

perkt, dan kan haar beperking nooit uitsluitend aan de werkende oorzaak worden toegeschreven, maar wordt daartoe altijd — en wel als eenige onmiddellijke grond — vereischt: de beperkende subjectieve potentie, waarin zij wordt ontvangen. Immers de werkende oorzaak kan geen blijvende intrinsieke eigenschappen aan haar product schenken, ook geen negatieve, dan door dat product zelve de onmiddellijke bron en reden dier eigenschappen te doen zijn. Spruit dus in eene zaak de beperktheid harer volmaaktheid niet voort uit die volmaaktheid zelve, gelijk prof. B. toegeeft, dan moet in die zaak noodzakelijk behalve het volmakend princiep, dat bron is harer volmaaktheid, ook een beperkend princiep liggen, dat haar volmaaktheid begrenst. Daarenboven, als de werkende oorzaak de onmiddellijke en laatste grond kan zijn van de beperktheid van haar product, hoe dan te verklaren, dat God ofschoon Hij almachtig is en vrij te werken, zooals Hij verkiest, toch onmogelijk een oneindig creatuur kan scheppen? De bewijzen hiervoor ex absurdis bevestigen maar verklaren deze waarheid niet. De eenige verklaring is deze, dat het *gemaakt worden* zelve in zich sluit en vooronderstelt: distinctie tusschen het *zijn* zelve, en *dat*, wat het zijn ontvangt, en dus noodzakelijk medebrengt: samengesteld zijn uit een volmakend en een beperkend princiep. Dit samengesteld zijn is dus datgene, wat uit het begrensd zijn onmiddellijk kan besloten worden, en eerst hieruit volgt de oorzakelijke afhankelijkheid. Dat de H. Thomas uit de beperktheid der dingen terstond kan besluiten tot hunne oorzakelijke afhankelijkheid, is, omdat hij aan zijne redeneering een anderen gang geeft. Hij redeneert hier niet uit het princiep: de volmaaktheid is uit zich onbeperkt, maar uit deze waarheid: iedere zaak bezit onbeperkt datgene, wat zij bezit uit zich zelve.

In het vierde artikel (nr. 56—58) zet de schrijver het *alloiologisch* of *voorwaardelijkheidsbewijs* op. Hij begint (nr. 56) met op voortreffelijke wijze tegen de monisten de voorwaardelijkheid der wereldsche dingen aan te toonen, en bewijst dan (nr. 57) in een helder syllogisme, dat al dat voorwaardelijke dwingend een volstrekt noodzakelijk wezen als eenig moge-

lijken grond van zijn werkelijkheid eischt. En hiermede is de behandeling der metaphysieke godsbewijzen voltooid.

Het tweede hoofdstuk (nr. 59—92) behandelt de *physico-theologische* bewijzen, en wel vooreerst in twee artikels het *teleologisch godsbewijs*.

Het eerste artikel (nr. 59—76) is gewijd aan de opstelling en uitwerking van dit bewijs. Het vindt een zeer breede behandeling en wordt in al zijne onderdeelen beschouwd. En terecht. Men kan zeggen, dat de teleologie de twistappel is tusschen geloovige en ongeloovige philosophen; teleologie en anti-teleologie zijn als het wachtwoord in de twee vijandige kampen, en men behoeft slechts de philosophische literatuur der laatste jaren na te gaan om te zien, welk een gewicht van beide zijden aan deze vraag wordt gehecht. Niet van God uitgaande, zoo begint de schrijver (nr. 59), maar tot God opklimmend moet de teleologie worden aangetoond; dan zet hij het begrip van *doel* uiteen (nr. 60), toont in korte trekken de bestaande wereldorde (nr. 61), wijst alle overdrijving en met name de anthropocentrische teleologie, hier geheel misplaatst, van de hand (nr. 62), en formuleert dan disjunctief-hypothetisch het teleologisch godsbewijs: de wereldorde laat zich slechts redelijk verklaren door de aanname van een buitenwereldsche oneindige wijsheid (nr. 63). De verdere toelichting van dit bewijs vangt de schrijver aan met een uiteenzetting van den grond der wereldorde uit physisch, natuurphilosophisch en natuurtheologisch standpunt (nr. 64), en weerlegt dan de vooroordeelen der anti-teleologen: de teleologie verwijt de anti-teleologie geen tekort van werkende, maar eischt behalve deze ook een leidende oorzaak (nr. 65). Dan toont hij de onge. noegzaamheid aan der mechanische natuurverklaring met haar ijdel verklaringspogen door natuurwetten en toeval en deszelfs kansspel in den eindeloozen tijd (nr. 66—67) en geeft de redenen aan der verspreiding van het mechanisme (nr. 68). Vervolgens worden alle andere verklaringsproeven van uitsluitend *immanente-teleologie* (nr. 69), *absoluut determinisme*

(nr. 70), *monistisch immanente teleologie* met haar *zoömorphisme* (nr. 71) en het *evolutionisme* (nr. 72) als onvoldoende verworpen. Eindelijk wordt aangetoond, hoe die ordenende oorzaak een bewusthandelende, een onafhankelijke, oneindig wijze moet zijn (nr. 73), die niet alleen wereldordenaar, maar ook schepper der wereld is (nr. 74), die deze wereldorde niet had kunnen tot stand brengen, indien hare kennis niet alwetendheid geweest was (nr. 75). Ten slotte bespreekt hij de voorstelling van het teleologisch bewijs als analogische conclusie, die wel waarschijnlijkheid maar geen zekerheid geeft, (nr. 76).

Duidelijk komt in geheel deze verhandeling het talent van den schrijver in het licht, en het teleologisch bewijs, gelijk prof. Beijsens het ons hier geeft, is in zijn geheel genomen doorslaand en overtuigend, en steekt gunstig af bij de bewijsvoeringen, die men elders soms aantreft. Een enkele opmerking wenschen wij te maken. De kansberekening van het spel des toevals in den eindeloozen tijd is niet geheel onaantastbaar en aan menige moeielijkheid onderhevig [1]). Bij de behandeling van het toeval (nr. 66), hoe voortreffelijk deze ook is, schijnt mij toch den mechanisten niet voor goed het zwijgen opgelegd. Altijd toch blijft hun nog over te antwoorden in denzelfden zin als de schrijver de deterministen laat doen (nr. 70), dat nl. het toevallig samentreffen der causaliteitslijnen veroorzaakt wordt door de in die lijnen telkens hooger liggende werkende oorzaken., die toevallig in deze richting de werkingswijze en zoo ook het onderling samentreffen der beneden haar liggende oorzaken bepaalden, zoodat die samenwerking altijd is en blijft de vrucht van het toeval en accidenteel aan alle werkende oorzaken. Hier echter biedt zich de gelegenheid aan voor een definitief antwoord, dat niet alleen het laatste woord is bij de refutatie van het toeval, maar dat ook tevens geheel de thesis rechtstreeks en positief bewijst. Weliswaar ligt dit antwoord in de geheele verhandeling van het teleologisch bewijs gegeven,

---

[1]) Vgl. Dr. Isenkrahe: *Natur und Offenbarung* (1906, S. 257 vv.)

maar slechts gedeeltelijk en verspreid, zoodat de kracht ervan niet geheel tot zijn recht komt. Als de voorafgaande werkende oorzaken slechts de toevallige determinanten zijn voor de werkingswijze en dus ook voor het samentreffen der volgende werkende oorzaken, dan geven ook zij geen laatsten genoegzamen grond van dat samentreffen. Maar zoo moet men ten slotte noodzakelijk komen tot een werkende oorzaak, wier werkingswijze niet toevallig is, maar die in zich zelve de laatste genoegzame reden harer bepaalde werking vindt, en dus òf wel zich zelf determineerde, iets wat slechts een met intelligentie werkende oorzaak vermag, òf wel in haar natuur den laatsten genoegzamen grond vindt, waarom zij tot een bepaalde werking gedetermineerd is. Deze laatste moet dan ook haar werkelijke natuur uit en door zich bezitten, anders was de laatste grond harer bepaaldheid niet in haar zelve, maar in hem, die haar natuur verwerkelijkte. En zoo is het toeval ten slotte volstrekt uitgesloten en zijn wij gedwongen òf het bestaan van een uit zich werkelijk wezen m. a. w. van God, òf ten minste het bestaan van eene met intelligentie werkende oorzaak te erkennen, die met bewustheid hare eigene werkzaamheid en die van al de andere van haar afhangende werkende oorzaken bepaalde. Deze redeneering, die den H. Thomas niet vreemd is (I. II, Q. I, art. 2) en die zoo schoon is uitgewerkt door P. de Régnon S. J. in zijn voortreffelijk werk: *La métaphysique des causes* laat zich op iedere werkende oorzaak toepassen, hetzij die oorzaak een ordelijk en doelmatig, hetzij zij een, in ons oog althans, wanordelijk en ondoelmatig gevolg voortbrenge. Zij stelt ons in staat niet slechts om het toeval als verklaringsprinciep der wereldorde af te weren, maar ook om het teleologisch bewijs rechtstreeks en categorisch op te stellen, en een vast onwrikbaar betoog te leveren, dat reeds a priori het toeval uitsluit, en alle moeielijkheid uit schijnbare doelloosheid en wanordelijkheid in de wereld den weg afsnijdt. Niet de orde als dusdanig, die slechts een analogiebesluit kan leveren, dat alleen de waarde heeft van een gelukkige hypothese, noch ook de meerdere of mindere volmaaktheid dier orde is dan het uit-

gangspunt der redeneering, maar die orde als *bepaald* gevolg eener op *bepaalde* wijze werkende oorzaak, waaruit wij volgens boven vermelde redeneering besluiten, dat die bepaaldheid ten minste in laatste instantie aan een met intelligentie werkende oorzaak is toe te schrijven. De schoonheid en volmaaktheid der wereldorde kan dan verder dienen om de grootheid en verhevenheid dier intelligentie aan te toonen. Het schijnt ons toe, dat deze redeneertrant veel voor heeft op de gewoonlijk gevolgde.

Het tweede artikel (nr. 77—87) draagt tot opschrift: *anti-teleologie*; het toont de ware opvatting der teleologie en bespreekt de moeielijkheden, die haar worden voorgeworpen. Teleologie is geen optimisme (nr. 78) en de gebreken der bestaande wereldorde worden volmondig erkend (nr. 79). Slechts wanneer men zich op een verkeerd standpunt plaatst, zijn die gebreken waarlijk moeielijkheden (nr. 80), en zeer goed is de wereldonvolmaaktheid te rijmen met de oneindige wijsheid van den wereldordenaar (nr. 82). De moeielijkheden uit positieve dysteleologie in de wereld (nr. 83) bewijzen, goed beschouwd, slechts de reeds erkende onvolmaaktheid der wereldorde, en zelfs vermogen wij in vele gevallen ook daar een teleologisch element aan te wijzen (nr. 84—87).

In het derde artikel (nr. 88—92) behandelt de schrijver op de eerste plaats het *entropologisch godsbewijs* (nr. 89), hetwelk op zich genomen in zijn waarde afhankelijk is van de bewijskracht der argumenten die tegen den beginloozen tijd worden aangevoerd (nr. 90), dat echter door toepassing van het oorzakelijkheidsbeginsel demonstratieve kracht verkrijgt (nr. 91). Vervolgens wordt het *biologisch godsbewijs* besproken, hetwelk voor het leven, dat gelijk de geologie leert, op deze aarde een begin had, eene oorzaak eischt, en wel een buitenwereldsche, wijl uit de doode stof, gelijk a priori vaststaat, het leven niet kon ontspruiten (nr. 92). Wat de proeven van Pasteur — het bewijs a posteriori voor deze laatste stelling — aangaat, zegt de schrijver: »Omtrent den oorsprong des levens in andere omstandigheden, zooals er vroeger misschien bestonden, kunnen zij ons uiteraard niets zeggen" (blz. 278), zoodat dit bewijs

alleen die stelling niet volstrekt zeker maakt. Zou men op dezelfde wijze het uitgangspunt van den schrijver niet onzeker kunnen maken: »Volgens alle kosmogonieën zonder uitzondering heeft de aarde een tijd gekend, waarin het leven daarop onbestaanbaar was"? (blz. 277).

Het derde hoofdstuk (nr. 93—110) behandelt de *ethico-theologische* bewijzen, en wel op de eerste plaats in het eerste artikel (nr. 93—97) het *eudaimonologisch godsbewijs*. De mensch streeft natuurlijkerwijze naar een volstrekt goed. Welnu, zoo redeneert men gewoonlijk, een natuurstreving kan niet bedriegelijk en ijdel zijn, dus bestaat ook dat volstrekte goed (nr. 94). Terecht merkt de schrijver op, dat de actualiteit van het object dier natuurstreving hier niet dan door een petitio principii bewezen wordt (nr. 95). Echter heeft dit argument waarde als gemoedsbewijs, dat de gedachte aan Gods bestaan opwekt, ontvankelijk maakt voor het aannemen der eigenlijke bewijzen, en een zeer waarschijnlijke verklarings-hypothese aangeeft (nr. 96). Door reductie evenwel tot het oorzakelijkheidsbewijs krijgt het demonstratieve kracht (nr. 97).

Het tweede artikel (nr. 98—102) bespreekt het *godsbewijs uit de zedewet* (deontologisch bewijs). Algemeen wordt erkend 's menschen plicht om het goede te doen, het kwade te laten (nr. 98). Daaruit echter besluiten tot het bestaan van een oppermachtigen wetgever is verwarring van het alleen als natuurlijk voegzaam erkende tot het strikt verplichtende (nr. 99). Waarschijnlijkheid echter heeft de hypothese van een oppermachtigen wetgever, wijl de zedelijke orde zoo alleen genoegzame sanctie heeft (nr. 100—101). Maar ook dit argument verkrijgt strikte bewijskracht, wanneer het tot het oorzakelijkheidsbewijs wordt teruggebracht (nr. 102). Het tweede bewijs echter, dat de schrijver hier aanvoert om de oneindige volmaaktheid van dien verplichting opleggenden wil te bewijzen, schijnt mij zeer zwak toe.

Ten slotte wordt in het derde en laatste artikel (nr. 103—110) het *ethnologisch godsbewijs* uiteengezet. Dit bewijs is slechts

een gezagsargument (nr. 103), dat, wil het waarde hebben, een gezag moet inroepen, dat aan de in de criteriologie gestelde eischen moet voldoen (nr. 104), gelijk ook hier inderdaad het geval is (nr. 105). Want de overtuiging aller volkeren omtrent het Godsbestaan is een onloochenbaar feit (nr. 106), en noch door opzettelijk bedrog (nr. 107) noch door dwaling is die overeenstemming te verklaren (nr. 108). Ook zijn de verklaringen van neocriticisten en agnosticisten onvoldoende (nr. 109—110).

Ziedaar dan den rijken inhoud van dit schoone werk. Wanneer men het met aandacht doorleest, zal men zich niet kunnen onttrekken aan de overtuiging, die zich opdringt: hier is een meester aan het woord, die zich zijne stof geheel heeft eigen gemaakt, haar overziet en met scherpen blik doorschouwt; die het valsche van het ware scheidend, met behulp der hoogste metaphysica, volgens de strengste regels der redeneerkunde, den geest de erkenning weet af te dwingen van dat actueel-reëel Wezen, dat oneindig boven deze wereld uitstaande, zich toch aan den redelijken beschouwer dier wereld als haar laatsten en eenig genoegzamen grond openbaart. Prof. Beijsens geeft ons een krachtig pleidooi voor de fondamenteelste aller waarheden, een pleidooi, dat de algemeene eeuwenoude overtuiging van geheel het menschelijk geslacht als onwankelbaar op de objectieve waarheid gegrondvest aantoont.

Moge dit schoone werk door velen gelezen en herlezen worden. Het zal den geloovige in zijn geloof sterken, het zal den niet-geloovige, die het, zonder vooroordeel en met goeden wil bezield, ter hand neemt, onder den zegen Gods de oogen openen voor het licht der waarheid, dat van God afstraalt, en dat Hij uitstortte over de werken Zijner handen.

Wittem. J. C. RATS, C. SS. R.

Handboek der Algemeene Kerkgeschiedenis door P. ALBERS, S. J. Tweede deel. — Nijmegen, L. C. G. Malmberg, 1907.

Het was waarlijk onnoodig, dat de Eerw. schrijver in de voorrede zich wegens het laat verschijnen van dit tweede deel verontschuldigde, want iedereen zal moeten erkennen, dat hier binnen korten tijd een zware arbeid werd volbracht. En op voortreffelijke wijze: duidelijk toch en beknopt, zooals van een handboek gevraagd wordt, ontvangt men een gelei delijk overzicht van de geheele kerkgeschiedenis, van paus Gregorius VII tot paus Pius X. Eenvoudig worden de tijdvakken ingeleid, de tijdsomstandigheden uiteengezet, de feiten verhaald, de personen geteekend. Ook het verband tusschen oorzaak en gevolg wordt opgespoord en aangetoond, de waarde der getuigenissen beproefd en vergeleken, het oordeel onverholen en onpartijdig gevormd en uitgesproken. Dat zulks in dit handboek slechts summarisch kan geschieden, spreekt van zelf; in den regel kan alleen het resultaat worden aangegeven, de gevolgtrekking worden meegedeeld. Vandaar veronderstelt dit handboek groote belezenheid, een juisten blik, een scherp oordeel.

Evenals in het eerste deel volgt P. Albers ook in dit tweede deel de verdeeling van tijdvakken, perioden en hoofdstukken, gelijk Dr. Funck in zijn verdienstelijk *Lehrbuch der Kirchengeschichte* heeft aangegeven, maar veroorlooft zich overigens eene vrije behandeling der stof. Eéne wijziging in het plan, en naar ons voorkomt eene minder gelukkige, bracht hij aan, door de tweede periode van het tweede tijdvak tot dit tweede deel te trekken; daardoor werd de stof voor dit tweede deel te uitgebreid, hetgeen tot ongewenschte inkrimping of oppervlakkigheid moest leiden. Nog meer moest zich dit euvel doen gevoelen, nu het eenmaal vastgesteld is, zooveel mogelijk personen, feiten en kwesties in dit handboek op te nemen. De geachte schrijver schijnt maar zorg te hebben, dat later hier of daar eene merkwaardigheid zal opduiken, die hij niet, ook maar terloops, gesignaleerd heeft. Zooveel eruditie moge benijdenswaardig wezen, maar is zij ook verkieslijk voor den

student? Zou *multum* niet boven *multa* gaan? Misschien blijkt deze vraag door de praktijk ongegrond. Welnu, wij wenschen het van harte.

Of voor de kerkelijke kunst plaats ingeruimd moet worden in een handboek voor de kerkgeschiedenis, daarover loopen de meeningen uiteen. Dr. Knöpfler acht die stof te uitgebreid, dan dat een schema kan volstaan. »Ein solches müszte fast mehr verwirrend als belehrend wirken und würde auszerdem den Umfang des Lehrbuchs nutzlos vergröszern" [1]). Wij gelooven, dat hij gelijk heeft, want die overzichten kunnen uiteraard niet veel meer zijn dan naamlijsten met afwisselende qualificaties. Zij hebben verdiensten, wanneer zij eenmaal het aanzijn geven aan eene katholieke geïllustreerde kunstgeschiedenis en een populaire geïllustreerde verhandeling over de kerkelijke kunst. „Die Kunst Jedermanns Sache", geldt nog niet voor het katholieke Nederland.

Bijval verdient het, dat onder het drukken — de boot lag al onder stoom — nog ijlings het decreet *Lamentabili* en de encycliek *Pascendi dominici gregis mandatum* met betreffende literatuur toegevoegd werden, daardoor is het handboek met recht *up to date*, maar het geschiedde ten koste van het slotwoord, van een algemeen overzicht, dat ongaarne wordt gemist. Na een vrij onbeteekende schets der schismatieke kerken van het Oosten, breekt de schrijver letterlijk af met de pen.

Overal getuigt de behandeling der stof van eene zorgvolle nauwkeurigheid, een onbekrompen oordeel, een oprechten waarheidszin, die aller waardeering verdienen. Dit sluit echter niet uit, dat hier en daar een kleinigheid over 't hoofd is gezien, dat er soms minder scherp is gewikt en gewogen. Bij zoovele duizenden bijzonderheden is dit geen wonder, en bovendien, wie kan iedereen bevredigen? Voor dezen zijn de kleuren te hel, voor genen te flets; sommigen verlangen meer licht, anderen meer schaduw. Vandaar vallen wij er niet over, wanneer soms iets beweerd wordt, wat wij niet zonder

---

[1]) *Lehrbuch der Kirchenges.* 1. Aufl. *Vorwort*, S. VI.

voorbehoud zouden onderschrijven, wanneer soms termen gebruikt worden, die ons te hard of te zwak klinken. Eveneens zijn wij overtuigd, dat de opmerkingen, die in 't belang van het werk worden gemaakt en slechts ondergeschikte punten betreffen, niet euvel zullen worden geduid.

Bij het pausschap van Alexander VI houdt de schrijver geen blad voor den mond, dit is zijn recht; doch wanneer van dien ongelukkigen paus wordt gezegd: »ten einde toe hield hem de duivel der zinnelijkheid geboeid" (blz. 192), waartoe dan bij de schandalen der Borgia's (of Borja's) nog zoo lang stil gestaan? Waarom aan het belangrijk werk van Franz: *Die Messe im deutschen Mittelalter* ergerlijke bijzonderheden ontleend, terwijl daar merkwaardigheden gevonden worden, bijv. over de *Missa sicca*, *Missa triplex* enz. die ook den tijd kenteekenen en niet stuitend zijn voor ons gevoel? (blz. 263). — Wij dringen hier niet op preutschheid aan, maar bij het onderricht slaat een pikant geval terstond in, wordt vergroot en gegeneraliseerd.

Het onderscheid tusschen de pauselijke en de bisschoppeinquisitie, beider oorsprong en ontwikkeling, had duidelijker moeten zijn aangegeven (blz. 85). Menigeen zal ook inlichting wenschen omtrent het ambt van *officialis* (blz. 95) aartspriester en deken, omtrent het wereldlijk en geestelijk bestuur van een bisdom [1]).

Moeilijk kunnen wij overdrijving zien in de leer, dat men een aflaat voor overledenen kan verdienen zonder in staat van genade te zijn (blz. 264); theologanten van naam onderschrijven de gewraakte stelling [2]). — Dat in de XVIIe eeuw hier te lande de ijver somtijds in naijver ontaardde (blz. 370), dit euphemisme zal den trouwen lezer van het *Archief van*

---

1) S. Muller Fz. *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht.* Inleiding, blz. 84.

2) Suarez. Disp. LIII, sect. IV, n. 5. »In lucrante indulgentiam defuncto non requiritur gratiae status". — Soto IV Dist. 45, Q. 2, a. 3. — La Croix, Lib. VIII *De S. Cruciat.* C. III, Dub. 2. — Billuart, *De Indulg.* A. VI. — Tamburini, Gabriel, Richardo enz.

het Aartsbisdom Utrecht en de *Bijdragen van het Bisdom Haarlem* ongetwijfeld doen glimlachen.

Van de buitenlandsche missiën in de XVIIe en XVIIIe eeuw (blz. 428 vv.) wordt ons een verdienstelijk overzicht gegeven. Onbewimpeld worden den Hollanders harde waarheden gezegd, waarover hun nageslacht zich nog heeft te schamen. De hemeltergende wandaad van Koekebakker, het opperhoofd van 't Japansche Comptoir, die den Japanners zijn kanonnen leende, om Simabara, het laatste toevluchtsoord der Christenen, te veroveren, hetgeen aan 35.000 geloofsgenooten het leven kostte; het ergerlijk bedrijf der gewetenlooze Hollandsche kooplieden, die de missionarissen gevangen namen, mishandelden en aan de Japanners ter foltering uitleverden; de vernederende tegenwoordigheid — zoo niet erger — bij de Jesumiceremonie, behooren tot de schandelijkste feiten, welke de *auri sacra fames* in hare geschiedrollen heeft op te teekenen. Wat de vrijbuiters van Jan Pietersz. Koen zich veroorloofden tegen het Christendom in Oost-Indiën, zal eerst nader bekend worden, wanneer het apostolaat der toenmalige religieuse orden genoegzaam zal zijn nagespeurd, en de oude papieren, die wellicht nog in archieven schuilen, aan den dag zullen komen. Voor de eer der Hollandsche vlag en den naam der Compagnie zij gewenscht, dat de duisternis nooit worde verdreven.

De missie in China is een der roemvolste perioden uit de geschiedenis der Sociëteit van Jesus: dit zal iedereen volmondig bekennen; maar bij al die glorie steekt toch wat schril af, hetgeen van hunne medearbeiders getuigd wordt (blz. 432). Wij stellen ons in deze kwestie geen partij, maar merken alleen op, dat zich onder deze medearbeiders mannen bevonden, die China's bodem met hun martelbloed hebben besproeid en door de Kerk de eer der altaren zijn waardig gekeurd.

Hartverheffend zijn de bladzijden, waarin ons na de rampzalige tijden der Fransche Revolutie de wederopluiking van het kerkelijk leven wordt verhaald. Met ingenomenheid zal men lezen, hoe de Kerk zich weder herstelt van de geweldige slagen, hoe zij, ondanks den heftigsten tegenstand, zich verder verbreidt, gesteund vooral door de religieuse orden en con-

gregaties. Maar bevreemden moet het, dat onder deze geestelijke corporaties keurkorpsen worden gemist, die ongetwijfeld krachtig tot de uitbreiding van het Rijk Gods hebben meegestreden. Men zoekt tevergeefs naar de bloeiende, energieke congregatie der Redemptoristen, naar de *Frères des écoles chrétiennes* ten getale van 12.000 man, naar de Zusters van Liefde, dat legioen der Charitas, dat in Europa alleen meer dan 30.000 leden telt. Nu mogen wij niet ontveinzen, dat in § 156 over deze congregaties gesproken wordt, maar hier bij de algemeene wapenschouwing hadden zij niet mogen ontbreken.

Een enkel woord had men ook mogen verwachten over de kwestie der Anglicaansche wijdingen in 1896, de *Los-von-Rom-Bewegung*, de concilies der Jansenisten, en *last not least* over den invloed der Kerk op de sociale actie; maar laten we niet te veel eischen en dankbaar zijn voor het vele, dat geschonken werd.

Om eenig misverstand te voorkomen, moeten wij ook opmerken, dat hetgeen over de hervorming in de Dominicaner orde gezegd wordt (blz. 235), beslist onjuist is. In 1390 werd het reformdecreet uitgevaardigd door den generaal Raymund van Capua, die Koenraad van Pruisen te Colmar tot zijn vicarius voor Duitschland en Joannes Dominici te Venetië tot zijn vicarius voor Italië aanstelde [1]). De Lombardische congregatie ontstond in 't begin der XV eeuw; de Toscaansche werd gesticht vóór 1447; de Florentijnsche van San Marco in 1493 [2]). Te Rijssel besloten, in 1457, eenige Nederlandsche hervormde kloosters tot het stichten eener vereeniging, waaruit zich de Hollandsche congregatie ontwikkelde, die zich over Frankrijk, Duitschland en de Oostzee-landen vertakte [3]).

Van de Dominicanen tot de Thomisten is maar één stap, of liever geen, en daarom achten wij eene korte toelichting omtrent hetgeen blz. 465 over hunne leer wordt gezegd, hier niet misplaatst. Wij zouden hunne leer over de vrijheid liever aldus vertolken: »Wel *kan* de geschapen wil onder den in-

1) Mortier, *Histoire des Maîtres Généraux*, T. III, p. 528.
2) Masetti, *Mon. et Antiq. Ord. Praed.* Vol. I, p. 386.
3) De Jonghe, *Belgium Dom.* p. 4.

vloed der *praemotio physica* anders handelen en blijft dus vrij, maar niet *in sensu composito*".

Een groot voordeel van dit Nederlandsch handboek bestaat hierin, dat ons vaderland niet stiefmoederlijk behandeld wordt, gelijk in verschillende uitheemsche handboeken, waarin aan Nederland ter nauwernood eenige aandacht wordt geschonken. Hier daarentegen komt Nederland tot zijn recht; hier bespeurt men terstond, dat met zaakkennis en sympathie van de lotgevallen onzer vaderen gesproken wordt. Slechts bij ééne omstandigheid zouden wij een vraagteeken willen plaatsen. Blz. 368 wordt verhaald dat de katholiek, tijdens de calvinistische onderdrukking, in Zeeland, Gelderland en Groningen, om zijn kinderen te wettigen, een reis naar Holland of Utrecht moest ondernemen om er te trouwen op het stadhuis. Wij meenen, dat de katholieken tijdens die verdrukking in 't geheim trouwden voor den pastoor of den gevolmachtigden priester en vervolgens publiek *more politico* voor den predikant in de protestantsche kerk [1]). — Verder zouden wij vragen, of de Eerw. Schrijver zich niet te veel tot minutieuse bijzonderheden laat verleiden. Wie toch zou in dit handboek den doopsgezinden predikant Cornelis Loosjes met Betje Wolff zoeken? Wat zou de geestige Saartje Burgerhart gezegd hebben van zooveel eer: te prijken in een handboek, dat dagelijks door Roomsche theologanten wordt doorbladerd!

Om het memoriseeren der tallooze feiten en personen te vergemakkelijken, is zorg gedragen, dat eenige namen gespa-

---

[1]) J. B. Verjuys. Ord. Praed. schrijft in zijn *Pastorale Missionariorum*, Antverpia 1682, p. 447; »Quod ita sit communis praxis [n.l. trouwen voor den predikant, nadat het huwelijk voor den priester is gesloten] in quibusdam partibus Hollandiae et aliarum Confoederatarum Provinciarum sine ulla Catholicorum contradictione. Imo hoc ibi saepe aliter fieri non potest, si enim non contrahant, sicut ibi moris est contrahere, non habebitur ipsorum matrimonium pro legitimo, licet ante legitime contraxerint coram Sacerdote et testibus, hoc enim ipsi non curant.... Respondeo quod Minister haereticus non aliter adhibeatur quam *more politico*.... Abest etiam periculum scandali cum tam Catholici quam haeretici, nullatenus inde colligant aliquam professionem haeresis; cum passim Catholici et pro talibus ab omnibus habiti, sic soleant publice contrahere, ant potius antecedenter contractum matrimonium renovare, ut sic habeantur pro legitime conjugatis".

tiëerd zijn gedrukt, andere door zware letters de aandacht vorderen. Dit is zeker eene praktische methode, wanneer het oordeelkundig geschiedt; het wil ons echter voorkomen, dat de zetter of de corrector daarmee vrij willekeurig is te werk gegaan. Terwijl de philosofen der XVIIIe eeuw veelal met zware letters pareeren, vindt men in de XIXe eeuw, buiten de Pausen en Bonaparte, slechts enkele uitverkorenen, die zulk een onderscheiding zijn waardig gekeurd; geen Louis Veuillot, geen P. Lacordaire, geen P. de Ravignan, geen Görres enz. In de paragraaf over de Kerkelijke Wetenschap komt niemand voor zulk een eer in aanmerking; in de Kerkelijke Kunst wordt op gelijke wijze de aandacht gevraagd voor de schilders, maar niet voor de architecten. Dit zijn natuurlijk typographische onachtzaamheden, die aan de waarde van dit handboek geen afbreuk doen, maar toch licht hadden kunnen vermeden worden.

De *bronnen* zijn in den regel voldoende aangegeven; soms mochten zij meer gespecificeerd zijn. Bij de Kerkelijke Wetenschap § 179 o. a. wordt verwezen naar 88 deelen van het *Theol. Quartalschrift*, 101 deelen van *De Godsdienstvriend*, 130 deelen van *De Katholiek*, 39 deelen van de *Studiën*. Men zou daar nog bij kunnen voegen: 37 deelen van de *Stimmen*, 112 deelen van de *Etudes* en 1380 *Quad.* van de *Civiltà Cattolica*. Waarlijk, 't is *une mer à boire. Claudite iam rivos, pueri*, zou men verzuchten.

Grooten dienst, vooral voor den professor, bewijst de *literatuur*, welke aan den voet der bladzijden den weg tot nader onderzoek aanwijst. Slechts terloops merkten wij een paar onnauwkeurigheden op. Blz. 46 in zake de bul *Unam Sanctam* wordt verwezen naar *Revue des quest. hist.* 1879, Juil.), waar P. Mury de onechtheid der bul tracht te bewijzen. Hier moet echter ook aangehaald worden hetzelfde tijdschrift 1889 p. 253, waar dezelfde P. Mury, naar aanleiding van P. Denifle's publicatie, zijn thesis formeel terugtrekt. — Bij de buitenlandsche missiën, blz. 433, wordt verwezen naar de *Annales des Frères Prêcheurs V. 1901*. Dit tijdschrift bestaat niet. Wel wordt deze verwijzing gevonden bij *Hergenröther-Kirsch*. IV Aufl.

Bd. III, S. 421, doch daar is een drukfout ingeslopen. Die drukfouten, die kwelduiveltjes, spotten met het scherpziendst oog.

Aan het slot dezer recensie zal iedereen moeten erkennen, dat P. Albers door zijn degelijken arbeid het katholiek hooger onderwijs in Nederland aan zich verplicht heeft. Zijn handboek kan voortaan met vrucht alle uitheemsche handboeken der kerkgeschiedenis vervangen. Dat dit ook zal gebeuren, wenschen wij van harte tot voldoening van den Eerw. Schrijver en tot genoegen van den werkzamen uitgever.

G. A. MEIJER Ord. Praed.

Dr. P. J. M. VAN GILS, *Eenige opmerkingen over de middeleeuwsche boekenlijst der Abdij Rolduc.* — Lezing, gehouden op het 5e Nederlandsche Philologencongres te Amsterdam, 3-4 April 1907.

Is een oude boekencataloog nog van zóó groot belang en steekt er nog zóóveel in, dat men daarover ruim een uur kan redevoeren, zonder dat zelfs een »Zeergeleerd" en »Hooggeleerd" auditorium aan 't knikkebollen raakt?

Aan wie zich die vraag stelt, wil ik in overweging geven, de rede te lezen, die de Rolducsche leeraar, Dr. van Gils, gehouden heeft op het laatstleden Philologencongres. Daaruit zal hem blijken, dat de oude boekenlijst der abdij van Rolduc meer kan vertellen dan men op 't oog zou meenen.

Behalve bijvoorbeeld dat de oude catalogus van Rolduc aantoont, in welke richting het streven der 12e-13e eeuwsche monniken dier beroemde abdij heenstuurde — toentertijd had men evengoed bepaalde en sterk geprononceerde wetenschappelijke richtingen als heden ten dage — toont Dr. van Gils uit dien reeks van dorre boektitels aan, dat de »Schola Rodensis", waarvan de Annalen der abdij slechts spaarzaam melding maken, werkelijk een zeer bloeiend centrum van geleerdheid en beschaving is geweest. Ja zelfs heeft de enkele

naam »Bertolphus Xanctensis", die twee malen op den Catalogus Rodensis voorkomt, Dr. van Gils tot eene vernuftige combinatie geleid, dat namelijk het bouwplan van de beroemde kerk van St. Victor te Xanten wellicht in verband staat met, en zelfs voor een gedeelte overgenomen is van de kerk en crypta te Rolduc. Dr. Cuypers die, zooals bekend is, kerk en crypta van Rolduc in hun ouden luister heeft hersteld, heeft in verband met de combinatie van Dr. van Gils expresselijk een onderzoek te Xanten ingesteld en kwam voorloopig tot dit resultaat: »Het bezoek aan Xanten heeft mij wel den indruk gegeven, dat er met Rolduc verwantschap bestaat.... Ik vind den aanleg vrij wel overeenstemmend met Rolduc, evenzoo de hoofdindeeling en het grondplan der torens (dieper dan breed)" ... enz. enz.

Mochten verdere nasporingen in die richting het vermoeden van Dr. Cuypers en de combinatie van Dr. van Gils bevestigen, dan zou de beteekenis van de oude abdij van Rolduc in nog helderder daglicht worden geplaatst, en de naam van onze Nederlandsche bouwkunst niet weinig worden verhoogd [1]).

Dr. van Gils sluit zijn rede met de volgende woorden; »Van harte wensch ik, dat mijne geringe poging meer bevoegden aanspore deze boekenlijst nog eens nader te bezien;

---

[1]) Een verder onderzoek zal natuurlijk op de eerste plaats moeten aanknoopen aan den naam van Berthold van Xanten En daar een eventueel succes naar alle waarschijnlijkheid slechts door toevallige vondsten zal kunnen bereikt worden, meen ik goed te doen, de gegevens die Dr. van Gils mededeelt hier en daar te preciseeren. De vele vriende , welke Rolduc in den lande telt, zullen ongetwijfeld bij gelegenheid óók hun aandacht aan deze zaak wil en schenken. — Het weinige, wat van Berthold van Xanten bekend is, wordt vermeld bij Van Gils, blz. 20—21 in de noten. Berthold was hoofd der school te Xanten en bouwmeester van het westelijk gedeelte van den Dom. Zijn naam komt in Xantener oorkonden voor tijdens de jaren 1165—1190. Wellicht heeft dezelfde Berthold van Xanten deel gehad aan de stichting van het klooster Bethlehem bij Doetinchem, en is hij dus nog op andere wijze op Nederlandsch gebied werkzaam geweest. Willem van Berchen, die omstreeks 1466 overleed (zie over hem H. D. J. van Schevichaven, *Repertorium Noviomagense*, Nijmegen 1906, bl. 101), vermeldt in zijn kroniek *De nobili principatu Gelrie et eius origine* (ed. L. A. J. W. Sloet van de Beele, Den Haag 1870): »Interea sub Henrico comite [graaf Hendrik van Gelder overleed in 1162] magister Franco,

reeds heeft zij zeer de aandacht getrokken in Duitschland en Oostenrijk. Nederland late zich de eervolle taak niet ontnemen dit gedenkstuk van den hoogen wetenschappelijken geest der vaderen van alle kanten te bestudeeren en het zooveel mogelijk te verklaren" (t. a. p. blz. 21).

De naam van den »meer bevoegde", aan wien deze taak veilig kan worden opgedragen, bevindt zich, naar ik meen, op het titelblad van het hier besproken werkje.

Wellicht is er zelfs periculum in mora bij de bewerking van den *Catalogus Rodensis* door een Nederlander. Wel heeft de »Bayrische Akademie der Wissenschaften" haar plan, om eene volledige uitgave van alle middeleeuwsche bibliotheeks-catalogen te bezorgen, voorloopig beperkt tot de catalogen van Duitschland, maar zooals genoegzaam bekend is, strekken zich in het oog van een rechtgeaard Duitscher de grenzen van het toch reeds »grosse Vaterland" heel wat verder uit dan de landkaart aangeeft. Dit zij Dr. van Gils eene aansporing om onverwijld de hand aan 't werk te slaan.

Woerden. P. fr. BONAVENTURA KRUITWAGEN. O. F. M.

---

doctor sacre theologie, ex instructu magistri Beltoldi Xanctensis, et Ghiselberti inclusi ibidem venit in locum qui nunc dicitur Bethlehem..." (*ed. cit.*, p. 35). In zijn aanteekeningen op deze plaats zegt Sloet van de Beele (*l.c.*, p. 150), dat de documenten der stichting van het klooster Bethlehem nog bestaan, en door Sloet zelven zullen worden uitgegeven »inter Fontes historiarum Gelro-Zutphanicarum". Men zou dus verwachten den naam van Berthold van Xanten terug te vinden in Sloet's *Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutfen* (Den Haag 1872—76). Toch is dit niet zoo. Wel bevinden zich daar onder n. 395 en 547 twee oorkonden, resp. uit de jaren 1200 en 1230, waarin het een en ander over de stichting van Bethlehem wordt verhaald, maar de eigenlijke stichtingsoorkonde die Van Berchen toch direct of indirect moet gekend hebben, ontbreekt bij Sloet. Met betrekking tot het klooster Bethlehem is de naam van Berthold van Xanten dus tot heden toe alleen bekend uit Van Berchen. Wat J. I. Pontanus in zijn *Historiae Gelricae*, L. XIV (Hardervici 1639), p. 109 verhaalt, is overgenomen uit Van Berchen, terwijl Nijhoff in de *Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, IX (1e reeks), 1854, blz. 3, en W. L. Bouwmeester, *Het klooster Bethlehem bij Doetinchem* (Doetinchem 1903), blz. 8 op hun beurt weer op Pontanus steunen.

J. TURQUAN, *Du nouveau sur Louis XVII. Solution du problème.* — Paris, Emile Paul, 1908.

De titel van het werkje, dat Joseph Turquan zooeven bij Emile Paul, 100 Rue du Faubourg Saint-Honoré, het licht deed zien, is een model in zijn genre.

Alleen maar, het boekske moge wat nieuws brengen, veel nieuws is het niet en het vraagstuk is nu evenmin opgelost als vroeger.

Documenten brengt Turquan niet, wel, naar zijn zeggen, eene andere oplossing van het vraagstuk, eene heel eenvoudige (»Oh! bien simple"), maar die door bewijzen en wat voor bewijzen gelden mag gestaafd wordt.

Wie deze 126 bladz. ten einde heeft, zal met mij zeggen: Turquan heeft zoo menigmaal bij zich zelven herhaald, dat hij *de* oplossing vond van het bloedig, anderen zullen zeggen het zeer belangwekkend historisch, raadsel, omtrent den dood van Lodewijk XVII, dat hij-zelf in de eerste plaats 't is gaan gelooven.

Gaarne zou ik zijn geloof deelen, maar dan moet de schrijver mij eerst overtuigen, en dat doet hij niet. Al heeft hij eene rij werken geschreven, op zijn gezag gelooven wij evenmin als op dat der Naundorffianen.

Dat de mannen der revolutie niet voor een sluipmoord op den kleinen Lodewijk terug zouden deinzen, zal niemand betwijfelen, die van nabij deze lieden aan het werk gezien heeft en hun moraliteit leerde kennen. Ook geef ik gaarne toe, dat de gedachte aan zoo'n moord in de lucht zat, als het ware, in dien tijd, toen over geheel Frankrijk moordzucht en bloeddorst den schepter zwaaiden, zoowel bij de Blauwen als bij de Witten.

Doch daaruit en uit het planten van treurwilgen en cipressen, door de hertogin d'Angoulême op een gedeelte van het Temple-terrein, waar het geraamte van een tienjarig kind gevonden werd in 1801; uit het weigeren van het hart van den dauphin (den gewaanden), dat door een der vier dokters jaren na de lijkschouwing bewaard en aan Lodewijk XVIII en de hertogin aangeboden werd — uit deze en dergelijke gegevens boudweg te besluiten: »Het vraagstuk was eenvoudig genoeg, deze bladzijden geven de oplossing", dit komt mij al te kras voor, en Joseph Turquan's »solution du problème"

luidt niet enkel zeer Yankee-achtig, maar lijkt ook bijzonder veel op de snorkende advertentiën van zekere pillen en stroopen, die onfeilbaar alle kwalen genezen.

Niet dat het dit werkje aan enkele vernuftige gissingen ontbreekt en de waarschijnlijkheid van sommige onderstellingen is wel door Turquan tot zekerheid gemaakt. Doch ook na lezing van zijn werkje blijven we in het duister tasten omtrent het tragisch einde van het ongelukkige koningskind: »ce jeune martyr qui a chanté les louanges de Dieu dans la fournaise ardente", gelijk Chateaubriand in een zijner redevoeringen zegt. En van wien dezelfde redenaar vragen mocht: »Jamais la couronne a-t-elle pesé sur la tête de Louis XVI descendant dans la tombe autant que le bandeau de l'innocence sur le front de Louis XVII sortant du berceau?"

Weegt in de balans van Turquans oordeel ook niet veel te zwaar de overtuiging, dat de leiders der revolutie zoo huiverig waren voor een moord, op Lodewijk XVII gepleegd?

Zoo hij heimelijk om hals gebracht en een ondergeschoven kind, ongeneeslijk ziek en reeds in het hospitaal ten doode opgeschreven, in zijne plaats in den Tempel gestorven is, bleef dan voor de geheele menschheid op de beulen der Conventie de smaad en de smet niet kleven, dat zij 't arme schaap, een engel naar lichaam en geest, op duivelachtig-wreede wijze langzaam vermoord, doodgemarteld hadden?

Dat was en is de algemeen gangbare meening.

Doch, indien er gekozen moet worden tusschen een moord en een sluipmoord, met wat daaraan waar of verdicht verbonden is; wanneer men voor de keuze wordt gesteld: vermoorden of doodmartelen, dan komt het mij ongelooflijk en onaannemelijk voor, dat mannen als deze revolutionairen, en nog wel uit vrees voor het oordeel der menigte, aan sluipmoord de voorkeur gegeven zouden hebben.

Deze en dergelijke gedachten dringen zich telkens bij den lezer op.

Daarom zal hij ten slotte met mij zeggen:

Wel »du nouveau", maar geenszins »la solution du problème" wordt ons hier door Joseph Turquan aangeboden.

LOUIS B. M. LAMMERS.

De Familie Oberlé, door RENÉ BAZIN. Vertaling van L. J. M. HAZELZET. — Naaml. Venn. »De Maasbode", Rotterdam.

Dit boek — *Les Oberlé* — is op twee of drie na het laatste werk van Bazin, dien wij gerust den grootmeester van den katholieken roman kunnen noemen. Daarna verschenen *l'Isolée (Znster Pascale)* en zeer onlangs *Le blé qui lève*, een sociale roman, door velen als zijn meesterstuk aangezien.

Na de verschijning van het Elzasser verhaal ging de tijd op vlugge voeten voorbij; veel is er sinds gebeurd en tusschen schrijven en vertalen van *Les Oberlé* ligt de steeds dieper gaande verwording van Frankrijk. Zoozeer heeft het ongelukkige land de sympathie van de meesten ingeboet, dat men moeite heeft de vurige liefde van een Jean Oberlé en zijn geestverwanten te begrijpen, die ten koste van de grootste offers trouw blijven aan het overwonnen vaderland en het nieuwe den rug toekeeren.

Maar al heeft *Les Oberlé* aan actualiteit verloren, toch blijft het een mooi, boeiend boek. Heeft men zich eenmaal in het gedachte- en gevoelsleven der fransche Elzassers verplaatst, dan kan men hen slechts bewonderen — en beklagen? — om hun trouw aan het ideaal en de hooge opvatting van hunne plichten.

Den strijd tusschen Duitsch en Fransch heeft Bazin handig gesyntheseerd in een familie van groot-industrieelen. De grootvader, Philippe Oberlé, stichter der fabriek, ligt reeds sedert jaren ten gevolge van een beroerte sprakeloos en bewegingloos, maar hij is Franschman gebleven, al kan hij zijn gevoelens niet meer uiten. Zijn zoon en diens dochter gingen met hart en ziel naar het andere kamp over; de moeder, beangst voor haar man, deelt slechts in schijn zijn gevoelens; hun zoon Jean echter is, ondanks zijn door en door Duitsche opvoeding, Franschman gebleven in merg en been, met lijf en ziel. Dit conflict geeft tot zeer dramatische tooneelen aanleiding. *Les Oberlé* is dan ook de eenige roman van Bazin, die gedramatiseerd voor het voetlicht is gebracht. Men hoopte misschien er vaderlandsche betoogingen door te ont-

lokken. Vergeefs! Het werk had een succès d'estime, meer niet; het kon geen snaren meer doen trillen, die wellicht reeds gesprongen waren.

Wij zullen het genot der hollandsche lezers niet verminderen door hun het verloop der geschiedenis te ontsluieren. Bij Bazin is trouwens de fabel meest bijzaak, zelfs onderscheiden zich zijn composities vaak door onhandigen bouw. De fijne karakterteekeningen, de prachtige natuurbeschrijvingen, de gratievolle harmonie tusschen de bezielde en onbezielde schepping, de rijkdom van gedachten en rake typeering maken toch de lezing zijner romans en novellen tot een hoog genot. Het spreekt van zelf, dat een hollandsche vertaling, hoe goed ook — die van den heer Haselzet is misschien wel correct maar soms wat stroef — het oorspronkelijke niet geheel tot zijn recht kon laten komen, maar toch staat zelfs een vertaalde Bazin in vorm en inhoud hoog boven de hedendaagsche boeken, die maar al vaak slechts het materieele, brute, verheerlijken.

Dat een man als Jean Oberlé niet begrepen wordt, als hij zijn levensgeluk en zelfs dat zijner familie en verloofde offert aan een idée, is zeker een treurig teeken des tijds. Nergens komt de hooge, reine opvatting van den schrijver beter uit dan in het poëtische hoofdstuk, de »Vigilie vóór Paschen", als Jean met Odile, zijn uitverkorene, een mooi Elzasser meisje, in wie hij de geliefde provincie belichaamd ziet, den berg van Sainte Odile bestijgt om de klokken na hun zwijgen op Goeden Vrijdag weer te hooren luiden. Bij het ondergaan der zon trekken de nevels weg, en goud en purper glanzend strekt zich de Elzas uit onder hun voeten, krijgt stem, en jubelt, met de klokken van den Straatsburger Dom en van alle steden, vlekken en dorpen, het blijde Paaschfeest tegemoet. Dan begrijpt men iets van Jean's liefde voor zijn schoon, overwonnen, ongelukkig land en van zijn onoverwinnelijken afkeer om in het leger van den vijand te dienen.

René Bazin's romans zijn doortrokken van innig, echt katholiek leven; nergens dringt hij zijn godsdienst op, hij is

niet militant en doet aan geen polemiek. Zijn personen leven door hun geloof; het is voor hen een steun, een bron van zedelijke kracht; het bezielt hun handelingen en leidt hun gedachten; zij hebben niet noodig het te verdedigen.

In *Le blé qui lève* is de tendenz duidelijker; hij wil hier aantoonen, dat broederschap, sociale rechtvaardigheid woorden zonder zin blijven, als zij zich niet in dienst stellen van het Christendom, dat alleen door christelijke liefde de noodige zedelijke kracht geeft om de menschelijke ellende te bestrijden. Hij spaart niemand, hij zegt harde waarheden aan katholieken, zelfs aan den goeden, maar al te bedeesden pastoor, die bitter klaagt over zijn ledige kerk; hij toont ons een betere toekomst, als de ware broederschap, menschen van elken stand en rang, meesters en dienaren in ééne liefde en één geloof zal vereenigen.

Voor Gilbert en Michel de Maximieu heeft de horizont van Jean Oberlé zich reeds verwijd. De jonge Elzasser deserteur, die Duitschland den rug toekeert om Frankrijk te dienen, zal nog menige illusie in rook zien opgaan. Maar alle helden van Bazin, voor wien hij zijn sympathie niet verbergt, hebben een trek gemeen: zij zijn eenvoudig, niet gecompliceerd, zij hebben lief of haten en weten waarom. Zij hebben voor hun idealen offers veil. Zijn vrouwen en meisjes zijn rein, liefhebbend, normaal, geen zenuwzieke dametjes of manvrouwen. De natuur, waarin zij leven, neemt deel aan hun emoties — wij spraken reeds van de heerlijke beschrijving der Paaschklokken, luidend over heel den Elzas — zij is Fransch als zij, en als zij door den adem Gods doortrild.

»Ik ruik het zoete Frankrijk", zegt Jean Oberlé, en het is deze geur van echt christelijk en vaderlandsch leven, waarvan Bazin's boeken vervuld zijn, die er zulk een eigenaardige aantrekkelijkheid aan geeft, ruim vergoedend wat hun misschien aan passie en scherpe psychologie mocht ontbreken.

M. S.

Toetie Walther, door J. VAN MERLE. — Amsterdam, C. L. van Langenhuysen.

De romans van J. van Merle hebben in den laatsten tijd de aandacht doen vallen op een schrijfster, die zich onder dit pseudoniem zorgvuldig verborgen hield.

Vergissen wij ons niet, dan duidt alles in haar vroegere verhalen en ook in *Toetie Walther* op de geestdrift der vrome neophiete, behoefte voelend haar nieuw geloof te verheerlijken en ook anderen in haar groot geluk te doen deelen.

In haar kleinere romans en novellen en nu ook in *Toetie* voert zij verflauwde katholieken, protestanten of ongeloovigen op, die tot den godsdienst hunner vaderen of tot de praktijk terugkeeren. Dien drang van »de duisternis naar het licht" heeft zij diep gevoeld en meermalen getracht uit te beelden.

In *Toetie Walther*, haar laatste werk, waarin zij de sympathie schetst door katholiek innerlijk en uiterlijk leven opgewekt bij een kind van geheel onverschillige ouders, is het haar soms gelukt den rechten toon aan te slaan, waaruit diep heimwee naar bovennatuurlijk leven spreekt. Jammer echter, dat J. van Merle's stijl en manier — wij kunnen in de auteur met den besten wil der wereld geen man zien — nog tamelijk onbeholpen is en wat al te zoetelijk. De bekeeringen gaan van een leien dakje, er wordt erg veel gehuild en vertroeteld in deze bladzijden. De lieve Toetie lijkt ons wat al te lief, de oude heer, haar »paatje", ondanks zijn barsch stopwoord, »Soedah, alles apenkool", is ook voor zoo'n Indischen oudgast te snoezig opgevat. De menschen gaan dood, worden verliefd, bekeeren zich, precies wanneer de schrijfster het wil, zij hangen nog te veel aan zichtbare koordjes.

Wij zouden niets liever hopen, dan dat eenmaal het kunnen van mejuffrouw van Merle meer in evenredigheid kwam te staan tot haar willen, indien wij — wil men on dits gelooven — niet de gerechtvaardigde vrees moesten koesteren, dat *Toetie* steeds Benjamin zal blijven, omdat hoogere roeping de sympathieke schrijfster haar pen aan de wilgen deed hangen of beter nog voor het altaar nederleggen.

M. S.

TWEE GRONDBEGINSELEN VAN HET MODERNISME.

De volgende bladzijden bevatten eene uiteenzetting der twee hoofdbeginselen van het modernisme: het agnosticisme en de vitale immanentie.

Daar de Encycliek *Pascendi,* volgens de eigen woorden van den Paus, eene stof behandelt, die zeer ingewikkeld is, kan eene poging om de daarin besproken hoog ernstige zaken op eenvoudige wijze te zeggen wellicht nut stichten.

Ofschoon ik zoowel uit de Encycliek als uit modernistische schrijvers, woorden, zegswijzen, zinsneden gebruik, heb ik alle aanhalingsteekens vermeden en zelfs niet overal ad verbum geciteerd. 't Was mij te doen om eene doorloopende schets, en ik stel voorop, dat de lezer de Encycliek zelf ter hand neemt en dat allergewichtigst stuk met ernst en inspanning bestudeert.

Voor den godsdienst in het algemeen zijn twee grondslagen noodzakelijk: God en de redelijke ziel. Om met overtuiging tot God te naderen moeten wij weten, dat Hij is, en dat Hij de Vergelder is; en wij moeten weten, dat wij redelijke wezens zijn. Van de ervaring uitgaande, maar door onze begrippen en oordeelen boven de ervaring ons verheffend, kunnen wij tot de zekere kennis komen van het bestaan van God en van het bestaan van een geestelijk levensbeginsel in ons.

Voor den bovennatuurlijken godsdienst moeten wij daarenboven weten, dat God eene openbaring aan den mensch gegeven heeft, m. a. w. dat godsgezanten, die uit zijn naam spraken en eene leer verkondigden, welke zij van Hem beweerden te hebben, recht hadden zich als zoodanig voor te doen en werkelijk door Hem waren gezonden. Wij vragen naar de

de geloofsbrieven der godsgezanten en dit knunen alleen godsdaden zijn: wonderen en werkelijke voorzeggingen.

Wij hebben dus een tweevoudig soort waarheden noodig, die niet buiten het bereik van ons verstand, van ons *redelijk* maar ook *zeker weten*, vallen. De metaphysische waarheden: God bestaat, onze ziel is een geestelijk wezen; en de historische waarheden als: deze of die persoon heeft bestaan, hij heeft in den naam van God deze of gene waarheid voorgehouden en hij heeft de werkelijkheid zijner zending door wonderen of door voorzeggingen bewezen.

Bij den geloovige, die in zijn kindsheid door het H. Doopsel tegelijk met de heiligmakende genade de bovennatuurlijke deugd des geloofs heeft ontvangen, ontstaat de redelijke overtuiging van de waarheid der grondslagen van het geloof, wanneer hij tot de jaren des onderscheids komt. De vorm, waarin die overtuiging bij hem is ingekleed, de middelen, die er hem toe brengen, zijn, dat kan niet anders, in overeenstemming met zijn jaren en zijne ontwikkeling. Voor den ongeloovige, die op rijperen leeftijd zich tot het geloof bekeert, is deze wetenschap — ook in dit geval nu meer dan minder omvattend — in werkelijkheid het voorportaal des geloofs. En in 't algemeen is voor niemand eene geloofs-overtuiging mogelijk, zonder dat hij, op eenigerlei wijze, redelijk wete, dat God bestaat, dat de mensch een redelijk wezen is, en dat God een openbaring heeft gegeven.

Deze grondslagen des geloofs worden door het modernisme wel niet rechtstreeks ontkend, maar ten deele onkenbaar verklaard en ten deele buiten alle verband met het geloof gesteld.

God van den eenen kant en de redelijke ziel van den anderen kant behooren volgens het modernisme tot het gebied van het Onkenbare.

In overeenstemming met deze bepaling heet de theorie, welke heel het modernisme tot één logisch geheel samenvoegt, het *agnosticisme*. De naam stamt uit Engeland en werd door Spencer en zijn volgelingen gebruikt; de zaak is eigenlijk van

Franschen oorsprong. Want het positivisme van Comte, wiens volgeling Littré in zijn gevolatiliseerd positivisme reeds den naam Incognoscible gebruikt, is in wezen niets anders dan het agnosticisme van Spencer.

Comte en Spencer beginnen bij de wereld der ervaring en trekken daaromheen eene omheining, welke al het overige aan den blik onttrekt.

Wij kennen slechts hetgeen de ervaring ons leert, zeggen beide. Waarneming en ervaring zijn de bronnen van ons weten; door bijeenvoeging van vele gelijksoortige ervaringen en waarnemingen komen wij tot het uitspreken van wetten (de wetten van den vrijen val b. v.), die echter nooit meer bevatten dan de som der afzonderlijke ervaringen en ons nimmer veroorloven te zeggen: zoo *moet* het zijn. Slechts tot een meer of min waarschijnlijk: zoo *zal* het zijn, kunnen wij komen. Wij brengen het dus nooit tot de kennis eener werkelijk bestaande oorzakelijkheid, en daarmee is de eerste oorzaak *buiten* ons: God, en de oorzaak *in* ons: onze ziel, aan onze kennis onttrokken. Comte en Spencer zijn materialist in dezen zin, dat zij de kennis slechts tot het gebied der waarneming en ervaring, tot het zintuigelijke, het stoffelijke, beperken.

Tot het gebied der ervaring behoort, volgens Spencer, vooreerst al wat onder de zinnen valt en ten tweede de toestanden onzer ziel of liever van ons bewustzijn. Al wat verder of hooger ligt dan het gebied der ervaring, en al wat dieper ligt dan de gewaarwording van ons bewustzijn, behoort tot het gebied van het Onkenbare.

Wat nu de ziel betreft, houdt Comte het met den phrenologist Gall; zij is voor hem slechts de resultante van krachten, die wel den naam *psychisch* dragen maar in wezen slechts de *physische* krachten van hersendeelen zijn. Voor Spencer is de ziel de onbekende psychische zelfkant van het physico-physiologisch gebeuren in ons.

Boven de wereld der zinnelijke ervaring en waarneming, waarin alles betrekkelijk is, staat het absolute, het volstrekte. Wij zien, hooren, tasten het niet, maar wij kennen het door

ons abstraheerend denkvermogen. Wij nemen de opeenvolging waar, wij erkennen het verband en komen zoo tot het begrip oorzaak, dat eerst algemeen, onvolledig en vaag is, maar langzamerhand volledíger en scherper wordt, en afzonderlijke oorzaken leert kennen.

Het Absolute bij uitstek is God.

Van het wezen der dingen, de eerste oorzaak, de eind-oorzaken (doel) — en dit zijn alle volstrekte dingen — en zeer zeker van de eerste en hoogste oorzaak, van het Absolute, van God, weten wij volgens Comte hoegenaamd niets; wij mogen daarvan niets, het bestaan zelfs niet, bevestigen of ontkennen.

Spencer daarentegen beweert, dat wij wel weten, dat het Absolute (God) bestaat, maar dat wij verder niets kunnen weten van Hem, dat Hij het Onkenbare is.

De redeneering welke hem tot deze bewering brengt is drievoudig.

1°. Wanneer wij over het heelal nadenken, dan kunnen wij er niet buiten, te vragen naar oorzaken, en wij kunnen met dat vragen niet tot rust komen, tenzij wij stilstaan bij eene eerste oorzaak.

Denken wij over die eerste oorzaak na, dan valt haar begrip in tegenstrijdigheden uit elkaar. Wij moeten de eerste oorzaak oneindig en absoluut veronderstellen, maar, om slechts één voorbeeld te geven, hoe vereenigen wij de oneindige werkzaamheid van die eerste oorzaak met de eeuwige rust, die aan den oorsprong van alle beweging past?

Er blijft niets anders over dan aan te nemen, dat het Absolute bestaat, maar tegelijk, dat het Onkenbaar is. En dan wordt dit resultaat van ons denken bevestigd door den hoofd- en laatsten inhoud van elken godsdienst, daar wij in elken godsdienst een ondoorgrondelijken God vinden.

2°. Niet minder dringen ons al de wetenschappen het onkenbare, als laatste werkelijkheid, op.

Onbegrijpelijk immers zijn: stof, kracht, beweging, ruimte, tijd, bewustzijn.

3°. Eindelijk: verklaren is klassificeeren, en wanneer men nu

iets met andere dingen van dezelfde soort in een klasse heeft samengebracht, dan heeft men dat iets, zooals het heet, verklaard. Daaruit volgt, dat de lagere dingen, ook de waarheden, steeds door en in de hoogere verklaard worden, en dat er voor de hoogste of algemeenste waarheid geen verklaring meer is, juist wijl zij de hoogste is. Geen verklaring en dus: onkenbaarheid.

Daarenboven kan geen denkbeeld ons iets anders leeren dan het verschil en de gelijkenis der gedachte zaak met andere. Elk denkbeeld leert ons slechts de betrekking der gedachte zaak tot andere. Maar het betrekkelijke is slechts denkbaar als tegenstelling van het Volstrekte, het Absolute. De mensch kan de gedachte niet van zich af zetten, dat er achter al het betrekkelijke eene werkelijkheid schuil gaat; een iets dat bestaat en toch totaal onverklaarbaar is.

Op het gebied des geestes komen wij aldus misschien niet tot *het* Absolute, maar dan toch tot *iets absoluuts*.

Het zal den lezer wel in 't oog vallen, dat Spencer hier tot een tegenspraak komt met te zeggen: het Absolute bestaat maar is onkenbaar, daar wij dan toch reeds het Absolute als bestaand werkelijk kennen.

Daarenboven lijdt de Engelsche wijsgeer hier aan erge begripsverwarring. Ondoorgrondelijk is heel iets anders dan onkenbaar; onvolledige kennis is daarom nog geen totaal ontbreken van kennis; de wetenschap dat een eigenschap aan God toekomt, die wij in ons als ons toekomend hebben leeren kennen zooals zij in ons is, wil nog niet zeggen, dat die eigenschap volkomen op dezelfde wijze in God is of moet zijn.

Spencer vergeet evenzeer, dat op den bodem der godsdiensten ligt, niet het denkbeeld van een onkenbaar wezen, maar het denkbeeld van een persoonlijken God, Schepper en Vergelder; en hij vergeet nog meer, dat de philosophia perennis, en in veel hoogere mate de openbaring, de zoogenaamde tegenstrijdigheden op zeer afdoende wijze oplost [1]).

---

1) Het bovenstaande is een beknopt overzicht van het artikel van Professor Dr. De Groot (*De Katholiek*, Dl CXI), waarvan ik de lezing ten dringendste aanraad.

Het feit dat de agnostische philosophie van Spencer de gelegenheid open laat om voor het Onkenbare (het Absolute), *God* in de plaats te stellen, is wel de reden, waarom katholieken meer naar zijn kant dan naar die van Comte overhellen.

Van Spencer zelf komt trouwens de scheiding, die vele katholieken meenden te *mogen*, en, in het belang der apologie en der wetenschap, te *moeten* maken tusschen het domein des geloofs en het gebied der wetenschap.

De zelfstandige werkelijkheid, zoo meent hij, die achter alle vluchtige en tegenstrijdige verschijnselen schuil gaat, bestaat. Zij staat dichter bij den geest dan bij de stof, maar in haar eigenlijke wezenheid is zij onbekend en onkenbaar. Het is deze werkelijkheid, die de godsdiensten God noemen. De godsdiensten hebben het recht haar bestaan te bevestigen, de wetenschappen hebben ongelijk dit bestaan te ontkennen. Maar de godsdiensten hebben ongelijk, wanneer zij beweren de attributen van dien God te kennen en trachten ze te bepalen; alles wat wij van Hem kunnen zeggen is: dat Hij bestaat; hoe Hij bestaat, vermogen wij niet te achterhalen. Godsdienst en wetenschap zullen in overeenstemming met elkaar leven van den dag, dat ieder zich binnen eigen terrein besluit, wanneer de wetenschap zal ophouden positieve feiten door onkenbare metaphysische wezenheden te verklaren, en de godsdienst aan de metaphysische wezenheid van God geen tegenstrijdige physische attributen meer zal toeschrijven: zwijgen en aanbidden is alles wat der godsdienstige ziel voegt.

Het ligt voor de hand, dat zulk een theorie alle onderscheid tusschen ware en valsche godsdiensten voor heel het verloop der geschiedenis wegvaagt, en evenzeer, dat zij al het bovennatuurlijke van den geopenbaarden godsdienst wetenschappelijk vernietigt.

Immers is God onkenbaar, dan is de zich openbarende God eveneens onkenbaar.

Godsdaden, zooals wonderen en voorzeggingen, die men zegt gewrocht te zijn door iemand, van wien men weten-

schappelijk niets weet, kunnen daarom in hun bovennatuurlijke oorzaak en in hun boven de natuur uitgaande werkelijkheid al evenmin erkend worden. De leer, tot welker bevestiging die wonderen en voorzeggingen geschied zouden zijn, heeft dus geen erkenbaar wetenschappelijk waarmerk, dat hare bovennatuurlijkheid waarborgt.

Tot de geschiedenis, die een wetenschap is, behoort niets van al hetgeen wetenschappelijk onkenbaar is; de wonderen, de voorzeggingen, het feit der openbaring, hebben in een boek, dat geschiedenis beweert te verhalen, geen plaats. Erger nog: de vereeniging van de goddelijke met de menschelijke natuur in den persoon des menschgeworden Woords kan, wegens de onkenbaarheid Gods, geen wetenschappelijk feit zijn, en de geschiedenis kan slechts den mensch kennen; de Godmensch Jesus Christus bestaat voor de wetenschap niet.

De historische vaststelling der openbaring, de historische erkenning der Godsdaden en de daaruit volgende erkenning der openbaring zouden de kenbaarheid vooropstellen van het Absolute — en dit moet nu eenmaal onkenbaar zijn en onkenbaar blijven.

II.

Voor de uiterste gevolgtrekkingen van dit agnosticisme zijn de meesten teruggeschrikt; de veroordeelde stellingen van het Decreet *Lamentabili*, die uit werken genomen zijn door katholieken geschreven, bewijzen echter, dat sommigen de verregaandste conclusies van het agnosticisme zeer nabij kwamen. Veel talrijker zijn degenen, die — onder voorwendsel of met de werkelijke meening van de Kerk te verdedigen tegen hen, welke van het bovennatuurlijke niet willen weten, en met het doel tot de Kerk terug te brengen diegenen, welke tengevolge hunner geestesrichting voor de bewijzen van de grondslagen des geloofs niet meer vatbaar zijn, — eene methode volgden, welke bevestigender wijze den oorsprong van het geloof verklaart en zelfs meent te bewijzen, dat men tot de Katholieke Kerk moet behooren. Zij doen dit echter

op zulk eene wijze, dat de apologie praktisch gelijk staat met de ontkenningen van het agnosticisme, al is ze bij hen niet als gevolg van de leer ontstaan.

De twee beginselen, die zij vooropstellen, zijn deze: het geloof wordt geleefd; en: het geloof wordt gedacht; — of in den imperatieven vorm: men moet zijn geloof leven; men moet zijn geloof denken.

Beide beginselen loopen op de ontkenning der openbaring uit en sluiten om die reden bij het agnosticisme aan, dat de wetenschappelijke kenbaarheid der openbaring loochent.

Het geloof wordt geleefd, of m. a. w. het geloof is een levensverschijnsel van den levenden mensch. Dit is wat men noemt de vitale immanentie.

Het Onkenbare, dat men God mag heeten, is buiten en boven de zintuigelijke wereld, en het is tevens *in* ons en *daar* doet het wat Alfred de Musset zong: »Malgré moi l'infini me tourmente".

Even als de billardbal, men houde mij de vergelijking ten goede, in den band waartegen hij botst, eene kracht opwekt, welke op dien botsenden bal gericht is, zoo wekt het Onkenbare in ons eene kracht op, welke op het Onkenbare zelf gericht is.

Er ontstaat in ons binnenste eene behoefte, die, zooals trouwens elke behoefte, de eerste aanleiding tot eene levensuiting is. Deze behoefte is echter, wijl door God veroorzaakt en op God gericht, eene religieuse, eene godsdienstige, en van eenigszins anderen aard dan de behoefte aan voedsel of slaap. De levensuiting zelf, uitgaande van de behoefte aan het goddelijke, is een zeker gevoel; men kan dit gevoel beschouwen als het resultaat der wisselwerking tusschen het Onkenbare en den mensch. De stoot komt van het Onkenbare, de behoefte reageert, in het gevoel komen ze samen. In den stoot, den aandrang, die van het Onkenbare uitgaat is dit (of God) de openbaarder; in het gevoel wordt de op den stoot reageerende mensch God gewaar, beleeft hij God, is God dus het voorwerp der levensdaad. Hier hebben wij *de intuitie van het hart*, waardoor, zonder eenig tusschenmiddel, de mensch tot de werkelijkheid-zelve van God geraakt.

De zekerheid, die hiervan het gevolg is, staat, meenen de modernisten, hooger dan alle wetenschappelijke zekerheid.

Dit eigenaardig gevoel nu is voor de modernen het *geloof* en deze eigenaardige manifestatie van het Onbekende, van God, heet de *openbaring*.

Dat we met deze leer mijlen ver van het eigenlijke begrip der openbaring verwijderd zijn, behoeft eigenlijk geen betoog. De openbaring is eene mededeeling van God aan den mensch, middelijk of rechtstreeks. Maar ook dan, wanneer God — door droomgezicht, door ingeving der denkbeelden en waarheden o. a. — iets rechtstreeks openbaart, dan is dit een werken, waarbij de mensch zich vooral receptief, ontvangend, verhoudt tegenover den persoonlijken God. Het eigen werk van den mensch, waardoor hij de openbaring vernemend ze aanneemt, is hierbij niet uitgesloten, maar dat werk is heel iets anders dan de zelfstandige reactie op een aanstoot, waardoor wij God zouden ervaren.

Moet de mensch, die eene openbaring ontvangen heeft, als Godsgezant en verkondiger tegenover anderen optreden, dan moet hij behalve de openbaring zelf — die toch zou kunnen geschieden zonder dat hij er zich van bewust was — de wetenschap, het bewustzijn krijgen van het feit en de opdracht om ze te verkondigen.

Het geloof is het aannemen en voor waar houden van het geopenbaarde om wille van het gezag van hem, die openbaart. Dit is de taak van het verstand maar niet zonder den invloed van den wil.

Het eigen voorwerp der openbaring is de medegedeelde waarheid zelf.

Voorloopig, meenen de modernisten, is de gevoelsgewaarwording van God nog vaag, onbepaald; wat we ervaren staat ons niet helder voor den geest en sluimert nog in de diepten van het onder-bewustzijn, het zoogenaamd kelder-bewustzijn.

Indien ik eene onpassende vergelijking mag gebruiken, zou ik zeggen, 't is er mee gesteld als met beginnende ziekte. Men heeft dan eerst een vaag, onbepaald gevoel van weeheid, onprettigheid, dat men nergens weet te localiseeren en dat

iemand in de eerste dagen eigenlijk ook niet duidelijk in 't bewustzijn ligt; iets waarvan men later zegt: als ik het goed bedenk, heb ik het al een paar dagen zoo gehad.

Intusschen, beweren zij, heeft deze nieuwe bepaling van geloof en openbaring al vast voor de moderne apologetiek dit groote voordeel, dat men beide tegelijk bovennatuurlijk kan noemen en natuurlijk. Het gevoel dankt immers zijn ontstaan aan, en is gericht op het Onkenbare, dat buiten en boven de wereld der ervaring is; en het is tevens eene eigen levensuiting van den mensch.

Hiertegen is slechts dit, dat vooreerst de woorden geloof en openbaring eene geheel averechtsche beteekenis krijgen, en ten tweede dat, al konden we op die wijze tot Godskennis geraken, die kennis volstrekt niet bovennatuurlijk maar uitsluitend natuurlijk zou zijn.

Langzamerhand — om voorloopig de oorzaken, die het proces bespoedigen, buiten bespreking te laten — duikt het godsdienstig gevoel uit de diepten van het kelderbewustzijn op en eindigt met voor het bewustzijn, althans wat zijn bestaan betreft, duidelijk aanwezig te zijn.

Hier begint de taak van het verstand: de mensch moet over zijn geloof denken. Zooals van zelf spreekt, blijft dat denken, evenals het leven, eene innerlijke levensdaad, eene daad van vitale immanentie.

Om der wille van de duidelijkheid kom ik nu tot mijne vergelijking terug.

Het onbepaalde gevoel van pijn, waarvan ik boven sprak, kan van lieverlede sterker worden en, zooals men zegt, den drempel van het bewustzijn overschrijden. De mensch zegt dan: ik heb of ik voel pijn, zonder dat hij voorloopig den aard dier pijn nader bepaalt [1]). Op soortgelijke wijze zal het godsdienstig gevoel over den dorpel van het kelderbewustzijn wassen en aanleiding geven tot de uiting: er is iets boven het waarneembare, dat word ik gewaar, dat voel ik.

---

[1]) Bij lichamelijke pijn zal men tegelijk met het bewust voelen ook weten *waar* men pijn heelt. Dit moet ik buiten de vergelijking laten.

Weten we nu eenmaal, dat we het Onkenbare, God, voelen; en hebben we dit weten in woorden of in gedachte uitgesproken, dan heeft daardoor het verstand een voorwerp gekregen, waarover het kan nadenken.

Wanneer de mensch de pijn, die hij gevoelt, nader onderzoekt, zal hij tot bepaling van zijn gevoel komen en zeggen: het brandt, het schroeit, het boort, het snijdt. Die uitdrukkingen zijn niet de adaequate zegging van hetgeen in hem omgaat; het zijn beelden, symbolen, waaronder hij zich zelven zijne pijnen voorstelt, en middelen, die hij gebruikt om zijn toestand te doorgronden. Als voorstellingen of symbolen ligt daarin eene zekere overeenstemming met de pijn, die hij werkelijk voelt. Maar 't is niet zeker, dat hij morgen dezelfde voorstelling zal gebruiken als heden. Niet alleen immers is de pijn zelf een Janus-kop met meer dan een gelaat en meer dan eene gelijkenis, maar ook de mensch zelf is heden anders gesteld dan gisteren. Zoo zal heden de uitdrukking: het is als had ik een stuk ijs in de maag, het symbool zijn der pijn, die hij gisteren vertolkte met de woorden: het brandt. Beide keeren kan hij de waarheid zeggen.

Ook als kenmiddel hebben die uitspraken geen blijvende waarde; wanneer hij morgen een duidelijker vindt, d. w. z. een woord, waarmee hij zich zelven en de anderen beter kan verduidelijken wat hij voelt, dan laat hij 't eerste verder ongebruikt ter zijde liggen.

Evenzoo — maar ik zeg dit met een *ongeveer* er bij — handelt volgens de modernisten het verstand, wanneer het zich onderzoekend terugbuigt op het bewust en uitgesproken gevoel: er is iets hoogers dan het zinnelijke. Het verstand tuurt op dit eenvoudig gegeven, keert en wendt het van alle kanten. Onder de hand ontstaan, naar aanleiding dezer operaties, nieuwe reacties tusschen het gevoel en het zeer veelzijdig Onbekende. En de uitdrukkingen: er is een God; die God is Schepper; die God is Vergelder enz. enz. zijn daarvan het gevolg.

Die uitdrukkingen zijn, volgens de modernisten, nog geen dogma's, maar zij zullen het worden — door eene omstandigheid, die ze overigens onveranderd zal laten — en in die

uitdrukkingen, welke ik alvast dogma's zal noemen, hebben we het resultaat van het zijn geloof denkend verstand. Evenals het gevoel is ook deze werkzaamheid des verstands eene levensdaad, die *in* den mensch voltrokken wordt; we blijven binnen de perken der vitale immanentie. De zegswijzen, de formules: God is Schepper, Vergelder enz. zijn ten opzichte van het geloof (gevoel) slechts inadaequate teekenen, symbolen, waaronder de mensch zich van zijn geloof rekenschap geeft, middelen, waardoor hij zijn geloof zelf leert kennen. Als uitdrukking van de reactie tusschen het Onbekende en den mensch, zijn ze in haar wezen van den reageerenden mensch afhankelijk. Ze zijn eveneens afhankelijk van het Onbekende (God), maar deze afhankelijkheid kan niet in de beschouwing opgenomen worden. Hoe het Onbekende werkt weten we natuurlijk niet; wellicht kunnen we zeggen, dat het op velerlei wijze werkt, maar zelfs dit is ons onbekend.

Uit deze uiteenzetting blijkt, dat voor de modernen: 1°. het geloof geen kennis is maar eene gevoelsreactie; 2°. dat de dogma's geen waarheden maar analytische beschouwingen zijn van een gevoel, dat zelf het Onkenbare tot voorwerp heeft; 3°. dat de dogma's als symbolen veranderlijk zijn en als kenmiddelen door betere kunnen vervangen worden; 4°. dat bij die verandering men voor tegenstrijdigheden niet kan instaan; 5°. dat de mensch, zooals hij hier en nu is — gegeven de onbekendheid van het Onkenbare en dus ook de onbekendheid zijner reactie — de hoofdfactor is bij de verandering der dogma's; 6°. dat als middelen de dogma's gedurende eenigen tijd dienst kunnen doen, maar daarna als ondienstig opgeborgen worden.

Ik acht het niet noodig de ware leer hier tegen te zetten; zij is elken katholiek genoeg bekend.

III.

Zooals ik zeide zijn de uitdrukkingen: God is Schepper, God is Vergelder nog geen dogma's in den eigenlijken zin. Zij zullen het worden door de sanctie der overheid.

Laat ik dat nu door een uitgewerkt voorbeeld duidelijk maken; dat zal mij tevens gelegenheid geven, de moderne opvattingen van een anderen kant te doen zien.

Bij slechts weinig menschen komt de reactie tusschen het Onkenbare en hun gemoed *van zelf* tot een duidelijk waargenomen gevoel en een verstandelijke analyse daarvan. Voor enkele bevoorrechten, ja!; voor de meesten is echter de opwekking der reactie door een feit of door een persoon noodig.

Jesus Christus. was een dier bevoorrechten.

Daar de wetenschap niet tot het Onkenbare doordringt, noch God noch Gods daden vermag te erkennen, is voor de wetenschap Jesus Christus een gewoon mensch. Geheel buiten zijn tijd en zijn omgeving staat hij zeker niet, hij moge er zoo hoog boven staan als ook thans een genie boven zijn tijdgenooten.

In hem was het godsdienstig gevoel levendig; hij dacht daarover na en sprak zijne bevindingen in woorden uit. Zijne uitspraken droegen, als zijne eigen reactie, den stempel zijner persoonlijkheid, en zijn daardoor tevens, gedeeltelijk althans, in overeenstemming met den tijd en de omstandigheden, waarin hij leefde. Zijne gevoelens waren echter heviger, levendiger dan bij de meesten zijner tijdgenooten — wellicht heeft hij daarin iets gemeen met Boedda, Mahomet, Luther e. a. — en door een magnetisehe aantrekkingskracht wist dit levendig gevoel van het Onkenbare uit den schat van zijn geheugen beelden, denkbeelden, verstandelijke voorstellingen te halen, die er de afbeelding van waren en als zoodanig geschikt om op zijne hoorders te werken. En eigenlijk was hij het niet, maar was het 't Onkenbare of God, die naar aanleiding van zijn woord en met behulp daarvan aan de hoorders een stoot mededeelde, waarop zij van hun kant, geheel op menschelijke wijze, weer terugwerkten. De terugwerking was nu, naar den aard der zaak, in overeenstemming met ieders persoonlijkheid, maar, wijl de personen van één tijd en één streek toch in hun doen een zekere overeenstemming vertoonen, was die terugwerking

niet zonder onderlinge overeenstemming of gelijkvormigheid. Dit eene schijnt historisch althans de meening van Jesus en van velen geweest te zijn, dat hij de stichter was van het rijk der waarheid, het rijk Gods, dat binnen kort tot verwezenlijking moest geraken. En dit is — om het in 't voorbijgaan te zeggen — zoowat het eenige wezenlijke, dat stand gehouden heeft en als drijvend levensbeginsel in de Kerk is gebleven. Hierin ligt volgens de modernisten, maar geheel in tegenspraak met de geloovige opvatting, het objectief bewijs voor de waarheid van den christelijken godsdienst.

Na den dood van Christus deed de religieuse emotie, door hem of door de verhalen over hem gewekt bij zijn volgelingen, meeningen omtrent hem ontstaan in overeenstemming met hun milieu en hunne ontwikkeling. De Joden met hun Messias-idee zagen in hem den Messias, de heidenen, bekend met hun goden-genealogieën en met de vergoddelijking van menschen, noemden hem den Zoon Gods of zelfs God.

De sociale natuur van den mensch bracht mee, dat de eensdenkenden, die in hun eensgezindheid zich ook één vonden in hun geloof, zich aan elkander sloten, en de zorg om te bewaren, hetgeen zij als een schat beschouwden, bracht hen er toe zich te vereenigen. Van het stichten eener Kerk door Christus den Zoon Gods, kan natuurlijk in dit systeem geen sprake zijn. Zonder eenig gezag, dit wist men echter, zou alles uit elkaar spatten, en daarom koos men enkele invloedrijke personen tot voorgangers, of men droeg, als van zelf, aan enkelen der voornaamsten eenig gezag over. Hun taak werd het nu, de uitspraken van het bewustzijn der gelijkgezinde tijdgenooten, de formule, waarin het collectief bewustzijn zich kond deed, vast te stellen en deze formule voor te houden. Door deze daad werden nu in de Kerk die formules tot eigenlijke dogma's.

Wel te verstaan in modernen zin.

Ik sprak reeds van de veranderlijkheid der dogma's. Deze veranderlijkheid kunnen we nu nader kenschetsen. De dogma's zijn de uitdrukking van het collectief bewustzijn der geloovige menigte. Die menigte is echter zelf aan de wet der ontwikkeling

onderworpen en zal dientengevolge na een eeuw b.v. anders zijn dan ze nu is; daarmee is tevens de verandering van haar reactie tegenover den stoot van het Onkenbare gegeven en dientengevolge de verandering harer opvattingen over het Onkenbare, over God en wat met God samenhangt. De *oude* formules, de dogma's, kunnen geen symbolen meer zijn van hetgeen de mensch *nu* voelt en denkt en geen middelen om tot helder inzicht te komen. Zij moeten door andere vervangen worden, en wijl het Onkenbare velerlei eigenschappen — maar dat woord mag ik niet bezigen, laat ik het profaner zeggen: velerlei stootwijzen of stootrichtingen heeft, zoo kan de reactie daarop wel eens in geheel tegengestelden zin met de vorige uitvallen; we kunnen in verschillende tijden met elkaar tegenstrijdige dogma's krijgen.

Het collectief bewustzijn bepaalt de formules; de dogmaverandering, of, zooals men zegt, de aandrang tot nieuwe formuleering, moet dus van het volk uitgaan en loopt meestal tegen de neiging der bestuurders, die van nature behoudsmannen zijn. Dat door hen de formuleering een tijd lang tegengehouden wordt, heeft zijn goede zijde; daardoor immers wordt de tijd afgewacht, dat de aandrang werkelijk collectief is geworden.

Het modernisme is in deze de ontkenning van het karakter der absolute waarheid, die onveranderlijk is; het is de ontkenning van alle gezag om waarheden ter aanneming voor te houden en het is niet eens in staat aan de formule, het dogma, eenigen houvast of invloed te geven. Want per slot van rekening is de persoonlijke ervaring van het Onkenbare de eenige oorsprong van het geloof; en persoonlijke ervaring kan door geen collectiviteit eenige bindende kracht voor anderen krijgen.

Wellicht is het niet ondienstig als slot van dit opstel nog even aan te geven, op welke wijze de modernisten geloof en wetenschap met elkaar in vrede houden door ze geheel en al van elkaar te scheiden.

Tot de wetenschap behoort alwat wij waarnemen en ervaren, de innerlijke ervaring inkluis.

Het Onkenbare, God en al wat goddelijk genoemd wordt, hoort niet tot de wetenschap, daar dit alles onkenbaar is. Wetenschappelijk bevestigen en bespreken kan men slechts het wetenschappelijk kenbare. Voor de wetenschap is dus, om het in een voorbeeld te zeggen, niet Jesus Christus de Godmensch, maar Jesus Christus de mensch toegankelijk.

Daar nu wijders ook godmenschelijke daden en godmenschelijke uitspraken, ten gevolge van het woordje God, dat er in staat, wetenschappelijk een onkenbare zijde hebben, kan de wetenschap noch mirakelen noch woorden van hemelsche wijsheid tot voorwerp hebben; die bestaan voor haar niet, wijl ze toch onkenbaar zijn.

Eene wetenschappelijke geschiedenis van Jesus Christus mag dus niets van dat alles bevatten: zij mag slechts spreken van den mensch, die slechts menschelijke daden heeft verricht en slechts woorden sprak van menschelijke wijsheid.

Doch, naar aanleiding van Jesus Christus, zoowel vroeger als thans nog, werkt God in elk individueelen mensch en wekt deze stoot godsdienstige gevoelens d. w. z. geloof. Dit geloof is ook heden ten dage nog bij velen, de Christenen nl., van dien aard, dat hun collectief bewustzijn goed uitgedrukt wordt door de formule: Jesus Christus is de Zoon Gods, God en mensch in één Persoon, waarlijk God. Misschien is dat overmorgen anders, maar van daag geldt het nog en is dus die uitspraak waarheid, wijl het de formule is van het geleefd en gedacht geloof. Door het levend individueel en collectief, godsdienstig gevoel en het over dit gevoel denkend verstand is de persoon van Jesus Christus ook een heel andere geworden dan hij voor de geschiedenis is. Men heeft hem, door retrospectieve vervorming, parabels vol hemelsche wijsheid in den mond gelegd, hem wonderen toegedicht, hem laten verrijzen, terwijl hij in werkelijkheid van dat alles niets gezegd of gedaan heeft, wijl hij het niet kan, of althans op eene voor de wetenschap kenbare manier niet kan.

Voor de geloovige ervaring in het binnenste van ieder Christen, voor de uitbeelding van de manier, waarop ieder op dit oogenblik tegen »la tourmente de l'infini" reageert, en als

symbool of als kenmiddel — d. w. z. voor het geloof — is alles echter volkomen waar, omdat het hoort tot de levende geloofsdaden van den mensch. En aldus hebben we de wetenschappelijke geschiedenis van Jesus Christus den mensch; en daarnaast de individueel geloovig geleefde geschiedenis van Jesus Christus den Godmensch.

Hier zou ik willen eindigen, maar na zooveel godloochenende beweringen te hebben neergeschreven, dringt de geloovige en tevens wetenschappelijke overtuiging tot de herhaling van den uitroep van Petrus, met volle instemming en onder aanvaarding van alle gevolgen:

»Gij zijt Christus, de Zoon van den levenden God".

Roermond. J. M. L. KEULLER.

HET ONTSTAAN VAN DE ROOMSCH-KATHOLIEKE MISSIE IN NEDERLANDSCH-INDIË.

(4 April 1808).

Den 4 April van dit jaar 1908 zal het een eeuw geleden zijn, sinds twee Nederlandsche priesters op de rede van Batavia aankwamen, om in onze Oost eene roomsch-katholieke missie te gaan stichten. En zes dagen later, op den 10 April, hebben zij ten huize van den Heer Asmuss, die lijfarts was van Gouverneur-generaal Daendels en met de gewone Indische gulheid beiden missionarissen gastvrijheid had verleend, de Mis kunnen opdragen, het eerste hoogheilig offer, dat op den rijk gezegenden bodem van Java God is aangeboden. De missie van Oost-Indië heeft met verloop van tijd groote uitbreiding gekregen, en bloeit nog in onze dagen. Ongetwijfeld mogen wij in dit jubeljaar een degelijke studie verwachten, aan de ontwikkeling dier missie gewijd; dan zal het duidelijk worden welk een vlucht zij genomen heeft, vooral sinds de leiding daarvan is toevertrouwd aan de wakkere zonen van Sint Ignatius. Onze taak beperkt zich tot het ontstaan der missie; met behulp van officieele en andere bescheiden zullen wij hier uiteenzetten, hoe de arbeiders, die in het eerste uur werden geroepen, hun verdienstelijk werk konden aanvangen, en op welke wijze zij getracht hebben dat te volbrengen.

Voor de lezers van dit tijdschrift zijn de beide pioniers op het missieveld van Java, Jacobus Nelissen en Lambertus Prinsen, geen onbekenden. Uit de voorgaande aflevering [1]) is hun gebleken dat dit tweetal seculiere priesters een zegenrijke werkkring aan Kaap de Goede Hoop had moeten prijs

---

[1]) *De Katholiek*, CXXXIII, blz. 144 vv.

geven, en sedert hun terugkomst in het vaderland op 30 Mei 1806 verlangend uitzag naar een nieuwen missiearbeid. Daarvoor had de Vice-superior der Hollandsche zending, Mgr. Ciamberlani, wel pogingen aangewend, maar aanvankelijk waren de omstandigheden hem niet gunstig. Immers koning Lodewijk, hoe oprecht ook gezind om aan zijne katholieke onderdanen al de rechten te verschaffen, welke de Grondwet hun toezegde, was nog slechts kort aan de regeering en moest voor alles het vertrouwen van zijn volk trachten te winnen. Spoedig daarop waren de voorbereidingen gevolgd tot den oorlog met Pruissen, en vervolgens het persoonlijk aandeel, dat Lodewijk aan de krijgsverrichtingen in Westfalen had genomen. Mgr. Ciamberlani, die terzelfder tijd zich in den Haag ophield, begreep dat voorloopig geduld moest worden uitgeoefend en trachtte onderwijl invloedrijke personen in de residentie voor zijn plan te winnen. Reeds hebben wij medegedeeld, dat de oud-gouverneur van de Kaap, Jan Willem Janssens, die bij den nieuwen souverein hoog in aanzien stond, zich bereid had verklaard voor het tot stand komen van eene roomsch-katholieke missie in Oost-Indië mede te werken.

Ook met de beide aalmoezeniers van koning Lodewijk, de abbé's De Lamblardie en Bertrand, welke in kerkelijke aangelegenheden het volle vertrouwen van den vorst genoten, trad Mgr. Ciamberlani thans in nauwe betrekking; bij de talrijke samenkomsten, welke hij met deze brave en ijverige priesters heeft gehad om in de belangen der Nederlandsche katholieken te voorzien, zal dit gewichtig punt van de missie in Oost-Indië zeker niet onbesproken zijn gebleven. Nadat koning Lodewijk in de helft van November uit Duitschland naar den Haag was teruggekeerd, had de Vice-Superior eene particuliere audiëntie op 21 Januari 1907; hij heeft daar de verslagen toegelicht, welke door hem waren uitgebracht over de nooden en misstanden onder de katholieken van ons vaderland, maar het niet dienstig geoordeeld den missiearbeid van katholieke priesters op Java bij deze gelegenheid ter sprake te brengen. Toen Mgr. Ciamberlani in het begin van Februari voorloopig

naar Munster terugkeerde, stond derhalve de zaak van de Oost-Indische missie nog steeds op losse schroeven.

Echter reeds op 4 Maart van hetzelfde jaar 1807 verscheen er een decreet van koning Lodewijk, gunstig beschikkende op het verzoek van de beide roomsch-katholieke priesters J. Nelissen en L. Prinsen, om als missionarissen naar Batavia te mogen gaan, en zich een derden als medehelper in de missie toe te voegen [1]). Mgr. Ciamberlani bracht dit heuchelijk nieuws in een schrijven van 8 April 1807 ter kennis van den toenmaligen Staats-Secretaris, kardinaal Casoni [2]). Te gelijk wees hij op de gunstige voorwaarden, waaronder de toestemming was verleend. Vooreerst zou aan de katholieke missionarissen, voor Batavia bestemd, hetzelfde jaargeld uitbetaald worden als aan de predikanten aldaar. Bovendien voorzag het gouvernement niet slechts in de reiskosten, maar gaf hun reeds aanstonds eene gratificatie van 300 gulden tot het aanschaffen van de meest noodzakelijke kerkbenoodigdheden, en nog eene tweede gratificatie van 400 gulden voor verdere uitrusting. Dit alles wordt bevestigd door officieele stukken, waarvan ik de kopie aantrof in het archief van den aartsbisschop van Utrecht. Twee dagen nadat het koninklijk besluit was verschenen, den 6 Maart 1807, schreef de Minister van Koloniën, P. van der Heim, een brief aan het hooge bestuur van Indië, waarbij hij kennis gaf van de genomen beslissing, en de bedoeling des konings nader omschreef door te melden: »dat, naar intentie van Hoogdeszelfs, voornoemde geestelijken op denzelfden voet zouden behandeld worden als de Hervormde predikanten, in Indiën gevestigd" [3]). Een tweede stuk, van denzelfden datum, en dat geheim moest blijven, bevat een extract uit het verbaal van den Minister van Koloniën. Daar lezen wij: »En is dien volgens aan den supplianten voor-

[1]) *Decreten en Besluiten van Zijne Majesteit den koning van Holland*, 4 Maart 1807, No. 27, blz. 112.

[2]) Vaticaansch archief. *Nunziatura di Fiandra. Dispaccetti di Monsignore Ciamberlani* 1800—1809.

[3]) Archief van den aartsbisschop van Utrecht. *Afdeeling: oud-archief* No. 367—368.

noemd [J. Nelissen en L. Prinsen] toegelegd de somma van *drie honderd guldens* eens, ter goedmaking hunner uitschotten tot verzorging van het nodige tot de uitoeffening hunner functiën, en daarenboven aan elk hunner, en aan zodanigen derden geestelijken, als door hun zal worden meede genomen, wanneer deszelfs benoeming meede ter kennisse van den Minister zal zijn, eene gratificatie van *vier honderd guldens*, of zo veel aan den voor eenigen tijd uitgezonden capellaan naar de Kaap de Goede Hoop tot gratificatie is toegestaan" [1]).

Het schrijven van Mgr. Ciamberlani aan kardinaal Casoni bevat nog andere merkwaardige bijzonderheden. Na de gunstige voorwaarden te hebben medegedeeld, waarvan zooeven sprake was, vervolgt hij aldus: »Hierbij komt de gelukkige omstandigheid dat de tegenwoordige gouverneur van Batavia, door den koning tot dat ambt geroepen, bevriend is met den aartspriester Pas, en, schoon zelf niet katholiek, de meest ondubbelzinnige bewijzen van welwillendheid jegens onze missionarissen heeft gegeven door het schrijven van een aanbevelingsbrief uit den Haag, waarbij hij ten zeerste erop aandringt dat men jegens de missionarissen op reis alle mogelijke voorkomendheid zal betoonen". De gouverneur, wiens naam hier niet wordt genoemd, was Herman Willem Daendels, bij besluit van 28 Januari 1807 door koning Lodewijk met schier onbeperkte macht naar Nederlansch-Indië afgevaardigd [2]). Reeds op den 18 Februari vertrok de nieuwe landvoogd naar zijne bestemming. Om uit de handen der Engelschen te blijven ging de reis, met groote bezwaren gepaard, over de Kanarische eilanden en door het Zuidelijk gedeelte van Afrika, zoodat hij eerst in Januari 1808 te Anjer op de Noord-kust van Java voet aan wal zette. Uit

[1]) Dit document was zoo weinig bekend, dat, toen koning Lodewijk in 1809 dezelfde gunsten ook aan een vierden missionaris voor de Oost wilde toestaan, Van Zuylen van Nyevelt, de secretaris van 's konings kabinet, zich op 7 Mei 1809 tot den aartspriester Pas moest wenden om nadere inlichtingen over de eertijds verleende gratificaties. De correspondentie over deze zaak berust in het oud-archief van den aartsbisschop van Utrecht, l. c.

[2]) Daendels, *Staat der Nederlandsche Oost-Indische bezittingen*, blz. 1, noot 1.

het bericht van Mgr. Ciamberlani moeten wij opmaken, dat Daendels nog vòor zijn vertrek uit Holland den aanbevelingsbrief schreef, maar daarmede liep hij dan vooruit op het koninklijk besluit, dat eerst den 4 Maart werd gepubliceerd; misschien werd het schrijven, eerst nadat Daendels was afgereisd, uit den Haag verzonden. Zooveel staat ondertusschen wel vast, dat de ingenomenheid van den energieken landvoogd met het plan van zijn vriend, den aartspriester Pas, veel heeft bijgedragen tot de uitvaardiging van het decreet. Mgr. Ciamberlani was daarvan ten zeerste overtuigd, en meldde in een brief aan de Propaganda van 1 Mei 1807, dat hij een hartelijk dankschrijven had gericht tot den aartspriester van Salland [1]).

Het vastberaden en doortastende karakter van Daendels is uit zijn beheer op Java genoegzaam bekend. Aan dien invloed meen ik ook te moeten toeschrijven dat de beide priesters, voor Java aangewezen, met zooveel haast hunne bestemming trachtten te bereiken. Dit blijkt uit het schrijven van Mgr. Ciamberlani aan kardinaal Di Pietro, prefect der Propaganda, waarvan wij zoo even gewag maakten. De Vice-superior was bij het snelle verloop der zaken niet in staat geweest tijdig de noodige volmachten voor hen in Rome aan te vragen, maar, gebruik makende van buitengewone faculteiten, had hij hun voorloopig jurisdictie gegeven, en eveneens provisioneel Jacobus Nelissen tot overste der nieuwe missie benoemd. Natuurlijk moest dit alles bekrachtigd worden door de Propaganda. Het was daarom dat Mgr. Ciamberlani op 1 Mei 1807 het volgende aan den prefect dier Congregatie, kardinaal Di Pietro, schreef: »Onderwijl verzoek ik Uwe Eminentie gelijke volmachten te willen geven, als voor de missie van de Kaap zijn verleend; immers de omstandigheden zijn dezelfde. Wijl hun vroegere prefect [Lansink] is gestorven, zal de tweede missionaris, genaamd Jacobus Nelissen, tot Apostolisch prefect van Batavia moeten benoemd worden. Zoodra

---

[1]) Archief der Propaganda. *Scritture riferite nei congressi dell' Eminentissimo Prefetto. Belgio-Ollanda*, No. 17. Ook de nog volgende aanhalingen uit het Propaganda-archief zijn, op ééne uitzondering na, ontleend aan stukken, in dezen bundel saam gebonden.

een derde missionaris zal gevonden zijn, die evenals de beide anderen een seculier priester behoort te wezen en voor zijne taak geschikt, zal ik aan Uwe Eminentie zijn naam mededeelen. In de voormelde omstandigheden, waarbij de beide missionarissen alleen moesten vertrekken, heb ik hun laten weten dat zij zich konden bedienen van de volmachten voor Kaap de Goede Hoop verstrekt, wijl het voor mij vaststond dat de Congregatie der Propaganda deze ook voor Batavia zou bekrachtigen, en zulks nog eer zij daar aankwamen. Hetzelfde gold, zoo meldde ik terzelfder tijd, voor de benoeming van Nelissen tot Apostolisch prefect, die tevens bevoegdheid verkreeg al zijne volmachten op den tweeden missionaris over te dragen. De Heer Nelissen is in het bezit der faculteitsbrieven aan den vroegeren prefect, Joannes Lansink, verleend. Ik zou aan Uwe Eminentie willen voorstellen alleen te verklaren dat de Heer Nelissen dezelfde volmachten kan uitoefenen, als eertijds de overleden Apostolische prefect. Aan den aartspriester Pas heb ik een brief geschreven om hem te bedanken voor al hetgeen hij in deze heeft verricht".

Hooren wij thans hoe het den beiden missionarissen verging bij hunne poging om zoo spoedig mogelijk het nieuwe veld van hun priesterlijken arbeid te bereiken. Wij moeten daarvoor nogmaals den brief raadplegen, welken Mgr. Ciamberlani op 8 April 1807 aan kardinaal Casoni schreef. Na de welwillende houding van Daendels te hebben vermeld, gaat hij aldus voort: »Een Hollandsch schip lag gereed, dat het wilde wagen om onder neutrale vlag naar Indië koers te zetten. Wegens beperktheid van tijd was het onmogelijk een derden missionaris te vinden; de twee missionarissen, die eertijds in Afrika hadden gearbeid, scheepten zich derhalve alleen in op de rede van Texel. Alles was vaardig voor de reis, en men wachtte slechts op gunstigen wind, toen de kapitein zijn voornemen moest opgeven, daar er gevaar ontstond in de handen van de Engelschen te vallen, die de Hollandsche havens nauwlettend bewaakten. Toch is de hoop nog niet verdwenen dat de missionarissen met dit schip of met een ander weldra naar hunne bestemming zullen ver-

trekken; onderwijl kan een derde zich bij hen aansluiten, dien men, naar ik vertrouw, zal weten te vinden, nu er meer tijd is naar een zoodanigen te zoeken".

Op den 22 Juli 1807 ging hun wensch in vervulling, en konden zij uit Texel wegzeilen. Den 16 September gaf Mgr. Ciamberlani aan kardinaal Di Pietro bericht van het heugelijke nieuws. »Onze beide missionarissen — zoo schreef hij uit Munster — zijn voorspoedig naar Batavia afgereisd, eerder nog dan verwacht werd. Echter is men tot heden niet erin geslaagd een derden te vinden. Geschiedt zulks, dan zal er, zoo verzekert mij aartspriester Pas, wel gelegenheid gevonden worden, om ook dezen naar Oost-Indië over te brengen. Ik dank Uwe Eminentie, dat Zij mij aanstonds de buitengewone volmachten voor den Apostolischen prefect dezer missie [J. Nelissen] heeft over gezonden".

Wat zij op reis ondervonden, en welke hunne eerste bevindingen te Batavia waren, zullen de missionarissen ons zelf verhalen. In het archief van den aartsbisschop van Utrecht vond ik een tweetal brieven, hierop betrekking hebbende, door Lambertus Prinsen den 16 Mei en 5 December van 1808 geschreven. Beide brieven waren gericht aan den grooten ijveraar voor het missiewerk, den Amplissimus Pas. Dat niet de overste der missie maar zijn medehelper ditmaal de pen voerde, kan gedeeltelijk verklaard worden uit de beslommeringen, welke het ambt van Apostolisch prefect mede bracht; deels ook hieruit dat Lambertus Prinsen in nog nauwere betrekking stond tot den aartspriester van Salland, Nicolaas Pas, want deze was tevens pastoor van Raalte, en nog altijd woonden de ouders van Prinsen in die parochie. Gelijk men uit den aanhef van den eersten brief zal bemerken, hadden de missionarissen ook reeds vroeger, op den 27 April, aan den aartspriester en anderen geschreven, maar deze brieven zijn nimmer aan hun adres gekomen. De onveilige toestanden, veroorzaakt door het continentaalstelsel, verklaren zulks voldoende. Prinsen schijnt dit ongeval vóór het schrijven van zijn tweeden brief te hebben vernomen, want hij komt daar terug op eenige bijzonderheden, welke gedurende de reis naar

Batavia waren voorgevallen. Voor de orde van het verhaal zal het misschien beter zijn dit gedeelte uit de correspondentie eerst mede te deelen en dan het verhaal van de vestiging der missie op Java te laten volgen.

Ziehier wat hun wedervoer, toen het schip onderweg New-York aandeed:

»Den 22 Julij vorigen jaar [1807] verlieten wij de rheede van Texel; den 28 September arriveerden wij te Newyork in Noord America; aldaar sijn wij door die daar sijnde priesters wel ontfangen; hebben daar dagelijks Misse gelezen en, na bekoomen verlof van Zijne Doorlugtigheid I. Caroll, bisschop te Baltimore, Hollanders en Duitschers biegte gehoord, doordien geen van die daar sijnde priesters die taalen verstond; bestaande de gemeente te Newyork uit meer als vijftien duisend parochianen, en daarvoor maar drie priesters. Bij ons vertrek hebben wij eenen zeer schoonen brief van recommandatie van hoog gemelde bisschop ontvangen, die ons bijsonders bij mooglijk voorval op reise kan beschermen. Den 31 October zijn wij van Newyork vertrokken, en den 4 April [1808] hier op de rheede van Batavia vrisch en gesond ten anker gekoomen, sonder op de geheele reise van Holland tot hier, noch van de passagiers, noch van de equipage, één man verlooren te hebben".

Hooren wij thans de eerste lotgevallen van de missionarissen op Java:

Batavia, 16 Maij 1808.

Hoog Eerwaarde Heer en dierbaarste vriend,

Wij hebben den 27 der vorigen maand [April] aan U Hoog Eerwaarden, aan onze familie en ook naar Rome geschreven, mede in den brief aan U Hoog Eerwaarden ingeslooten, met een Americaans schip, dat den 8 Mei van hier naar Baltimore vertrokken is [1]).

Den 4 April laatstleden zijn wij vrisch en wel op de Rheede van Batavia ten anker gekomen, zonder op de gehele reis van Holland over America tot hier één man verlooren te hebben, daar wij tog uit omtrent 70 persoonen bestonden, en zo wij niet anders weeten, zijn zij nog alle in leven; zelfs is er niet één op de gehele reis gevaarlijk ziek geweest; dus welk niet eene ijdele vrees van eenige van onse medepriesters, die niet durven wagen zee te zien!

---

1) Deze brieven zijn onderweg verloren geraakt, zooals mij bleek uit een schrijven van Mgr Ciamberlani aan de Propaganda van 7 December 1808.

Onse receptie alhier is naar wensch geweest, sowel van wegens Zijn Excellentie den Maarschalk als overige leden van regering. Men heeft in de vergadering het besluit genomen ons in gevolge de intentie van Zijne Majesteit onzen koning gelijkstandig te stellen met de predikanten der Hervormde gemeente op het stuk van de gewoone gage, douceur, huishuur en verdere emolumenten. Tot heden toe logieren wij bij de Heer Assmus, hoofd der chirurgie, lijfmedicus van den maarschalk, die ons een paar daagen naar onse overkomst bij hem verzogt heeft, huis en tafel voor niets aanbood met volkomene toestemming van zijne vrouw. Wij hebben hier in huis een klein altaar opgericht gehad en Mis gelezen. Gisteren, Zondag, hebben wij voor de eerste keer zingende dienst gedaan en gepreekt op Weltevreden in een locaal provisioneel tot onse godsdienstoefeningen ingerigt [1]); daar zal zulks voortduren totdat er eene nieuwe kerk op Weltevreden zal gebouwd zijn. Morgen ochtend vertrekken wij derwaarts en gaan daar, waar het overal zeer gezond is, mede provisioneel huisvesten in een officiers woninge, niet ver van de kerk. De Rooms Catholijken beijveren zig, de één om de andere, om luister aan de godsdienstoefeningen bij te zetten. Wij zijn reeds zo ver met de kerkelijke zaaken gevordert, dat wij ons met verscheide kerken in ons vaderland mogen in enigen opzigten gelijk stellen.

Wij hebben zorg gedragen 6 kerkmeesters, alle lieden van aanzien en respect te krijgen, die ook deze post aangenomen hebben; 4 daarvan zijn politieke perzonen, als de Heeren Assmus, waar wij bij logieren, een broeder van een professer te Emmerik; Bauer, Clement, Lizart; en de 2 overige Heeren Lieutenant-collonels Filsen le Grevissen. In vergaderinge van hun is Assmus verkozen tot president, Bauer tot cassier, en Clement tot scriba; deze laatste, na de heilige sacramenten op de devootste manier ontfangen te hebben, overleden zijnde, is de Heer Igis, mede een zeer geschikt man, die ons altaar, predikstoel, communiebank, *et caetera* op bekomene qualificatie zeer schoon heeft laaten en gelieve helpen te vervaardigen, in zijne plaats tot kerkmeester en scriba benoemd.

Onze gemeente is zeer talrijk en laat zig voordeelig blijken. Officieren, burgers en soldaten verzoeken om cathegismussen. Voor het grootste gedeelte zal de communiteit waarscheinelijk uit militairen bestaan, daar wij ook tot nu toe de meeste zieken in het hospitaal op Weltevreden te bedienen hebben. Reeds hebben wij er 17 bedient en 2 kinderen gedoopt; daarnevens staan nog kinderen, reeds eenige jaaren oud zijnde, eerstdaags gedoopt te worden. Zijne Excellentie den maarschalk is eene reis landwaards in gaan ondernemen, en zal

---

1) Dit was een bamboes-kazerne, naast het paleis te Weltevreden. (*De Godsdienstvriend*, Deel LXIII, blz. 114).

wegens menigvuldige bezigheden in ver afgelegene plaatsen, naar men gist, wel omtrent 5 of 6 maanden uitblijven. Zijne Excellentie Buyskes resideert ondertussen op Weltevreden als lieutenant gouverneur-generaal Wij hebben tot patroon van onse kerk verkozen den heiligen Ludovicus, wiens feest invalt den 25 Augustus, den naamdag van onsen koning; en de allerheiligste Maagd en Moeder Gods Maria, gebid dit eiland in haare bezondere bescherming te nemen. En zullen we bijzonder solemneel ten dien einde vieren den 15 Augustus, het feest haarer Hemelvaart.

In aanmerking nemende de eere Gods en de intentie van den heiligen apostelijken Stoel ons hierheen te zenden en den wensch der Rooms Catholijken op verschillende plaatzen, hebben wij ons verpligt geoordeelt ons te separeren, en één van ons te Samarang, 60 uren van hier, zijne woning te vestigen; moetende dus Soerabaya, 60 uren verder, en andere plaatzen, waar het ook zeer noodig was, onvervult laaten, totdat dog eenige van onse medepriesters het besluit vatten om ons in den zo ver uitgebreiden arbeid te hulp te komen. Wij twijfelen niet of U Hoog Eerwaarde zal voort daartoe al het mogelijke aanwenden; God zegene meer en meer U Hoog Eerwaardes heilig oogmerk. De Wel Eerwaarde Heer Nelissen, *Prefectus missionis*, heeft verkosen zig naar Samarang te begeven, waarin ik ook volkomen genoegen neme; betrouwende beijde op Gods genade om ons in Zijn werk te versterken.

U Hoog Eerwaardes dienstwaardige en onderdanige dienaren

J. NELISSEN.
L. PRINSEN.

Uit den tweeden brief van Prinsen is reeds hier boven het wedervaren der missionarissen in Amerika medegedeeld. Thans laten wij het overige van dien brief volgen, omdat daarin het verhaal van hunne vestiging te Batavia met nieuwe bijzonderheden wordt aangevuld.

Weltevreden, 5 December 1808,

Hoog Eerwaarde Heer en dierbaarste vriend,

. . . . . .

Wij hebben onse brieven bij ons arrivement aan Zijne Excellentie den Maarschalk Gouverneur-generaal laaten toekomen, zijnde voordts seer vriendelijk door hem recipieert. Men heeft vervolgens in den Raad het besluit genoomen ons in gevolge de intentie van Sijne Majesteit onsen koning gelijkstandig te stellen met de predikanten der Hervormde gemeente dezer hoofdplaats op het stuk van de gewoone gage, douceur, huishuur en verdere emolumenten.

Den 10 April hebben wij ten huise van den heere stede doctor Assmus even buiten de stad voor de eerste maal hier Misse gelezen, en daarmeede aldaar continueert tot den 17 Mei, altijd de oprighte vriendschap genietende. Om meer en meer uitbreidinge aan de heilige functiën te geven, hebben wij daartoe zo spoedig moogelijk gelegentheid gesogt en gevonden. Wij hebben eenige lieden van veel aansien tot kerkmeesters soeken te krijgen; en hebben zig met dese last chargiert 4 uit den burger- en 2 uit den militairen stand; deze beijde colonels. Men heeft voords een tezamenkomst gehad en naar de beste ordre de besigheeden onder elkanderen verdeeld. De heer Assmus is tot president, één tot cassier en een 3de tot scriba verkoozen. Die heeren hebben direct voor eene aanmerkelijke somme gelds ingetekent om voor de eerste benodigdheden te sorgen. Op aan het gouvernement gedaan versoek is toegestaan bij Roomsch catholijken jaarlijks eene collecte te doen ten behoeve der kerk. Wij woonen nu sedert den 17 Meij op Weltevreden, een uur van de stad, daar het zeer gezond is. Wij hebben provisioneel een locaal tot eene kerk ingerigt, zijnde voorsien van altaar, predigstoel, communiebank, en stoelen en banken, daar wij solemneel onsen godsdienst verrigten, woonende een koster met andere tot sijnen dienst bij de kerk om voor de suiverhoudinge derzelve, etc. te zorgen, doch dat locaal is, als U Hoog Eerwaarde wel kan denken, niet genoegzaam bequaam. Men zal eersttijds eene collecte doen om eene nieuwe kerk te bouwen. Zijne Excellentie den Maarschalk heeft gesegt daartoe ook zoveel te sullen geven als tot eene reformeerde kerk die geboud sal worden. Mocht het Zijne Majesteit onzen koning behaagen ons van 's landswegen in het bouwen van kerken te ondersteunen! Eene niet minder God behaaglijke zaak zou hoog gedagte verrigten, indien hier een instituut, of zo men het noemt, van het klooster à la Trappe opgericht wierd, zoals in Noord America en elders geschied is, alwaar eenige van hunne geestelijken, ik meen uit hun klooster van Coesvelt, gekomen zijn. Te Newyork sijnde hebben wij van hun aanwezen aldaar hooren spreeken, maar tijd en gelegentheid lieten ons niet toe onzen wensch te voldoen, hun gestigt te besien. Bijzonders zou hier alles tot het oogmerk bijdragen; de aarde levert het geheele jaar door, zo als U Hoog Eerwaarde bekend is, hier vruchten op in overvloed, en dus in allen opsigte, bij goed of quaad succes, genoeg tot onderhoud; en wat het voornaamste betreft, welk invloed sou zulks niet te weeg brengen tot verbeteringe der seeden, tot goede opvoedinge van veele kinderen, die nu tot beklag der ouders, selfs niet zelden in vroege jeugd, bedorven worden. Verders welk een schoon werk tot luijster en verbreidinge van Gods eer onder de ongeloovigen, van nabij ziende die uitschijnende heilige voorbeelden van gemelde Orden. En, ten minste bij gebrek van andere missionaires, zouden door hen

pastoreele functiën op verscheijde plaatsen, bijsonders op recommendatie van Romen, wel worden waargenoomen.

U Hoog Eerwaardes doorsigt en godsdienstijver sal gewis tot geestelijke welvaard onser evenmenschen op dit uitgestrekt eijland, van omtrent 200 uuren lank en op de meeste plaatsen 30 breed, veel bij voortduur bijdragen. Wij hebben naar ons vermogen getragt aan het inzigt onser missie te voldoen; meer als 60 sieken zijn door ons reeds hier met de heilige sacramenten der stervende voorsien, en eenige hebben wij gedoopt, waaronder 1 Jood van omtrent 30 jaaren oud, sullende nog andere eerstdaags dit heilig sacrament toegediend worden. In onse voorgaande hebben wij reeds gemeld dat op andere plaatzen, bijsonders te Samarang, 60 uuren van hier, en te Sourabaya, 60 uuren verder, — op welke plaatsen het bijsonders gezond is — veele catholijken zijn. En bij rijpe overweginge van redens voor en tegen, hebben wij niet lange na onse aankomst alhier het besluit gevormt ons van plaats te separeren, en één van ons zig naar Samarang te begeven. De Wel Eerwaarde heer Nelissen had verkosen zelfs daarheen te gaan, waarmede ik ook behagen nam, maar nu heeft Zijn Eerwaarde met mij goed gevonden dat ik dese reise doe; en, hoewel Zijn Eerwaarde mij de keus gelaaten en met geweld wilde laten, heeft hij doch aan mijn versoek toegegeven, vindende ik meer veiligheid in het oordeel mijner geestelijke overheid. Ik ga nu so spoedig mooglijk vertrekken, zijnde reeds bezig geweest om naar een schip derwaards te verneemen, en twijfel niet of aanstaande week (nu deeze week) ben ik reeds onder zeijl en waarschijnlijk daar, vermits de overvaart bij deze jaargetijde in 2 á 3 dagen geschied. Soerabaya *et caetera* moeten nu maar wagten een Roomsch catholijke kerk bij hun te zien, totdat tog eindelijk eenmaal eenige priesters hunne genegentheid tot effect brengen herwaarts over te koomen; *velleitas saepe invenitur, voluntas nunc agat!* Misschien daalen verscheijde priesters in ons vaderland ten grave die hier nog lang zouden leven.

. . . . . .

J. Nelissen.
L. Prinsen.

Het plan om eene tweede statie op Java te stichten is spoedig daarna ten uitvoer gebracht. Den 25 December 1808 ging Lambertus Prinsen over zee naar Semarang, en kwam daar twee dagen later aan. Het duurde tot 19 Maart 1809, alvorens hij een gebouw vond, ruim genoeg om zijne bediening in het openbaar te kunnen uitoefenen. Dit was, volgens

het verslag van Daendels, op 31 Januari 1810 uitgebracht, »de Gereformeerde kerk, welke bij beurten door de Hervormden en de Roomschgezinden wordt gebruikt" [1]). Eerst in 1824 heeft pastoor Prinsen te Semarang eene eigen kerk verkregen, gelegen op de Parade-plaats, en op den 1 Augustus van dat jaar haar toegewijd aan Sint Joseph.

Gelijk wij uit de verslagen van Lambertus Prinsen hebben gezien, werd door ons moedig tweetal aanstonds de behoefte gevoeld aan meer priesters in de uitgestrekte en zware missie van Oost-Indië. Ook Mgr. Ciamberlani deelde in hun verlangen, maar wist dat er buitengewone moeielijkheden bestonden. »Het ware gewenscht, — zoo schreef hij op 7 December 1808 uit Munster aan kardinaal Di Pietro — dat ook nog een ander wereldlijk priester, met ijver bezield, naar Java zou willen vertrekken; te meer wijl het koninklijk besluit vast stelt dat het gouvernement van Batavia aan drie katholieke geestelijken een jaargeld zal uitkeeren. Ongelukkig is er ook in de Hollandsche missie groot gebrek aan priesters; de aartspriester van Holland [Ten Hulscher] zag zich daardoor genoodzaakt de hulp in te roepen van buitenlandsche regulieren, uit kloosters welke in den vreemde zijn opgeheven, maar kon die hulp niet verkrijgen. De dood van een aantal pastoors in zijn district heeft het gebrek aan priesters nog vergroot, en zoo staat men voor het noodzakelijk geval dat kweekelingen van ons theologisch college te Warmond nog vóór den vast gestelden tijd zullen moeten gewijd worden".

Weldra kwam er uitkomst voor de hulpbehoevende missie. Den 21 Januari 1809 had de Vice-superior opnieuw Munster verlaten, om zich ditmaal te begeven naar Amsterdam, de nieuwe residentie van koning Lodewijk. Nauwelijks was de menschlievende vorst van zijn tocht naar de overstroomde Betuwe terug, of hij verleende den volgenden dag, 13 Februari, aan Mgr. Ciamberlani eene langdurige audiëntie in zijn paleis op den Dam. Den ganschen inhoud van dit belangrijk onderhoud met den koning heeft de Vice-superior

[1]) Het verslag bij De Jonge, *De opkomst van het Nederlandsch gezag over Java*. XIII, blz. 447—448.

een week later, op den 21 Februari 1809, in cijferschrift medegedeeld aan kardinaal Pacca, die toen onder de hachelijkste omstandigheden het staatssecretariaat waarnam. Op die audiëntie was ook het gesprek gekomen op de missie van Java, en Mgr. Ciamberlani deelde daaromtrent in zijn dépêche aan den Pro-secretaris van Staat het volgende mede: »Ik dankte den koning voor het decreet, twee jaren geleden door hem uitgevaardigd, ten behoeve der missionarissen in Batavia. Ook deelde ik hem mede, dat een derde missionaris, welke toen niet kon gevonden worden, thans voor de reis gereed was. Gebruik makende van het gunstig oogenblik, verzocht ik hem tevens te willen toestaan dat te gelijk met dezen derden missionaris een vierde, en op dezelfde gunstige voorwaarden als de drie overigen, zou kunnen uitgezonden worden, wijl er groote behoefte aan priesters bestond in die streken, en ook opdat de derde, welke zich aanstonds zal inschepen zoodra er eene veilige reisgelegenheid is, een reisgenoot mocht hebben. Zonder een oogenblik te aarzelen antwoordde de koning: *volontiers*. Alleen verzocht hij mij hem eene memorie over deze zaak door tusschenkomst van zijne aalmoezeniers te bezorgen, opdat aanstonds een nieuw decreet zou kunnen opgemaakt worden, dat binnen weinige dagen, naar ik hoop, zal verschijnen".

Wie de derde missionaris was, welke zich voor de missie van Java had aangeboden, blijkt uit een schrijven dat de onvermoeibare Vice-superior eenige weken later, den 10 Maart 1809, tot kardinaal Di Pietro richtte. Hij zegt daar dat deze derde missionaris Hendrik Waanders was geheeten, thans kapellaan in het Utrechtsche district, volgens hem »een ijverig en bekwaam seculier". Het zoogenaamde *Pastoorsboekje* van 1809, eene gedrukte lijst van dienstdoende priesters in de Hollandsche missie, geeft als laatste standplaats van Waanders aan: de parochie van Breukelen. Ook had Mgr. Ciamberlani zich gehaast de gewenschte memorie in te dienen, en met voldoening kon hij berichten reeds de officieele kopie in handen te hebben van het koninklijk besluit, waarbij ook een vierde missionaris voor Oost-Indië werd toegelaten, en wel

op dezelfde gunstige voorwaarden als de overigen [1]). Deze kopie was hem toegezonden door het koninklijk secretariaat.

Met niet minder ingenomenheid kon de Vice-superior in hetzelfde schrijven aan kardinaal Di Pietro uit Amsterdam berichten dat ook reeds een vierde missionaris was gevonden, en wel Philippus Wedding. Deze, uit Amsterdam geboortig, had eerst kort geleden zijne studiën aan het college te Warmond voltooid [2]) , en was thans kapelaan in het Maagdenhuis bij Jacobus Cramer. Laat Mgr. Ciamberlani zelf ons verhalen hoe deze jeugdige priester, met welken hij al gansch bijzonder, en niet ten onrechte, was ingenomen, voor het missiewerk werd gewonnen. In zijn voormelden brief aan kardinaal Di Pietro zegt hij betreffende Wedding het volgende: »De Voorzienigheid zegent deze missie wel op buitengewone wijze! Was het bij de schaarste aan priesters hier in Holland reeds bezwaarlijk een derden missionaris op te sporen, nog veel moeielijker moest het zijn een vierden te vinden, begaafd met die deugd, welke bijzonder voor een werkkring onder de heidenen wordt gevorderd en van zulk een offervaardigheid, dat hij bereid is om wille van het zielenheil alles te verlaten en een zoo verre reis over den oceaan te gaan ondernemen. Nochtans tot mijn groote blijdschap kan ik Uwe Eminentie mededeelen dat ik ten huize van pastoor Cramer een jeugdigen kapelaan heb aangetroffen van voorbeeldige zeden, buitengewoon godsdienstig, ijverig, en voortreffelijk onderlegd, die ook aanstonds mijn bijzondere aandacht

---

1) Op den 20 Februari 1809 had Mollerus, de Ministervan Eeredienst, aan den aartspriester Pas opgave gevraagd van »geschikte personen, welke tot de missie van Java konden geëmployeerd worden". In Maart van hetzelfde jaar droeg de Amplissimus als zoodanig voor: Henricus Waanders en Philippus Wedding. De brief van Mollerus en minute van Pas zijn te vinden in het archief van den aartsbisschop van Utrecht, l.c.

2) In het geschreven *Registrum alumnorum seminarii R. Cath. in Warmond*, berustende in het archief der Presidenten van het seminarie, staat op blz. 10 aangeteekend, hetgeen ik hier uit het Latijn vertaal, dat: «Philippus Wedding van Amsterdam geboortig en op 19 December 1807 priester gewijd, later tot de missie van Oost-Indie overging, en rijk aan verdiensten als pastoor van Batavia is gestorven". Hij overleed aldaar den 28 Juni 1825,

had getrokken. Ik zeide hem alleen, welk een goede missionaris hij voor Batavia had kunnen zijn. Hierop antwoordde hij bescheiden dat, telkens wanneer hij over die arme katholieken hoorde spreken welke zonder geestelijke hulp *in partibus infidelium* wonen, en van de heidenen die den waren God niet kennen, er een verlangen in zijn hart opkwam, om onder hen zijn heilig ambt te gaan uitoefenen, en dat hij ook bereid was zulks te doen, wanneer God het van hem verlangde. Slechts één bezwaar gevoelde hij daartegen: het verdriet zijne moeder voor altijd te moeten verlaten; maar, zoo voegde hij er aan toe, God zou daarin wel weten te voorzien. Voorts erkennende dat de wil Gods zich uitsprak in het verlangen van zijn overste, heeft hij ten laatste de beslissing geheel aan mij overgelaten. Ook zijn aartspriester koesterde dezelfde meening als ik. De behoefte aan verkondigers van het Evangelie is nog veel grooter op het eiland Java dan hier in Holland. Deze voortreffelijke man zal, naar ik vertrouw, alleen reeds door zijn voorbeeldig leven groot nut stichten onder de katholieken in Indië, en door den ijver, welke daarmede bij hem gepaard gaat, velen voor het Christendom kunnen winnen. Zijn naam is Philippus Wedding, geboortig van Amsterdam".

Nog altijd heerschte het voor ons vaderland zoo verderfelijk *blocus continental*. Er waren nu wel priesters gereed om hunne medebroeders in de Oost hulp te gaan bieden; hoe zouden dezen echter, terwijl de Engelschen alom jacht maakten op de schepen van Frankrijks bondgenooten, veilig hunne bestemming kunnen bereiken? Ook voor dat belang was de ijverige Vice-superior te Amsterdam werkzaam geweest, gelijk hij nog kon toevoegen in zijn schrijven aan kardinaal Di Pietro: »Thans rest nog alleen de gelegenheid te vinden van een neutraal schip, dat naar Oost-Indië vertrekt. Over deze zaak ben ik in onderhandeling geweest met den Minister van Koloniën en zijn secretaris-generaal, die volgens het koninklijk besluit ervoor moeten zorgen dat de missionarissen op kosten van het gouvernement naar Batavia worden vervoerd. Beiden waren zeer voorkomend, en zagen zelf met

verlangen uit naar een veilige scheepsgelegenheid voor de zaken van het ministerie. De missionarissen zullen eenige boeken mede nemen, welke door hunne ambtgenooten op Java zijn aangevraagd. De aartspriester Pas, tot welken de laatst genoemden zich hadden gericht, wilde zich wel belasten met het verschaffen der benoodigde boeken. Ook daarover heb ik den Minister van Koloniën gesproken en hij zeide mij in deze alle hulp toe".

Meer dan een half jaar zou het nog duren, alvorens zich een veilige reisgelegenheid opdeed voor onze beide missionarissen. Eerst den 4 October 1809 zijn ze met een Amerikaansch schip naar Oost-Indië vertrokken, gelijk Mgr. Ciamberlani op den 31 van diezelfde maand aan kardinaal Di Pietro berichtte, en kwamen den 12 Juli 1810 te Soerabaja aan wal, waar de Heer Waanders als pastoor achterbleef [1]). Zijn reisgezel, Philippus Wedding, begaf zich naar Batavia, om aldaar de herderlijke zorgen met den Apostolischen prefect te deelen.

Onderwijl werd ook de verhouding, waarin de Roomsch-katholieke geestelijken, op Java werkzaam, tot het Indisch gouvernement zouden staan, nader geregeld. Artikel 22 van de instructie, waarmede Daendels als gouverneur-generaal naar Oost-Indië was afgevaardigd, hield in dat aan alle godsdienstige genootschappen in de kolonie gelijke bescherming moest verleend worden. In zijn *Staat der Nederlandsche Oost-Indische bezittingen* kon hij met recht er op wijzen dit beginsel ook ten opzichte van de »Roomsgezinden" trouw te hebben gehandhaafd. Bij afzonderlijke dispositie van 17 Juni 1809 was door hem allereerst vrijheid geschonken om legaten en erfstellingen te maken ten behoeve van Roomsch-Katholieke kerken, godshuizen en legaten. Een andere dispositie van denzelfden datum hield in dat er jaarlijks, zoowel te Semarang als te Batavia, collecte onder de roomschen mocht gehouden worden voor het bouwen van eene eigen kerk [2]).

---

1) Volgens *De Godsdienstvriend*, Deel LXIII, blz. 115 oefende hij daar gedurende meerdere jaren zijne bediening uit in een particulier gebouw. Op 22 Maart 1822, werd de nieuwe kerk, door pastoor Waanders te Soerabaja gebouwd, ingezegend.

2) Daendels, *Staat der Ned. O. I. bezittingen*, blz. 65. en Organique stukken, no. 42.

Daaraan was vooral te Batavia groote behoefte. Aanvankelijk hadden de roomschen kerk gehouden in een afgedankte kazerne te Weltevreden. Dit gebouw, uit bamboes vervaardigd, was zoo bouwvallig dat de toestand weldra onhoudbaar bleek. Aan Daendels hadden de katholieken van Batavia het wederom te danken dat hierin verbetering kwam. Ziehier wat wij daaromtrent lezen in het Verslag, dat hij op 31 Januari 1810 aan den Minister van Koloniën toezond: »Om de Roomsche gemeente in staat te stellen tot het uitoefenen van hare devotie, hebben wij haar een geschikt stukje grond tot het aanbouwen van eene kerk gratis afgestaan, zoomede de daartoe benoodigde houtwerken (vijf en twintig procent beneden den marktprijs van Batavia). Om de fondsen voor de kerkbouw te vinden hebben wij vrijheid gegeven eene inschrijving te openen, waarin zoowel wij zelf als andere hoge ambtenaren hebben deelgenomen. Inmiddels, zoo lang de kerk niet gebouwd is, hebben wij de Gereformeerde kapel bij Weltevreden tot het verrichten van den dienst in gebruik gegeven" [1]). De kapel, waarvan hier sprake is, werd door de Protestanten niet meer gebruikt. Zij heette in de wandeling *De stad Lubek*, en was gelegen op den *basar Senin*, bij het kampement van Weltevreden. De rampen, welke spoedig daarop over onze kolonie zijn gekomen, hebben de uitvoering van het plan, door Daendels beraamd, lang tegen gehouden; eerst in 1826 was de nieuwe kerk gereed, welke de Katholieke gemeente van Batavia had gebouwd op het Waterloo-plein, niet verre van de oude kapel.

Ten slotte nog een enkel woord over het Besluit den 6 September 1810 door Daendels uitgevaardigd, waarbij het aantal godsdienstleeraren en het bedrag van hun traktement werd vastgesteld [2]). Het besluit verdeelde zoowel de pastoors als de predikanten naar gelang van hun diensttijd in drie onderscheidene klassen, doch maakte overigens geen onderscheid in het toekennen van traktement. En wel was het

1) De Jonge, *De Opkomst van het Nederlandsch gezag over Java*, Deel XIII, l.c

2) De gansche inhoud van dit Besluit is opgenomen in *De Godsdienstvriend* Deel LXIII, bl. 130—131.

aantal der gesalarieerde predikanten grooter dan dat van de pastoors, doch dit geschiedde naar billijkheid hierom, wijl het aantal protestanten in onze Oost verreweg het getal roomschen overtrof. Over de manier van aanstelling werd in het decreet niet gesproken. Gelijk wij hebben gezien, was de toestemming uitgegaan van koning Lodewijk, maar de voordracht geschiedde door den aartspriester Pas, als Procurator van de nieuwe missie, in overleg met het hoofd der Nederlandsche zending, den Vice-superior Mgr. Ciamberlani. Deze hield op zijn beurt rekening met het verlangen der regeering, dat de missionarissen, welke aan de missie van Oost-Indië werden verbonden, Nederlanders zouden zijn en seculiere priesters. Zoo is de toestand gebleven tot 1828 — en waarlijk niet tot schade van het aanzien der regeering noch tot nadeel van de missie zelve — toen er op 5 October van dat jaar een koninklijk besluit verscheen, waarbij geen melding werd gemaakt van eenig aandeel der kerkelijke overheid bij het aanstellen der pastoors in Indië, maar alleen werd vastgesteld: de leeraren der onderscheidene Christelijke gezindheden in Oost Indië zullen, *na verkregen aanstelling van het Indisch Bestuur*, door Ons worden benoemd. Dit zou later tot een heftig conflict leiden, waarop wij hier niet kunnen ingaan.

Slechts weinig valt er mede te deelen over de lotgevallen der missie in de nu volgende jaren, toen het koninkrijk Holland bij Frankrijk werd ingelijfd, en de Engelschen spoedig daarop onze Oost Indische kolonies hebben veroverd. Voor dat gemis aan voldoende berichten hebben wij ook rekening te houden met de reeks van geweldmaatregelen, welke op de occupatie van Rome in 1809 zijn gevolgd: het gevankelijk wegvoeren van Pius VII en kardinaal Pacca, de opheffing door keizer Napoleon van de Congregatie der Propaganda, het gedwongen vertrek van kardinaal Di Pietro op 18 December 1809 naar Parijs [1]). Geen wonder dat de correspondentie van Mgr. Ciamberlani, hoe schijflustig hij overigens ook was, in de jaren 1810—1813 uiterst schaarsch bleek, en dat zijne

---

[1]) Archief der Propaganda. *Diario di Propaganda* 1808—1814. *Relativa parte, atti.*

betrekkingen met Rome toen nagenoeg geheel onderbroken werden. Alleen een onderzoek in het archief van den aartsbisschop van Utrecht leverde eenig resultaat op. Daar vond ik een brief van den Apostolischen prefect, J. Nelissen, wel in 1816 geschreven, maar welke tevens een kort overzicht geeft van het lot der missie in de laatst voorafgaande jaren. Het schrijven is gericht aan den aartspriester Pas, en luidt aldus:

Weltevreden, 19 November 1816.

Amplissime Domine, Amice perquam dilectissime,

Ik heb met den Heer doctor Petit Uwhoogeerwaardens briev wel ontvangen, als ook die van den Zeereerwaarden Heer Raynald. Wij verheugen ons dat Uwhoogwaarde na eenen zoo alles verwoestenden oorlog in zo hooge jaaren noch zo sterk en ongehinderd is gebleven. De Hemel spaare Uwhoogwaarde noch veele jaren gezond, tot voordeel van Kerk en zendingen, waarom wij ook niet ophouden den Hemel dagelijks te bidden. De brieven van de H. Vergadering tot voortplanting van het geloov, waar van meermaals gemeld is, hebben wij noch niet ontvangen. Geduurende den oorlog was het zeer bedenkelijk veel te schrijven, terwijl misschien een vierde niet te recht is gekomen. Wie weet waar die brieven gebleven zijn! Thans heeft men zekerder gelegentheid.

Het is thans juyst een jaar dat ik hier voor de eerste keer met een doodelijke ziekte ben aangetast geworden; niemand had gedagt dat dat ik het weder had te boven gekomen; den 7 December 1815 ben ik met volle kennis ten vollen bediend geworden, en drie dagen er na was ik weder buiten gevaar, en op den derde Zondag van den Advent heb ik weder Misse gelezen, en twee maanden er na was ik weder als vooren. Ik moet dagelijks preservative middelen gebruiken om van die *convulsiones spasmaticae* bevrijd te blijven. Ik ben zeer grijs geworden, doch mijne haaren vallen niet uit; mijne memorie is zeer verzwakt, maar ben een weinig dikker en zwaarder als ik in Europa ben geweest.

De Heer Pastoor Ph. Wedding heeft circa veertien dagen na Sinxen ook een zware ziekte gekregen en is, bijna hersteld zijnde, weder ingevallen en na circa drij maanden weder ten vollen hersteld. Ik heb gedurende [zijn ziekte] pastoreele functiën waargenomen, en [wij] verkondigen thans op den duur om den anderen Zondag het Woord Gods.

Ten tijde de Engelschen hier de heerschappije [1]) hebben gevoerd,

[1]) Deze Engelsche »heerschappije" had geduurd van 17 September 1811 tot 13 Augustus 1814, toen het tractaat van Londen werd gesloten. Echter eerst op 19 Augustus 1816 was de overgave van Java aan de vertegenwoordigers van het Nederlandsch gouvernement gevolgd.

hebben wij hier weinig vrugt gedaan, doch wij hebben gemeent het geluk van den vreden te moeten afwagten. Indien deze kolonie Engelsch was gebleven, zo was ik weder na het vaderland terug gekeerd, om dat ik te oud was om Engelsch te leeren en wij dan ook zeker geen opvolgers hadden gekregen. Zedert de terug komst der Hollanders word onzen godsdienst dagelijks met meer stigting geoeffend; er zijn Zondagen dat er een twintigtal koetsen en cheesen na de kerk komen.

De Heer Waanders te Soerabaija heeft eene mooije gemeente gekregen met alle die ambagtslieden in het ambagtskwartier. Zij hebben zig hier een paar maanden opgehouden, en waar onder er zeer veele godvrugtige en zeer stigtige personen gevonden worden, die hier bij herhaling de heilige sacramenten gebruikt hebben.

De generale organisatie is noch niet geschied. Wij weeten noch niet hoe het met ons zal gaan; intusschen wij twijffelen niet of wij zullen in alles gelijk gesteld worden met de Hervormde predikanten [1]).

De commissarissen generaal [2]) en gouverneur generaal [3]) toonen hun ons zeer genegen; de gouverneur generaal met zijne geliefde vrouw [4]) heeft bij gelegentheid van het bezichtigen van onze kerk ook mij in mijn huisje een bezoek afgelegd; hij heeft ook aan den Heer Wedding een visiet afgelegd en zijn bloemthuin bezichtigd. De Eerwaarde Heer Wedding is een allerintiemsten vriend van commissarissen en gouverneur generaal. De Heer Wedding heeft voor circa drije jaaren op verzoek van den Engelschen gouverneur de archiven [5]), die in eenen ellendigen staat was, weder in de beste ordre gebragt, het welk hem het gouvernement noit kan beloonen! Hij heeft bij commissarissen en gouverneur generaal daar omtrent zijn ontslag gevraagd, maar heeft het noch niet kunnen krijgen, doch langer als nieuwe jaar zal hij het niet aanhouden [6]).

De Wel Eerwaarde Heer L. Prinsen, pastor van Samarang, houd zich zeer wel, en is allerieverigst in het voortplanten van het geloov; hij heeft te Samarang en in de omliggende districten er reeds 460, zo groote als kleine, gedoopt.

Ik ben zeer angstig om nieuwe zendelingen te verzoeken. Uw-

---

1) Dat is werkelijk geschied.

2) Toenmaals: Van der Capellen, Elout en de schout-bij-nacht Buijskes.

3) Godert baron van der Capellen. Hij voerde in 1816 reeds den titel van gouverneur-generaal, maar moest toen zijn macht nog deelen met de beide andere commissarissen-generaal.

4) Jacoba Elizabeth Tuyl van Serooskerken.

5) Hier is bedoeld het koloniaal archief te Batavia, niet de archieven der katholieke missie.

6) Gelijk reeds werd vermeld, bleef Philippus Wedding tot zijn dood (1825) te Batavia werkzaam.

Hoogwaarde kan zich kwalijk voorstellen wat al moeijelijke zaken hier kunnen voorvallen, en welke kunde en voorzichtigheid een priester hier niet noodig heeft, daar hij dikmaals een vijftig mijlen van zijnen digsten confrater af is, en er zomtijds zaken voorkomen, die geen uitstel lijden. Ons ernstig verzoek is dan dat, zo Uw Hoogwaarde twee of drije priesters weet die genegen zijn om hier na toe te komen en over weinige jaaren geoordeeld mogten worden bekwaam te kunnen zijn om in 't vaderland het ampt van aartspriester te kunnen waarnemen, gelieve ons die toe te zenden Doch zo Uw Hoogwaarde zulke personen niet en weet, laat ons dan veel liever alleen, opdat ons geheel zendelingschap niet in duigen valt.

. . . . . .

J. NELISSEN,
Praefectus Apostolicus.

De beterschap, waarvan het ijverig en zorgzaam hoofd der missie in dit schrijven gewaagde, was slechts een verraderlijk vleugje. Nog geen vier maanden later, den 5 Maart 1817, stierf Jacobus Nelissen op vijf en zestigjarigen leeftijd aan longtering, »voorzien van de Sakramenten der stervenden, en ten volle aan Gods wil overgegeven", gelijk Lambertus Prinsen den aartspriester Pas berichtte. Aan dezen eersten Apostolischen prefect van Batavia, en aan zijn trouwen medehelper, Lambertus Prinsen, blijft de eer voorbehouden dat zij de grondvesters zijn geweest van onze roomsch-katholieke missie in Oost-Indië.

DR. A. H. L. HENSEN.

GOEDE VRIJDAG.

O Jesu, hoe 't mij pijn aandoet,
dat Gij zoo bloedig lijden moet
vandaag voor onze zonden,
en al uw bloed
vergieten moet
en sterven aan uw wonden!

Wat was ik voor uw goedheid wreed!
maar 'k wist niet, Jesu, wat ik deed,
want had ik het geweten,
was ik in staat
zoo'n overmaat
van wee u toe te meten?

Nu ik u aan het kruishout klonk,
en u den bittren edik schonk
van hart en zielelijden,
nu draag ik mee
een deel van 't wee
en wil van 't kruis niet scheiden!

* * *

Maria, nu ik bidden ga,
en vóór het kruis van Jesus sta,
geef mij, dat ik de smarten
begrijp van uwe harten!

* * *

Met spijkers hangt daar Jesus vast
aan eenen boom, en draagt den last
van 't lichaam aan vier wreede wonden . . .
Bij druppels spelt van uit die monden
het bloed de schoone liefdetaal,
hoe Hij de zielen altemaal
bemind heeft meer dan 't eigen leven . . .
Bij schrammen staat het neergeschreven
op 't witte blad en zuiver boek
van 't lichaam, dat het Lam den vloek
der menschenzonden heeft gedragen . . .
Met zacht geduld hangt hij te vragen
of Hij, die zich geheel en al
prijsgeeft, zóó liefde winnen zal.

* * *

O Jesu, die zoo pijnlijk lijdt
en heel alleen dien grooten strijd
moet voeren; die zoo gansch geschonden
al zijt van toegebrachte wonden,
en uitgeput, en uitgebloed
maar immerdoor voortstrijden moet
en geenen helper kunt verwachten:
mocht medelij uw leed verzachten!

L. R.

LETTERKUNDIGE KRONIEK.

X.

OVER EN VAN STIJN STREUVELS:
ANDRÉ DE RIDDER: *Stijn Streuvels, zijn leven en zijn werk*, 2e vermeerderde en omgewerkte druk. — L. J. Veen, Amsterdam. Prijs *f* 1.50.
STIJN STREUVELS: *De Vlaschaard*. — L. J. Veen, Amsterdam. Prijs *f* 3.25.

Zoo sterk was de indruk.

't Schijnt me of 't nog maar een paar dagen geleden is, en toch vergingen sinds al jaren.

Op een rijpen zomerdag van 1899 las ik in een der afleveringen van *De Tuin* het eerst iets van Streuvels: *Het Woud*. Nooit had ik den naam des schrijvers gehoord. Daar omhelmde me ineens het helderste geluid, dat in jaren uit proza was opgeklonken. Een nieuwe taal, jong, sappig, vol bloeibeloften, zóó borrelend uit het weelderig leven der smijdigste gouwspraak.

Die taal zette de landbewoners raak en vast in de lentefrissche natuur. Even schenen ze ver van ons af door 't perspectief der epiek, maar toch kwamen ze ons dan weer zoo nader. Want die natuur was tòch wel degelijk onze eigene, alleen maar door een dichter weergevend opgebouwd. Onze eigene: zie maar dat is het warme licht ònzer zon, dat is de glans der vochtsappen ook op ònze boomen, dat is de geur van ònze eiken en dennen, de vochtig-zwoele wadem van òns mos en het schelle gevlam der kleuren blakerend en flikkerend in de felle bundels van òns zonnegoud.

Wat 'n uitbeeldingsvermogen. Wat 'n epische zwaai. Rijk,

rijk het talent 't welk zóó kon schrijven, zoo rijk dat het zich met moeite beheerschte en dol van weelde bij het in zich voelen uitspannen van die vurige jeugdkracht, maar had te grijpen, om rond zich te kunnen strooien, zonder ooit te verarmen.

Sinds heeft Streuvels dien van-leven-sprietelenden rijkdom uitgeschud in een lange reeks van werken. In ongewoon korten tijd stond hij daar als een der eerste prozadichters, stevig, op zijn eigen terrein onbetwist de meester, oorspronkelijk, zonder weerga, gezond en frisch, waar, met eigen, bloedeigen dingen, niet hangend aan anderen, buiten elke school, zichzelf. Weldra vrij van invloeden en tendenzen waaraan in clubs en clubjes, scholen en schooltjes, zwakke letterkundigen steeds blootstaan, maar ook sterke niet altijd ontkwamen, vroeger en nu. Nu ook. Invloeden te gevaarlijker naarmate men meer meent vrij te zijn van schoolschheid en rhetoriek. Kracht, en ook durf om zichzelf te wezen, te merkwaardiger, waar de autodidact zoo gauw gevaar loopt zich te laten drukken door dikwijls minder talentvolle beroepsmenschen, die met vertoon van wijsheid en van het-toch-erg-goed-weten zoo menig bescheiden natuurtalent hebben tegentehouden in zijn heerlijk-vrije en regelrechte ontwikkeling.

* * *

Hoe jong dan ook deze auteur zij, èn door de hoeveelheid, maar vooral door de sterkte van zijn voortbrengselen, beteekent hij genoeg om ons reeds nu te doen verlangen naar een samenvatting van zijn werk. Om meer dan één reden grepen we dan ook, en zal menigeen gegrepen hebben, naar De Ridder's boek. Ten eerste om den persoon van Streuvels, die daar in eens opschoot in onze letterkunde, van wien we allerlei vage dingen hoorden over zijn dagelijkschen werkkring, over zijn droomen, zijn dichten, daar ver in de streek waar Gezelle leefde en nu Verriest nog woont. Er ging iets heerlijk aantrekkelijks uit van die korte berichten omtrent dezen kunstenaar, die nu eens niet met zichzelf debuteerde maar met onper-

soonlijke kunst. Een verkwikkende tegenstelling met zooveel artistiekerigheid, die we al hebben moeten verzwelgen.

En ten tweede lokte een beschouwing van Streuvels' ontwikkelingsgang ons aan. Uit zijn werken zagen we, dat er groei was. Dien groei wenschten we voor ons te zien hergebeuren.

Aan genoemde wenschen en verlangens wordt door De Ridder's boek voor een gedeelte voldaan. We mogen bij de beoordeeling niet vergeten, hoe moeilijk het is een nog niet geheel afgesloten ontwikkeling samen te vatten en evenmatig in de verschillende wordingsphasen uiteen te leggen. Daardoor zal er steeds heel gemakkelijk critiek kunnen worden geoefend.

Goed geslaagd is vanzelf het eerste hoofdstuk, dat aardig vertelt van Streuvels' jeugd, jongelingsjaren en zijn omgeving. Hoe hij leefde in Avelghem, hoe hij in zijn middaguren las en letterkundig werk maakte, hoe hij langzamerhand schrijver van beroep werd en nu heerlijk-rustig woont in het mooie »Lijsternest" te Ingoyghem, het nietig dorpje, door diens grooten pastoor alom bekend geworden. 't Hoofdstuk is wat schetsachtig, maar dat kan hier net zoo goed een deugd als een gebrek worden genoemd. Misschien leert men een mensch wel het best kennen, door hem een tijdlang ongedwongen, onsystematisch van alle kanten te bekijken. Een groote karaktertrek spreekt soms uit een kleine beweging. Al lezende zien we Streuvels wel voor ons. Leuk doen daarbij de aardige prentjes, waarbij die samenvoeging van twee zoo groote namen voor de pasteibakkerswinkel te Avelghem »Lateur-Gezelle" èven treft met de zachte aandoening, die alle intieme dingen van ons lieve personen opwekken.

De volgende hoofdstukken zijn minder sterk. Over 't geheel is het boek nog al rammelend, niet genoeg bezonken en niet voldoende doorwerkt. Er kan veel uit, want er wordt nog al eens iets herhaald, zoodat minder, werkelijk meer zou zijn; daarbij is het materiaal onvoldoende gezift, en vinden we belangrijke zaken soms in te nauwe aanraking met weinigbeteekenende. Zie eens op blz. 195 die vermelding van het Woche-portret in verband met »Europeesche weerde" van

Streuvels' werk! En ook, al gaat de schrijver dikwijls critisch te werk met anderer uitspraken, soms is hij inderdaad wat naïef in het aannemen der sterk-subjectieve beweringen van wichtig-doende critici. Daarbij is de stijl niet steeds genoeg verzorgd en ontbreekt er licht en schaduw of wilt ge evenwicht der onderdeelen, waardoor het silhouet van het geheele werk te weinig sterk spreekt.

Toch heeft het boek zijn waarde. Maar dan moeten we 't meer beschouwen als magazijn van dikwijls kostelijk materiaal. Want De Ridder kent Streuvels, zijn werk en zijn bedoelingen goed. Ook wat van Streuvels gezegd is, weet hij. Maar het gemis aan strakke lijn, dat aan hoofdstuk I niets schaadde, hindert in 't vervolg sterker, al is het verklaarbaar. Een ontwikkeling uitstippelen, die nog in werking is, die daarenboven geest en gemoed raakt, is erg zwaar. Nu geeft De Ridder wel één stuk van Streuvels' ontwikkeling in hoofdstuk II, maar als we ons herinneren, dat daarboven staat: *Evolutie en Levensopvatting*, zijn we toch teleurgesteld. Streuvels' levensopvatting bevat het niet. Zeker, het is belangwekkend te vernemen, hoe Streuvels in al zijn werken den invloed van het fatum heeft willen doen zien, maar als De Ridder dan terloops zegt, dat Streuvels katholiek is, missen we een degelijke uiteenzetting van Streuvels' fatumidee in verband met zijn katholicisme. Dat noodlot-begrip is hier te los in 's dichters leven gezet. Want iets anders nog is meedeelen, dat Streuvels in zijn werken de macht wil doen voelen, die boven de menschen hangt en hun leven beheerscht, iets anders het blootleggen van iemands inwendig leven, hetgeen het opschrift boven het hoofdstuk doet verwachten. Er is niet genoeg rekening mee gehouden, dat de woorden evolutie, levensopvatting en fatum ons voeren op wijsgeerig-godsdienstig terrein en we dus geen vrede kunnen hebben met een uiteenzetting, die het wijsgeerige begrip maar half binnen laat komen en het geloof heelemaal buiten laat staan.

Dus onbelangrijk moge het hoofdstuk niet zijn, vooral door de aanhalingen van Streuvels zelf, het sporadische laat

ons onvoldaan. Het is meer breed, dan diep, zoodat ook hier minder meer ware.

Beter is het derde hoofdstuk: *De letterkundige en zijn kunst.* Hier blijven we op technisch terrein, en al rammelt het ook nog al eens, wat we vernemen omtrent Streuvels' opvatting van den kunstenaar, is de moeite waard gelezen te worden. Het doet weldoende aan, te hooren hoe frisch en onbevangen Streuvels staat tegenover de moderne kunsttheoriën, hoe juist hem zijn intuïtie geleid heeft, en hoe hij daardoor ondanks alle artistieke leuzen, ten slotte zijn eigen kracht goed heeft leeren kennen en zoo de wondere verschijning is geworden, die Verriest terecht kenschetste als »een bloei". »Ik leze", — aldus de door De Ridder aangehaalde woorden van Verriest (blz. 105) — »ik leze, dat gij één wondre ontleder van het levensdrama zijt. Er is niets van. Uwe kunst en kracht is van te scheppen, te herscheppen, te bezielen met geweldigen of stillen groei en gloed en te doen zinderen en leven; — niet van te ontleden.... Ge ziet typen van menschen.... Alleszins herschept gij ze, en bezielt ze, en duwt ze het leven in, allen. Gij ontleedt ze niet, sculpteert ze niet inwaarts in de diepe ziel; bespiedt, bespeurt ze niet; gaat ze niet na. Maar bezielt ze en grijpt met krachtige, prachtige hand den groei ervan, den bloei en bloesem en strooit ze kunstig, en genietend rondom u. Uw wezen is groei en bloei; en uwe kunst, Stijn Streuvels is groei en bloei uit uw eigen, die de natuur inzuipt — niet ontleedt — en door machtig woord weer leven en tintelen doet."

Deze woorden zijn een gansche *ars poetica.* Een *ars poetica,* die ook Streuvels' meening weergeeft. Dat is het begrip der synthese in de kunst, die wel rekening zal houden, moet houden natuurlijk, met documents humaines, en andere... maar waarbij alles moet zijn geworden vleesch van 's dichters vleesch, geest van zijn geest. Dan eerst kan de bloei komen, dat is: de positieve daad. De ontleding toch is altijd minder dan de opbouw. Ontleding behoort tot de decadentie, opbouwen is overvloed van levenskracht. Het geheel was er voor het deel, en bij geen organisme, dat uit losstaande brokken

is in elkaar geschroefd, kan door deze alle de ééne bezielende levensbeweging stuwen. Ondanks hen zelf zien we dan ook degenen, die zich naturalisten noemen, en in hun program het moeizaam vergaderen, ordenen, samenvoegen van feiten en feitjes voorschrijven, als ze metterdaad kunstenaars zijn, onbewust werken onder de dwingende heerschappij der onontbeerlijke intuïtie.

Dit wil niet zeggen, dat een kunstwerk niet gecomponeerd moet worden, dat er geen voorstudie aan vooraf moet gaan, niet opzettelijk indrukken moeten vergaderd worden. Maar dat wil dit zeggen, dat als het voorwerk verricht is, de poëet met macht ingrijpt en doet naar zijn welbehagen. *Hij* beheerscht het materiaal, dat *hij* kneedt en vormt.

Zoo is Streuvels nòch naturalist, nòch realist, nòch idealist, maar niets meer of minder dan waarachtig poëet, waar, eerlijk, oprecht kunstenaar, bloei van eigen leven, en door den band met zijn land en volk en taal, bloei van zijn taal, zijn volk, zijn land. En de groote Vlaamsche natuur, die hij breed ziet, kon zoo door hem worden neergezet in zijn werk en in de natuur de mensch. »Mijn kunstbetrachting", zei hij zelf, »is: de groote natuur situeeren, met den mensch als détail er in" (blz. 68).

* * *

Zie nu eens het nieuwe boek van den dichter: *De Vlaschaard.* Dat lezen bewijst meer dan uitvoerige bespreking Streuvels' machtig kunnen. 't Is wel een zijner sterkste werken, met al zijn karakteristieke eigenschappen: zijn natuurzien en uitbeelden, zijn daarin zetten van den typischen autochtoon, zijn doen voortgaan der gebeurtenissen met onverbiddelijken gang. Episch, met al de breedheid der groote epiek, ook daardoor vooral in het begin meer het uitwendig dan het inwendig weergevende, nooit zich verliezend in fijn uitrafelen van emoties en stemmingen, tòch het leven doende gloeien, door het omhulsel naar buiten. Een logisch doen aansluiten van grootsch-geziene dingen, die aan Millet doen denken, een opheffen van het leven der Vlaamsche boeren in de sfeer der groote gebeu-

ringen. Maar toch ook een hoe langer hoe meer naar buiten komen van het leven inwendig, met aan het slot dat geweldig grootsche van dien door smart geslagen, versuften, daar naast zijn zieken zoon maar stil-zittenden vader, beeld van de groote smart, die ook den stoersten geest overweldigt.

En wat een hemel welft zich over al dat gebeuren! Wat een aardlucht waait door dit boek, wat een innig verband van die menschen met den bodem, waar ze op leven. Waarlijk dit is groote epiek en van de beste, die we hebben. In weinig van zijn vroeger werk heeft Streuvels zoo de juiste mate geweten van wat gezegd moet worden of niet, heeft hij zoozeer de beteekenis van *het* typische woord doen zien als hier. Met een paar regels ligt het land vóór ons in het nevelige voorjaar, of later in de losbrekende lente, in den fellaaienden zomer. Dit is kunst van den hoogsten rang, de synthese in de natuur, de synthese in den mensch, eenheid van omgeving en eenheid met tòch ontwikkeling in de karakterbeelding. Doet het landschap ons denken aan Millet, de oude Vermeulen en zijn zoon zijn als de scheppingen van Meunier. Ik ken geen grooter lof, dan Stijn Streuvels' naam te noemen te gelijk met deze twee groote herscheppers van de epiek in het leven van het volk, 't welk nooit door 't nerveuse artistendom zoo kan worden begrepen en verbeeld, als door den gezonden oermensch die oprecht poëet, d. i. maker, is.

»De voornaamste ontwikkeling in Streuvels is: zijn gestadig sterker worden", zegt De Ridder (blz. 51).

Dit moge in 't algemeen gezegd kunnen worden van alle dichters van beteekenis, toch geldt het in heel groote mate van Streuvels. Want *sterk*, sterk van bouw en sterk van ziel, sterk van natuurbeelding en sterk van hartstochtleven is zijn werk toch zoo heel bijzonder. Die sterkte is de hoofdeigenschap van *De Vlaschaard*. De groei van die sterkte nu kunnen we vrij goed nagaan in De Ridder's hoofdstuk over Streuvels werken. Als men dat gelezen heeft zegt men: Ja, met *De Vlaschaard* heeft de dichter getoond er te zijn. Hij beheerscht zijn stof en zijn kunst geheel.

Er is gezegd, dat die stof begrensd is. Ook De Ridder

wijst daarop in het laatste hoofdstuk van zijn boek: *Streuvels en de Vlaamsche Kunst.* Hij spreekt zelfs van relatieve eentonigheid. Daar is iets van waar, maar is Streuvels eenzijdiger dan de meeste romanschrijvers, die toch ook meestal maar één midden hebben, dat ze geheel kennen? Met hen, die zich op terrein wagen, waar ze zelf den weg niet weten, zullen we toch Streuvels niet willen vergelijken. Universeele geesten zijn zoo uiterst zeldzaam, dat Streuvels eenzijdigheid *verwijten* alleen kan geschieden met overschatting van de meeste andere schrijvers. Ja we mogen zelfs verder gaan. Er is in onze Noordnederlandsche romanliteratuur der laatste twintig jaar evenveel eenzijdigheid als in Streuvels' werk. Want weinigen onder ons zijn zoo oorspronkelijk als hij, al schrijven ze zelfdoorleefde werken. Ze toonen in keuze van onderwerp, in behandeling der stof en oplossing van hun werk zoo algemeene familietrekken, dat Streuvels gerust voort kan gaan een heel lang leven zijn natuur op te bouwen met zijn levende en Goddank ook doende wezens er in, zonder dat hij het evenwicht in onze letterkunde zal verstoren. Gezonde, breede, groote buitenluchts-kunst zoo als *De Vlaschaard,* kunnen we niet te veel hebben.

JOZEF DE COCK: *Ons leven, bladzijden uit het dagboek van een schacht.* — Leuven, Keurboekerij. Amsterdam, Van der Vecht, 1907.

»Een schacht, een schacht!" Wat is dat? vroeg ik me af, toen ik bovengenoemd boekske uit zijn kruisband had gewikkeld en het van alle kanten zat te bekijken. 't Zag er wel aardig uit, en de naam van den schrijver lokte wel aan, maar 't is toch een vreemde gewaarwording als men gevraagd wordt een boek te bespreken, waarvan men om te beginnen den titel al niet begrijpt. Na den titel, een opdracht aan de schachten, met een plaatje, dat de binnenplaatszijde van een seminarie of college schijnt voor te stellen. Dit maakte me nog niet wijzer, zelfs nog niet de inleiding, die toch van zooveel dingen wichtige verklaringen geeft. Nu, na lezing van het geheel ben ik er wel achter gekomen, en vind het

niet meer noodig eventjes een briefje naar Leuven te sturen om aan Prof. Joz. de Cock te vragen, wat een schacht is. 't Zou anders denkelijk wel een leuke brief geworden zijn, die de verklaring van het woord inhield, want Prof. J. de Cock kent de streng-wetenschappelijke (!) methode om alledaagsche zaken met groot vertoon van geleerdigheid aan het lezend publiek voor te zetten. Zie maar die inleiding, met de hoogst vermakelijke verhandeling over het Justus-Lipsius-college, aan het slot waarvan de ondeugende Vlaming al om den hoek komt kijken, en dan de aardige parodie op die handschrift-beschrijving, welke soms een zoo deftig air weet aan te nemen tegenover schrijvers en, met overdreven belangstelling voor details, de hoofdzaak heelemaal niet ziet. Zie het *Naschrift* en vooral dezen zin op blz. XIV: »De kunstwaarde laat ik onverlet: die raakt de koude kleeren niet van den tekstuitgever".

Dit is een der eerste van de vele rake zetten, die het boekje rijk is, en die ook voor ons Noord-Nederlanders de lezing aantrekkelijk maken. Want al komen er veel zaken in voor, die vrij wat plaatselijke kennis vorderen, en dus allereerst voor de schachten (de lezer gelieve zelf den door mij gevolgden weg te gaan om te weten te komen wat een schacht is, n.l. het boekje te lezen) van belang zijn, er tintelt zooveel echt Vlaamsch leven, er roert zooveel Vlaamsch-roomsche-herwordingslust en strijdzucht in, dat ook veel Noord-Nederlanders het werkje met plezier zullen lezen. Ja er worden zelfs in den eenvoudigen vorm, zoo vrij van aanspraken, veel groote vragen van den dag, van wetenschappelijken en opvoedkundigen aard, lichtelijk aangeroerd, lichtelijk, ja, maar toch wel raak. De schrijver weet met een lachend gezicht, zoowel in den tekst als in de leuke noten, aardige dingen te zeggen. Een verademing, waar er zoo weinigen zijn in dezen tijd, die humor en parodie verstaan. Daardoor ook kan vooral hij, die wat nader met Vlaamsche personen en zaken bekend is, een paar aangename uren doorbrengen met deze lichte en goed verteerbare lectuur.

Nijmegen. M. A. P. C. POELHEKKE.

NIEUWE UITGAVEN.

La philosophie de l'Inconnaissable. La théorie de l'Evolution. Etude critique sur les »Premiers Principes" de HERBERT SPENCER *par le* CHANOINE JACQUES LAMINNE, *Professeur à l'université catholique de Louvain.* — Bruxelles, Libraire Albert Dewit, 1908.

Dit werk van den Leuvenschen Hoogleeraar verdient volop te worden aanbevolen aan ieder, die in de wijsgeerige stroomingen van onzen tijd belang stelt, en meer in het bijzonder omtrent den nog kort geleden overleden en veel geroemden engelschen wijsgeer vertrouwbare en kritisch beoordeelde inlichtingen verlangt. Het doorzichtige van franschen stijl en uitdrukking gaat in dit boek dikwijls op gelukkige wijze samen met sobere degelijkheid; de behandeling van Spencer's algemeene leerstellingen is ordelijk en volledig, terwijl de telkens er aan toegevoegde verklaringen, toepassingen, kritische beschouwingen, het inzicht in die leeringen en in hun verband met andere meerzijdig verruimen. Vooral ook worden de leemten van het stelsel zeer duidelijk in het licht gesteld, zonder het goede en bruikbare te verzwijgen, wat in sommige onderdeelen inderdaad gevonden wordt. Wat betreft de tweede hoofdafdeeling, die namelijk omtrent *Het Kenbare*, verklaart de schrijver van zich zelven, dat hij in menig punt met Spencer kan medegaan. Toch zal het misschien menigeen gaan als mij, die na de lezing der kritische beschouwingen van den schrijver mij heb afgevraagd, of Spencer zelf in de naar prof. Laminne's kritiek vervormde evolutietheorie veel van zijn eigen opvattingen zou herkennen. Een enkele maal doet de niet uitdrukkelijk aangeduide dubbelzinnigheid der termen de eigenlijke bedoeling van den schrijver niet genoeg uit-

komen. Zoo bijv. (p. 143), waar hij Spencer's bepaling van tijd en ruimte als »la conception abstraite de toutes les séquences... la conception abstraite de toutes les coexistences" aannemelijk acht, zonder er op te wijzen, welke fundamenteel verschillende beteekenis Spencer en de schrijver zelf aan den term »conception abstraite" hechten. Het bezwaar, dat ik voor mij altijd tegen Spencer's »wijsbegeerte" heb gehad, schijnt door prof. Laminne niet te worden gedeeld. Het geldt nl. het voorwerp der wijsbegeerte als zoodanig. Mijns inziens beoefent Spencer, als men zijn uiteenzetting over het Ondenkbare en enkele andere punten uitzondert, veeleer, met name in zijn evolutie-theorie, »algemeene natuurwetenschap" dan »wijsbegeerte": wat zeer verschillend is. Dat Spencer beide verwisselt of liever de eerste in de plaats van de tweede stelt, brengt zijn empirisme vanzelf mede. Prof. Laminne schijnt, hoewel zeker niet op dezelfde gronden, deze verwisseling niet te zien of misschien geoorloofd te achten. Daaraan schrijf ik ook toe, dat hij o. a. iets voelt voor het *wijsgeerig* karakter van het atomisme, dat mijns inziens uitsluitend als algemeene natuurwetenschappelijke hypothese recht van bestaan heeft.

Overigens zij het voortreffelijke boek aan iedereen belangstellende ter lezing aanbevolen.

J. TH. BEYSENS.

Annalen van de »Vereeniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder de katholieken in Nederland". Afl. 1. — Leiden, G. F. Théonville.

Een enkel woord ter heusche begroeting van dezen eersteling mogen we niet terughouden. Geen recensie bedoelen we maar een welkomstgroet. Voor eene beoordeeling leent de aard dezer uitgave zich niet: immers de wetenschappelijke betoogen van Mr. Koolen, Dr. van Spanje, Dr. Struycken, zijn voor vakmannen bestemd en mogen alleen door hun *pairs* in dat vak beoordeeld worden. Des te liever brengen we een groet ter blijde inkomst.

Deze samensluiting en samenwerking van wetenschappelijke katholieken is ons een rechte blijdschap. Reeds lang werd er verlangend naar uitgezien. De emancipatatie van ons, katholieken, is dan eerst voltooid, wanneer wij in staat zijn ons ook op wetenschappelijk gebied ten volle te doen gelden. Nog zoo lang is het niet geleden, dat wij, roomschen, collectief genomen, als Nederlanders van minder kwaliteit en gehalte werden beschouwd en behandeld. Wij waren er haast aan gewoon geraakt. Maar sedert een menschenleeftijd is daarin zeer groote verandering ten goede gekomen op ieder maatschappelijk gebied. Vergelijkenderwijze echter heeft het wetenschappelijk aanzien het minst daarin gedeeld. Geen wonder. De ontworsteling aan een eeuwenlange verdrukking kan daarmede niet beginnen; veeleer is het opbloeien van wetenschap een openlijk uitbrekend bewijs daarvan, een gunstig gevolg, dat zelf weer de toekomst waarborgt en voorbereidt. Maar dat gaat niet in eens of met veel geruchte. Over het algemeen behooren de mannen der wetenschap grootendeels tot de »stillen in den lande", die wel in hun eigen kring met veel toewijding en talent en ook met zegenrijke vrucht arbeiden, maar eenigszins huiverig zijn voor het rumoer van het openbare leven, waar de luidste stem het meeste geldt en iemand aan allerlei bejegening blootstaat van een ieder. Vandaar dat menigeen van hen — wie onzer kan er niet uit eigen bekendheid aanwijzen? — nagenoeg onopgemerkt het leven doorgaat. Maar het is thans zeker tijd voor wetenschappelijke katholieken om wat meer voor den dag te komen.

Juist daarom achten wij de aaneensluiting, waarvan dit eerste nummer der *Annalen* getuigenis geeft, een zoo verblijdend feit. Het eerste optreden moge nog den vasten tred niet hebben van den zelfbewuste op zijn eigen erf, maar de eerste en grootste bezwaren zijn overwonnen. Er is gemeenschappelijk overleg en samenwerking. De *Inleiding* zegt ons (bl. VI), dat eene opsomming van hetgeen de Vereeniging in de drie eerste jaren van haar bestaan reeds deed, afgezien van het weinig passende, geen juist beeld zou geven van hare beteekenis: »Er zou aan ontbreken alwat de vrucht is geweest van de per-

sooniijke vriendschappelijke kennismaking van zoovele ontwikkelde katholieken". Goed zoo! Er is alvast een begin, en dat begin toont levende kiemkracht in zich te besluiten: »Het aantal leden bleek ieder jaar te zijn toegenomen" (t. a. p.). Wel wordt er ook gezegd: »Het aantal is nog gering in verhouding tot hetgeen het kon zijn, er ontbreken in het bijzonder nog tal van juristen en medici" (t a. p.). Maar wasdom is er, en wij zien met stellig vertrouwen, onder Gods zegen, bloei en veelvuldige vruchten tegemoet. De namen, die aan het hoofd der vier afdeelingen staan, zijn ons daarvoor een waarborg.

A. M. C. VAN COOTH.

Martinus van Tours door Dr. C. H. VAN RHIJN, Hoogleeraar te Groningen. — Utrecht, Kemink en Zoon, 1907.

Een aangenaam geschreven boek, dat getuigt van sympathie voor de figuur van St. Martinus.

»Gevoelsmensch; hartelijk, indrukkelijk, teeder; eenzijdig maar in zijn eenzijdigheid groot; zonder diepte van geest, maar met het genie der volharding; allen overtreffend en toch aller dienaar; thuis in de zichtbare, nog meer in de onzichtbare wereld, zoodat hij den duivel onder elk masker herkende, met Engelen en Apostelen verkeerde als de man met zijn vriend en herhaaldelijk met openbaringen van den verheerlijkten Christus verwaardigd werd — vereenig al deze trekken in èèn persoon en gij hebt het beeld van den volks-heilige uit den tijd der Merovingers, den man, die het Monnikwezen in Gallië inleidde. Zijn geschiedenis is een bladzijde uit de geschiedenis van het godsdienstig-zedelijk leven van Frankrijk in de 4de eeuw".

Zóó beschrijft ons Professor van Rhijn St. Maarten. En een weinig verder in de omlijsting van zijn tijd, met eenige korte maar goedgekozen woorden, in schoone trekken:

»Het Christendom was destijds in Gallië ver van algemeen. Groote centra hadden een kerk en clerus, maar het landvolk

was overwegend Heidensch en vereerde bosschen en boomen, steenen en bronnen. De Keltische religie was geromaniseerd; de Keltische beschaving was ondergegaan en door de Romeinsche vervangen, maar deze, hoe stout en gelukkig ook in het organiseeren, was, evenals te Rome zelf, onmachtig het volk tot een hoogeren trap van zedelijkheid op te voeren. Gallië verkeerde in een staat van barbaarschheid en ruw geweld. Het sociale leven rustte op de slavernij; het huiselijk leven op het absolutisme. Voor het individu was bijna geen plaats. In de steden met hare tempels en amphitheaters heerschte groote weelde; op het platte land, nijpende armoede. De straten waren gevuld met bedelaars; de wegen rookten van het bloed der verslagenen. De vrouw en de vreemdeling werden even weinig geteld als de gebrekkige en de verlatene. De persoonlijke stemming was gedrukt. Huiverend voor de eenzaamheid en voor de duisternis van den nacht, zich schikkend naar droomen en voorteekenen, was de Galliër in eigen schatting weinig meer dan een willoos werktuig in de hand van een grimmige en wispelturige godheid.

»En denkt nu in die doodarme wereld een geloovig indealist. Hij is een man uit één stuk. Hij zoekt bij voorkeur de eenzaamheid. Hij vreest niet voor de duisternis van den nacht, noch voor de schijngestalten der maan. Als het moet, verkeert hij in het meest gevaarlijk klimaat. Hij bemint de natuur en het natuurlijke. Het maatschappelijk leven in de groote steden is hem een leugen. Hij hoort de stem van zijn God in het huilen van den stormwind en in de zachte koelte der lente. Hij trekt zich juist het gebrekkige en verlatene aan. Hij heeft lief en leert liefhebben. Hij zoekt zich zelven niet. Zijn toewijding heeft geen grenzen. Met koninklijke beslistheid beheerscht hij de neigingen van zijn hart. Hij heeft den moed om te lijden, den moed om te mishagen, den moed om zich zelf te zijn. Hij is bisschop en blijft monnik.... Nooit zag men hem lachen [1]) of toornen.

---

1) Dit niet lachen en dat weenen, 't is eigenaardig, wordt ook in den apokryphen brief van Lentulus aan den Romeinschen senaat, waar hij een

Wanneer hij niet arbeidde, bad hij; wanneer hij treurde, treurde hij over de zonde zijner vijanden: wanneer hij een gast had, wiesch hij hem tegen den avond de voeten. Hij sliep op den grond. Zijn opperkleed bestond uit een zwart haren mantel; over het hoofd had hij een kap.....

»In den omgang met het volk trof hij den rechten toon: een zwakke, geestelijke humor kruidde zijn woord. Theoloog was Martinus niet. Zijn kracht lag op het gebied der praktijk. Zijn eenig oogmerk was, het volk te verlossen van het Heidensche bijgeloof en het te brengen tot de verlossing in Christus".

Ook de broederkring van Martinus, zijne monniken van Marmoutier, wordt ons door Prof. van Rhyn in weinige woorden als naar het leven geschetst, men ziet ze voor zich. Slechts weinig regels wil ik er uit aanhalen nog:

»De broeders hadden een hoog ideaal. Men mag ze niet vergelijken met de prozaïsche, succeslievende kinderen van onzen tijd. Zij stonden veel hooger. Het eenig afdoend bewijs voor iemands oprechtheid is — zegt Lowell — dat hij zichzelf geeft voor een beginsel. Woorden, geld, alles is betrekkelijk gemakkelijk weg te geven, maar wanneer iemand zijn dagelijksch leven en gewoonten opgeeft, dan is het duidelijk, dat de waarheid bezit van hem genomen heeft, wat hij ook moge zijn. Welnu, deze broeders verlieten ouders en maagschap, zij braken met de tradities hunner jeugd en met al wat het leven beloofde, om in eigen kring te realiseeren de idee van het Koninkrijk Gods, en in eigen voorbeeld te prediken, dat juist de verzaking der wereld het hoogste was. Zij openbaarden daarbij een kalmte van ziel, een hoogheid van zelfverloochening, welke hun iets abnormaals, soms zelfs iets docetisch [1]) gaf, zoodat wel eens de vraag bij ons op-

persoonsbeschrijving geeft van Christus beweerd: »Qui nunquam visus est ridere, flere autem sic". Zie Chassaneus, *Catalogus gloriae mundi* (Genevae, P. Chouet, 1649) LV, 170, waarnaar in Tischendorff's *Evangelia Apocrypha* wordt verwezen. (Een eenigszins andere lezing, op een houten paneel in de pastorie te Swolgen, werd door mij uitgegeven in *De Maasgouw*, orgaan voor Limburgsche geschiedenis, taal en letterkunde, 1904, 26 jaarg. blz. 82).

[1]) Schijngestalte hebbend. Dit woord en »eschatologisch" hadden misschien wel eene kleine verklaring of omschrijving verdiend.

komt, of wij inderdaad te doen hebben met een gestalte van vleesch en bloed".

Ik wil thans eenige opmerkingen en aanvullingen meedeelen, die ik bij het lezen van dit werk voetstoots gemaakt heb.

In de inleiding, Hoofdstuk I, getiteld *Martinus' tijd*, behandelt de schrijver den invloed van de richting des tijds op Martinus, n.l.: in de eerste plaats de overwinning op het heidendom onder Constantijn, vervolgens den strijd tusschen Christendom en Arianisme, en eindelijk den invloed van het in 't westen opkomende monnikwezen[1]).

Op blz. 2 wordt Martinus dan genoemd: »Fanatiek jegens Heidensche afgoderij en Ariaansche ketterij", gelukkig getemperd door wat volgt: »maar tot zachtheid gestemd, als de mensch oog in oog tegenover hem stond". Maar waarin was het fanatieke van Martinus gelegen? Hoe kon hij als Christen-zendeling tegenover de afgoderij anders zijn opgetreden? Ik ben het met den schrijver geheel eens, als hij zegt: »Inderdaad was het toenmalige Heidendom niet uitsluitend een mozaiek van ondeugden. Er waren ook onder de Heidenen »brave" menschen, trouwe echtgenooten, goede buren, humane heeren". En het deed mij genoegen in het werk van A. Castelein: *Le Rigorisme* etc.[2]) dezelfde ideeën aan te treffen; hoewel men niet moet vergeten, dat ten tijde van Martinus de officieele, de staats-godsdienst geheel was ontaard en de zedelijke toestand innig verdorven.

Wat de schrijver over het monnikwezen beweert, is op eenige punten ook niet juist. O! ik gevoel het: een hemelsbreed verschil van opvatting is hier tusschen katholieken en andersdenkenden, en ik ben haast bevreesd den schijn op mij te laden

---

1) Waar de schrijver op blz. 4 zegt »De Zoon was niet voortgevloeid uit het *wezen des Vaders*", is blz. 7 de interpretatie van het »eeniggeboren des Vaders" door »uit het *wezen des Vaders*" eene vergissing.

2) Bruxelles, Polleunis et Ceuterick, 1889; op blz. 130 zegt hij o.a.: »Autre chose est donc chez les gentils *le culte officiel et public*, surtout le culte de divinités différentes du dieu principal, avec son sens incohérent, vague et flottant, et autre chose *le culte privé*, ayant pour objet l'invocation générale de la divinité ou l'invocation spéciale des génies protecteurs des foyers".

van polemiek en controverse. Doch neen, de schrijver zal zeer goed inzien, dat ik zijn werk hoogschat en bij veel overeenstemming toch gaarne ronduit verschil van opinie in het midden breng.

»Het monnikwezen echter bekommerde zich weinig om de kerk; het aanvaardde de kerk zooals die was, alleen kon het zich in haar wereldsche praxis niet vinden" (blz. 18).

Mij dunkt, dat men hier moet onderscheiden: de kerk, als norma der geloofs- en zedeleer en der tucht, het kerkbestuur of kerkelijke overheid aan de eene, en de leden der kerk aan de andere zijde.

Het monnikwezen was geheel in den geest van de leer der *oude* kerk en zette het leven der eerste Christenen voort, zooals dit in de Handelingen der Apostelen (II, 44—47 en IV, 32—37) beschreven is: gemeenschappelijk bezit, schenken aan de armen van wat niet strikt noodig was voor het onderhoud, de beschikking der overheid over 't gemeenschappelijk goed ter verdeeling voor dit onderhoud, eenheid van hart en geest, Godsvereering in den tempel. Maar toen de eerste vurigheid en ijver geweken waren bij de leden der kerk en deze niet meer in verdrukking verkeerde, hield dit gemeenschappelijk leven voor de *menigte* der geloovigen op. Die toen de volmaaktheid wilde beoefenen werd monnik, en waar de monniken in de kerk een erkende afdeeling werden, kan men niet spreken van »buiten de kerk", al waren dan vele bisschoppen en geestelijken minder ingenomen met het monnikwezen. Menschelijke gebreken aan beide zijden zullen ook wel tot die verwijdering tusschen reguliere en seculiere geestelijkheid hebben bijgedragen, een verschijnsel dat zich altijd min of meer geopenbaard heeft.

Wat beweerd wordt (blz. 52) omtrent het reformatorisch karakter van het monnikwezen is juist, als men daarbij maar denkt aan inwendige reformatie, die van het individu zelf uitgaat.

Nu kom ik aan een teer punt: »Niemand die het Evangelie kent, zal het ascetisme der broeders in bescherming nemen. Ook leert de geschiedenis, dat geen enkele kloostervereeniging de nemesis van de verkeerde levensbeschouwing, waarin zij

is gegrond, heeft kunnen ontgaan. Bijna allen zijn zij het tegenovergestelde geworden van hetgeen hare vrome stichters hadden bedoeld".

Of de levensbeschouwing der broeders juist of verkeerd was, dit is eene persoonlijke appreciatie, afhangend van de opvatting, die men heeft van het Christendom. Maar dat de nemesis der verkeerde levensbeschouwing te ontkomen is, leert het voortbestaan en het bloeiend voortbestaan der beide oudste orde der Basilianen in de Oostersche en der Benediktijnen in de Westersche kerk, alsook de getuigenissen van de kerkvaders beider kerken en van zooveel uitstekende monniken, wereldgeestelijken en leeken. Men denke eens onder meer aan de Montalembert, den bewonderaar en beschrijver van *Les moines d'occident.* Van hen kan men toch ook niet beweren, dat zij het Evangelie niet gekend hebben! Ik wijs hier vooral op het gezag in deze van de Oostersche kerk, die, volgens mij, met een wellicht niet genoeg gekende en gewaardeerde zuiverheid, vele tradities der oude kerk in leer en liturgie heeft bewaard[1]).

Dat er kloosterorden geweest zijn, waarin de tucht verslapt is, die ontaard zijn, zal niemand ontkennen. Eenige zijn door de kerkelijke overheid ontbonden, andere hervormd tot de oude tucht. Een bewijs tevens, dat de monniken niet buiten de kerk staan.

Wat ik omtrent de beschouwingen van het monnikwezen des schrijvers meende te moeten opmerken heb ik op elkaar laten volgen, hoewel ik het op verschillende plaatsen aantrof.

Nu eenige andere aanteekeningen. Het geheele boek punt voor punt bespreken zou te ver voeren, ik ga eklektisch te werk: ik kies uit wat mij het meest trof.

Waar Professor van Rhyn (blz. 14) den invloed van moreel-religieuse begrippen bespreekt, dien de Grieksche philosophie onderging, en de strekking tot zedelijk leven bij de Romeinen,

[1]) Ik vestig hier even de aandacht op de voorrede van *Hymnologia der Orthodoxen Katholischen Kirche des Morgenlands*, door Alexius Miltze, *Propst an der Kirche der Kaiserlichen Russischen Botschaft zu Berlin.* Berlin, Karl Sigismund, 1903.

waren ook Seneca's en Marcus Aurelius' geschriften te vermelden geweest.

Of Priscillianus »ketter" was of niet? Prof. van Rhyn meent van niet, maar volgens Wetzer en Welte's *Kirchenlexikon* (tweede ed.) zou juist uit de uitgave der elf opstellen van Priscillianus door Dr. G. Schepss het tegendeel blijken [1]). Des te meer moet men dan den moed, de zelfstandigheid en menschlievendheid van Martinus bewonderen: hij ontkende het recht der wereldlijke overheid om zich met zaken van kerkelijke tucht te bemoeien en vond het »dooden van ketters" juist niet het geschikte middel tot bekeering en overtuiging. Hij was van het geslacht der Fénélon's en François de Sales. »Dragonades" zouden ook hem een gruwel zijn geweest in het Gallië van zijn tijd.

De mirakelen van Martinus tijdens zijn leven.

De geleerde schrijver bespreekt de geloofwaardigheid daarvan op blz. 46—47.

Dat al wat Sulpicius Severus ons voor wonder verhaalt, wonder is, zou ik niet willen beweren. Ik neem zelfs gaarne aan, »dat Martinus bij ooglijders een zekere chirurgische vaardigheid toepaste". Zeker de woorden der *Vita S. Martini* van Severus wijzen er duidelijk op: »Oculum ei Martinus *penicillo* contigit".

Of al de katholieke schrijvers Severus' berichten zonder kritiek aanvaardden, is de vraag. E. Cartier, in de vrij zeldzame *Vies des saints nouvellement écrites par une réunion d'ecclésiastiques et d'écrivains catholiques sous la direction religieuse du Comité nommé par Monseigneur l'archevêque de Paris* [2]), schijnt wel een *weinig* te twijfelen, en zegt, dat het niet *onwaarschijnlijk* is, dat God de natuur aan Martinus onderwierp.

Ik wil hier ronduit bekennen echter, dat *vele* katholieke schrijvers wel wat al te gretig de wonderverhalen der oude

---

1) 't Gezag van Sulpicius Severus, Martinus' vriend en levensbeschrijver, is toch ook niet geheel te verwerpen.

2) Paris, 1846.

heiligen-levens aannemen en er te veel ophef van maken, er niet op lettend, dat in die oude tijden de eenvoud grooter was dan de geest des onderscheids.

Wat de visioenen betreft, vooral van duivelen en afgoden, zou Severus ons al die droomen als verschijningen verhalen? Geen wonder, dat een missionaris, die overal afgodsbeelden omverhaalde, in zijn droomen daarvan den invloed ondervond. Daartoe is nog geen levendigheid van verbeelding, stoornis in het zenuwgestel noodig (blz. 47). Trouwens de schoonste zijde van 't leven van Martinus vormen die wonderen, die visioenen volstrekt niet, en die grootsche figuur der Gallische kerk had dien roem niet noodig. Zijn roem is zijn mensch-lievendheid, zijn milddadigheid, vereeuwigd door de ikonographie (gelijk bijv. op de zegels der gerichten en parochies, waar hij als schutspatroon wordt geëerd: gezeten op zijn paard en zijn mantel met het zwaard doorsnijdend om aan een naakten arme de helft te geven ter bedekking). Een tweede glorie in mijn oog is zijn zachtheid tegenover de Priscillianen. O! de beeldstormers handelden zeer inconsequent en barbaarsch, toen zij den 25^{en} Mei 1562 zijn gebeente verbrandden van hem »qui avait protégé avec tant de zèle les protestants de son temps contre les rigueurs des hommes", roept Cartier uit.

Thans de »gloria postuma" de vereering van Martinus, niet het minst belangrijke van het boek, dat wij con amore bespreken.

Een geschikten overgang vormt de schrijver aldus: »Tot dusver Severus. Een Heidensche Galliër zou deze mystieke taal niet verstaan hebben[1]). Zij is die der Christelijke vriend-schap. Severus zegt van Martinus hetgeen later, in den ruimsten zin, kerkelijke belijdenis is geworden in het bekende, het eerst in Zuidelijk Gallië opduikend Artikel van het z.g. Apostolisch Credo: *Ik geloof in de gemeenschap der heiligen.* De klacht van Severus lost zich op in een jubel, de eerste toon in het veelstemmig lied der Martinus-vereering".

Of die woorden »gemeenschap der heiligen" in de eerste

1) De schrijver bedoelt hier Severus' teedere klacht over Martinus' dood.

plaats »Gemeinschaft mit den Martyrern und den besonders Heiligen" beduiden, zooals Prof. van Rhyn met Harnack meent?

Ik zou veronderstellen met Wetzer's en Welte's aangehaalde tweede uitgave van het *Kirchenlexikon*, dat »heiligen" nog niet die uitsluitende beteekenis had, welke het woord later bijna alleen heeft gekregen, n.l. van de als heiligen vereerden — oorspronkelijk wel bijna uitsluitend martelaren — maar dat gemeenschap der heiligen duidt op de gemeenschap van gebed en goede werken, tusschen hen, die Prof. Moll in hetzelfde artikel van den *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, getiteld: *Ansfried, Bisschop van Utrecht, een man van de ijzeren eeuw* — ook door Prof. van Rhyn elders in zijn boek aangehaald — betitelt met broeders en zusters, die wij met Paulus vrijmoediglijk »heiligen" en »*geheiligden in Jesus Christus*" heeten. Dit doet Paulus inderdaad: Rom. VIII, 29 en XII, 13 bij voorbeeld. Ook de gemeenschap zelve dier heiligen op aarde onderling wordt op verschillende plaatsen door Paulus in herinnering gebracht: Eph. IV, 4; Col. III, 12—13; Rom. XII, 4. De oudste liturgieën geven bewijzen van die drievoudige gemeenschap der heiligen. Zij toch vereenigen de gedachtenis aan de oude profeten, de H. Maagd, de Apostelen en Leerlingen des Heeren, die men zich als reeds in de eeuwige rust dacht; de overige overledenen, voor wie men die rust afsmeekt; en de levenden, over wie de hulp en de bijstand des Heeren wordt ingeroepen, volgens hun verschillende behoeften. Zoo b.v. in de *Missa S. Petri*, waar de herinnering aan de in de oudste kerk reeds als bizonder heilig beschouwden wordt ingeleid met het woord Κοινούμενοι[1]); in die van S. Joannes Chrysostomus[2]), van S. Basilius[3]); in die, welke aan S. Marcus[4]) toegeschreven wordt; en insgelijks in die, welke op den naam gaat van den Apostel Jacobus[5]). De z.g. apostolische

---

1) *Magna Bibliotheca veterum patrum*.... Ed. Marg. de Labigne. Paris, Aeg. Morelle. 1644 fol. (Dl. XII, blz. 363—365).

2) Ibidem, blz. 320—321, 325—326.

3) Ibidem, blz. 292—294.

4) Ibidem, blz. 267, 274—275.

5) Ibidem, blz. 248—249.

liturgieën hebben zich alle in de vierde eeuw ontwikkeld, als wanneer de rij der bizonder vereerde heiligen in den kanon vermeld, was gesloten. De in deze liturgiën vermelde heiligen toch zijn, behalve die van het Oude Verbond, heiligen uit de drie eerste eeuwen der Kerk (tot in de eerste jaren der 4e eeuw). Het liturgisch offer was ten allen tijde, zoo in de Oostersche als in de Westersche Kerk, ook het gebed bij uitnemendheid; dus daarvan gold vooral het »lex orandi lex credendi", en daar zien wij dan ook de gemeenschap der »heiligen" vooral door het hierboven vermeld drievoudig gebed in herinnering gebracht. Ook bedenke men, dat sanctus, evenmin als ἅγιος, al werd het ook als eeretitel gebruikt, niet altijd beteekent wat wij thans »heilig" noemen, maar ook zooveel als: »zijne heiligheid", »zijn hoogheid" enz. [1]).

Het aanvoeren van *'t artikel* van de gemeenschap der heiligen dus door Faustinus van Reji in de 2e helft der 5e eeuw als bewijs voor de gemeenschap met de *martelaren en hen die bizonder als heiligen* beschouwd worden, bewijst niet, dat het artikel zelf niet ouder kan zijn en in Zuid-Gallië zijn oorsprong heeft. Dit over de gemeenschap der heiligen.

Nu volgt bij den schrijver het verhaal van de begrafenis van S. Martinus, het bouwen van een kapel en daarna van een kerk en de wonderen na zijn dood. Prof. van Rhijn neemt deze *niet* aan. Het zij daar mee hoe 't wil; maar of Gregorius van Tours daarom het bijgeloovig orgaan van de wonderzuchtige Gallische bevolking moet genoemd worden, wijl hij ze *wel* aanneemt? Zeker Gregorius is niet altijd even betrouwbaar, zooals blijkt uit wat hij over den Maastrichtschen S. Servaas vertelt [2]); en dat hij bij zijn wonderverhalen altijd wat in zijn tijd zelfs voor kritiek en criterium kon gelden en mocht geeischt worden, heeft in acht genomen, zal ik niet beweren; maar het feit op zich zelf, dat hij wonderen aanneemt, is hem niet kwalijk te nemen, ook niet in onzen tijd door hen, die zelfs de mogelijkheid van 't wonder ontkennen. De schrijver

1) Artikel van Hipp. Delahaye in *Analecta Boll.* XVIII, 407—461.

2) S. Balau, *Les sources de l'histoire de Liége au moyen âge. Etude critique.* Bruxelles, H. Lamertin, 1903, p. 31 vv.

der *Historia Francorum* is toch door mannen als Guizot, ondanks zijn eigenaardigheden en gebreken, hooggeschat, terwijl Guizot zelf, dit hoofdwerk van Gregorius der vertaling waardig achtte. Ik zal mij wel wachten echter anderen over 't niet aannemen van wonderen lastig te vallen, maar wil met Shakespeare's Hamlet er op wijzen, dat er meer zaken in hemel en op aarde zijn, dan waarvan menigeen in zijn philosophie droomt, en dat de moderne menschheid krijgertje met het wonder schijnt te spelen: zij stoot het van zich, als het zich opdoet, om het daarna uit eigen beweging weder te gaan zoeken, getuige 't spiritisme met zijn tijdschriften en uitgebreide literatuur, vereenigingen enz. en de wonder-roman die, zelfs in zijn afzichtelijkste vormen, aanhangers wint; getuige zelfs een echt middeleeuwsch *astrologisch tijdschrift, me prognosticatiën!*

Belangrijk is de literatuur: de biographie en bibliographie van S. Martinus, ook de ikonographie of beeltenisbeschrijving, en niet minder wat er over S. Martinus in de christelijke kunst bij den schrijver wordt gevonden (blz. 72—78). Vervolgens behandelt hij den invloed van Martinus in het kerkelijke en maatschappelijke leven, waar wij weder een uitgebreide literatuur vinden, n.l. van sermonen over S. Maarten. Daarna volgen spreekwijzen, aan den heilige en wat met hem in betrekking stond (zijn ezel, zijn stok) ontleend. Tusschen de Fransche vereering, waarin de sage op den voorgrond trad, en de Duitsche, welke zich aan de Germaansche godenvereering, de mythe met name van Wodan, zou vastknoopen, worden de verschilpunten aangegeven. 't Is m.i. *mogelijk*, dat de Martinusvereering in betrekking staat met die van Wodan, maar op dit punt zou men een weinig sceptisch worden, nu Wodan al zooveel heilige plaatsvervangers heeft gekregen, zelfs »sint her klaas", alias Sint Nicolaas, waarvan ik het onmogelijke meen aangetoond te hebben [1]). (Ik zie met genoegen dat Prof. van Rhijn ook die vereering eerst in de 12e eeuw laat beginnen.)

---

[1]) *Geschiedkundige bladen*, II, blz. 1—14.

Zou *St. Maarten* met den Rom. *Mars* niet eerder op het punt van de *volks*vereering in betrekking staan? [1]).

Aan de Nederlandsche, vooral de Utrechtsche vereering van St. Maarten worden vervolgens belangrijke regelen gewijd.

Naar aanleiding der vraag (blz. 107—109), onder welken invloed Willebrord den Utrechtschen kathedraal aan St. Maarten heeft opgedragen, Angelsaksischen of Frankischen, zou ik willen in het midden brengen, dat die vraag misschien samenhangt met de beantwoording van deze: onder welken invloed kwamen in de Utrechtsche liturgie de Grieksche bestanddeelen, meegedeeld door Willem Lindanus, bisschop van Roermond (dezelfde, die door Prof. van Rhijn, bladz. 109, noot 4, wordt vermeld) en die ik eerlang in dit tijdschrift wenschte te publiceeren. Lindanus meent onder Angelsaksischen *wetenschappelijken* invloed, wijl onze Engelsche geloofsverkondigers door Grieken onderwezen waren. Ik zou gissen *liturgischen* invloed der *Gallische* kerk, welke wel oorspronkelijk eene Grieksche liturgie gehad heeft. Men denke aan Pothinus, Dionysius en andere eerste geloofsverkondigers, en aan de Grieksche koloniën in Gallië: Massilia (Marseille), te Lugdunum (Lyon) enz.; en dat als herinnering van dien oorsprong in St. Denis nog tot in de 18de eeuw, op St. Dionysius, de mis in het Grieksch werd opgedragen. Echter kan de Engelsche kerk Grieksche bestanddeelen in haar liturgie van de Gallische hebben overgenomen. 't Spreekt echter bijna van zelf, dat Grieksche voorliefde en taalkennis van Willebrord niet in het spel zullen gekomen zijn.

Ik wil ten slotte — trouwens Prof. van Rhyn houdt zich, blijkens zijn woord vooraf er voor aanbevolen — eenige bizonderheden mededeelen, welke tot aanvulling kunnen strekken, vooral wat Limburg betreft.

In Frankrijk en ook elders spreekt men van een St. Maartens-

---

1) Te Wijk-Maastricht zou bij de afbraak der oude kerk in 1867 een fragment van een steen met beeld van Mars gevonden zijn; het stuk is in 't museum te Maastricht te zien; de archaeologen mogen uit maken of het wel van een Mars is.

zomer en bedoelt daarmede de schoone dagen, die men na 11 November dikwijls te vergeefs verwacht.

De oudste kerken aan St. Maarten gewijd, liggen wel in Limburg en meest alle aan of dicht bij de Maas, n.l. van 't Zuiden opgaand: Breust, Gronsveld, Wijk-Maastricht, Borgharen, Itteren, Stein, Geul, Beek, Urmond, Born, Holtum, Linne, Beegden, Horn, Neer, Tegelen, Venlo, Gennep (al deze plaatsen liggen aan de Maas behalve Beek, Born en Holtum). Verderaf liggen Vlodrop, Vyhlen (bij Vaals) en Weert.

In Houthem bij Valkenberg was de thans afgebroken kerk ook aan St. Maarten gewijd.

In de meeste dezer plaatsen zijn Romeinsche oudheden gevonden. Maastricht was al in den Romeinschen tijd bekend.

Verder vond ik nog in Nederland, behalve de plaatsen door prof. van Rhijn opgegeven, Sint Maarten *thans* als kerkpatroon[1]) te: Baak (Geld.), Beek (Geld.), Bussloo, Cuyck, Didam, Dommelen, Doornenburg, Driel[2]) Duistervoorde, Etten (Geld.), Gaanderen, Gent (Geld.), Heeze (N.-Br.), Herwen, Hoogland, Lathum, Luyckgestel, Medemblik, Megchelen (Geld.), Noorden, Olland, Oosterend, Oude Schild (Texel), Pannerden, Rossum (Geld), St. Oedenrode, Vaassen, 't Veld (N.-H.), Veld-Driel, Warrega, Wijnbergen, Zwaag. Op de volgende Nederlandsche en Belgische schependomszegels komt zijn beeltenis voor (te paard met den bedelaar) van Dommelen, Eethen (N.-Br.), St. Maarten, St. Maartensdijk, Vreeland en op de Limburgsche van Beegden, Borgharen. Stein, Houthem, Itteren, Linne, Gronsveld, Tegelen. In België: van Hal (Z.-Br.), Sline (Luik), Oudeghem, Volheghem en Welde (Oost-Vl.).

In Limburg en ook elders wordt *vooral* »bookeskook" of boekweitkoek gegeten, wijl men beweert, dat St. Maarten de boekweit uit Hongarije naar Gallië heeft overgebracht.

---

1) 't Is mogelijk, dat in *sommige* kerken het patronaat van St. Maarten van vrij recenten datum is.

2) Bij Zalt-Bommel.

In Venlo zingen de kinderen deze liedjes:

»Sinter Merte's veugelke
Het een roet neugelke [1])
En een blauw stertje
Hoepsa Sinter Merte.

Vandaag is het Sinter Merte
En morgen Sinter Krukke [2])
Dan komme de goi herte
Die hadden zoo gèr een stukske
En höltje of een törfke
In Sinter Merte's körfke
Holt, holt, turf en holt
's Winters is et kolt".

Dan worden alom in Limburg St. Maartensvuren ontstoken, die aan de Maas vooral, als men ze 's avonds van eene hoogte ziet, zooals ik ze bijv. eens op de spoorwegbrug bij Venlo zag, een fastastisch gezicht opleveren, waar men tot in het verschiet vlammenzuilen de donkere vlakte ziet onderbreken. In Venlo, en wellicht ook elders, gaan de kinderen potten met vuur zwaaiend en de bovenvermelde liedjes zingend langs de straat.

Maastricht. A. J. A. FLAMENT, Rijksarchivaris.

---

1) Wisselt af met keuvelke, kapje, wat beter zin maar minder juist rijm geeft. Ik herken in dit vögelke St. Maartens vogel, de gans, niet.

2) Wat met Sinter Krukke bedoelt is, begrijp ik niet. Misschien »d'andere Martijn", Paus Martinus (feestd. 2 Nov.), die met het patriarchaal *kruis* werd afgebeeld, als andere heilige pausen. Dan zou krukke een verbastering, om wille van het rijm, van »kruus" zijn! In de oude schaapherders- en landbouwerscalengiers ziet men wel de heiligen door hun zinnebeeld aangeduid en bijv. een paus door een patriarchaal kruis enz. Of is schertsenderwijze de bedelaar bedoeld, die op voorstellingen van St. Martinus met een kruk wordt voorgesteld?

Vondels Meesterstuk Lucifer, treurspel in vijf bedrijven, taal- en letterkundig verklaard door A. M. VERSTRAETEN. S. J. — Vijfde uitgaaf, bezorgd door J. SALSMANS, S. J. — Gent, A. Siffer, 1907.

De Vlaamsche uitgave van Vondels »meesterstuk" *Lucifer*, indertijd door pater Verstraeten bezorgd, kwam voor enkele maanden onder de auspiciën van den bekenden p. Salsmans voor de vijfde maal van de pers. Dit boek beveelt zich zelf dus aan, en met zoo'n precedent mogen we verwachten, dat ook deze oplage spoedig onder de studeerende jeugd van Noord en Zuid zal zijn verspreid. — Als schooluitgave biedt zij, behalve haar ruim en handig formaat, eenige onmiskenbare voordeelen op de zeer deugdelijke bewerking van Cramer, wiens inleiding zich hoofdzakelijk bezig houdt met de strijdvraag over *Lucifer*'s allegorische beteekenis. In de »aanhangsels" zetten de bewerkers deze en andere Vondelkwesties kort en klaar uiteen, na vooraf het leven van den dichter en de geschiedenis van het drama in 'n paar bladzijden te hebben samengevat. Kundige voetnoten [1]) brengen den jongen lezer telkens het gewenschte licht, wijzen op détail-schoonheden, konstruktie en karakterbeelding van het machtige spel, terwijl het met veel ernst bearbeide boek, evenals in den Zwolschen herdruk, wordt besloten met een woordenlijst, die allen lof verdient.

Bij een nadere bespreking van deze uitgave mogen wij zeker niet vergeten, dat ze door de bewerkers is bedoeld als een schoolboek. De paters treden niet minder als pedagogen dan als Vondelaars op — met het bekende gevolg, dat er koncessies vielen te doen op rekening van het bewerkte »meesterstuk".

Dat »om gewichtige paedagogische redenen" de »heden-

[1]) Vondels plaatselijke aanduiding van het Paradijs als »'t Oostersche gewest" (vs. 50) schijnt aan den Statenbijbel ontleend: Genes. II, 8 vv. — In vs. 814 zou het deelw. »verwaand", in verband met de vorige vraag, den zin volkomen helder maken. — Daar Vondel de Engelen werkelijk voor lichaamloos hield, moet de vraag bij vs. 1903—4, ook met 't oog op 't *Berecht*, ontkennend beantwoord worden.

daagsche spelling" — nam. van De Vries en Te Winkel — boven ‚de zeventiend' eeuwsche werd gevolgd, zal niemand ernstig betreuren, vooral nu met zóó goed gevoel en zóóveel piëteit het Vondelsch-eigenaardige van een aantal woorden en klanken bleef geëerbiedigd [1]). Denkelijk om den leerling voor 't minst eenig begrip te gunnen van de oude schrijfmanier, krijgt hij de fragmenten uit *Opdracht* en *Berecht* in historischer kleur onder de oogen, een schijnbare inkonsekwentie, die zonder nadere verklaring gemakkelijk valt op te lossen. — Alleen de toelichting, dat we enkel de »belangrijke plaatsen" uit dat voorwerk vinden herdrukt, smaakt me waarlijk te weinig, om vrede te hebben met de willekeur, waarmee dat zuivere proza van Vondel zoo deerlijk is verknipt. Het »onbelangrijke" heet met wijsheid geschrapt, maar stellig geloof ik, dat de *Berechten* van Vondels tragedies doorgaans als »belangrijke plaatsen" wel heelemaal door den beugel kunnen, omdat de dichter, daar 't woord voerend over eigen werk, een proza schrijft, dat voor jongens niet minder leerzaam dan voor ontvankelijken genietbaar is [2]). Het *Berecht* bijv. van den *Lucifer* wordt door deze eigenschappen gekenmerkt, en 't blijft me verbazen, dat in een uitgave, waar de bewerkers zóóveel om 't gedicht heen vertellen, niet op de eerste plaats de behoorlijke ruimte werd gelaten aan den tekst van den dichter. Te meer, nu geen pedagogische redenen denkbaar zijn, om dien tekst te kastigeeren en het treurspel zelf de heele gedachte van Vondel daarover nuttig en noodig maakt [3]). — Het strijdt tegen de opvatting van den dichter, de voorname bijbelteksten uit Isaïas, Ezechiël en Judas tot de niet »belangrijke plaatsen" te rekenen, nu hij zelf ze zoo gewetensvol aangaf als den diepsten grondslag van zijn spel en met allen nadruk verklaarde, dat die »spreucken waerdigh zyn in eeuwigh diamant en waerdiger in onze harten geprint te worden".

---

1) Hinderlijke drukfouten staan in vs. 1026, 1657, 1678, 1721 en 1971.

2) Een monografie over Vondels proza wordt meer en meer wenschelijk.

3) Vondel beweerde zelf, dat de kunstgenooten uit *Lucifer*'s *Berecht* veel licht konden scheppen. *Berecht* v. *Salmoneus* (Unger, 1656—57, blz. 84).

Ondertusschen wreekt zoo'n noodeloos vergrijp tegen Vondels proza zich al te voelbaar aan de nauwkeurige bewerking van 't gedicht; want als de noten ons meermalen verwijzen naar de bedoelde schriftuurplaatsen, mogen we nu — voor 't gemak! — de Vulgaat naast ons leggen en wordt de schooljeugd, die geen bijbels heeft, met kale cijfers voorgelicht [1]).

Een tweede bezwaar is voor mij de zuivering, waaraan het treurspel zelf in deze uitgaaf heeft moeten gelooven. Ik bedoel voornamelijk de *wijze*, waarop die kastigatie hier is toegepast [2]). Esthetisch hebben zeker de bewerkers zelf dien harden maatregel het innigst betreurd; want onder 't lustpriëel vol tongen, dat met zijn bloemen en vogels, kruiden en kleuren in zoo onvergelijkelijk teedere tinten werd gepenseeld, is eenvoudig de kuische bruiloft van 't argeloos menschenpaar niet te missen, afgezien van het kleinere kwaad, dat nu één ring is losgeschakeld uit den psychologischen ketting, die de Luciferisten zal brengen tot hun strijd. Dat de paters als opvoedkundigen tot die weglating genoodzaakt waren, wil ik niet gaan betwisten. Met den edelen Thym beken ik zelfs volkomen, dat, hoewel Vondel de type van reinheid is, »argelooze jongelieden, althans onzer dagen, uit sommige zijner stukken, indrukken zouden kunnen ontvangen, die storend en bezoedelend op hun gemoedsrust zouden kunnen werken" [3]). Maar hoe zullen de jongens zich nu de beschuldiging tegen Apollion waar maken, wien in deze schooluitgave »zinnelijke neigingen" worden verweten (blz. 159), ja die als »Engel van de wellust zijn gezicht had gedekt omdat hij anders aan de bekoring ware bezweken" (blz. 163)? Behalve het gevaar voor een pijnlijke opheldering dezer mystifikatie, geeft deze bewerking aldus eene voorstelling van Apollion, die niet te rechtvaardigen valt, en dit schijnt mij een taktische en letterkundige fout in deze overigens zoo prijzenswaardige uitgave.

---

[1]) Bij vs. 173—85, 308, 522, 1423, 1494—1501, 2112 verwijzen de bewerkers zelf naar de gesupprimeerde teksten, soms met een welwillend: »zie Berecht".

[2]) De beschrijving door Apollion (vs. 127—174) werd weggelaten.

[3]) *Dietsche Warande*, X (1871) blz. 467.

Intusschen verdient juist deze plaats in Vondels meesterstuk een nadere beschouwing en toetsing, welke niet in eene recensie past. Doch wij hebben daarover een zelfstandig artikel gereed: *Apollion en Eva in Vondels »Lucifer"*, dat zoodra mogelijk in een der eerstvolgende afleveringen zal opgenomen worden.

B. H. MOLKENBOER, O. P.

Van den Lande van Overzee, door J. M. L. KEULLER. Met een en twintig lichtdrukken en drie kaarten. — Bij J. W. v. Leeuwen (Hoogewoerd 89) Leiden, 1907. Prijs: ƒ 2.50; geb. ƒ 3.25.

Leerrijk, stichtend en onderhoudend: zoo mogen wij ongetwijfeld het reisverhaal noemen, waarmede de Kan.-Prof. Keuller onzen hollandschen boekenschat heeft willen verrijken. De overgroote menigte, voor wie eene reis naar en door het H. Land, om vele afdoende redenen, wel altoos tot de vrome wenschen zal blijven behooren, mag dit boek begroeten als een schadeloosstelling, vermits het tot zekere hoogte en zooveel mogelijk alles geeft, wat van de reis zelve verwacht kan worden. Of liever gezegd: wij zijn hier inderdaad op reis en hebben in den schrijver een voortreffelijk reisgezel. Onder zijn geleide bezoeken wij achtereenvolgens de reeks van bevoorrechte plaatsen, die geheiligd zijn door het leven, den arbeid en het lijden van den Verlosser der wereld, de heiligdommen en gedenkteekenen, waaraan voor ons geloof de meest kostbare herinneringen en verwachtingen verbonden zijn. En het is geen vluchtig bezoek, dat zich in het voorbijgaan met een enkelen blik tevreden stelt: de vele merkwaardigheden worden nauwkeurig opgenomen; de beschrijvingen zijn steeds klaar en duidelijk en tal van voortreffelijk uitgevoerde platen dienen om onze verbeelding ter hulp te komen en alles zoo aanschouwelijk mogelijk voor oogen te stellen. Daarbij brengen juist gekozen opmerkingen, geschiedkundige bijzonderheden enz., telkens nieuw licht en verhoogde belangstelling. Maar aan dit vele hebben wij nog niet genoeg: zulk een reis is tevens een bedevaart; wij willen er dus voedsel in vinden voor ons

geloof en godsvrucht, er heilzame indrukken van opdoen en medenemen, er beter door worden. Ook hierin worden wij niet teleurgesteld. Door het geheele reisverhaal heerscht het warme gevoel, de ademtocht van den echt katholieken geest, die weldadig aandoet en ons bij voortduur in een verhoogde stemming houdt — eene bedevaartstemming van de beste soort, die aan de gulle blijmoedigheid geen afbreuk doet, maar ze opvoert en veredelt, zooals op die plaatsen, waar de aarde het dichtst bij den Hemel is, alleszins passend en overeenkomstig mag heeten. In het kort, wij zijn op reis en in goed gezelschap; wij maken een zeer vruchtbare en genoegelijke reis. Steeds bewegen wij ons te midden eener opgewekte en goed geluimde pelgrimsschaar, die voor leven en afwisseling zorgt en alles wat naar verveling of eentoonigheid zou zwemen, op verren afstand houdt. Toch schijnen wij op het laatst wel een weinig naar huis te verlangen. Of misschien is het juist andersom, en komt de afloop ons alleen daarom wat gehaast voor, wijl de reis ons zoo uitstekend bevallen is en wij die gaarne nog wat gerekt zouden hebben?

Den uitgever komt een woord van bijzonderen lof toe voor de soliede en sierlijke bewerking dezer uitgave, een model in hare soort, tegen betrekkelijk geringen prijs.

P. ZWART.

W. DEVIVIER, *Apologie des Christendoms*. Tweede druk. — Malmberg, Nijmegen. 600. bladz. *f*. 2,25.

Van het voortreffelijke werk van Devivier: *Cours d'apologétique chrétienne*, dat dit jaar zijn 20e Fransche editie beleefde en ook in het Engelsch en Italiaansch vertaald werd, is thans, na vele jaren — wij moeten bedenken, dat wij in Holland leven, — de *tweede* »sterk gewijzigde en zeer vermeerderde" Nederlandsche bewerking verschenen bij de firma Malmberg te Nijmegen.

Men zoekt dikwerf naar iets, terwijl het onder onze oogen en als voor het grijpen ligt. Dit geldt ook voor deze Apologie. Daar wordt geroepen om werken, die het katholiek geloof verdedigen en al spoedig wil het woord »een te kort" op de

lippen komen, maar men vergeet, dat er reeds zooveel voortreffelijks bestaat in onze eigene taal. Wij hebben de boeken wèl, maar ze moeten bekend gemaakt en verspreid, desnoods uitgeleend, maar bovenal gelezen worden.

Aan wie de vroegere uitgave van deze Apologie bezit, is het genoegzaam bekend, hoe aantrekkelijk, hoe begrijpelijk en eenvoudig, hoe overtuigend tevens de goddelijke oorsprong van het Christendom daar bewezen en verdedigd wordt met de tien bekende argumenten; zij zullen zich herinneren, hoe de Roomsch Katholieke Kerk er in haar volle licht voor ons oprijst in de breede schittering harer vier kenteekenen en in den luister harer voorrechten van onvergankelijkheid, gezag, onfeilbaarheid, bezit der ware geloofsbronnen en hooge rechten; niet vergeten zullen zij zijn de immer lezenswaardige wederlegging van verschillende altijd en altijd terugkeerende beschuldigingen tegen de Kerk ingebracht, wat betreft hare onverdraagzaamheid, de inquisitie, het proces van Galileï, den Bartholomaeusnacht, de kruistochten, de godsdienstoorlogen, de herroeping van het edict van Nantes, de macht der pausen in de middeleeuwen, en de z.g.n. slechte pausen; eindelijk een weldadigen indruk zal bij hen zijn achtergebleven, na het lezen en herlezen van hetgeen de Kerk voor de beschaving heeft gedaan, hoe het lot der afzonderlijke personen, aldaar bij name genoemd, het gezin, de staat als van aanschijn veranderd zijn onder den langzamen maar onweerstaanbaren invloed der Moederkerk, hoe breed en diep haar inwerking is geweest op de ontwikkeling van kunsten en wetenschappen, van hooger en lager onderwijs. Aan wie dat alles nog niet bekend is, zouden wij willen roepen: »gustate et videte": »neemt er de proef van". Aangenaam van smaak door de degelijke bereiding, is het licht verteerbaar en toch zoo voedzaam en versterkend, vooral als het geloofsleven verzwakt was.

Deze tweede uitgave is, zooals het prospectus aankondigde »sterk gewijzigd en zeer vermeerderd", en daarom nog hooger in waarde dan voorheen.

Evenals in de latere Fransche edities gaat thans ook hier aan de eigenlijke Apologie een verhandeling vooraf over God

en over de menschelijke ziel, bewerkt door den schrijver van de zoo gunstig ontvangen *Handleiding bij het katholiek godsdienstonderwijs* van J. F. de Groot, S. J.

Deze stof is, gelijk van zelf spreekt, eenigzins zwaarder dan het overige. Niet de godgeleerde, die zijn bewijzen put uit schriftuur en overlevering, maar de wijsgeer is er aan het woord, die zijn bewijzen aan de rede alleen moet ontleenen. Doch door scherpe onderscheiding, door nauwkeurige bepaling, door glashelder betoog, door gemakkelijke zinswending, tengevolge waarvan men maar zelden iets tweemaal behoeft te lezen, wordt het bestaan van God, ook voor den leerling, die bij het verlaten der school dit boek als prijs mocht ontvangen, duidelijk en begrijpelijk gemaakt. Vooral het bewijs uit de zedenwet getrokken trof ons door zijn overtuigende helderheid.

Een enkele maal werd een Latijnsche tekst onvertaald gelaten, een enkele maal ook vergat de wijsgeer, dat hij voor Hollanders sprak. Moeilijk bijv. zal, dunkt ons, een niet-wijsgeerig onderlegd man dezen zin verstaan op blz. 47: »Bovendien, daar Hij [God] voor zich zelf de reden van zijn bestaan is, en Hij volgens zijn wezen moet bestaan, is Hij tot niets *in potentia*, Hij is de *actus purus*". Doch men vergeet spoedig zoo'n Homerus' sluimering, wanneer men in het volgende hoofdstuk over de menschelijke ziel wederom denzelfden helderen betoogtrant ziet uitblinken bij het bewijs van de vrijheid, de onstoffelijkheid en de onsterfelijkheid der ziel. Vooral aan de vrijheid der ziel is alle zorg besteed, en de ontleding der vrije handeling op blz. 73, als tweede bewijs aangehaald voor de vrijheid der wilsbepaling, deed ons dat hooge voorrecht van den mensch als met de oogen zien en met de hand betasten. De onsterfelijkheid werd een weinig beknopter behandeld, in slechts 6 bladzijden. Wij kunnen ons voorstellen, hoe menig lezer elk der in het kort aangegeven bewijzen eenigzins breeder uitgewerkt had willen bezitten.

Een tweede belanrijke wijziging bevat het hoofdstuk over de »geschiedkundige waarde der Evangeliën". Het artikel n.l. over de echtheid der Evangelien is geheel geschreven

door den scripturist, pater J. van Kasteren, S.J. Uit de eenstemmige overlevering der Kerk, nagespeurd uit de geschriften der Vaders tot het begin der tweede eeuw, uit het practisch gebruik der Evangeliën zoowel bij de ketters als bij de katholieken, nagewezen tot het in het eind der eerste eeuw, uit den inhoud zelf der gewijde geschiedbladen wordt hunne echtheid gestaafd, en aangetoond, dat zij geschreven zijn door de schrijvers, wier naam zij dragen. Belangwekkend is o. a. wat de schrijver mededeelt over de geneeskundige taal, die de geneesheer Lucas, in tegenstelling met de andere Evangelisten bij het beschrijven der ziekten in zijn Evangelie-verhaal aanwendt. Met voldoening zagen wij ook, dat hier, wat wij in andere gedeelten van het boek vergeefs zochten, naar Hollandsche werken verwezen wordt.

Van de hand van Dr. R. van Oppenraay is, behalve de trouwe bijwerking naar de laatste Fransche editie, ook het schoone artikel over den Paus en de pauselijke onfeilbaarheid. Als eerste en voorname bewijs voor de echtheid der Katholieke Kerk wordt in den breede de stelling bewezen: dat de ware Kerk van Christus geen andere kan zijn, dan die Kerk, welke bestuurd wordt door den opvolger van Petrus. Vooral aan degenen, die zich voorbereiden, om het katholieke geloof te omhelzen, zal de lezing van dit zoo aangenaam en met overvloedige bewijzen gestaafd artikel een machtigen stoot geven, om in te zien dat alleen de Katholieke Kerk de ware door Christus gestichte Kerk wezen kan.

Zoo is dus de bij- en omwerking van dit bij uitstek degelijk boek aan drie verschillende handen toevertrouwd geweest [1]). De lezer wane echter niet, dat het boek hierdoor is gaan gelijken op een oud kleedingstuk, waarin drie nieuwe stukken van verschillende grootte en kleur zijn aangebracht;

[1]) Hier en daar krijgt men echter den indruk, alsof nog andere handen aan de vertaling hebben meegewerkt. Geen der drie genoemden kan immers den passus uit de encycliek »Providentissimus": »Supernaturali ipse virtute ita eos ad scribendum *excitavit* et movit, ita scribentibus adstitit, ut ea omnia, eaque sola, quae ipse juberet et recte mente *conciperent*, et... conscribere *vellent*, et... *exprimerent*", aldus vertaald hebben: »De H. Geest heeft de gewijde schrijvers tot schrijven *gedwongen* en opgewekt, met bovennatuurlijke genade

neen, veeleer zouden wij het willen vergelijken bij een hof, waar door bevoegde en bekwame handen hier een boom gerooid, daar een gesnoeid, elders nieuwe bloemperken zijn aangebracht, zoodat het aanzien frisscher, de hof zelf waardevoller geworden is.

Mogen velen er zich in komen vermeien en de gezonde sterkende katholieke levenslucht tot eigen welzijn komen inademen, die u daar tegenwaait.

P. J. v. BEUZEKOM.

In den strijd onzer dagen. Godsdienstige beschouwingen, door F. A. L. SMIT S. J. — Leiden, G. P. Théonville, 1908.

De reeks godsdienstige beschouwingen, hier aangeboden, verdienen ten volle onze dankbaarheid. Door inhoud en strekking herinnerend aan de veelgeprezen *Wenken en raadgevingen* van zijn Duitschen orde-broeder Adolph von Dosz, wint dit werkje van den Katwijkschen pater, hoewel veel kleiner in omvang, het o. i. verre door frischheid van vorm en rijkdom aan gedachten. Wie »in den strijd onzer dagen" aldus zijn jongelingen en mannen, in patronaat of vereeniging, weet toe te spreken, hij zij er zeker van: geen onderlinge tweedracht, geen laffe vrees voor den tegenstander zal langer hen afhouden van de vervulling hunner christelijke levenstaak. De warmte van dit priesterlijk woord moet noodzakelijk liefde wekken voor de zaak van Christus, de oproep met zooveel overtuiging

---

stond Hij hen bij, wanneer zij schreven, zoodoende dat zij volkomen *moesten* begrijpen, ... *moesten* uiteenzetten, ... *moesten* weergeven, hetgeen God hen wilde doen zeggen, en dat alleen" (blz. 413). Evenmin kan door een hunner de volgende zin uit diezelfde encycliek: »potius quam explorationem naturae recta persequantur", zijn weergegeven geworden met deze duistere woorden; »zonder ze [de natuurverschijnselen] te doorgronden" (blz. 414). Ook het volgende over de citationes explicitae der H. Schrift kan moeilijk uit hun nauwkeurige pen gevloeid zijn: »Wanneer de gewijde schrijver *zich te kennen geeft* als eenvoudig berichtgever der feiten of gedachten, die hij weergeeft, dan is de enkele daad van weergeven van goddelijke ingeving; voor de feiten en gedachten staat God niet in" (blz. 415), Vgl. v. Noort. *Tract. de Font. Rev.* pag. 63 : 5⁰.

gedaan, zal niet onbeantwoord blijven, maar velen doen samenkomen onder de ééne banier.

Het geheel is in 16 korte hoofdstukken verdeeld. Na uiteenzetting van hetgeen de roeping is des Christendoms en van iederen Christen in het bijzonder, wordt aan elk der deugden, welke den katholieken strijder van onzen tijd 't meest noodig zijn, — b.v. aan de onderdanigheid, de belangeloosheid, de arbeidzaamheid, de edelmoedigheid, — een afzonderlijke beschouwing gewijd; een beschouwing, wier groote waarde juist hierin gelegen is, dat zij niet louter beschouwing blijft, maar in menigen regel tot praktischen wenk en toepassing leidt.

De katholieke actie en de sociale belangen worden bovendien in hoofdstuk XIII en XIV aan een meer uitvoerige bespreking onderworpen, en het zijn bijzonder deze bladzijden, waarom wij het boekje van pater Smit warm durven aanbevelen. Werden zijne woorden alom gehoord en vonden zij ingang, zeker, dan zouden »de kinderen der Kerk, in de eenheid des geloofs en van Christus' liefde, zich nauwer dan ooit aaneensluiten tot krachtige en heilzame samenwerking".

In het kleine vaderland mogen daarom deze beschouwingen een zoo wijden kring van lezers vinden, dat de schrijver er spoedig toe besluite om in een tweeden bundel, welke hij hier reeds toezegt, de behandeling zijner stof voort te zetten. De keurige uitgave der firma Théonville zal daartoe ongetwijfeld medewerken en de geringe prijs van slechts *f* 0.50 kan geen beletsel zijn.

L. WESTERWOUDT, Pr.

Centraal Gezag en Friesche Vrijheid (Friesland onder Karel V). Academisch Proefschrift door J. S. THEISSEN. — Groningen, M. de Waal, 1907.

Door de keuze van dit onderwerp heeft de Dr. Th. het zich zeker niet gemakkelijk gemaakt. Want voor dit tijdvak onzer vaderlandsche geschiedenis zijn de gedrukte bronnen niet overvloedig; er moest een onderzoek worden ingesteld in verschillende archieven in ons land en daarbuiten. Wat in ons vaderland, alsook in het rijks-archief te Brussel, kon

worden nagezocht heeft de Schr. voor zijn werk benut, terwijl hij andere, buitenlandsche archieven, met name: die te Rijssel, te Simancas, te Turin en te Dresden (uit welk laatste echter al eenige stukken waren overgenomen) ondoorzocht moest laten. De opgave der geraadpleegde archivalia, die vooraan in het boek wordt gegeven, vormt een eerbiedwaardige lijst; daarachter volgt een veel grootere lijst van gedrukte werken, die geraadpleegd werden; maar de ongedrukte stukken waren natuurlijk het moeilijkst te hanteeren.

Uit de verschillende gegevens, aldus door hem verkregen, biedt nu Dr. Th. ons een zoo nauwkeurig mogelijke schets van Friesland in het aangegeven tijdvak. Niet alleen de opeenvolging der feiten, maar veel meer land en volk, naar alle zijden beschouwd: de verhouding der hooge regeering tot de inwendige hoogere en lagere besturen voor administratie, justitie en financiën, en hare verhouding tot het geestelijk gezag; de verschillende standen en groepen der bevolking in hun maatschappelijken toestand, hunne zeden, hun godsdienst: het verkeerde zoowel als het goede: dit alles, in onderling verband gebracht, wordt ons op duidelijke en zooveel mogelijk onderhoudende wijze vóórgesteld. Wanneer over sommige zaken weinig stelligs kan worden gegeven, zien wij, dat dit niet aan den Schr. is te wijten, en wij bewonderen het geduld, waarmede hij zooveel naspeurde, om soms zoo weinig te vinden, maar niet minder, om ook het vele belangrijke wat hij vond met wikken en wegen zóó te verwerken, dat zijn werk zooveel mogelijk zou inhouden en tevens toch niet buiten den omtrek zijner gegevens zou uitwijken.

De tijd van Karel V. wordt ingeleid door het voorafgaande tijdperk, waarin Friesland, in zich zelf verdeeld, door vele vijanden omringd, ten slotte bukt voor gezag, als het door Maximiliaan van Oostenrijk aan den Saksischen Hertog Albrecht ten onderpand wordt gegeven. Dit Saksisch bestuur bereidde de regeering van Karel V vóór; het wist, zich vrijwel aanpassend aan Friesche toestanden en zeden, toch meer éénheid van bestuur aan te brengen. Maar de vroegere overmatige vrijheidszucht was nog niet voorgoed verdwenen; op het

altoos hobbelige terrein van belastingen botste het ten laatste tusschen den Saksischen Hertog en den vrijen Fries. Degene die zijn vrijheidszucht vleide en hem van de overheersching zou bevrijden was hem welkom: Karel van Gelder werd meester van bijna geheel Friesland. Doch deze werd door zijn naamgenoot van Bourgondië overwonnen, aan wien de Saksische zijn Friesche heerschappij had afgestaan, en door Karels krachtige regeering werd ook dit deel der Nederlandsche gewesten voortaan onder bedwang gehouden.

Moeilijk regeerbaar echter blijven de Friezen, en het sterk centraliseerende van 's Keizers bestuur vergemakkelijkt de overéénstemming niet. Vooral de geldkwestie baart ook nu telkens moeilijkheden; en als later de zorgen voor de andere deelen van het groote rijk voor Keizer Karel zooveel drukkender worden, als de Hervorming voor allen, die van eenigen band willen bevrijd worden verleidelijk optreedt, gevoelen ook de Friezen zich meer bekneld; aan het einde van Karel's regeering zien wij de latere losmaking reeds dreigen.

Een hoogst verdienstelijk werk heeft Dr. Th. volbracht, door aldus Friesland in dit tijdvak zijner geschiedenis te bestudeeren en ons het resultaat dier studiën mede te deelen. Moge de ijverige geleerde, die zich zóó heeft ingewerkt in de Friesche zaken der 16e eeuw, nog gelegenheid vinden, om wat in buitenlandsche archieven verscholen ligt eveneens aan het licht te brengen. Daardoor zou hij allicht over verschillende punten die nog te weinig helder zijn of in 't geheel niet zijn toegelicht, meer stellige en volledige gegevens kunnen verstrekken en zoo nog meer de degelijke kennis onzer eigen geschiedenis bevorderen.

H. J. WEEVER, Pr.

DRUKFOUT.

Op blz. 131 zijn bij vergissing, door het verkeerd stellen van een streepje de vier jongere kinderen (Weyntje, Trijntje, Wessel en Claes) van Cornelis **Bam** en Neel Wessels aan Sybrant **Occo** toegekend. A. F.

BERICHT AAN ONZE LEZERS.

Om beter in staat te zijn onze lezers op de hoogte te houden van het vele, dat tegenwoordig op het steeds in omvang toenemend gebied des geestes de aandacht van ontwikkelde katholieken verdient, heeft onze redactie in hare laatste vergadering besloten den gemeenschappelijken arbeid wat meer te specificeeren en in onderafdeelingen te splitsen.

De Professoren van het Seminarie te Warmond hebben zich bereid verklaard de studievakken, waarin zij onderwijs geven, ook in onze redactie te vertegenwoordigen en de zorg daarvoor op zich te nemen als voor een persoonlijk door ieder van hen bestuurde en verzorgde vakafdeeling.

Tevens zullen van tijd tot tijd overzichten worden gegeven als: *Over Bijbel en Bijbelkunde* onder leiding van D. A. W. H. Sloet en J. van den Dries; *Hedendaagsche Apologie en Godsdienstwetenschap* onder leiding van B. D. van Breda, O. P.,; *Geschiedkundig nieuws* door Dr. A. H. L. Hensen; *Sociologisch Overzicht* door Prof. J. D. J. Aengenent. Ook de *Letterkundige kroniek*, die een poos onderbroken bleef, wordt in deze aflevering weder opgevat.

Zóó vertrouwen wij het oudste onzer katholieke tijdschriften levensvatbaar te zullen houden onder de jongeren. Nadere berichten volgen te gelegener tijde. Voorloopig worden inzenders van bijdragen en van boekwerken ter recensie verzocht hunne inzendingen te adresseeren òf aan de »Redactie van *De Katholiek* op het Seminarie te Warmond" òf aan den redacteur-secretaris A. M. C. van Cooth, Prinsengracht 793 te Amsterdam.

DE REDACTIE.

FRANCIS THOMPSON.

Wanneer de onlangs overleden katholieke dichter Francis Thompson in zijn gedicht *To my Godchild* zijn petekindje noemt: »onsterflijk door mijn lied", dan herinneren we ons, hoe Spenser, zijn *Fairy Queen* opdragend aan Koningin Elisabeth, in de opdracht schreef, dat zijn gedicht leven zou met de onsterfelijkheid van haar naam.

Hiernaast klinken Thompson's woorden bijna vermetel, en toch, wanneer geheel de Engelsche pers, de groote politieke dagbladen en de literaire weekbladen hem huldigen als om strijd, wanneer redacties, die een naam te verliezen hebben, niet schromen het stoute woord »immortal" over hem neer te schrijven, of hem »permanent" zoo niet »immortal fame" verzekeren, dan kunnen wij dezen misschien van voorbarigheid, den dichter niet van ijdele grootspraak beschuldigen.

En deze erkenning van Thompson's dichterlijk genie schrijve men niet op rekening van de droefheid over zijn betrekkelijk jeugdig afsterven; neen, deze dichter werd niet alleen na zijn dood geprezen, maar bij de verschijning van zijn allereersten bundel in 1893 werd hij onmiddellijk door de meest-gezaghebbende tijdschriften niet bij de mindere »the minor poets", maar bij de groote Engelsche dichters ingedeeld.

In het voornaamste van alle: *The Nineteenth Century*, noemde de bekende criticus H. Trail, later hoofdredacteur van het door de *Times* uitgegeven weekblad *Literature*, hem »a poet of the first rank". De *St. James Gazette* noemde hem in één adem met de grootste tijdgenooten, met Swinburne en Watson, met Morris en Meredith. En de *Daily Chronicle* ging nog verder en prees zijne gedichten als »the most fascinating poems", die sedert den dood van Rosetti (1882) verschenen

waren, ofschoon Swinburne en zelfs Tennyson al dien tijd niet gezwegen hadden.

Toen in 1892 Tennyson was heengegaan, bleef Swinburne ongetwijfeld de grootste van allen: veelzijdiger dan Thompson, niet alleen dichter maar ook een der beste critici, niet alleen lyricus maar tevens dramaticus, schrijver van geweldige hartstocht-dramas, waarvoor Thompson het noodige constructieve talent, de volhoudende en volgehouden kracht miste. Als lyricus echter, en dat zal altijd ook Swinburne's eeretitel blijven, mag Thompson met hem op één lijn gesteld worden, beiden hoog boven den Poet Laureate uit.

Aan dezen, den katholieken (?) Alfred Austin, kan men verschillende verdiensten en talenten niet ontzeggen, maar het eenig noodige, de ware dichterlijke bezieling, ontbreekt hem.

Men herinnert zich nog het schetterende poëem, waarin hij bij gelegenheid van den Jameson-inval de gevoelens van het Engelsche volk meende te moeten vertolken, en waaruit in plaats van echt nationale poëzie louter Jingoïsme klonk. Het was een slag in het aangezicht niet alleen van de Afrikaansche Republiek maar ook van de Poëzie. O! geesten van Wordsworth en Tennyson! Kondt gij hem uw lauwerkrans niet van de onwaardige slapen rukken?

Maar was er iemand waardiger om hen op te volgen dan hij? Niet zonder reden had de regeering na den dood van Tennyson vier jaren gewacht en geaarzeld, zoolang, dat men begon te denken, dat de post van Poet Laureate als iets verouderds en anti-democratisch voorgoed door haar van de officieele lijst geschrapt was. De keuze was moeielijk. Wel fluisterde men van Swinburne, zelfs van Thompson. Maar de eerste had zich door zijn anti-monarchale, anti-godsdienstige, wulpsche verzen onmogelijk gemaakt. Na den dood van Wordsworth had Tennyson uit de handen van Koningin Victoria ontvangen:

»The laurel greener from the brows
Of him, that uttered nothing base".

Hij had dezen steeds met eere gedragen. Ook van Tennyson

zou zijn opvolger kunnen getuigen: »he uttered nothing base". En die opvolger zou zijn de dichter van de lage, cynische *Poems and Ballads*? Onmogelijk.

Thompson's eerste bundel was verschenen, toen het Laureateship reeds vacant was, één jaar na den dood van Tennyson. Al woog dit ééne bundeltje van nauwelijks tachtig bladzijden zwaarder dan het half dozijn, dat Alfred Austin er tegenover in de weegschaal werpen kon, toch durfde men deze nieuwe ster, die pas aan den letterkundigen hemel verschenen was en van wie niemand zeker wist, of ze tot de vaste sterren behoorde, niet onmiddellijk als de nieuwe poolster huldigen.

Al werd Thompson dus geen Poet Laureate, toch zou hij later bij het jubilee van Koningin Victoria in 1897 bewijzen, hoe bij hem Poëzie met Patriotisme en liefde voor het Vorstenhuis samenging. De ode, toen door hem geschreven, stelde Alfred Austin's gelegenheids-gedicht verre in de schaduw.

Het was een van Thompson's laatste verzen. Het allerlaatste, op de Engelsche martelaren, dat korten tijd daarna in de *Dublin Review* verscheen, was een werk van inspanning, geen spontane uiting van dichterlijke bezieling. Zijn dichtbron zoowel als zijn levenskracht was uitgeput. Een onverbiddelijke ziekte, tering, sleepte hem langzaam naar het graf. Na een veelbewogen en veelbeproefd leven overleed hij den tienden November 1907 in het St. John's Hospital te Londen, waarin hij een week te voren ter verpleging was opgenomen — niet in een krankzinnigengesticht en evenmin als een krankzinnige, zooals men onlangs in een onzer katholieke dagbladen lezen kon, waar de katholiciteit van Thompson onvermeld bleef. De dichter moge een zonderling geweest zijn, krankzinnig was hij zeker niet.

Hij werd begraven in St. Mary's Cemetery. In de kist waren rozen uit den tuin van George Meredith, met het opschrift: »A true poet, one of a small band".

* * *

Thompson's vader, geneesheer te Ashton, in de nabijheid van Manchester, was in de dagen van de Oxford-beweging tot het Katholicisme overgegaan. Reeds op jeugdigen leeftijd

ging Francis naar Ushaw College, een gemengde school, tevens seminarie der noordelijke Engelsche bisdommen, heerlijk gelegen op de Durham Hills, van waar hij aan de eene zijde de majestueuze torens der middeleeuwsche kathedraal van Durham, aan de andere de hoogten van het Schotsche Borderland in de verte zag oprijzen.

Gedurende de zeven jaren, hier doorgebracht, genoot hij een degelijk klassiek onderwijs, waarvan men de sporen in al zijn werken terugvindt, een onderwijs, dat niet bleef hangen aan den voor jeugdige Latinisten en Hellenisten zoo harden buitenkant, maar de schoonheid der oude wereld voor hem trachtte bloot te leggen. Tevens wist men hem liefde in te boezemen voor zijn eigen nationale letterkunde.

Ushaw College was hem altijd dierbaar, en nog kort voor zijn dood had hij voor de aanstaande Centenary een feestgedicht toegezegd. Terecht was ook zijn Alma Mater trotsch op hem. Ook zijn naam werd met eere genoemd, wanneer op Kardinaal Wiseman als oud-leerling en op Dr. Lingard als oud-leeraar gewezen werd. Wiseman schreef voor Ushaw zijn drama *The Hidden Gem*, Thompson zijn prachtig gedicht *On a Fallen Yew*, dat in een der eerste nummers van de *Ushaw Magazine* verscheen.

Te Ushaw hoorde ik voor het eerst Thompson's verzen geestdriftig door een studievriend citeeren. Nog zie ik dezen voor me, terwijl wij op een onzer wandelingen over de Durham Hills samen praatten over Engelsche Letterkunde en hij wegens mijn onbekendheid met zijn dichter geestdriftig verwijtend uitriep: »Thompson!" en ineens stilstond en met stralend oog en half fluisterende stem en rhytmisch deinend handgebaar eenige regels uit Thompson's laatst verschenen bundel aanhaalde. Nog zie ik, hoe de zoet-vloeiende klanken van zijn nauwelijks bewegende lippen vloeiden. Zoo zangerig, zoo verteederend wegsleepend, had ik het Engelsch nooit gehoord, nooit gevoeld. Was dat de taal, die Byron in een kwade bui zoo schold, om het Italiaansch te prijzen:

> »Niets klinkt daar hard, stroef, rauw of schor,
> gelijk ons rochlend, krijschend, noordsch geknor..."?

Te Ushaw wist men de leerlingen niet alleen toonkunst maar ook woordkunst, niet alleen pianomuziek maar ook taalmuziek, zoo niet te leeren »maken", dan toch te leeren voelen. Daar wees men ons de studenten aan, van wie het bekend was, niet hoe prachtig zij konden declameeren, maar hoe mooi zij lazen. Daar kwam men met twee of drie op een kamertje bijeen, niet om elkanders declameerkunst luide te bewonderen, maar om stil, zachtjes, "low-toned", uit Tennyson's *In Memoriam* te hooren lezen:

»We have but faith: we cannot know,
For knowledge is of things we see;
And yet we trust it comes from Thee,
A beam in darkness: let it grow.

Let knowledge grow from more to more,
But more of reverence in us dwell;
That mind and soul, according well,
May make one music as before".

Geen wonder, dat men ons de plaats aanwees, waar de *Fallen Yew*, de oude iep, op de speelplaats gestaan had, en dat wij weldra de regels van buiten kenden, waarin de dichter van de Yew-tree zegt, dat geen Dryade maar een der Noordsche goden in hem woonde, dat hij den tijd scheen te zullen trotseeren en niet voordat de laatste dag de sterren uitblies het zware hoofd zou buigen om met de wereld te gaan slapen — neen, de gedachte is nog stouter — om de wereld naar bed te brengen:

»But some god like to those grim Asgard lords,
Who walk the fables of the hordes
From Scandinavian fjords . . . . .

When doom puffed out the stars, we might have said,
It would decline its heavy head,
And see the world to bed".

Toen Thompson in zijn jeugd-ideaal, priester-worden, niet langer zijne roeping zag, werd door zijne ouders, vooral op aandringen zijner stiefmoeder, besloten, dat hij evenals

zijn vader dokter zou worden, ofschoon hij zich maar weinig tot deze studie getrokken gevoelde.

Met dat doel zond men hem naar Manchester. Maar Thompson, die zelfs geen bloed kon zien, bracht liever zijn tijd door in de leeszalen dan in de hospitalen en las liever Poëzie dan Anatomie. De examens brachten niet den gewenschten uitslag, hij probeerde opnieuw, weer te vergeefs, werd naar huis geroepen: besluiteloosheid, oneenigheid, verbittering.

Ten laatste vinden wij hem terug als bediende in een boekwinkeltje te Londen. Al waren de lasten, die hij hier dragen moest — hij was tegelijkertijd loopjongen — soms zwaar, zij waren, zoo mocht de boekenliefhebber zich troosten, ten minste zwaar van boeken. Toen hij zonder het advies van zijn vader te hebben ingewonnen, verscheidene malen van betrekking veranderde, werden de toelagen van huis minder en minder, en aan het einde van het tweede jaar vinden wij hem met zijn zwak gestel, als de armsten der armen, broodeloos, dakloos in het groote, jagende Londen.

Voor handenarbeid, was ik, zei hij tot den schrijver, die ons in *The Academy* deze bizonderheden mededeelt, wijzend op zijn zwakke, magere armen, niet sterker dan die van een kind, totaal ongeschikt.

Reeds herhaalde malen had hij eenige dicht- en prozastukjes — soms geschreven op blaadjes papier opgeraapt van de straat — ingezonden voor de pers. Altijd te vergeefs. Was het wonder, dat de pen hem uit de hand viel en hij naar den bedelstaf greep? Daar stond de man, die later meer dan wie ook waardig zou zijn, om in het paleis van koningin Victoria als Poet Laureate te worden binnengeleid, langs de straat, een lucifersdoosje in de bedelend uitgestoken hand, of 's avonds bij de theaters, wachtend of iemand hem zou vragen een cab te halen. »L'histoire se répète", zeggen wij bij ons zelf en denken aan Shakespeare, wiens eerste betrekking tot het theater volgens de geschiedenis of volgens de legende hierin bestond, dat hij, zooals de latere Shakespeare-boys, voor het theater de paarden moest vasthouden.

Doch de geschiedenis van een anderen Engelschen schrijver, nog droeviger en noodlottiger helaas, zou zich in Thompson herhalen. Men herinnert zich, hoe De Quincey, de scherpzinnige criticus, de schrijver van het meest levendige, het meest kleurige, het meest koortsig-hartstochtelijke Engelsche proza, evenals Thompson, uit de school te Manchester vluchtte naar Londen; hoe hij, om zijn armoede te vergeten en zijn ondragelijke zenuwhoofdpijn te stillen, naar opium greep en zonder de hulp van Anne, het arme, zestienjarige meisje, van ellende zou zijn omgekomen in de straten van Londen.

Thompson kende door zijn medische studie de uitwerking van hetzelfde middel. Hij zou het »geneesheer, genees u zelf" op verschrikkelijke wijze op zichzelf toepassen. Door middel van laudanum trachtte hij de pijnen zijner ziekte, borst- en longlijden, te verzachten, maar vooral zijn ellende te vergeten in den slaap, die hem vluchtte als Macbeth. Van de weinige stuivers, die hij bij elkaar bedelde, schoot er dikwijls niets over voor nachtlogies, zoodat hij onder de bogen van Covent Garden, de groote groentemarkt, waar hij met half bedorven, weggeworpen vruchten vaak zijn honger trachtte te stillen, den nacht doorbracht, leunend tegen een pilaar, liggend op den harden grond. Of het moest zijn, dat het onverbiddelijke »move on" van den politieagent hem verder dreef en hij op de terzijde gelegen open plek, waar de afval van de markt bijeengeworpen wordt, onder den blooten hemel overnachtte:

> »Suffering the trampling hoof of every hour
> in night's slow-wheeled car,
> until the tardy dawn dragged me at length
> from under those dread wheels; and bled of strength,
> I waited the inevitable last".

Drie troostende herinneringen waren hem uit deze droeve dagen later bijgebleven: een arme schoenmaker, die medelijden met hem had, gaf hem werk aan zijn winkel; Ferdinand Rothschild betaalde hem twee shilling voor een courant van een halven stuiver, die den uitslag bevatte van een wedstrijd

— want liefhebber van sport was en bleef hij — en een arm meisje nam hem, toen hij na een van die verschrikkelijke nachten bijna stervende was van koude en honger, mee naar haar kamertje en deelde met hem haar karig maal.

»Then there came past
a child; a springflower, but a flower
fallen from the budded coronal of spring
and through the city streets blown withering.

She passed — O brave, sad, lovingest, tender thing!
and of her own scant pittance did she give
that I might eat and live:
then fled a swift and trackless fugitive".

Deze bloem, »gevallen uit den lentekrans", zou echter niet op de straat verflensen, maar opgekweekt door de zorgen der liefde, herleven en herbloeien.

Thompson had in zijn latere verzen meer dan een onzer jammerende moderne dichters kunnen klagen over droeve dagen en bange nachten. Hij had niet alleen zielesmart, verfijnde dichtersmart, maar ook gewoon menschelijk lijden gekend, in al zijn ruwheid: een lichaam gekweld door ziekte en armoede, een ziel gefolterd door wanhoop en zelfverwijt, want steeds, ook in latere jaren, wierp hij de volle verantwoordelijkheid en de volle schuld op zich zelf.

Nog eens had hij de reeds zoo dikwijls mislukte proef herhaald en naar het katholieke tijdschrift *Merry England* eenige blaadjes opgezonden. De uitgever ontving ze in een smerige enveloppe en, na de titels te hebben ingezien, legde hij ze ongelezen ter zijde. Toen er eenige maanden later gebrek aan copie was, las hij de stukjes door en vond het proza oorspronkelijk en de verzen dichterlijk. Zij waren onderteekend: Francis Thompson, Post Office, Charing Cross.

Het antwoord aan dit adres verzonden bereikte den schrijver niet. Hij had reeds zoo dikwijls op het postkantoor vergeefs dezelfde vraag gesteld en eindelijk alle hoop opgegeven. De stukken werden gedrukt met zijn naam onderteekend. Thompson kreeg het nummer van het tijdschrift toevallig in handen; en, denkend dat zijn arbeid, zoo niet waardeloos voor

anderen, toch nutteloos voor hem zelf was besloot hij aan al zijn teleurstellingen een einde te maken.

Met de bedelpenningen, die hij gedurende een paar dagen had bijeengespaard, kocht hij een dosis laudanum, die, hij wist het, voldoende was om een einde te maken aan zijn leven. In den nacht sleepte hij zich naar de eenzame plek in Covent Garden. Hij had reeds de helft ingenomen. Toen voelde hij eensklaps een hand op zijn schouder. Hij zag op; het was Chatterton de poet-boy, hem verbiedende de rest te gebruiken. Tegelijkertijd herinnerde hij zich, hoe Chatterton, evenals hij, naar Londen gekomen was in de hoop er letterkundigen roem te vinden, en hoe hij, bitter teleurgesteld, zich op achttienjarigen leeftijd vergiftigde, daags voordat in een brief hulp kwam opdagen en hem steun werd toegezegd. Hetzelfde zou met Thompson het geval zijn geweest. Den volgenden dag gelukte het den uitgever hem door middel van den drogist, bij wien Thompson zijn laudanum placht te halen, op te sporen.

Thans begon voor hem een nieuw leven. Opgenomen door dezen barmhartigen Samaritaan, die hem voedde en kleedde en huisvestte, eerst in een hospitaal, want het lichaam was uitgeput, daarna in het stille klooster der Premonstratensers te Storrington, want ook de geest had rust noodig, vond de Verloren Zoon zijn erfdeel terug. Want hij had het niet verkwist »in losbandig leven". Neen, voordat Thompson *En Route* was, had hij in de achterbuurten van Londen geen *Là-Bas* gevonden. Ook daar waren de vleugelen zijner kuische Muze rein gebleven. Evenals voor Franciscus, zijn hoogvereerden patroonheilige, bedelaar als hij, was naast de Paupertas ook de Castitas zijne levensgezellin gebleven. Zij bleef aan zijne zijde, ook toen de Hoop was weggevlucht.

Gedurende de twee eerstvolgende jaren, die Thompson te Storrington in Sussex doorbracht, schreef hij al zijn beste verzen. Hier zag hij den zonsondergang van the *Ode to the Setting Sun*, hier ontmoette hij op een zijner wandelingen in de richting van de zee — het graafschap Sussex grenst ten zuiden aan het Kanaal — het dorpsmeisje Daisy, een ontmoeting, die hem dat roerend eenvoudige gedichtje ingaf,

dat door zijn Wordsworth-schen eenvoud van dictie scherp afstekend bij Thompson's vaak duistere dichterlijke taal, wel het meest populaire zijner verzen blijven zal en thans weer door de reviews de ronde gedaan heeft.

»The hills look over on the South
And southward dreams the sea;
And with the sea-breeze hand in hand,
Came innocence and she.

Where 'mid the gorse the raspberry
Red for the gatherer springs,
Two children did we stray and talk
Wise, idle, childish things.

She knew not those sweet words she spake,
Nor knew her own sweet way;
But there's never a bird, so sweet a song
Thronged in whose throat that day!

Her beauty smoothed earth's furrowed face!
She gave me tokens three: —
A look, a word of her winsome mouth,
And a wild raspberry.

A berry red, a guileless look,
A still word, — strings of sand!
And yet they made my wild, wild heart
Fly down to her little hand. . . . .

She looked a little wistfully,
Then went her sunshine way: —
The sea's eye had a mist on it,
And the leaves fell from the day.

She went her unremembering way,
She went and left in me
The pang of all the partings gone,
And partings yet to be.

She left me marvelling, why my soul
Was sad that she was glad;
At all the sadness in the sweet,
The sweetness in the sad.

Still, still I seemed to see her, still
Look up with soft replies,
And take the berries with her hand,
And the love with her lovely eyes.

Nothing begins, and nothing ends,
That is noth paid with moan;
For we are born in others' pain,
And perish in our own".

Wij denken onwillekeurig aan Wordsworth's ontmoeting met Lucy: Daisy's oudere zuster:

»How soon my Lucy's race was run!
She died, and left to me
This heath, this calm and quiet scene,
The memory of what has been,
And never more will be".

Zulke verzen bewezen, dat Mr. en Mrs. Meynell een »hidden gem" van de straat hadden opgeraapt en dat het gevoel van den dichter in de ruwheid van het Londensche leven niets van zijne teederheid en frischheid verloren had. Geen wonder, dat hij zijn eersten bundel opdroeg aan hem en aan haar, die hem hadden weergevonden en weergegeven aan het leven en de poëzie.

»Als de roos openbloeiend
Voor hem zich ontplooit,
Die snoeiend en sproeiend
Met schoonheid haar tooit;
Als zij al hare geuren
Den bloemkweeker wijdt,
Met haar schittrende kleuren
Hem 't harte verblijdt;
Voor den delver de mijnen
Hun gouderts doen gloeien;
Voor den vinder woestijnen
Hun bronnen doen vloeien;
Met hun druiven de ranken
Den wijnbouwer drenken;
De ontwakende klanken
Den wekker gedenken;
Als de lippen de blijheid
In glimlachen danken;
En zuchten hun vrijheid
De droefheid verklanken;
Als 't verzegelde koffer
Wiens bezit niet 't zijne is,
Zijn schatten hem offer'

Die 't opent: hier 't mijne is.
Geeft aan 't Leven van 't leven
Al het leven zich weer,
Leg ik dit, mij gegeven,
Voor u, gevers, neer".

Maar Thompson verlangde terug naar Londen, zooals Lamb het heimwee kreeg, toen hij in de Lake District Wordsworth's gast was. Lamb had Wordsworth's uitnoodiging na lang aarzelen aangenomen: »Met u en uwe zuster zou ik overal willen heengaan, maar afgezien van uw gezelschap, is het mij onverschillig, of ik ooit nog een berg zien zal. De verlichte winkels van Strand en Fleet Street, de ontelbare werklui en bedienden, koopers en koopsters, wagens, rijtuigen, theaters, al de boosheid en bedrijvigheid van Covent Garden, politie-agenten, dronkemans-tooneeltjes, opstootjes, het leven, dat leeft wanneer wij leven, waakt wanneer wij waken, op alle uren van den nacht, de onmogelijkheid van zich te vervelen in Fleet Street, de beweging, de menschenmassas, ja zelfs het slijk en de modder, de zon op huizen en trottoirs, de boekwinkels, boekenstalletjes met pingelende dominees, koffie-huizen, de damp van de soep uit de gaarkeukens, de panto-mines — Londen zelf één pantomine en één maskerade — al deze dingen neem ik op in mijn geest, mij er mee voedend zonder mij ooit te verzadigen. Het is altijd nieuw voor mij en drijft mij tot nachtwandelingen door de drukke straten en ik kan op het bonte wemelende Strand soms weenen van vreugde, bij het zien van zooveel leven".

Datzelfde trok ook Thompson terug naar Londen. Ook hij zag liever de avond-drukte in de Londensche straten dan den prachtigsten zonsondergang op de heuvelen of het zeestrand van Sussex. Maar de stad, haar lucht en haar leven, was hem noodlottig naar lichaam en geest; aan zichzelf overge-laten — hij woonde op kamers maar bleef huisvriend van de familie Meynell en bracht haar elken dag een bezoek — ontwaakte weer het oude verlangen; met de gezondheid verzwakte de wilskracht, de behoefte aan het noodlottige genees- en genotmiddel werd grooter, het weerstandsvermogen

kleiner, de hand greep weer naar de verboden vrucht. Gedurende zijn verblijf te Storrington had hij in de dichterlijke voldoening van deze intens-productieve jaren, in de bedwelming zijner eerste glorie, bevrediging gevonden. Thans zweeg de muze en ontwaakte weer de stem van den ouden honger.

Tweemaal trachtten zijne vrienden het oude geneesmiddel toe te passen en vonden zij een plaats voor hem, eerst in het klooster der Capucijnen te Crawley, later bij hun klooster te Pantasaph tusschen de bergen van Wales. Hier herleefden weer zijn krachten en zijn liederen. De meeste gedichten uit de *New Poems* dateeren uit dezen tijd. Al voelde Thompson zich alleen thuis op de Londensche straat, toch was hij in het klooster te midden der paters beter op zijn gemak dan in de salons. Want het ging hier gemoedelijk toe: „De broeders met een blauwen voorschoot over de bruine pij spitten in den tuin, terwijl de jonge pater, die gisteren de Hoogmis zong, het waschgoed te drogen hangt in de zon. Een drukpers en een machine om koolraap te snijden werken in een der bijgebouwen, en het binnenpleintje er voor wordt bewaakt door een St. Bernardshond, wiens eenige misdaad, uitgeboet door lang en diep gevoeld berouw, is, dat hij zich »vergrepen heeft aan den dichter". »The dog wanted to make doggerel (knittelverzen) of him", zei een der paters.

Hier zag hij na een jarenlange, bittere scheiding eindelijk zijn vader terug en werd weder geheel en al met hem verzoend. Schuld had hij reeds lang bekend. Hij wist, dat hij zelf al de goede bedoelingen zijner familie had verijdeld. Ware hij meer oprecht en openhartig geweest, dan had zijn vader ongetwijfeld, in plaats van hem te dwingen de zoo gehate studie te hervatten, hem een andere loopbaan laten kiezen, voordat het te laat was.

De laatste vijftien jaren waren voor den dichter jaren van betrekkelijk geluk. Blijvende droefgeestigheid had hij nooit gekend. Ziekte en teleurstelling hadden hem niet verbitterd. Mrs. Meynell getuigt van zijn zacht, beminnelijk karakter en zijn opgewekt humeur, dat zich bij de minste aanleiding uitte

in een lach, spontaner dan die van een meisje, zoodat zij niet aan hem denken kan, zonder dat zijn heldere lach haar weer in de ooren klinkt.

Al kon hij niet met voldoening aan zijn verleden terugdenken, toch was er in zijn leven veel, dat hem tot gelatenheid, ja tot tevredenheid stemmen kon. Zijn leven was »a failure", en toch had hij zijn levensdoel bereikt, mislukking was voor hem de weg geweest tot succes, door lijden en teleurstelling was hij de glorie ingegaan:

»He learned in suffering what he taught in song".

Het lijden had zijn gedachten verdiept, zijn gevoel verinnigd, zijn visie verteederd, zijn taal meer klankvol, zijn toon meer zielvol gemaakt, het had in zijn rhythme beurtelings dat hijgend verlangende, dat dringend smeekende of dat weemoedig berustende gelegd, het had zijn poëzie geheiligd door het doopsel des bloeds, haar leeren knielen en bidden.

Ook zonder zijne droeve levenservaring zou hij ons verbaasd hebben door de kracht zijner dichterlijke verbeelding en zijn macht over de taal, maar hij zou door zijn heerlijk orgelspel nooit zoo de vox humana hebben doen doorklinken, hij zou ons nooit zoo diep geroerd, zoo in de ziel gegrepen hebben.

Ja, zijn leven was rijk geweest aan teleurstellingen maar ook rijk aan zegeningen. Verstooten door familie en vrienden, had hij bij vreemden meer dan vriendschap gevonden, een eenzaam leven leidend, had hij toch huiselijk geluk gekend en gesmaakt en zich in den lach en de liefde van kinderen gelukkig gevoeld. Hij had niet vergeefs geleefd. »Non omnis moriar". De gedachte, dat hij zou blijven leven in zijn verzen had hem het lijden verzoet en de eenzaamheid verblijd. En de hoogste troost was hem gebleven. Hij mocht met Tennyson zeggen: »I trust the larger hope" en met Wordsworth:

»I, with my fate contented, will plod on,
And hope for higher raptures when life's day is done".

In 1896 was hij weer voorgoed naar Londen teruggekeerd. Eens nog in den herfst van het vorige jaar, vinden wij hem

buiten, meer en meer achteruitgaande, in de nabijheid van het Storrington, dat getuige was geweest van zijn eerste herstel, maar waarheen hem zelfs geen Daisy meer lokken kon. Hier was hij de gast van den katholieken Mr. Wilfrid Blunt en Lady Blunt, de kleindochter van Byron.

Hij deelde weer in de vreugde zijner vrienden, genietend van de rust en de warmte dier prachtige herfstdagen, die ons nog in het geheugen liggen, met hen pratend, lezend, slapend onder de dichtgebladerde eiken:

»Suffer me at your leafy feast
to sit apart, a somewhat alien guest".

In October keerde hij weer terug naar Londen, hersteld zooals hij zelf zei, stervend, zooals zijn vrienden wel zagen. De allerlaatste dagen bracht hij door in het hospitaal van St. John, dikwijls lezend in zijn kerkboek en zijn notitieboekje, waarin hij met zijn laatste vers zijn kinderlijk geloof neerschreef: »Omnia per Ipsum et sine Ipso nihil". Het is een bede tot zijne geliefde heiligen, tot Franciscus van Assisië en Franciscus van Sales, tot den zaligen Thomas Morus, tot zijn Engelbewaarder en

»last and first, O Queen Mary,
of thy white Immaculacy,
fill with lilies every thought".

Jaren te voren had de gedachte aan den dood wanhoop gebracht, nu hij kwam, bracht hij vertrouwen en vrede. Hoe had hij in zijn gedicht op den gestorven kardinaal Manning niet slechts zijn dood maar zelfs zijn graf vooruit-gevoeld! »Mijne gedachten voelen reeds en volgen het kronkelen van den worm onder de voor mij bestemde zode; het graf is in mijn bloed; in den wind, die de grashalmen schudt, beef ik mede; de regen, die er op druppelt, stoort door zijn geklik de rust mijner ziel en doet haar een fijn-scherpen weerklank geven; de voetstappen, die over den grafheuvel schuren, snijden door mij heen van verre.

»Zooals het sap een voorsmaak heeft van de lente, zooals de aarde vóór den bloeitijd trilt van verre leliën en zij hare

borst voelt zoet worden van het niet-ontvangen graan, zoo gruwt en walgt mijn vleesch reeds nu van de lente van den dood en bevestigt door zijn akelig zwellend voorgevoel de nadering van den zich gereed makenden worm:

»With secret sympathy
My thoughts repeat in me
Infirm
The turn o' the worm

Beneath my appointed sod;
The grave is in my blood;
I shake
To winds that take

Its grasses by the top;
The rains thereon that drop
Perturb
With drip acerb

My subtly answering soul;
The feet across its knoll
Do jar
Me from afar.

As sap foretastes the spring,
As Earth ere blossoming
Thrills
With far daffodils,

And feels her breast turn sweet
Whith the unconceived wheat;
So doth
My flesh foreloathe

The abhorred spring of Dis,
With seething presciences
Affirm
The preparate worm".

Hij had het »tot stof zult gij wederkeeren" intenser gevoeld dan Kloos:

»Mijn klamme handen
Betasten de wanden,
De klokken luien, luien mij uit".

In elk dezer regels doorrilt ons een huivering; zij zijn kort van geheimzinnigheid, zij doen meer voelen dan zij zeggen, zij durven slechts een enkel woord over het somber geheim ons toe fluisteren, zij hijgen het uit, schrikkend van elk woord!

En terwijl hij zelf zijn lichaam daar ziet en voelt in het graf, zal de gestorven heilige, »who lived with all the world for cell", van uit den hemel de plaats voor zijne ziel zien in de hel en verbaasd aan de engelen vragen: Welke plaats bewaart Hij, dien gij dient, voor zulk een droeven geest, aan wien Hij in plaats van den hemel, de onverbiddelijke Daemon der Schoonheid gaf, om haar te aanbidden, over haar te droomen: hij eeuwig de hare, zij nooit de zijne? Hij oogst ellenden en weet zijn loon smart, hij leeft eenzame dagen, hij dient niet voor lof, is niet te koop voor goud, hij is doof voor de stem der wereld, hij versmaadt voor zijn lied het gejuich der menigte, hij vraagt niet hare oogen en roept niet in hare ooren, maar zegt: sluit ze, zoo gij verkiest. Hij meet 's werelds genot en gemak met de maat der heiligen, voor loon vraagt hij slechts volle liefde, gereed de smart er bij te nemen, maar hij weet, dat zijn vragen ijdel is en roept: liefde, liefde, en sterft. En nu klinken de snelopeenvolgende regels als een reeks van pleitredenen, kortafgebroken, half verwijtend, totdat in de laatste verzen de weemoed doorbreekt:

»He reapeth miseries,
Foreknows
His wages woes;

He lives detached days;
He serveth not for praise:
For gold
He is not sold;

Deaf is he to the world's tongue;
He scorneth for his song
The loud
Shouts of the crowd;

He asketh not world's eyes:
Not to world's ears he cries;
Saith: »these
Shut, if ye please".

He measureth world's pleasure,
World's ease as Saints might measure;
For hire
Just love entire

He asks, nog grudging pain;
And knows his asking vain,
And cries:
Love! Love! and dies".

»Maar moeten zijn groote verlangens voedsel zijn voor het hellevuur? Is zijn lot alleen: te zien, wanneer alles bloot ligt, dat, wat hij alleen zocht, verloren is en dat daarbij al, wat het zoeken kostte, mede verloren is, dat hij ten slotte door boetetranen en eenzame jaren moet samenkomen bij den wellusteling?

»Vraag de engelen dàt, en als ze u het verschrikkelijk geheim zeggen, o goede vriend, zend mij dan, bid ik u, een gouden afgezant, om mijn onervaren jaren te onderrichten, spreek, opdat mijn voeten niet de hel bewandelen: »lest my feet walk hell!"

Niet altijd echter zou zijn geest rondwaren door Inferno. Geen Beatrice maar kinderen leiden zijn gedachten naar den hemel. Zijn petekindje Francis Meynell herinnert hem aan zijn lieve patroonheiligen, aan den Assisiër en

»He, the sweet Sales, of whom we scarcely ken
How God he could love more, he so loved men".

En nu de dichter van ons is heengegaan, herlezen wij in plaats van de droeve verzen van hierboven, liever dat hoopvolle *To my Godchild*, waarvan het laatste woord niet is »hell" maar »heaven" en zoeken wij hem niet »with the sensualist" maar in »the nurseries of heaven".

»En als, onsterflijk door mijn lied, gij sterft
En, naar mij zoekend, door den hemel zwerft,
Als door de rijen dan uw blikken gaan,
Waar de millioenen naast millioenen staan,
Zoek mij niet bij profeten, oud en grijs,
In raadszaal of senaat van 't paradijs,
Zoo ik daarboven blijf als hier beneen,

Heb 'k jeugdiger gezelschap om mij heen,
Spoed u voorbij, waar Michael's legioenen
Met zonneschilden, schittrende klaroenen
En bliksemzwaarden u schier de oogen blinden,
Gij zult mij niet bij Serafijnen vinden,
Vergeefs door Krachten en door Machten dwalen:
Maar zoek mij in des Hemels kinderzalen".

Doch het is een onrechtvaardigheid tegenover Thompson hem te citeeren in een vertaling, die van deze verzen, Miltoniaansch in klank en visie, den nu eens zwellenden dan zacht uitruischenden orgelklank dempt en den stralenden glans verdooft:

»And when, immortal mortal, droops your head,
And you, the child of deathless song, are dead;
Then, as you search with unaccustomed glance
The ranks of Paradise for my countenance,
Turn not your tread along the Uranian sod
Among the bearded counsellors of God;
For if in Eden as on earth are we,
I sure shall keep a younger company:
Pass where beneath their ranged gonfalons
The starry cohorts shake their shielded suns,
The dreadful mass of their enridged spears;
Pass where majestical the eternal peers,
The stately choice of the great Saintdom meet,
Pass the crystalline sea, the Lampads seven:
Look for me in the nurseries of Heaven".

Ja, daar mogen wij hem zoeken. Zou hij niet het rijk der hemelen binnengaan, die gelijk geworden was aan de kleinen? Want kinderen beschouwde hij als zijn gelijken. En is volgens de woorden van Francesca Alexander kinderliefde geen goddelijke liefde?

»All is shifting, day by day,
Worse or better, who can say!
Much we lose and much we learn,
But the children still return,
As the flowers do every year:
Just as innocent and dear
As those babes who first did meet
At our heavenly Master's feet.

In His arms He took them all:
Oh, 't is precious to recall,
Blessed to believe it true,
That what we love He loved too".

Hij had zijne talenten goed gebruikt, nooit misbruikt. Hij had het geloof bewaard en de hoop weergevonden. En terwijl de wereld lauweren en dichterkransen legt op zijn graf, bidden wij, dat God hem geve de kroon der gerechtigheid, die ook voor hem was weggelegd:

»I trust in God most sweet".

H. WISMANS.

(Slot volgt.)

DE BRONNEN OVER DEN MOORD OP HYPATIA.

(Zie bl. 191 vv.)

De belangrijkste zijn Socrates en Suidas. Het artikel van Suidas omvat de citaten van twee schrijvers: Hesychius en Damascius. Minder gewichtig zijn Theophanes, Philostorgius en Malalas. De codex Theodosianus heet meer een bron te zijn dan hij werkelijk is. In eenige betrekking tot het onderwerp staan verder Synesius, Isidorus van Pelusium, de *Anthologia*, Nicephorus Gregoras en Nicephorus Callistus. De laatste echter (1400 n. C.) bevat slechts een compilatie uit Socrates, en daar niemand zich op hem beroept, kunnen wij hem laten rusten.

Wat Nicephorus Gregoras (14de eeuw) omtrent Hypatia geeft, bewijst alleen, dat de naam harer geleerdheid nog lang heeft nageklonken. Immers die schrijver zegt bij zijn beschrijving van Eudocia, de gemalin van Constantinus Palaeologus (*Hist. Rom.* 8 : 5): »Men kon zien, hoe zij alles en allerlei zaken gemakkelijk en gepast in haar gesprekken behandelde, zoowel wat zij zelve had gelezen, als wat zij van anderen had vernomen, zoodat zij door de geleerden van onzen tijd een pythagoreïsche Theano en een andere Hypatia genoemd werd".

In de *Anthologia* vinden wij een klein gedichtje, dat wij wenschen te bespreken. Het epigram (*Anth.* IX, 400) is geciteerd door Hoche, door Meyer zelfs als motto boven zijn studie geplaatst.

De arme dichter Palladas, die het schreef, was een tijd- en stadgenoot van Hypatia en is bekend door zijn uitstekende epigrammen.

De tekst is niet helder; hij luidt volgens de Tauchnitz-editie aldus:

Ὅταν βλέπω σε, προσκυνῶ, καὶ τοὺς λόγους,
τῆς παρθένου τὸν οἶκον ἀστρῷον βλέπων.
εἰς οὐρανὸν γάρ ἐστι σοῦ τὰ πράγματα,
Ὑπατία σεμνή, τῶν λόγων εὐμορφία,
ἄχραντον ἄστρον τῆς σοφῆς παιδεύσεως [1]).

Met eenige wijzigingen zou ik liever lezen:

Ὅταν βλέπω σε προσκλύων καὶ τοὺς λόγους,
τῆς παρθένου τὸν οἶκον [2]) ἀστρῷον βλέπω.
εἰς οὐρανὸν γάρ ἐστί σου τὰ πράγματα,
σεμνὴ Θ' Ὑπατία τῶν λόγων εὐμορφία
ἄχραντον ἄστρον τῆς σοφῆς παιδεύσεως.

»Als 'k u aanschouw en dan uw woorden hoor,
Rijst voor mijn oog het sterrenbeeld der Maagd.
Want aan den hemel staan, Hypatia,
Uw daden, en der woorden eed'le pracht
Is reine sterreglans van wijze leer".

Behalve door de pieuze vereering voor de hooggevierde, die uit dit gedicht spreekt, is het nog merkwaardig door eenige overeenkomst in de bewoordingen met de levensberichten van Hypatia bij Socrates en Suidas.

Socrates (VII. 15) spreekt van Hypatia's ἐκ τῆς παιδεύσεως

---

[1]) Door Hugo de Groot aldus metrisch vertaald:

»Colat necesse est litteras qui te videt,
Et virginalem spectat astrigenam domum.
Negotium namque omne cum coelo tibi,
Hypatia prudens, dulce sermonis decus,
Sapientis artis sidus integerrimum".

Het begin werd door Wernsdorf verbeterd:

»Te quando specto, te colo et voces tuas,
Et virginalem specto sideream domum".

[2]) Het woord οἶκος, huis, wordt wel gebruikt van de sterrebeelden van den dierenriem, maar als plaats van oponthoud eener planeet. Misschien τὴν εἰκόν' ἀστρῴαν? Of schuilt hier Astraea, de naam der Maagd?

σεμνὴ παρρησία »haar uit hare wetenschap voortspruitende edele vrijmoedigheid in het spreken". Hier valt de gelijkenis op met de σεμνὴ λογων εὐμορφία en παίδευσις bij Palladas.

Ook Suidas toont overeenkomst. Vooreerst wordt Hypatia, die in het vers met een sterrenbeeld wordt vergeleken, daardoor gevierd als sterrenkundige; Hesychius nu, bij Suidas, beweert, dat Hypatia den dood vond wegens nijd en buitengewone geleerdheid vooral in de sterrenkunde καὶ μάλιστα εἰς τὰ περὶ ἀστρονομίαν.

Spreekt verder de dichter van Hypatia's πράγματα en λόγοι (daden en woorden), ook Damascius gewaagt van haar πρακτικὴ ἀρετὴ en διδασκαλικόν, (daadwerkelijke deugd en onderricht); ook roemt hij haar als uitstekend ἐν τοῖς λόγοις ἔν τε τοῖς ἔργοις (in woorden en daden).

Er is nog iets.

Palladas vergelijkt Hypatia met het sterrenbeeld »de Maagd". Waarom? De eenvoudigste oplossing is, dat de leermeesteres, toen Palladas zijn vers schreef, een maagd, althans op dat oogenblik nog maagd was [1]). Naar de gewone opvatting nu verhaalt Damascius bij Suidas, dat Hypatia »maagd bleef", διετέλει πάρθενος, daargelaten dan of hij dit van levenslange maagdelijkheid of van hare ongeschonden eerbaarheid tijdens haar ongehuwden staat doet gelden. Zou hij, die Palladas gedichtje schijnt gekend te hebben, zijn verzekering, die — wij komen erop terug — op losse schroeven staat, mogelijk aan den dichter ontleend hebben?

Over een anderen tijdgenoot, Synesius, dien wij reeds bespraken, kunnen wij kort zijn. Hij was bevriend met haar, noemt haar (*Ep.* 16) »moeder, zuster, leermeesteres en weldoenster", en betrekt op haar (*Ep.* 124) een paar eerende verzen uit de Ilias. Wij lezen daar:

εἰ δὲ θανόντων περ καταλήθοντ' εἰν Ἀΐδαο,
αὐτὰρ ἐγὼ καὶ κεῖθι φίλου μεμνήσομ' ἑταίρου.

Synesius varieert: τῆς φίλης Ὑπατίας μεμνήσομαι en wil dus

1) Bovendien had haar vader het bekende gedicht van Aratus, *Phaenomena*, waarin de Sterrenmaagd zoo hoog wordt geprezen, met aanteekeningen opgehelderd.

ook in den dood zijn geliefde Hypatia gedenken. Al geeft nu zulk een aanhaling aanleiding tot overdrijving, Synesius is ongetwijfeld met haar op vriendschappelijken voet. Toch ware het een dwaasheid aan te nemen, dat Synesius, de bisschop, zijn vroegere heidensche leermeesteres, zijne theologische werken ter goedkeuring zou gezonden hebben; de toezending van drie vroeger vervaardigde geschriften geeft tot zulke zwaarwichtige en voor Synesius nog al compromitteerende onderstellingen geen recht.

Wij weten overigens, zooals wij reeds zagen, weinig zekers omtrent de chronologische orde van Synesius' leven, brieven en werken; ook van zijn sterfjaar is weinig met zekerheid bekend. Meyer laat hem wel sterven uit droefheid over den dood van Hypatia, maar daarvoor is evenveel grond als voor de onderstelling van Bigoni, dat de bisschop mogelijk wel gestorven is vóór Hypatia, opdat het vernemen van de tijding van haar droeven dood hem mocht gespaard blijven.

Over de brieven van Synesius, ook over den 12den, waarvan Meyer ten onrechte gebruik maakt, om een wrok tusschen hem en Cyrillus te constateeren, spraken wij reeds boven [1]).

Een ander epistolograaf, Isidorus van Pelusium, bericht niets hoegenaamd omtrent den moord van Hypatia.

Uit de vroeger door ons besproken briefwisseling van dezen abt met den H. Cyrillus bleek ons reeds, dat ook daaruit weinig tegen het karakter van den laatste valt aan te voeren, terwijl de brieven van Isidorus aan anderen niets met onze

---

[1]) Volledigheidshalve volge hier die brief, waarvan — wij merken het nogmaals op — niet eens zeker is, aan welken Cyrillus hij geadresseerd was:

»Ga tot uw Moeder de Kerk, broeder Cyrillus, waarvan gij niet werdt afgesneden, maar werdt verwijderd voor zooveel tijd als bepaald is naar de grootte der misslagen. Want ik meen zeker te weten, dat ook onze gemeenschappelijke vader, heiliger gedachtenisse, dit reeds lang zou gedaan hebben, als niet de dood hem voorkomen had. Want de straf door maat te regelen, was eigen aan het gemoed, dat terstond vergiffenis beloofde. Denk dus, dat die heilige priester zelf u den terugkeer heeft geschonken, en nader God met een van hartstocht reine ziel, die het kwade niet gedenkt. Maar houd ook in gezegend aandenken dien heiligen en godgeliefden grijsaard, die u tot leider des volks heeft aangesteld. Voorzeker is ook dit u niet ongevallig".

zaak hebben uit te staan. Verder kent men onze meening omtrent de authenticiteit en beteekenis der brieven.

Wij geven aan den voet der bladzijde een kort résumé van al de in de Cyrillus-kwestie aangevoerde brieven [1]).

Hiermede zijn wij genaderd tot de bespreking der hoofdbronnen Socrates en Damascius bij Suidas.

I. SOCRATES OVER DEN MOORD OP HYPATIA.

Eerst volge tot gemak des lezers de tekst van Socrates in zijn geheel. Na het verhaal der Ammonius-scène zegt Socrates, dat Cyrillus, door niet verder met de vereering

---

1) *Ep.* I. 25. »Cyrillus vergete in de woestijn alle beslommeringen." Ascetisch schrijven aan een onzeker welken Cyrillus.

Ib. 127 en 153 door Bigoni foutief opgegeven, misschien voor II 127 en V 555.

Ib. 310. Raad aan den H. Cyrillus in zake Nestorius niet te scherp te zijn en zich te hoeden voor de praatjes; men vergelijkt hem met zijn oom. Isidorus geeft overigens toe, dat er groot verschil bestaat tusschen Nestorius en Chrysostomus.

Ib. 323. Dogmatisch schrijven.

Ib. 324. Cyrillus moet niet, uit vrees voor de Nestorianen, toegeven.

Ib. 370. Cyrillus moet geen persoonlijke twisten op de Kerk overbrengen. Aanleiding onbekend.

Ib. 393 en 497. Exegetisch. Onzeker aan welken Cyrillus.

II. 127. Over een slecht priester, die rondstrooit, dat hij van Cyrillus een bisschopszetel zal koopen. Uitvoerig besproken: Dl. CXXX, blz. 124 vv.

V. 14. Aan Aedesius, een staatsman. Raad om geen onnoodige twisten te beginnen. Slechts een naamsgelijkheid leidde Hoche en Bigoni tot het vermoeden, dat deze brief iets met de Cyrillus-zaak te maken had.

Ib. 79. Klacht over slecht beheer van de kerk van Pelusium.

Ib. 268. »De keizer heeft gelijk, als hij slechte priesters bestraft".

Een dergelijk schrijven bestaat, als wij zagen, ook aan een ander adres.

Ib. 492. Aan Nilus.» Tijd en plaats maken een moord des te misdadiger".

Deze brief, die overigens een vrij banale catechismuswaarheid verkondigt, kan zeker op de Hypatiazaak slaan. Maar in dat geval is het verdere zwijgen van den zegvrijen Isidorus hoogst welsprekend voor de onschuld van Cyrillus.

Ib. 555. Aan Petrus den voorlezer. Ondersteld dat deze Petrus werkelijk de uit Socrates bekende voorlezer Petrus is, wat moet men dan ten nadeele van dezen en zijn karakter (zooals Bigoni meent) uit dat schrijven halen? Het luidt n.l. aldus:

»Daar de schoonheid der ziel groot en onwederstaanbaar is, als zij schittert door passende deugden, maar haar voorkomen verschrikkelijk en dierlijk wordt, als zij de leelijkheid der ondeugd weergeeft, mogen wij ons beijveren gene te verwerven en deze af te wisschen".

van dezen monnik door te gaan, de zaak weldra deed vergeten. Dan gaat de schrijver voort (VII. 14):

Maar hiermede was het onheil van den twist tusschen Cyrillus en Orestes niet bezworen. Want dezen twist doofde [1]) iets anders, wat daarna is voorgevallen, aan de vroegere gebeurtenissen gelijk. Er was (VII. 15, *Over de philosoof Hypatia*) een vrouw in Alexandrië, met name Hypatia. Deze was een dochter van den wijsgeer Theon [2]). Zij nu bracht het zoover in de wetenschap, dat zij al de wijsgeeren van haar tijd overtrof [3]), en de Platonische van Plotinus [4]) afkomstige

---

1) Er staat ἀπέσβεσε, doofde, door Nicephorus Callistus vertolkt ἠμαύρωσε, verzwakte. Het woord schijnt ongepast, en gaf daarom aanleiding tot conjecturen van juist tegenovergestelde beteekenis. Ten onrechte. De uitbarsting der volkswoede heeft allicht Orestes doen inzien, dat hij voorzichtig deed met de door Cyrillus reeds vroeger toegestoken hand van verzoening aan te grijpen.

2) Theon (vgl. Crantor, *Gesch. der Mathem.* I. 417) leefde tijdens Theodosius den Groote en onderwees volgens Suidas aan het Museum, d.i. in dien tijd het Serapeum, wat onder den bisschop Theophilus ten gronde ging. Die verwoesting kan wel een wrok tegen de kerkelijke overheid in Theons familie achtergelaten hebben. Theon, die in 365 een zonsverduistering waarnam, gaf de elementen van Euclides uit en vermeerderde deze (Crantor durft niet zeggen: »verrijkte ze") met eenige toevoegsels. Hij schreef een commentaar op de *Almagest* van Ptolemaeus. Suidas noemt als zijn werken: Meetkunstige en rekenkunstige geschriften, werken over teekenen en waarneming der vogels en het schreeuwen der raven, het opkomen van de Hondster, het rijzen van den Nijl, den bestaanden canon van Ptolemaeus en een commentaar over het kleine astrolabium".

Denkt men aan de berichten over Hypatia en ook aan de werken, die Synesius, haar leerling, schreef, dan viel de appel hier niet ver van den boom.

3) προύβη kan ook opgevat worden als: »zij ging haar vader zóóver voor". Die opvatting schijnt Damascius, die over het algemeen den gang en soms de bewoordingen van Socrates' verhaal volgt, te hebben gehuldigd. Hij noemt Hypatia »sterker van aanleg" dan haar vader.

4) Plotinus, leerling van Ammonius Saccas, Egyptenaar van geboorte, kan, schoon hij in Rome leefde, alwaar hij in 269 stierf, als de grondlegger der Neo-Platonische school van Alexandrië beschouwd worden. Zijn leer (vgl. Windelband) is deze: »Het *Eéne* is door uitstraling oorzaak van den *Geest*, deze van de *Ziel*, deze van de stoffelijke wereld, die het eerste kwaad is, maar toch schoonheid bezit. Zijn natuuropvatting is van magischen aard. Hij waardeert geen burgerlijke of staatkundige uitstekendheid, maar ziet 's menschen doel in vereeniging met den *Geest* door denken, liefde voor het schoone, directe erkenning der reine idee, vooral echter door *exstase*.

Zijn leerling Porphyrius, uitgever zijner werken, commentarieerde ook Plato en Aristoteles, hetgeen licht werpt op Socrates' verzekering van Hypatia's universeele philosofische kennis, welke Damascius beaamt.

Na Porphyrius ontaardde de Neo-Platonische school met Jamblichus († 330)

school overnam, en al de philosofische leerstellingen aan hen, die zulks verlangden, uiteenzette. Daarom ook kwamen zij, die heinde en verre zich op de wijsbegeerte wilden toeleggen, naar haar toegestroomd. Door de haar, wegens hare beschaving, eigene edele vrijmoedigheid in het spreken, trad zij ook de overheden op bescheiden wijze [1]) voor het gezicht, en het was geen schande, dat zij in het midden der mannen tegenwoordig was. Want om haar uitstekende deugd eerbiedigden en ontzagen allen haar te zeer [2]).

Tegen deze nu rustte zich toen *de nijd* ten strijde [3]). Want, omdat zij nog al dikwijls met Orestes samenkwam, had dit tot een praatje [4]) aanleiding gegeven bij het volk [5]) van de Kerk, dat n l. zij het was, die niet toeliet, dat Orestes met den bisschop in vriendschap kwam. En nu maakten heethoofdige mannen, aan wier hoofd een zekere Petrus, een lezer, stond, een afspraak [6]) en wachtten de vrouw

---

tot een versmelting van godsdiensten en theurgische handelingen. Wij twijfelen echter of Hypatia wel een aanhangster van de wonderdoenerij van den laatste geweest is, en dat wel op grond van de werken van Synesius en een vergelijking met de beschrijvingen van den Jamblichiaan Eunapius, die al de philosofen der Neo-Platonische school beschrijft, maar aan Hypatia, ofschoon hij in 405 zijn »levens" schreef geen plaats gunt en haar dus niet als een der zijnen schijnt te beschouwen.

1) *καὶ τοῖς ἄρχουσι σωφρόνως εἰς πρόσωπον ἤρχετο, καὶ οὐκ ἦν τις αἰσχύνη ἐν μέσῳ ἀνδρῶν παρεῖναι αὐτήν.* Er schijnt iets aan de woorden te haperen; *σωφρόνως* is mij, daar aanstonds *σωφροσύνη* volgt verdacht.

2) *πλέον*, te zeer, dan dat zij er iets inzagen. — Deze woorden schijnen eenige aanleiding aan Damascius te hebben gegeven voor zijn verhaal over den verliefden jongeling; de woorden *ἠδοῦντο καὶ κατεπλήττοντο*, die letterlijk beteekenen: »zij schroomden en waren verslagen" vinden, schijnt het, een echo in de *αἰσχύνη καὶ θάμβος*, »schaamte en verbazing", die dien minnaar van Hypatia bevingen.

3) *Κατὰ δὴ ταύτης τότε ὁ φθόνος ὡπλίσατο.* Valesius vertaalt: »Hanc igitur eo tempore adortus est invidiae livor." Deze woorden en hun verklaring bevatten voor een groot deel de oplossing der strijdvraag.

4) *διαβολήν*: praatje of lasterpraatje.

5) *τῆς ἐκκλησίας λαῷ*. Daarmede worden overal de leeken, de *λαικοί*, de laici verstaan en verkeerdelijk vat Nicephorus het woord op als beteekende »volk van de kerk" hier »clerici". Kopallik, die meent, dat de parabolanen in dienst der kerk stonden, ziet er parabolanen in. Maar de lezers van Socrates zien in *λαός* eenvoudig »leeken" en een andere beteekenis ware hun onverstaanbaar.

6) *Καὶ δὴ συμφωνήσαντες ἄνδρες τὸ φρόνημα ἔνθερμοι, ὧν ἡγεῖτο Πέτρος τις ἀναγνώστης*. Petrus was niet *zeker* en, in verband met het vorige *λαῷ*, *onwaarschijnlijk* een geestelijk persoon. Socr. V. 22 zegt: »In Alexandrië zijn lezers en voorzangers zonder onderscheid òf catechumenen òf geloovigen, terwijl overal de kerken geloovigen voor die taak aanwijzen".

op, toen zij ergens van daan kwam en naar huis terugkeerde. En haar uit den wagen gestooten hebbende, slepen zij haar naar de kerk, die Caesareum wordt bijgenaamd [1]), en haar het kleed hebbende uitgetrokken, doodden zij haar met scherven [2]). En haar in stukken uiteengescheurd hebbende [3]), hebben zij de deelen opgenomen en naar het zoogenaamde Cinaron [4]) gebracht en daar door het vuur

---

1) De groote kerk van dien naam stond, waar de door Augustus voltooide en hem toegewijde tempel had gestaan, tegenover de groote haven. Vóór den ingang stonden twee obelisken, thans te New-York en Londen. Rechts daarvan was een plein, en nog even verder rechts en hooger liggend het theater, waar de toeschouwers het gezicht op de zee hadden, in de nabijheid van het tegenwoordige station van Ramleh. De kerk was in 365 door ketters en heidenen verwoest, later hernomen, doch het volgend jaar verbrand. In 368 was met den bouw eener nieuwe kerk een aanvang gemaakt.

2) ἀποδύσαντές τε τὴν ἐσθῆτα, ὀστρακοῖς ἀνεῖλον. Ἐσθῆτα wordt gewoonlijk vertaald door kleederen, ὀστράκοις door schelpen, oesterschelpen, zooals Gibbon doet, die haar, alles naar aanleiding van de geciteerde woorden, het vleesch van het gebeente laat schrapen met schelpen (plentifully strewed on the sea-beach before the Caesareum)! Ἐσθής evenwel is de mantel, dien Hypatia als philosoof droeg (vgl. ons *kleedje* voor *japonnetje* en *habit* voor *rok*). Sozomenus VI. 35 gebruikt ook het woord in den zin van philosofenmantel.

De ὀστράκα zijn scherven van gebroken vasen en kalksteen, ook elders, maar vooral in Egypte bij het schrijven aangewend (vgl. ostracismus) en tot de 8e eeuw na Chr. in gebruik. In Egypte zijn er veel gevonden en in verschillende Europeesche steden verzameld. Wilcken publiceerde er 1624. Zij bevatten rekentekst, maar ook literatuur, en ook zijn er fragmenten van evangeliën gevonden, en o.a. deze woorden: »Wees gegroet Maria, vol van genade, de Heer is met U, gezegend zijt Gij onder de vrouwen en gezegend in de vrucht uws lichaams, want Gij hebt Christus ontvangen den Zoon van God, den verlosser onzer zielen." De ostraca waren goedkoop. Er waren er dus licht vele in de kerk aanwezig. Vgl. *Bibl. Zeitschr.* IV. 4.

3) μεληδὸν διασπάσαντες. Is dit letterlijk te verstaan? Of volgt Socrates hier Herodotus (3.13), die verhaalt dat Egyptenaren een schip verwoestten, de manschappen in stukken hieuwen (κρεουργηδὸν διασπάσαντες — door Bähr vertaald: »hieben die Mannschaft in Stücke") en naar de stad sleepten? Een dergelijke wijze van zich uit te drukken volgt ook Groen van Prinsterer, als hij in zijn *Handboek der Gesch. van het Vaderland* verhaalt: »ter zelfde dage werden de broeders te 's Hage uit de opengebroken gevangenis gesleept en met erger dan kannibalen-uitzinnigheid in stukken gescheurd". De broeders de Witt toch werden (vgl. Emanuel van der Hoeven, *Leven en Dood van Cornelis en Johan de Witt*) gruwelijk mishandeld en walgelijk verminkt, niet letterlijk in stukken gescheurd. Ook komt de opvatting van een verminken van het lijk meer overeen met het verhaal van Hesychius bij Suidas.

4) Κιναρών. Ik vermoed, dat Cinerarium bedoeld is, de verzamelplaats der asch van de verbrande lijken. Zulke plaatsen bestonden naast de begraafplaatsen.

vernietigd. Dit bracht geen geringen smaad aan Cyrillus en de kerk der Alexandrijnen. Want geheel vreemd aan de belijders van Christus' leer zijn moorden en gevechten en wat daaraan gelijk is [1]). En deze dingen [2]) zijn geschied in het vierde jaar van het episcopaat van Cyrillus, onder het tiende consulaat van Honorius en het zesde van Theodosius in de maand Maart, tijdens de vasten" [3]).

Laten wij thans het voornaamste bewijsstuk tegen Cyrillus wat nauwkeuriger bezien.

Socrates zegt: »Tegen Hypatia rustte zich de nijd ten strijde". Wiens nijd?

Cyrillus' naam was lang voor dien zin genoemd en bij den lezer door al het tusschenliggende vergeten. De op den geciteerden zin onmiddellijk volgende: »Want, omdat zij nog al dikwijls met Orestes samenkwam had dit tot een praatje aanleiding gegeven bij het volk van de Kerk, dat namelijk zij het was die niet toeliet, dat Orestes met den bisschop in vriendschap kwam", *kan* mogelijk iemand zooals Meyer doen denken aan nijd van het volk, ofschoon die wrevel anders moet heeten, maar vast niet aan nijd van Cyrillus. Zelfs sluit de tweede zin, door te spreken van het volk *der Kerk* en het noemen van den *bisschop* de gedachte aan Cyrillus in den eersten zin vrijwel uit. En dat Cyrillus later eerst *aan het einde van het hoofdstuk* in de terechtwijzing over dat, wat Christenen past, door Socrates wordt genoemd, kan toch geen lezer van den zin: »tegen haar wapende zich de nijd" op de gedachte brengen, dat met dien nijd de nijd van Cyrillus wordt bedoeld.

Damascius ja spreekt van nijd van Cyrillus, maar in zulk

---

[1]) Τοῦτο (andere lezing is ταῦτα, waardoor ook de vorige gebeurtenissen mede inbegrepen worden) οὐ μικρὸν μῶμον Κυρίλλῳ καὶ τῇ Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίᾳ εἰργάσατο. Ἀλλότριον γὰρ παντελῶς τῶν φρονούντων τὰ Χριστοῦ, φόνοι καὶ μάχαι, καὶ τὰ τούτοις παραπλήσια.

[2]) Ook de verdrijving der joden en de Ammonius scène?

[3]) Cyrillus was bisschop geworden in October 412. Zijn vierde jaar begint October 415 en dan zou de moord geschied zijn Maart 416. Doch het 10e consulaat van Honorius en het 6e van Theodosius valt in 415. Daarom onderstelt men, dat Socrates de laatste maanden van 412 voor het eerste jaar rekent, zoodat met 415 het vierde jaar van het episcopaat van Cyrillus begint.

een verband, dat geen mensch hem gelooft. Maar overigens denkt niemand, noch Meyer, die een andere reden van vijandschap van Cyrillus tegen Hypatia zoekt, noch Hoche, noch Bigoni, die vrij wel Damascius' verhaal verwerpen, aan nijd van Cyrillus.

En waarom zou de patriarch de heidensche leerares der wijsbegeerte, astronomie en geschiedenis der philosofie benijd hebben? Vergeten wij ook niet, dat Socrates vertelt van rivaliteit tusschen Orestes en Cyrillus; wat heeft dan in dat verband een anthipathieke stemming van den bisschop tegen een heidensche philosoof te maken?

Maar wiens nijd dan?

Want nijd was er.

Dat getuigt behalve onze Socrates en de minder geloofwaardige Damascius, ook Hesychius bij Suidas, en wel zooals de laatste zegt: nijd om haar groote geleerdheid, vooral in de sterrekunde.

Lezen wij het begin van Socrates' verhaal nog eens over.

Hypatia was, verhaalt hij, hoog begaafd; zij stond aan het hoofd der Neo-Platonische school; zij onderwees de geschiedenis der wijsbegeerte; allen, die aan philosofie deden, stroomden tot haar toe; zij was overal gerespecteerd. »Tegen haar rustte zich toen de nijd ten strijde". Nu, wiens nijd? Zouden wij hier niet moeten denken aan de afgunst der collega's? Wie benijden meer dan de ambtgenooten, die voor leege banken staan? En sluit dat niet zamen met de bovengenoemde woorden van Hesychius, dat men haar het meest benijdde om haar uitstekende wetenschap? Hoe goed ook komt daarmede overeen, dat Eunapius onder de Neo-Platonische wijsgeeren haar ignoreert, haar, die misschien niets wilde weten van vader Jamblichus' wonderphilosofie. Hoe moest haar opgang hen krenken. Maar τότε, »toen", hadden zij het wapen tegen de gehate collega gevonden. Toen, want de gelegenheid was schoon; het volk der kerk immers was tegen haar ingenomen. »Want", zegt Socrates, »er bestond van haar een praatje dat zij het was, die niet toeliet, dat Orestes met den bisschop in vriendschap kwam". Het volk beminde zijn

bisschop, het wist — men houde dit goed in het oog — dat Cyrillus aan Orestes de verzoenende hand had aangeboden, dat Cyrillus den naam van Ammonius niet meer noemde, kortom dat de bisschop vurig naar verzoening met den prefect verlangde, het voelde allicht de gevolgen van het tyrannieke bestuur van den opperrechter en schatmeester, het wist van den droeven dood van Hierax en Ammonius, het had zelfs bij Cyrillus op verzoening met Orestes aangedrongen volgens Socrates' verhaal, en meende, daar alles vruchteloos bleef, dat de oorzaak elders lag; het dorst — en het ware ook al te dwaas geweest na het lot van de gefolterde geloofsgenooten, — het dorst Orestes niet aan, en liet zich nu exploiteeren en opwarmen, — dom, het is waar, maar hoe is het volk, vooral de heetgebakerde (ἔνθερμοι) Alexandrijnen, — zijn wrevel te koelen aan Hypatia. Zij was in hun oogen misschien een tooveres, als al de Neo-Platonici van dien tijd, zij kon dus door hare astrologische raadgevingen het struikelblok zijn voor de begeerde verzoening; zij liep in het oog door haar grijzen philosofenmantel; wat wonder als het volk haar evenmin van de andere wijsgeeren onderscheidde als het volk van Athene Socrates van de sofisten? Het moet dus voor de Jamblichianen niet zoo moeilijk geweest zijn, om, natuurlijk langs een slinkschen weg, het volk te bewegen gewelddadig tegen haar op te treden, waarbij — ook hierop worde gelet — niemand misschien aanvankelijk het gruwelijk einde had voorzien. Ook dit is in het verloop van den moord zeer merkwaardig, dat men haar eerst den mantel van het lijf trok. Want dat haar ἐσθής een philosofenmantel was, is vrij waarschijnlijk.

Omtrent die manteldracht en naar aanleiding daarvan wensch ik het een of ander op te merken. De philosofenmantel was, in tegenstelling met den rooden of purperen redenaarsmantel, grijs van kleur, en had den naam van τριβών. Volgens getuigenis nu van Damascius: περιβαλλομένη δὲ τρίβωνα ἡ γυνή (Suidas i. v. *Hypatia*) droeg Hypatia dien mantel.

Hetzelfde begrijpen wij uit een andere plaats, voorkomend in Photius *Bibliotheca*, cod. 242, welke codex een uittreksel

bevat van Damascius' levensbeschrijving van Isidorus [1]). Wij lezen aldaar: »Asclepiodotus tooide zich met allen luister van levenswijze, maar de beide anderen met niets daarvan; zij droegen den philosofenmantel niet, maar waren alleen in waarheid wijsgeeren, beiden uitmuntend, de een door intuitie, n.l. die Asclepiodotus, die een schoonzoon was van den grooten Asclepiodotus, en de ander, van wien ik reeds melding maakte, Isidorus, door zijn zorgvolle nauwkeurigheid... Isidorus week ver af van Hypatia, niet alleen omdat hij een man en zij een vrouw was, maar ook doordat hij een wijsgeer en zij wiskunstenares was". Daaruit mogen wij dus besluiten, dat aan de wiskunstenares Hypatia wegens vrouwelijke ijdelheid het dragen van den philosofenmantel vergeven wordt.

Wanneer dus de mantel aan Hypatia ontrukt wordt bij het moordtooneel, dan steekt daarin misschien verbolgenheid van christenen over dat toovenaarsgewaad, vooral in de kerk [2]), maar mogelijk ook nog ergernis van den kant der gekwetste ambtgenooten.

In elk geval: waar sprake is van nijd tegen Hypatia, is

---

1) De passage luidt aldus: Ὁ μὲν Ἀσκληπιόδοτος ἐκοσμεῖτο πᾶσι τοῖς βίου λαμπροῖς, οἱ δὲ οὐδένι τούτων, οὐ προβεβλημένοι τὴν γαμικὴν προβολήν, ἀλλὰ μόνον ἦσαν τῷ ὄντι φιλοσόφοι, ἐπ' ἄκρον ἑκάτερος ἥκων, ὁ μὲν ἰδιοβόλου φύσεως, ὁ ἐπὶ θυγατρὶ γαμβρὸς τοῦ μεγάλου Ἀσκληπιοδότου Ἀσκληπιόδοτος, ὃν δ' ἤδη ἐμνήστευεν ἐπιμελοῦς ἀκριβείας, ὁ Ἰσίδωρος.... Ὁ Ἰσίδωρος πολὺ διαφέρων ἦν τῆς Ὑπατίας, οὐ μόνον οἷα γυναικὸς ἀνὴρ, ἀλλὰ καὶ οἷα γεωμετρικῆς τῷ ὄντι φιλόσοφος.

De correcties van Westermann maken deze duistere plaats niet lichter; vooral die γαμικὴ προβολή blijft een puzzle. Migne vertaalt: »nulli eorum connubium objiciunt", waardoor men niets wijzer wordt. Door een toeval helpt ons Suidas i. v. τριβωνοφόρος. Hij verklaart dit woord: »Een tribonophorus is iemand, die een kleed draagt met teekens als gamma's (στολὴν ἔχουσαν σημεῖα ὡς γαμμάτια). Proclus eischte van Isidorus, dat deze van kleeding zou veranderen, in overeenstemming met zijn hooge staat en den tribon zou dragen, maar deze weigerde." Ook Hesychius noemt den tribon een kleed met gamma's erop. In plaats derhalve van προβεβλημένοι τὴν γαμικὴν προβολήν lezen wij περιβεβλημένοι τὴν γαμματικὴν περιβολήν: »bekleed met het gammadragend kleed". Of die gamma γνῶσις of iets anders beteekende is mij onbekend.

Tevens conjectureer ik voor het onverstaanbare ὃν δ' ἤδη ἐμνήστευεν: οὗ δ' ἤδη ἐμνήσθην: »en de ander van wien ik reeds melding maakte".

2) Het is echter volgens de woorden van Socrates ook mogelijk, dat men Hypatia reeds den mantel had uitgetrokken, vóór zij de kerk binnentrad.

nijd van Cyrillus uitgesloten, nijd van het volk vrij onmogelijk, nijd der Jamblichiaansche philosofen niet onwaarschijnlijk.

Maar waarom verhaalt Socrates den moord dan in verband met de rivaliteit tusschen bisschop en prefect, vraagt men misschien. Eenvoudig, omdat het Christenvolk de uitvoerder is geweest van den gruwel, en dit is opgewarmd naar aanleiding van een tegen de vrouw bestaande antipathie. Vraagt men echter naar het *cui bono* — wie had er iets aan? — dan zeggen wij: Cyrillus niets, en het volk niet veel anders dan voldoening van hartstochtelijken wrevel.

Was echter het volk aanvankelijk wel van zins Hypatia te vermoorden?

Nieuwe vraag, moeilijk te beantwoorden, daar Damascius weinig vertrouwen verdient, en Socrates er niets van zegt.

Wij gelooven echter van niet.

Ten eerste toch noemt Socrates de complotmakers heethoofden, zij kunnen dus zeer goed den moord in woede begaan hebben; daarbij heeft de beschrijving van de daad iets onstuimigs, zooals dat van den wagen stooten en het meesleepen naar de kerk. Maar vooral begrijpt niemand, waarom Hypatia bij opzet tot moord naar de kerk moet gebracht worden om daar te worden *vermoord*; tegen zulk een domme daad zou Cyrillus zich natuurlijk, en allicht ook het hoofd der bende, de lezer Petrus, zich verzet hebben. Bovendien waren de aanvallers blijkbaar ongewapend, want men heeft de vrouw met scherven gedood. Waarom niet veel eer met een dolksteek? Dat men iemand met een ostracon kan wonden, blijkt uit Lysias 4e rede, waar iemand beschuldigd wordt van zulk een feit, maar toch is een ostracon niet precies het wapen als men iemand naar het leven staat.

Zouden echter eventueel de opstokers zelf Hypatia hebben willen dooden? Onzekerheid. Misschien wenschten ook zij niets dan een gevoelige afstraffing van hun mededingster.

Wat wilde men echter met Hypatia in de kerk? Wie zal het met zekerheid zeggen? Wij wagen evenwel een gissing. Laten wij eens niet uitgaan van de onderstelling, dat men haar wilde dooden. Wat zien wij dan? De christenen meenen

dat zij de verzoening met Cyrillus belet, en maken een afspraak. Welke afspraak? Haar de belofte af te dwingen bij Orestes de zaak in orde te zullen brengen. Men wacht haar op bij de kerk, want daar woont licht de voornaamste der bende, de lezer; misschien wacht men wel bij hem in huis. Zij komt aangereden; men vordert van haar een belofte en liefst een schriftelijke. In de kerk liggen, misschien onder bewaring van den lezer, — ostraca. Men vordert van haar een schriftelijke verklaring. Mogelijk weigert zij en wordt zij in woede met een scherf doodgeslagen.

Hier houde men in 't oog, dat — waar wij in het begin onzer verhandeling met nadruk op wezen, — een Alexandrijn een woest schepsel is, tot bloedvergieten geneigd zelfs om een onbeduidende aanleiding, dat de bedrijvers ἔνθερμοι heethoofden waren en Hesychius (bij Suidas) ons verzekert, dat sommigen den moord toeschrijven aan de „den Alexandrijnen ingeboren stoutheid en twistzucht". Hij wijst daarbij op dergelijke uitingen van dolle moordzucht ook tegenover bisschoppen. De Alexandrijn heeft o.i. soms wel wat van een wild dier, vooral als het bloed heeft geroken. En daaraan schrijven wij dan ook de infame behandeling toe, die men het lijk deed ondergaan, waardoor de stukken door de stad werden gesleept. Want, dat dit werkelijk is geschied, getuigt Hesychius: »Zij werd van een gescheurd door de Alexandrijnen en haar lichaam gesmaad, door de gansche stad verstrooid"[1].

En de verbranding van het lijk, getuigt die van denzelfden euvelmoed? O.i. niet. Vooreerst had dan Damascius er wel melding van gemaakt; dit doet noch hij, noch Philostorgius, noch Theophanes; en Hesychius, ofschoon de mishandeling meedeelende, gewaagt niet van de verbranding. Daarin steekt dus volstrekt geen lijkschennis, gelijk Kopallik meende. Behalve Socrates spreekt van die verbranding Malalas [2] (II. p. 60 ed. Ox.):

---

[1] διεσπάσθη ὑπὸ 'Αλεξανδρέων, καὶ τὸ σῶμα αὐτῆς ἐνυβρισθὲν καθ' ὅλης τῆς πόλεως διεσπάρη (lezing van *Flach*).

[2] Joannes Malalas van Antiochië schreef in de zesde eeuw een wereldkroniek, volgens Krumbacher vol van de zotste dwalingen. Hij schreef in volk-Grieksch.

Κατ' ἐκεῖνον τὸν καιρὸν παῤῥησίαν λαβόντες ὑπὸ τοῦ Ἐπισκόπου οἱ Ἀλεξανδρεῖς ἔκαυσαν φρυγάνοις αὐθεντήσαντες Ὑπάτειαν τὴν περιβόητον φιλόσοφον, περὶ ἧς μεγάλα ἐφέρετο: »in dezen tijd hebben de Alexandrijnen, vrijheid gekregen hebbende van den bisschop, Hypatia, de groote wijsgeer, over wie een groote roep ging, op rijshout verbrand, na haar vermoord te hebben". Er is dus, volgens Malalas door Cyrillus verlof tot verbranding gegeven. Niet onbegrijpelijk. Hypatia toch was een heidensche vrouw en van de oudste tijden af hebben de Grieken hun dooden zoowel verbrand als begraven. Verbranding was kostbaarder; juist in de hellenistisch-romeinsche periode nam zij toe. Het verwondert ons derhalve niet dat de bisschop, terwijl misschien nog overblijfselen in de kerk lagen, ook om verder lijkenschennis te voorkomen, verlof tot verbranding gaf. Zoover wij weten, heeft ook niemand der nieuweren Cyrillus die verbranding tot schuld aangerekend. Moord, of liever aanstoking tot moord, is Cyrillus verweten. »Op aanstoking van den bisschop Cyrillus werd zij door een christenbende op gruwelijke wijze vermoord", zoo sprak Dr. Van Geer in zijn redevoering te Leiden.

En blijkt nu die aantijging waarheid te bevatten? Verhaalt Socrates dat Cyrillus zijn diocesanen heeft opgestookt? Neen. Dat hij het verhaal van Hypatia's dood geeft bij zijn beschrijving der twisten tusschen Orestes en Cyrillus, ligt voor de hand, daar de moord volgens Socrates gepleegd werd door aanhangers van Cyrillus en om het praatje dat zij de kwade geest van Orestes was en de verzoening tegenwerkte. Alzoo kan uit dat verhaal zelf geen medeplichtigheid van den bisschop gedistilleerd worden. Van grooter gewicht echter schijnt de passage aan het einde van Socrates' moordverhaal. Ziedaar des Pudels Kern.

»Dit wierp", aldus Socrates, »geen geringe smet op Cyrillus en de kerk der Alexandrijnen". Waarom? Volgt er nu: omdat iedereen begreep, dat Cyrillus de hand had in dien moord? Neen, er volgt: »want moorden en gevechten en dergelijke zijn geheel vreemd aan de belijders van Christus' leer". Wat wordt dus Cyrillus en zijn kerk verweten? Onchristelijkheid,

gebrek aan liefde tot den vijand, en gewelddadig optreden. Had dan de heele Alexandrijnsche kerk schuld aan dien moord? Neen, zal Socrates zeggen, niet aan dien moord, maar wel aan den onchristelijken geest, waarvan de moorden, gevechten en d. g. l. het uitvloeisel zijn. Welnu, gaat het verwijt van Socrates niet verder — en verder kan het niet gaan — tegen de kerk van Alexandrië, dan gaat het evenmin verder tegen den in één adem daarmede genoemden Cyrillus.

En dat nu Socrates zich tot de echo maakt van die afkeuring tegen Cyrillus en zijn kerk, is niet te verwonderen; zulk een verwijt is niet ongewoon bij dergelijke voorvallen. En van den ietwat verbitterden Novatiaan en vijand van Cyrillus kan men zulk een verwijt goed begrijpen. Maar Socrates, ofschoon niet geheel onpartijdig — duidelijk bemerkt men toch, dat tusschen de Ammonius-scène, toen Cyrillus de zaak trachtte te doen vergeten, en de verbittering des volks op Hypatia, nieuwe gewelddadigheden van Orestes' kant moeten zijn voorgevallen, die door Socrates niet verhaald zijn en die enkelen tot den aanslag hebben gedreven — ofschoon niet onpartijdig, tracht eerlijk te zijn en vertelt niets van inwerking of opstokerij van Cyrillus. Ja, in den loop van het verhaal heeft hij meermalen de verzoeningsgezindheid van Cyrillus moeten constateeren. Die eerlijkheid heet nu bij de vijanden der kerk schroom om de waarheid te zeggen.

En hoe bewijzen zij die schroomvalligheid? Weten zij van Socrates aan te toonen, dat hij de misdaden der katholieken verkleint en de christenen spaart? Geen schijn of schaduw. Maar wel kunnen *wij* het tegendeel bewijzen, n.l. dat Socrates geen blad voor den mond neemt, waar het gedrag van katholieke bisschoppen afkeuring verdient.

In het 3e hoofdstuk van het 7e boek lezen wij: In een stad in Phrygië was een zekere Theodosius bisschop, die de Macedonianen hard vervolgde en hen uit stad en land verdreef. »En dat deed hij, ofschoon vervolging de orthodoxe kerk niet eigen is, noch uit ijver voor het ware geloof, maar onderworpen aan de hartstocht der gierigheid trachtte hij van

de ketters geld bijeen te krijgen. Daarom bracht hij alles in beweging tegen de Macedonianen, de handen wapenend van de hem onderworpen geestelijken en duizenden middelen tegen hen aanwendend".

Socrates spaart dus ook de homousiaansche bisschoppen niet. En hoe hij zou gesproken hebben, als hij Cyrillus schuldig had geacht, kunnen wij eenigszins vermoeden uit een aan de onze vrij gelijke, maar in hoofdzaak toch ongelijke plaats, waar het gaat over een Ariaanschen bisschop, dien hij overigens uitdrukkelijk christen noemt (II. 38): »Dat zijn nu de heldendaden (κατορθώματα) van Macedonius voor het christendom, moorden en gevechten en gevangenschappen en burgeroorlogen. Deze handelwijze bezorgde hem rechtvaardige haat, niet alleen van de verongelijkten, maar ook van de zijnen". Hij noemt Macedonius als den dader, hij heet de haat rechtvaardig en brengt die op den geweldenaar alleen over.

Socrates laat dus niets »durchblicken", zooals Meyer lastert.

Voor wij van Socrates afstappen, moeten wij nog op een klein verschil van lezing in de besproken tirade wijzen.

Behalve de lezing: »*dit* wierp een blaam op Cyrillus en de kerk van Alexandrië" (τοῦτο, Migne S. G. LXVII), vind ik ook: »*deze dingen* wierpen een blaam op Cyrillus en de kerk van Alexandrië" (ταῦτα, Migne, S. G. LXXXVI. col. 1048). Voor de laatste lezing pleit, dat de Hypatia-scène de laatste is van de drie verhaalde tafereelen, en wij hier dus een slotwoord kunnen verwachten, zoodat »*deze dingen*" moeten zien op al de onlusten in den strijd tusschen Cyrillus en Orestes. Dat dit zoo is, schijnt genoegzaam te blijken uit de motiveering: »Want moorden, gevechten (μάχαι) enz. hooren niet thuis onder christenen", want met die woorden ziet de schrijver niet alleen op Hypatia's dood, maar ook op den strijd der monniken (daar staat ook werkelijk μάχεσθαι) terug. En daarna gaat de geschiedschrijver voort: ταῦτα πεπρακται, »deze zaken zijn geschied". Betwijfelt men de mogelijkheid dat al die zaken in de eene maand Maart zouden hebben plaats gehad, dan gelooven wij niet, dat die twijfel redelijk is; immers na

de verdrijving der joden, kunnen de monnikken onmiddellijk gekomen zijn en het langzaam aan vergeten raken der Ammonius-vereering kan — stadpraatjes duren kort — binnen veertien dagen of drie weken zijn geschied. Zelfs schijnt Socrates opzettelijk de korte tijdsruimte te hebben aangegeven om op het woelige van dat oogenblik te wijzen.

Leest men nu ταῦτα, »deze dingen", en moet dus de beschuldiging van onchristelijkheid tegen Cyrillus en zijn kerk op al de gebeurtenissen van dien tijd slaan, dan verliest het argument uit Socrates geput tegen Cyrillus onschuld bij den moord op Hypatia zoo goed als al zijn zwakke krachten.

Maar hoe het hiermede ook zij, dit staat in elk geval vast: Socrates beschuldigt Cyrillus niet als aanlegger en opstoker van den moord; hoogstens verwijt hij den bisschop het niet uitroeien van onchristelijke neiging tot geweld bij zijn onderhoorigen, een verwijt, dat in den mond van een, hoe waarheidlievend ook, toch ietwat vooringenomen, schrijver zijn beteekenis inboet. Ja, wij mogen onbeschroomd als onze meening uitspreken: zoo weinig heeft Socrates zelf aan opstokerij van Cyrillus tot den moord op Hypatia gedacht, dat hij eerlijk genoeg zou geweest zijn om diens onschuld uitdrukkelijk te verklaren, hadde hij vermoed, welk een venijn uit zijn afkeurende woorden zou gezogen worden.

Is dus, wat Socrates omtrent schuld van den kerkvoogd zegt, van geringe draagkracht, dat, wat Damascius beweert is veel krasser en zou voor den beschuldigde doodend zijn wanneer Damascius Socrates ware. Het is er verre van af.

In een volgend artikel vinden wij gelegenheid dien berichtgever te bespreken.

Dr. L. J. SICKING.

MARIA BEATRICE VAN MODENA.

(Vervolg en slot van blz. 110 vv.)

III. In Ballingschap.

Nu begon voor Maria Beatrice de tweede helft van haar leven, als onttroonde koningin, het bittere brood der ballingschap etend, afhankelijk van de goedheid van een vorst, wiens vriendschap misschien de gevaarlijkste gave was, daar zij haar echtgenoot deed deelen in den algemeenen haat en vrees der europeesche mogendheden voor Lodewijk's oppermacht.

En toch schijnt ondanks de groote zorgen, het geldgebrek, de voortdurende onzekerheid, de altijd verijdelde pogingen om den verloren troon te herwinnen, de koningin in de volgende jaren niet ongelukkig te zijn geweest.

Haar liefste droom, een gelukkig huwelijksleven, werd vervuld. Jacobus, door den tegenspoed zwaar gestraft, leefde slechts voor haar; niet alleen dat hij haar geen redenen meer gaf tot jalouzie, maar hij legde zich op de christelijke volmaaktheid toe, zoo zelfs, dat hij volgens het oordeel van velen in geur van heiligheid stierf.

Haar ander groot leed was de dood geweest van haar kinderen; nu echter kon zij zich verheugen in de gunstige ontwikkeling van haar zoon, terwijl zij eenige jaren later opnieuw moeder werd van een dochter.

Zij kon nu ook vrij haar godsdienstige neigingen volgen; in haar dichte nabijheid bevond zich het klooster der zusters van O. L. V. Visitatie, de orde, waartoe zij zich in haar jeugd zoo aangetrokken had gevoeld, dat zij er deel van had willen uitmaken. Onnoemelijk groot was de troost, dien zij van de

goede zusters ontving in alle omstandigheden van haar later leven. Chaillot was voor haar een veilige rustplaats waar heen zij gaarne vluchtte, als het haar in de wereld en aan het hof te onrustig en te benauwd werd.

Het pleit zeker voor de engelsche koningin, dat zij zoo goed voldeed bij de veeleischende en hoogst verfijnde heeren en dames van het elegante fransche hof. Mme. de Sévigné, die stellig de woordvoerster is der fransche haute-volée, schrijft, dat ieder ingenomen was met deze koningin. Zij heeft veel geest — ieder zegt, dat zij zedelijk is en vol gezond verstand — en voegt er bij, dat de koning maar een zeer gewone geest heeft en over alles, wat in Engeland gebeurt, spreekt met een soort van ongevoeligheid, die ook ongevoelig tegen hem stemt.

Maar de koningin won aller harten; zelfs op den verwenden, geblaseerden Lodewijk maakte zij diepen indruk.

Zij was schoon en ondanks haar eenvoud wist zij die schoonheid goed te doen uitkomen door haar passende, fraaie kleeding. Haar toilet werd — toen zij de Dauphine een bezoek bracht — door Mme. de Sévigné niet meer of minder dan volmaakt genoemd: »Een zwart fluweelen costuum, een mooie robe, het hoofd goed gekapt, een figuur als van de prinses de Conti (haar tante) en veel majesteit". Koning Lodewijk leidde haar naar haar rijtuig, en toen hij terugkeerde, prees hij haar zeer, zeggende: »Zoo moet een koningin zijn naar lichaam en geest, om met waardigheid hof te houden". Hij bewonderde haar moed in haar ongelukken en haar genegenheid voor haar man — want, verzekert Mme. de Sévigné tamelijk naïef: »Het is waar dat zij hem lief heeft".

Voorwaar, de hoogste lof zeker, dien Maria Beatrice kon worden gegeven door zulk een gezaghebbend personnage als de Zonnekoning zelf. Natuurlijk deelde nu ook het heele hof de sympathie van den koning voor de ballingen, en dames die eerst den rok der koningin niet hadden willen kussen, waren nu bereid haar voeten te kussen. Ook hun belangloosheid maakte indruk. Zij namen het jaargeld van Lodewijk XIV slechts aan om de Engelschen, die bij hen een toevlucht

hadden gezocht, te steunen. Meer dan 50000 francs per maand verlangden zij echter niet, want zij verlangden niet in koninklijken staat te leven.

Koning Jacobus, gebroken, verbitterd, moedeloos, in zijn innigste gevoelens gekwetst, wenschte misschien niets liever dan te berusten in zijn ongeluk en rustig met vrouw en kinderen in St. Germain te leven, maar de hoop voor zijn zoon de engelsche kroon te heroveren, zijn verplichtingen tegenover de trouwe Jacobieten, die hem alles opgeofferd hadden, en de staatkunde vooral van zijn beschermer den koning van Frankrijk, die in hem een werktuig zag om zijn aartsvijand Willem van Oranje te bestrijden, drongen hem tot actie.

Den 2 Maart 1689 verliet Jacobus Frankrijk, om zich naar het trouwe Ierland te begeven. Lodewijk had hem schitterend uitgerust voor de campagne. Het afscheid tusschen beide echtgenooten was hartverscheurend. De koningin, die anders haar gevoelens zoo goed beheerschen kon, was nu geheel overstelpt van smart; zij zou haar man ook in 17 maanden niet meer terugzien. Deze eerste ongelukkige tocht van Jacobus behoort tot de geschiedenis.

Het was, zooals steeds bij hem, een allerongelukkigste opeenvolging van omstandigheden: verloren goede kansen, noodlottige toevallen, gebrek aan geld, aan steun, niet het minst, verraad en kwade trouw, en dikwijls ongeloofelijke lichtgeloovigheid en gebrek aan politiek inzicht van hem zelf.

Daartegenover een vijand als onze Willem III, de eenige diplomaat, in wien Lodewijk XIV zijn portuur vond. De koningin overwon weldra haar droefheid en was onvermoeid bezig gedurende Jacobus' afwezigheid als zijn »facteur", zooals een der engelsche edelen het noemde, dienst te doen: zij onderhandelde met Engeland en Schotland, hield altijd voeling met Lodewijk en zijn ministers, schreef aandoenlijke brieven naar den Paus om hulp voor den koning, van wiens welslagen het behoud der katholieke partij in Groot Brittannie afhing.

»Niemand", zoo schreef Lord Melfort aan Jacobus, »heeft meer verstand van zaken dan de koningin en zij heeft zoodanig de achting gewonnen van den koning [Lodewijk XIV] en zijn

ministers, dat naar ik meen zonder haar uw zaken hier geheel verkeerd zouden gegaan zijn."

Na den noodlottigen veldslag bij de Boyne, kwam Jacobus als overwonneling in Frankrijk terug. Een troost was 't hem, toen zijn vrouw hem hun zoon als een aardig, welopgevoed prinsje in de armen legde. Hij was nu ruim twee jaar, het sprekende evenbeeld zijner moeder, wat van zelf de lastergeruchten omtrent zijn geboorte weersprak. Aardig, levendig, verstandig wist hij zich te gedragen als een kleine man. De koning van Frankrijk ging voort zijn vrienden van Engeland een schitterende gastvrijheid te verleenen. Maar in het leveren van troepen en geld voor een nieuwen inval in Engeland of Ierland had hij na den laatsten ongelukkigen veldtocht weinig lust.

In 1692 hadden twee gelukkige gebeurtenissen voor Maria Beatrice plaats; haar broeder was eindelijk getrouwd met een prinses van Parma en zij had hoop weer moeder te worden.

Jacobus noodigde de engelsche pairsvrouwen en de Lord Mayor's vrouw van Londen en zelfs koningin Maria uit de geboorte bij te wonen, om zich van de echtheid ook van dit kind te overtuigen. Natuurlijk vergeefs!

Nogeens schenen de kansen goed voor Jacobus te staan. In Engeland werd de ontevredenheid tegen Willem en Maria grooter, de troepen maakten opstand, de engelsche admiraal knoopte onderhandelingen aan met de Jacobieten en beloofde Jacobus' landing niet te beletten. Maar in plaats daarvan verbrandde hij 15 fransche schepen en de zeeslag bij la Hogue werd weer jammerlijk verloren. Dit gebeurde den 3^{en} Juni; de koningin hield zich als gewoonlijk goed in het openbaar, ondanks haar hoogst belangwekkende omstandigheden; de koning, verpletterd door de nieuwe nederlaag, wilde la Hogue niet verlaten, en in haar groote radeloosheid en ontmoediging schrijft Maria Beatrice misschien den droevigsten brief van haar leven.

't Is de overste van haar geliefd Chaillot, die deze ontboezemingen ontvangt.

»Wat zal ik u zeggen, beminde moeder, of liever wat zou

u mij wel zeggen, als wij een kwartier in elkanders armen rustten? Ik denk echter, dat de tijd zou omgaan in tranen en zuchten, en dat mijn oogen en snikken meer zouden spreken dan onze lippen, want in waarheid, wat kan er door vriendschap gezegd worden in den toestand, waarin ik mij bevind?

»O, Gods wegen zijn ver van onze wegen en Zijn gedachten zoo verschillend van de onze. Wij zien het zoo duidelijk in onze laatste rampen en door de onvoorziene, bijna bovennatuurlijke teleurstellingen, waardoor God al onze plannen heeft omvergeworpen en zich zoo duidelijk tegen ons verklaard heeft in onzen diepen val. Wat kunnen wij hierop anders zeggen, lieve moeder, dan onze lippen sluiten, ons hoofd buigen, aanbidden en goedkeuren, als wij het kunnen, alles wat God doet, want Hij is de Meester van het Heelal en het is billijk en rechtvaardig dat alles Hem onderworpen zij. Hij is de Heer, Hij heeft gedaan wat goed is in Zijn oog!"

Deze brief doet ons een diepen blik slaan in het zieleleven der ongelukkige koningin. Steeds verder gaat voort zij op den weg der volmaaktheid, naarmate alle aardsche glans haar verlaat. Den 4^{en} Juni kwam Jacobus in St. Germain terug en den 25^{en} werd de prinses geboren, aan wie de peetouders Lodewijk XIV en de hertogin van Orleans den naam gaven van Louise Marie. »Zij is het, die de Heer ons gegeven heeft als troost in onze ballingschap", zeide Jacobus. »Nu heb ik ten minste een dochter, die mij niet verraden heeft", voegde hij vol bitterheid er aan toe. De zusters in Engeland lieten niets van zich hooren.

Na den ongelukkigen zeeslag van la Hogue was koning Jacobus in een toestand van apathie geraakt, die het gerucht deed ontstaan, dat hij krankzinnig was geworden. Schijnbaar onverschillig liet hem deze ramp, liet hem de aanstaande bevalling zijner vrouw.

De koningin leed er bitter door; de geboorte van een dochter was misschien een teleurstelling, doch voor den koning was dit toch een middel om zich uit zijn treurigen toestand op te heffen.

Dankbaar noemde hij dan ook het prinsesje »la Consolatrice": de Troosteres, en werkelijk zij was bestemd het zonnetje te worden in het dikwijls zoo sombere, zoo droevige paleis met zijn bewoners, meest allen schipbreukelingen op de zee des levens.

»Mijn kwaad gesternte heeft de wapens van Uw Majesteit beïnvloed, die altijd overwinnaar was, behalve als zij voor mij strijdt. Ik smeek u dus geen belang meer te stellen in een vorst zoo ongelukkig als ik, maar mij toe te staan met mijn gezin mij terug te trekken in het een of ander hoekje der wereld, waar ik niet langer een beletsel kan zijn voor Uwer Majesteit's gewonen gang van voorspoed en glorie!" Zoo schreef Jacobus zijn neef in diepe moedeloosheid. Lodewijk XIV, die werkelijk in zoovele opzichten zijn eerenaam van de Groote waardig was, bekommerde zich niet over dezen smartkreet van den ongelukkige en ging voort hem vorstelijke gastvrijheid te verleenen en gelegenheid te verschaffen zijn troon te herwinnen.

Om zijn trouwe aanhangers moest Jacobus steeds opnieuw trachten naar Engeland terug te keeren. Het was een onophoudelijk complotteeren en samenzweren met de trouw gebleven edelen, een geven van stellige beloften, die later bleken niet betrouwbaar te zijn, een onderling spionneeren en verklikken, gevolgd door doodvonnissen, verbeurdverklaringen, vluchten naar St. Germain. Al deze ongelukkigen kwamen ten laste der koninklijke familie. Om harentwille hadden zij alles verloren, 't was dus billijk van haar schadeloosstelling te ontvangen.

Koning en koningin gaven met milde hand, telkens werden zij dupe van intriganten en bedriegers, telkens werd hun al te bewonderenswaardige goede trouw verschalkt. Zwaarder werden steeds hun lasten: Beatrice moest haar juweelen verpanden, Lodewijk XIV wilde alleen maar hulp verleenen, als de Engelschen bereid waren Jacobus als koning te ontvangen; de Jacobieten daarentegen wilden hem eerst in hun midden zien, vóórdat zij opstand maakten. Zoo ging de tijd om en de kansen op een herstel der Stuarts werden steeds kleiner. Intusschen hadden de katholieken het nu veel erger dan

voorheen. Ierland vooral werd wreed gestraft, de trouwe clan der Glencoes was verraderlijk uitgemoord. Ontevredenheid heerschte alom, en toch scheen het wantrouwen jegens den katholieken koning grooter dan de wensch om het juk van den Hollander af te schudden.

Geen wonder, dat Jacobus en Maria Beatrice dikwijls behoefte voelden, die atmosfeer van intrigues, jaloezie, geldzucht, naberouw en mislukte hoop te ontvluchten voor reiner lucht en kalmer omgeving. Dan trok de koningin zich terug in het klooster van Chaillot, waar eenige vertrekken voor haar en haar hofdames waren ingericht. Jacobus volgde in la Trappe bij zijn vriend den Abbé de Rancé, die den koning met zijn raad ter zijde stond bij het leven van boete en versterving, dat hij thans zoo streng leidde. Geen wolkje verduisterde meer hun huiselijk geluk; innig verbonden waren de ouders met hun kinderen, die allerliefst opgroeiden, gezond en sterk schenen, en het hart der ouders door hun onbezorgde vroolijkheid verheugden.

Lodewijk XIV in zijn prachtig Versailles aan de grootste verveling ten prooi, zag met weemoedig verlangen naar den huiselijken kring van zijn neef, die van alles beroofd, nog zoo gelukkig was in het bezit van een edele, liefhebbende vrouw en lieve kinderen. Hem was het, in de schaduw der tronen zoo zeldzaam bloeiende, plantje van huiselijk geluk ontzegd geweest, en eerst nu vond hij steun en troost in de gezellin van zijn ouden dag, die hij niet eens in het openbaar als zijn vrouw mocht erkennen, Madame de Maintenon.

Hoe zwaar voor deze de taak was den »inamusable" koning bezig te houden en hoe duur zij het voorrecht koopen moest, Lodewijks morganatische vrouw te zijn, was zeker Maria Beatrice bekend.

Voor haar echter was het 't grootste geluk den éénigen man, die haar leven vervulde en wien zij van jongs af haar hart had geschonken, geheel voor zich te bezitten, hem te kunnen bewonderen om zijn heldhaftige deugden, zijn voortgang op den weg van heiligheid. Haar liefde scheen steed

te groeien nu zij hem zag in de glorie van een held en martelaar, terwijl de bejaarde vorst zijn lieftallige jonge vrouw hoog vereerde en bewonderde en op alle mogelijke wijzen trachtte goed te maken wat hij vroeger tegen haar had gezondigd.

Somtijds vergezelde de koning zijn vrouw naar Chaillot; een der nonnen heeft trouw opgeteekend wat de vorstelijke bezoekers met hun gastvrouwen spraken en dit stuk werd in de kloosterarchieven bewaard. Jacobus stichtte hen door de groote onderworpenheid en gelatenheid, waarmede hij zoovele beproevingen en verpletterende slagen verdroeg.

»Ik zal nooit genoeg lijden om voor de zonden van mijn vorig leven te boeten", verklaarde hij. »Moge God mij mijn aardsche kronen hebben ontnomen om mij eens een onvergankelijke te schenken".

Kasteel en dorp van St. Germain waren vol Engelschen, Schotten en Ieren; het was een groote Britsche kolonie, die meest op kosten van den koning leefde. Een zwerm kinderen omgaf den prins en zijne zuster, die te midden van al deze speelgenooten een gelukkige jeugd doorbrachten, gelukkiger dan hen wellicht in Whitehall of St. James gewacht zou hebben.

In September 1694 ontving de koningin het treurbericht van het overlijden van haar eenigen bloedverwant, haar broeder Francisco d'Este, hertog van Modena, pas 34 jaar oud.

Daar hij kinderloos stierf, werd hij opgevolgd door zijn oom, den kardinaal Rinaldo, die den kardinaalshoed neerlegde, en omdat hij de hoogere wijdingen niet ontvangen had, met een brunswijksche prinses mocht trouwen.

Behalve het verdriet haar door dit sterfgeval veroorzaakt, kreeg Maria Beatrice nog allerlei onaangenaamheden door de erfenis, waarop zij meende recht te hebben. De nieuwe hertog was op dit punt niet te spreken, en zij zag nooit iets van dit geld, dat haar zoo goed te pas kon komen, want zij had al haar sieraden reeds verkocht, behalve hare kroningsen trouwringen.

Eenige maanden later bracht een nieuw sterfgeval groote

opschudding in St. Germain: de dood van koningin Maria, Jacobus' schuldige dochter, die na een ziekte van slechts enkele dagen in volle jeugd en kracht was heengegaan.

Jacobus sloot zich in zijn vertrekken op, weigerde iemand te ontvangen, maar verbood het hof rouw te dragen voor de prinses. Haar dood bracht geen verandering te weeg. Willem III, hoe diep getroffen ook, zorgde ondanks zijn weduwnaarssmart, dat hij als alleen regeerende koning erkend werd.

Intusschen zegevierden zijn wapenen op het vasteland: de glans van den Zonnekoning begon te tanen en dwong hem na nederlaag op nederlaag den vrede van Rijswijk te teekenen, die aan Jacobus' laatste hoop den bodem insloeg.

Vóór dien tijd had hij in 1696 nog eens een poging gewaagd om naar Engeland terug te keeren. In Calais wachtte hij het gunstige getij af, maar weer en wind waren als steeds tegen hem gekeerd, de vloot onder bevel van den hertog van Berwick werd verstrooid, en onverrichterzake keerde Jacobus naar St. Germain terug, waar Beatrice hem met meer vreugde verwelkomde dan men verwachtte.

Nu meende Jacobus genoeg gedaan te hebben om den troon te herwinnen, dien hij niet meer voor zichzelf, maar slechts voor zijn zoon verlangde. Nog één kans werd hem geschonken. Willem III stelde voor, den kleinen prins van Wales aan hem af te staan, opdat hij het kind als zijn opvolger zou erkennen.

In het vuur harer verontwaardiging, riep de koningin uit: »Liever dood dan in zijn handen; van twee overweldigers heb ik liever te doen met den tegenwoordige dan met mijn eigen zoon". Natuurlijk zou de prins dan in den anglikaanschen godsdienst zijn opgevoed; en voor een afval had Jacobus reeds eerder zijn troon kunnen koopen.

Voortaan leefde de koning slechts voor God en voor zijn gezin, en zoo de geldnood zijner getrouwen Jacobus niet gedrukt had, zouden zij betrekkelijk gelukkig zijn geweest.

»Onze goede koning Jacobus — lezen wij in een brief van een non aan de keurvorstin van Hannover — ziet alles kalm aan.

Hij lijdt als een heilige . . . en van het verlies zijner koningrijken sprekend, zegt hij, dat om werkelijk groot te zijn, men een hart moet hebben boven zijn grootheid. De koningin is niet minder heilig, en waarlijk is dit een groot geluk te midden van zulke rampen. Een der hofdames verhaalde mij dat zij zich van alles ontdoet om de arme Engelschen, die hen volgden, te helpen; zelfs de diamanten knoopen van haar mouwen heeft zij verkocht."

Door het verdrag van Rijswijk werd Willem als souverein erkend, maar een *apanage* van £ 500,000 zou aan de koningin worden uitbetaald. Willem III zorgde er promptelijk voor, dat de engelsche schatkist het geld uitbetaalde, maar . . . het kwam niet verder dan zijn beloften en Maria Beatrice kreeg er niets van te zien.

Vergeefs trachtte Willem van Lodewijk XIV gedaan te krijgen, dat hij de koninklijke familie uit zijn rijk zette. Daarvoor was Lodewijk te edelmoedig, al had de politiek hem ook gedwongen Willem's meerderheid te erkennen.

De koningin trachtte van alle kanten geld te verzamelen voor de arme bannelingen; zij schreef aan den Paus om zijn steun voor de ongelukkige katholieke Ieren. Innocentius XII zond haar rijke giften. Met veel moeite kreeg zij van haar oom in Modena gedaan, dat haar bruidschat eindelijk uitbetaald werd, maar van de erfenis kwam niets, evenmin als van de engelsche uitbetalingen.

De koning begon te sukkelen; zijn verstervingen maakten hem steeds zwakker, en toch wilde hij ze niet achterwege laten; in Januari 1700 deed de kleine prins zijn eerste H. Communie. Zijn moeder schreef: »Goddank dat hij in zulk een goede stemming is. Ik kon mijn tranen niet inhouden, 't scheen mij toe, of ik hem aan God opdroeg uit heel mijn hart, Hem vragend hem te laten leven alleen om Hem te dienen, te eeren en te beminnen".

In Maart 1701 viel de koning onder de H. Mis in de koninklijke kapel voorover, juist toen het koor de woorden zong: »Herinner u Heer, wat over ons gekomen is. Ons erfdeel is aan vreemden gegeven".

De bezwijming duurde een half uur en de koningin doodelijk verschrikt scheen bijna even ziek als hij. De koninklijke lijfarts Fagon schreef hem een verblijf op de badplaats Bourbon voor, de koningin vergezelde hem, en hij kwam in Juni niet veel beter terug. Hij gaf om geen wereldsche zaken meer, de koningin moest alles regelen. Zij schrijft aan een italiaansche non: »Helaas! u weet, lieve moeder, en begrijpt: chi ama teme" (wie lief heeft, vreest).

In Juli kreeg hij een nieuwen aanval, die den rechter arm verlamde, maar op den arm zijner trouwe gezellin leunend, kon hij nog wandelen op het breede terras van het kasteel en het heerlijke uitzicht over het Seinedal genieten.

In September viel de laatste slag weer in de kapel — stervend werd de koning naar zijn vertrekken gebracht. De koning van Frankrijk en Mme de Maintenon kwamen hem bezoeken, en zoo gebroken was Maria Beatrice niet door haar leed, of zij kon Lodewijk XIV vragen haar zoon te erkennen, indien zijn vader mocht komen te sterven.

Jacobus stierf als een heilige, hij vergaf zijne dochter Anna en allen die hem beleedigd hadden, velen bij name noemend; tot de koningin, die krampachtig snikte, zeide hij: »Bedenk toch dat ik eindelijk eens gelukkig zal worden. Gij zijt toch vleesch van mijn vleesch en been van mijn been, hoe kan het dan, dat wanneer de eene helft zoo gelukkig is dat de andere zoo treurt?"

En tot zijn dochtertje: »Volg trouw de stappen van dat groote voorbeeld, uwe moeder, die niet minder dan ik overstelpt werd door rampen; maar de tijd, de moeder der waarheid, zal haar deugden eens doen schijnen helder als de zon . . ." Een profetie die in onze dagen letterlijk is vervuld.

Na een kalm afscheid van zijn vrouw, zond de koning haar weg, opdat de overmaat van haar verdriet zijn gedachten, die alleen op God gevestigd waren, niet zou afleiden.

Den 16 September eindigde hij zijn lang, ongelukkig, leven en dadelijk werd de prins van Wales uitgeroepen als Jacobus III koning van Engeland.

IV. Weduwe.

De smart van Maria Beatrice over den dood van den man, aan wien zij bijna levenslang door de innigste banden was verbonden geweest, uitte zich op de meest christelijke wijze.

Zij trok zich dadelijk in Chaillot terug en bracht den tijd, die verloopen moest tot zijn begrafenis, in gebeden en overwegingen door. Zij werd niet moede naar het verslag te hooren van zijn laatste uren en vergeleek zijn dood met dien van den H. Stephanus, die den hemel geopend zag.

Jacobus' lichaam werd gebalsemd en naar de kerk der engelsche Benedictijnen in Parijs gevoerd, zijn hart in een zilveren urn naar Chaillot gebracht, waar het naast dat zijner moeder, koningin Henriëtte Marie, werd bewaard.

Toen de koningin bij haar vertrek uit Chaillot de urn kuste, hield zij zich eerst zeer goed, maar bij het heengaan viel zij in een bezwijming, zoo hevig, dat men voor haar leven vreesde.

Lodewijk XIV zette jegens haar zijn goedheden voort. Maria Beatrice bleef nog vijf jaar voogdes van haar zoon. Van nu af is haar leven geheel aan zijn belangen gewijd. Op nieuw werd haar aangeboden, dat hij als Willem's opvolger zou worden erkend, maar onder voorwaarde van zijn protestant worden.

Beslist wees de regentes deze voorstellen af: voor een kroon wilde zij haar zoon de hoop op den Hemel niet ontnemen; ook kon zij niet gelooven, dat men vertrouwen zou stellen in de beloften van een vorst, die zulk een offer wilde brengen aan zijn wereldlijke belangen.

Nu werd de oude historie van Jacobus' onechte geboorte weer opgerakeld en hij op grond daarvan door het Parlement van de engelsche troonopvolging uitgesloten.

Gelukkig dat Beatrice in al haar zorgen en verdriet een vergoeding vond in de heerlijke ontwikkeling harer kinderen. Het schijnt, dat de jonge Jacobus en Louise Marie vorsten waren zoo mooi, geestig, bevallig, als men nog slechts zelden gezien had.

Toen Louise Marie veertien jaar oud, voor het eerst aan het hof verscheen, maakte zij »furore" vooral door haar lieftalligheid en stralende vroolijkheid. Er werd voor haar gesproken van een huwelijk met den hertog van Berry, jongste kleinzoon des konings. Tot zijn ongeluk kwam hier niets van, daar Berry uitgehuwelijkt werd aan de beruchte oudste dochter van den hertog van Orléans. Ook de jonge koning was knap van voorkomen, flink en sterk. Hem met zijn zuster te zien dansen moet een eenig fraai gezicht zijn geweest, dat zelfs Lodewijk XIV met bewondering vervulde. Maar Jacobus was niet zoo gemakkelijk van beweging en innemend als zijn zuster.

Met de jonge hertogin van Bourgondië was prinses Louise Marie zeer bevriend, telkens noodigde zij haar op hoffeesten. Hoe gaarne ook het levenslustige prinsesje hieraan wilde deelnemen, zoo durfde Maria Beatrice niet altijd de uitnoodigingen aannemen om de kosten, die zij na zich sleepten, want hun finantieele positie werd steeds slechter. Toch wist de hertogin op kiesche wijze haar in staat te stellen in passend hofgewaad te verschijnen en het zoo geliefkoosde jachtvermaak niet op te offeren door gebrek aan een rijpaard.

De zusters van Chaillot, waar de koningin om de goedkoopte bijna voortdurend verblijf hield, roemen vooral de vroolijkheid der beide vorstinnen. Maria Beatrice bezat, ondanks haar ernstige levensopvatting een opgewekte levendige natuur. De prinses leek veel op haar, maar was veel energieker en doortastender van karakter. Een groote vreugde voor de koningin was het, dat vele gunsten door de voorspraak van den overleden koning verkregen schenen te worden; zij hoopte zijn zaligverklaring te verkrijgen en deed er stappen voor.

Haar gezondheid boezemde eenige ongerustheid in. Zij had in 1700 een gezwel in de borst ontdekt, en bij den toenmaligen stand der heelkunde schijnt er heel wat mee geknoeid te zijn.

Jacobus voegde zich bij het leger en gedroeg zich zeer dapper; hoewel men hem telkens uitnoodigde naar Schotland te gaan om er als koning te worden uitgeroepen, wilde de

koningin hiertoe geen toestemming geven. Zij had hoop op de beloften van zijn halfzuster Anna, dat hij haar rustig zou kunnen opvolgen en wilde dus alle geweld en onwettigheid vermijden.

Ondertusschen schijnen er ook onderhandelingen te zijn aangeknoopt om den prins uit te sluiten en in zijn plaats zijn zuster den troon te verzekeren, daar zij niet van de opvolging was uitgesloten. Maar noch zij noch haar moeder dachten er aan hierop in te gaan, omdat dit een soort van verloochening zou zijn van de rechten van den Pretendent, of den Ridder van St-George, zooals Jacobus voortaan werd genoemd.

Tot 1712 was de toestand in St. Germain nog dragelijk, maar toen viel de ontzettende slag van Louise Marie's overlijden, tegelijk met Jacobus' doodelijke ziekte. Een oogenblik scheen het, dat Beatrice beide kinderen zou verliezen. Zij moest van het eene ziekbed naar het andere gaan. Den 18den April stierf de jonge, mooie, bevallige prinses aan de pokken; de koning genas, maar verloor een zijner grootste aantrekkelijkheden: zijn schoon voorkomen, hetgeen misschien voor het vervolg een groot nadeel voor hem zou blijken.

Diep geschokt als de koningin was, bleef haar vertrouwen in God, haar onderwerping aan Zijn wil onveranderd. Zij schreef naar Chaillot: »Wat zal ik u zeggen over de lieve dochter, die God mij gaf en die Hij wegnam? Niets dan, omdat het Zijn wil is, moet ik zwijgen en mijn lippen slechts openen, om Zijn heiligen naam te prijzen. Hij is de Meester van de moeder en van de kinderen. Hij nam een en liet mij den andere. Ik kan niet twijfelen, of wat Hij deed is het beste voor hen beiden".

Menschelijker wijze gesproken zou het beter geweest zijn als de prins was heengegaan in plaats zijner zuster. Zij zou dan zonder twijfel Anna in vrede hebben opgevolgd.

Toen kwam weer zware beproeving. Lodewijk XIV, gebroken onder allerlei rampen, nederlagen, verliezen, gebukt onder geldnood, verzwakt door ouderdom en ziekte kon en wilde niet langer aan de belangen van zijn beschermeling de zijne opofferen.

Bij den vrede van Utrecht was gestipuleerd, dat hij den ridder van St.-George het verblijf in Frankrijk zou ontzeggen; dus moest Lodewijk, hoe ongaarne ook, de moeder van haar zoon berooven en den armen vorst tot een zwerver door Europa maken. De hoop, dat hij na Anna's dood den troon zou herwinnen, verdween even als alle andere. Duisternis valt langzamerhand rondom Maria Beatrice, de smartvolle koningin. Haar trouwe vriend Lodewijk XIV stierf in 1715, Mme de Maintenon moest zich terugtrekken in Saint Cyr, de armoede der Jacobieten dreigde steeds meer, het jaargeld werd Maria Beatrice ongeregeld uitbetaald, en hoe zwaar het haar ook viel moest zij, ten wille van haar getrouwen er om vragen. Haar beste vriendinnen ontvallen haar, de vreeselijke kwaal woekert voort, haar zoon ziet zij niet anders meer dan vermomd en vluchtend, een laatste straal van hoop vervloog door zijn mislukten veldtocht in Schotland — toch blijft zij nog trouw op haar post. Niets liever zou zij willen dan zich voorgoed terugtrekken in Chaillot, maar haar plicht roept haar naar St. Germain: in het holle, sombere kasteel, waaraan zoovele treurige herinneringen verbonden zijn — moet zij hof houden tot genoegen der trouwe Jacobieten. Zij is nog steeds de vertegenwoordigster van haar zoon voor Engeland, zijn bemiddelaarster met het fransche hof. Al haar tact en innemendheid, die zij nog steeds behield, had zij noodig om in de gunst te blijven van den Regent, die de plaats van haar ouden, trouwen vriend en beschermer Lodewijk innam.

Zij werkte hard, en haar eenige afleiding was het gebed en de correspondentie met haar zoon, die als een gejaagd hert van plaats tot plaats verdreven werd. Te vergeefs trachtte zij hem een passend huwelijk te doen sluiten. Zelfs de kleinste staten vreesden met hem in nadere verbintenis te treden. Zoo groot was de angst met Engeland in onmin te geraken.

Het huwelijk van Jacobus met de poolsche prinses Clementine Sobieska mocht zij niet meer beleven.

Een laatste grootste smart was het voor haar, dat Jacobus verbitterd door zijn aanhoudenden tegenspoed en eindelooze teleurstellingen, haar de leiding van zijn zaken ontnam.

Nu zij niemand meer noodig was, kon Maria Beatrice gerust

sterven. Den 4en Mei werd zij ziek in St. Germain; daar zij sukkelend was, maakte men zich nog niet dadelijk ongerust over haar toestand; doch de koorts steeg en het bleek dat haar longen waren aangedaan. Den 7en scheen het einde gekomen te zijn, zij ontving met innige godsvrucht de laatste Heilige Sacramenten, nam afscheid van haar huis, zond haar groeten aan haar zoon, die zich in Urbino bevond, en verzocht hem een klein crucifix te geven, dat zij tot het laatst in haar hand hield. Zij liet hem verzekeren, dat zij volstrekt niet onaangenaam getroffen was door zijn laatste maatregelen, maar vroeg hem vergiffenis voor hetgeen zij wetend of onwetend tegen hem misdaan had en sliep kalm in, den 8en Mei 1718.

— »Zij stierf zooals zij geleefd heeft, meer kan men niet zeggen", schreef haar trouwe vriendin Eleonore de Molza.

Voor het eerst werd zij na haar dood gekleed in de zwarte pij der Visitatiezusters, wier beschouwend leven zij eens zoo gaarne had gedeeld, als had zij een voorgevoel gehad van de zware lasten en bittere smarten, die haar in de wereld wachtten. Zij stierf arm zooals weinig koninginnen maar zonder schulden, de enkele, die zij naliet, konden gemakkelijk betaald worden, van haar achterstallig inkomen.

Haar hart bleef in de kapel van Chaillot. Haar stoffelijk overschot zou daar ook bewaard worden, tot dat het met dat van den koning en prinses Louise Marie naar Engeland overgebracht kan worden bij de troonsbeklimming van Jacobus III. Men weet dat het nooit gebeurde; de asch der laatste Stuart-vorsten werd in de dagen der groote revolutie verstrooid evenals dat van Frankrijks koningen.

Een hollandsche courant ontzag zich niet na Beatrice's dood den leugen te verspreiden, dat zij op haar sterfbed haar zoon verloochend en het bedrog bekend had van het ondergeschoven kind. Deze laster werd genoeg weersproken, zoo het noodig ware geweest, door de verklaringen der ooggetuigen bij haar sterfbed en door de brieven van haar zoon aan de verschillende hoven, waarin hij zijn smart uitspreekt over het verlies van zulk een moeder en haar allen of toekent, dien zij verdient.

Saint Simon geeft haar de heerlijkste getuigenis over de edele wijze, waarop zij haar ongelukken droeg, over haar godsvrucht, onthechting aan het aardsche, boetedoeningen, gebeden, goede werken en alle deugden, die een heilige maken. »Van nature fijngevoelig, vol geest en trots, leerde zij nederig te zijn, maar wist bij al haar vriendelijkheid en lieftalligheid steeds majestueus en indrukwekkend te blijven".

En Dangeau schreef: »Het leven en de dood van deze koningin van Engeland zijn te vergelijken met die der grootste heiligen. Hij, die haar lof wilde verkondigen, kon een zeer belangwekkend boek schrijven, stichtender en nuttiger dan vele der devotieboeken, die de wereld overstroomen, en waarvan de meeste bestemd zijn niet veel vrucht te dragen".

Zóó staat zij voor ons, een der meest aantrekkelijke koninginnen, die ooit een troon tot sieraad strekten, koningin, in haar deugd, in haar huwelijksliefde, in haar lieftalligheid, in haar majesteit, in haar schoonheid en in haar ongeluk, een vrouw, die allen, wien zij nader kwam, geluk en vreugde bracht, dubbel deugdzaam, omdat zij de zoo zeldzame kunst verstond, deugd en godsvrucht aantrekkelijk te maken, en op wie ten volle de woorden toeprsselijk zijn, die Lodewijk XIV bij haar aankomst in Versailles tot zijn hof sprak:

— »Zie, hoe een koningin zijn moet!"

M. S.

CYRILLO-METHODIANA.

I.

Nog steeds vormen de grootsche figuren van de HH. Cyrillus en Methodius het middelpunt der Oudslavische filologie en geschiedenis. Zelfs in verhoogde mate: want nu allerwege de belangstelling voor de Slavische taalgroep uit linguïstisch en artistiek oogpunt wordt gaande gemaakt; nu de idceënzee van Oost-Europa met steeds geweldiger aandrang voorwaarts stuwt, zich uitstortend over steeds nieuwe vlakten en landen; nu de Slavische volkeren bij vraagstukken van kultuurhistorischen aard met meer beslistheid en individualiteit op den voorgrond treden, zijn ook de strijdvragen, die met den persoon der groote Slavische Apostelen verbonden zijn, weer herrezen, om het onderwerp te worden van een geheele reeks tijdschrift- en dagbladartikelen in verschillende landen.

Waarom, zoo kunnen wij ons met V. Jagic' afvragen [1]), spreekt men niet zooveel over Wulfila, die den Bijbel in het Gotisch vertaalde en het Gotische letterschrift schiep? En het antwoord luidt, omdat de werkzaamheid van dezen Westgotischen bisschop († 383 na Chr.) op verre na niet die der Slaven-apostelen evenaarde. Ik wil den omvang van het bekeeringswerk hier laten rusten en plaats mij op zuiver filologisch, historisch en liturgisch terrein.

Aan Wulfila was het door den loop der geschiedenis beschoren, slechts voor de Goten werkzaam te zijn: met hen zou zijn werk Europa doorkruisen, met hen ook zou het te

---

[1]) *Zur Entstehungsgeschichte der Kirchenslavischen Sprache* in de *Denkschriften der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften.* (*Philos. histor. Classe*, Bnd. XLVII, 1902, S. 2).

gronde gaan. Zijn arbeid bewoog zich in de banen van het Arianisme. Hoe geheel anders Cyrillus en Methodius! Van meet af aan door Konstantinopel gebillijkt en ondersteund, later ook — behoudens enkele beperkende bepalingen — door Rome goedgekeurd, vond h u n werk allereerst vasten bodem in Moravië en Pannonië om zich vervolgens naar het zuiden uit te breiden, naar Croatië en Servië ten westen en naar Bulgarije ten oosten. Ja, zóó had het wortel geschoten, dat de groote scheuring, die spoedig na hun optreden een groot deel van de Kerk afscheidde, het niet meer kon verijdelen. Weliswaar is uit Moravië, Bohemen en Pannonië de Cyrillo-Methodiaansche richting van het kerkelijke leven verdrongen, maar elders is zij in stand gehouden of hersteld, terwijl zij van uit Bulgarije naar Rusland is overgegaan.

Van af het tijdstip dat Dobrovskíj door zijn studie over de Slaven-apostelen [1]) de belangstelling der geleerden voor dit onderwerp gaande maakte, is die belangstelling bij de Slavisten, historici en liturgici immer gegroeid. Maar ook in ruimere kringen wisten deze grootsche figuren steeds belangstelling, bewondering en waardeering te wekken: »Wenn die christlichen Slawenvölker Oesterreichs die heiligen Brüder vorzugsweise als ihre Apostel verehren, so blicken auch die nicht-slawischen Völker des christlichen Abendlandes, und besonders jene Oesterreichs, mit nicht geringer Verehrung auf sie als — die Repräsentanten des über den byzantinischen Widerpart gegen Rom erhabenen griechischen Geistes, in denen die Einheit der morgenländischen und abendländischen Kirche in Glaube und Liebe sich im neunten Jahrhunderte lebendig darstellte. Und darum sind und bleiben die heiligen Cyrill und Method das hell leuchtende Doppelgestirn am kirchlichen Himmel, zu dem vertrauend alle emporschauen, denen der schöne Gedanke einer Vereinigung der getrennten Kirchen Herzenssache ist". Aldus J. A. Ginzel ter inleiding van zijn magistraal werk: *Geschichte der Slawenapostel Cyrill und Method und der Slawischen Liturgie* (Leitmeritz 1857).

---

[1]) *Cyrill und Method, Der Slaven Apostel* (Prag 1823).

»Herzenssache" was de hereeniging der beide kerken in de hoogste mate voor Paus Leo XIII, roemrijker gedachtenis. Welk een voldoening, welke gevoelens van weelde en dank moeten zijn vaderhart hebben doorgloeid, toen hij in 1881 den 5den Juli, op den dag voor de vereering der Slavenapostelen vastgesteld, uit alle gouwen van Slavischen tongval de volkeren in dichte drommen naar Rome zag samenstroomen, om te bidden op het graf van den H. Cyrillus, maar ook op dat van den Prins der Apostelen; toen hij Bulgaren, Sileziërs, Moraviërs, Kroaten, Galiziërs, Serviërs, Bohemers, Illyriërs en Ruthenen in hun schilderachtige kleederdrachten om den stoel van Petrus zag geschaard en de betuigingen van trouw en verknochtheid aan Petrus' opvolger mocht aanhooren, met zulk een onbeschrijfelijke geestdrift door hen geuit [1]).

Op aandringen van de Boheemsche en Moravische bisschoppen had reeds Pius IX toegestaan, dat de feestdag der heiligen van den 9den Maart naar den 5den Juli verplaatst werd. Dit feest werd door Leo XIII in de beroemde encykliek *Grande munus* van 30 September 1880 — waar allereerst de schitterende verdiensten van de Slaven-apostelen op waardige wijze worden vermeld — tot de geheele Kerk uitgestrekt.

De geschilpunten, waarin de persoon van Cyrillus en Methodius betrokken is, zijn, zooals gezegd, van linguïstisch-historischen aard, bewegen zich op het gebied der taalkunde en kerkgeschiedenis. In de volgende bladzijden zal ik trachten eenige dier punten te bespreken, zonder er nochtans eenige aanspraak op te willen maken, dat ik aan de lezers tevens de oplossing dier strijdvragen kom bieden. Daartoe is trouwens de tijd nog niet gekomen, is de zaak tè onrijp. Nog dagelijks »eröffnen sich neue Gesichtspunkten, die manchen bisher noch dunklen Winkel beleuchten oder wenigstens das vor-

---

[1]) Vgl. Daniel Rattinger, *Der hl. Cyrill und der hl. Method* in de *Stimmen aus Maria-Laach*. Bnd. XXII (1882) S. 38. — Op last van Z H. werd door Kardinaal Bartolini een geschrift uitgegeven, dat den titel draagt: *Memorie storico-critiche archeologiche dei santi Cirillo e Metodio e del loro apostolato fra le genti slave* (Roma 1881). Dit werk heb ik niet kunnen inzien.

handensein desselben aufdecken, und der weiteren Forschung fällt die Aufgabe zu, die laut werdenden Zweifel oder Bedenken zu beseitigen" [1]). Maar ik heb deze »weitere Forschung" niet willen afwachten, om de lezers van dit tijdschrift met enkele dezer hoogst-belangrijke vraagstukken in kennis te stellen. Ten gerieve der oningewijden zal ik de bespreking te geschikter plaatse met enkele meer elementaire gegevens van taalkundigen en geschiedkundigen aard toelichten.

* * *

Het leven en streven der Slaven-apostelen is ons bekend uit eenige legenden [2]) en nog enkele andere dokumenten. Ik wensch deze bronnen hier op te sommen, zonder ze vooralsnog aan een kritisch onderzoek te onderwerpen. De voornaamste legenden zijn:

1. De Italische legende, ook wel de Romeinsche genoemd, waarschijnlijk te boek gesteld door Gauderik of Gaudentius, bisschop van Velletri, een in de nabijheid van Rome gelegen stad. Deze legende dagteekent uit de IXe eeuw: Gauderik was een tijdgenoot van de Slaven-apostelen, zoodat hij dus uit hun eigen mond de noodige gegevens kan hebben vernomen. Daar zij het overbrengen van het lichaam van den H. Paus Clemens I naar Rome vermeldt, vindt men ook wel de benaming *Translatio corporis St. Clementis* of kortweg *Translatio*. Deze legende hebben de Bollandisten opgenomen (9 Maart) volgens een hs. van Duchesnes, waar zij den titel droeg: *Incipit translatio corporis St. Clementis Martyris et Pontificis* [3]). In eenvoudige, onopgesmukte taal verhaalt zij de eerste werkzaamheid der beide broeders, hun

1) V. Jagić, *Cyrillo-Methodiana* in het *Archiv für Slavische Philologie*. Bnd. XXVIII (1906) S. 161.

2) Wat het begrip »legende" betreft sluit ik mij aan bij de verklaring van Ginzel. *Geschichte der Slavenapostel*, S. 11, dat zij is een »sagenkafte Ausschmückung der vornehmsten Lebensmomente kirchlicher Personen". Taak der kritiek is het, tot de historische kern der legende door te dringen. Bij het opsommen der legenden volg ik ten deele de rangschikking van Ginzel, S. 12 vv

3) Zie *Acta Sanctorum Bolland.* Martii Tom. II.

komst naar Rome, hun wijding tot bisschop, den dood van Cyrillus en den terugkeer van Methodius naar Moravië.

2. De Moravische legende, eerst door de Bollandisten [1]) later nauwkeuriger door Dobrovskíj uitgegeven in zijn, geschrift: *Mährische Legende von Cyrill und Method* (Prag 1826). Volgens het oordeel van Dobrovskíj dagteekent zij uit de XIVe eeuw. Deze legende, vrij gezwollen van stijl, is voor het meerendeel een herhaling van de *Translatio.*

3. De Boheemsche legende, de kortste van allen, vormt het begin eener legende van de H. Ludmilla uit een handschrift der openbare bibliotheek te Praag. Volgens Dobrovskíj is ook zij niet ouder dan de XIVe eeuw. Stellig ouder is

4. de Eerste Pannonische legende of de legende van den H. Methodius, oorspronkelijk waarschijnlijk in de IXe eeuw, in het Grieksch opgesteld, door een leerling van den H. Methodius. Zij is afkomstig uit Pannonië, vanwaar haar naam. In de XIVe eeuw werd deze legende in het Oudrussisch vertaald: Jos. Shafarík gaf haar uit in 1851; later werd zij door Prof. Franz Miklosich in het Latijn vertaald en door Ernst Dümmler, van aanmerkingen en excursus voorzien, gepubliceerd onder den titel: *Die Pannonische Legende vom H. Methodius* in het *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* XIII, Bnd. 1 (1854) S. 145 vv. Zij is de uitvoerigste van allen. Ongeveer gelijke waarde heeft

5. de Tweede Pannonische legende of de legende van den H. Konstantinus of Cyrillus. De eerste volledige uitgave van deze in het Oudservisch opgestelde legende danken wij weer aan Jos. Shafarík (Prag 1851), die vijf verschillende hss. benuttigde. Een meer kritische uitgave, berustende op niet minder dan zeventien hss., met inleiding, vertaling en aanmerkingen werd bezorgd door Ernst Dümmler en Franz Miklosich in 1870. »Höchst wahrscheinlich", schrijft Dümmler, »beruhen alle [Tekste] auf einer bulgarischen Quelle. Ob jedoch diese aus einer griechischen abzuleiten

---

[1]) *Acta Sanctorum Bolland.* Martii Tom. II.

sei, muss ich dahin gestellt sein lassen" [1]). Geen tekst reikt hooger dan de XVe eeuw.

6. De Bulgaarsche legende vervat in de zeven eerste hoofdstukken van het leven van de *Vita Clementis* [2]) *episcopi Bulgarorum*, uitgegeven door Miklosich in 1841. Haar hoofdheld is Methodius. In alle geval was de schrijver schismatiek, volgens sommigen Theophylaktus († 1107), Metropolitaan-bisschop van Achrida, volgens anderen een leerling van den H. Clemens, die de aanteekeningen van Theophylaktus benuttigde.

Zooals reeds gezegd is deze opsomming geenszins volledig. Zij omvat alleen die legenden, welke ik bij het beschrijven der *acta et gesta* onzer Heiligen somwijlen zal moeten aanhalen. Behalve deze legenden zijn er echter nog andere dokumenten van het hoogste belang voor de historie, waarvan sommigen onbetwijfelbaar echt en onwraakbaar zijn [3]).

Wij hebben vooreerst een officieele getuigenis over den H. Cyrillus van den abt en bibliothekaris der Roomsche Kerk Anastasius in zijn voorrede tot de verhandelingen van het a. 869 gehouden VIII^ste^ algemeen Concilie [4]). Hier verhaalt hij, dat Cyrillus er niet voor terugschrok, den later zoo beruchten Photius, toen deze de leer verkondigde, dat ieder mensch twee zielen heeft, in het openbaar van ketterij te beschuldigen. Verder gewaagt hij in een brief van 1 April 875 aan Karel den Kalen van het overbrengen der relikwieën van den H. Clemens (zie bl. 395) en geeft van Cyrillus deze waardeering: „een groot man en leermeester der apostolische levenswijze" [5]).

---

1) *Denkschriften der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften.* (*Philos. histor. Classe.* Bnd. XIX 1870, S. 204).

2) Deze H. Clemens († 916) was een leerling van den H. Methodius. Na diens dood of reeds vroeger was hij aartsbisschop in het zuidwestelijk gedeelte van Bulgarije.

3) Vgl. Ginzel, *Geschichte der Slavenapostel.* S. 5 vv., S. 43 vv.

4) De waarde dezer getuigenis wordt echter eenigermate verzwakt door het feit, dat het leven van dezen Athanasius niet van alle smet vrij is; zie het artikel van Kardinaal Hergenröther in het *Kirchenlexikon* s. v. A.

5) »Vir magnus et apostolicae vitae praeceptor Constantinus Philosophus, qui Romam sub venerabilis memoriae Adriano iuniori papa veniens, S. Clementis corpus sedi suae restituit".

Verder bezitten wij een brief, door de Beiersche bisschoppen in 900 gericht tot paus Johannes IX, om voor Passau de bisschoppelijke jurisdiktie over Moravië te handhaven. Van groot gewicht is ook — en wel vooral voor het leven van den H. Methodius — eene in 873 te Salzburg opgestelde oorkonde, die het onrechtmatige van Methodius' bisschoppelijke werkzaamheid in Pannonië tracht aan te toonen en tot titel voert: *Anonymi Salisburgensis historia conversionis Carantanorum* [1]).

Maar de voornaamste geschiedbron zijn ontwijfelbaar de pauselijke brieven tot verschillende personen gericht. Van sommigen dezer brieven werd en wordt nog de echtheid betwist. Maar in 1880 kwam een belangrijke vondst in het Britsch Museum aan den twijfel over de authenticiteit van enkele brieven een einde maken, terwijl andere nog onbekende dokumenten aan het licht kwamen. Het Britsche manuskript — een in 4° van het begin der XIIe eeuw, door één enkel kopist geschreven — is een Romeinsche verzameling van pauselijke oorkonden, dateerende van de VIe, IXe en XIe eeuw. Deze 233 brieven zijn volstrekt echt en oorspronkelijk. »Rien ne permet d'élever le moindre doute", zegt J. Martinov in een artikel aan dit onderwerp gewijd, »sur leur parfaite authenticité ni sur leur provenance des archives romaines" [2]).

Van deze kollektie zijn voor ons onderwerp vooral van belang de brieven van paus Johannes VIII en Stefanus VI [3]). Onder de brieven van dezen laatsten paus is er één, wiens echtheid vóór '80 ten stelligste werd betwist en wel op grond van argumenten, die schijnbaar geen tegenspraak duldden. Nu is echter door de feiten zelf anders geoordeeld! Want, laat er

---

[1]) Uitgegeven door Kopitar, *Glagolita Clozianus id est Codicis glagolitici inter suos facile antiquissimi* Λεξικον (Vindobonae 1836), p. LXXII—LXXVI.

[2]) *Saint Méthode, Apôtre des Slaves, et les lettres des Souverains Pontifes conservées au British Museum* in de *Revue des questions historiques*. XXVIII (1880), p. 372 vv.

[3]) Voor Stefanus VI vindt men bij sommige schrijvers Stefanus V, omdat Stefanus II stierf alvorens te zijn geïntroniseerd.

al eenig verschil bestaan tusschen den brief, door Stefanus VI aan Swatopluk, vorst van Moravië gericht en door den Breslauer archivaris Dr. Wilhelm Wattenbach in 1847 in een hs. te Heiligenkreuz gevonden [1]), en de in het British Museum opgedolven instruktie (zij draagt tot titel *commonitorium*), door Stefanus VI gegeven aan zijn legaten naar het volk der Slaven (*ad Sclavitos*) — in hoofdzaak stemmen beide dokumenten volstrekt overeen. Tot de bestrijders der echtheid van gemeld schrijven behoorden o.a. Hergenröther, Dudík en Ginzel. Vreemd blijft het stellig, dat paus Stefanus geloof schijnt te hechten aan degenen, die Methodius van bijgeloof beschuldigden; en vooral, dat hij uitdrukkelijk verbiedt, voortaan de H. Mis nog in het Slavisch te celebreeren, terwijl Johannes VIII het verlof hiertoe in de meest duidelijke bewoordingen gegeven had. Ja, Methodius wordt zelfs beschuldigd, zijn eed in deze te Rome afgelegd, geschonden te hebben [2]). De oplossing moet wel gezocht worden in het feit, dat Stefanus VI zich zwak betoonde ten overstaan van den Alemannischen bisschop Wiching, die het diocees Neutra bestuurde, en dezen lasteraar, die in de liturgische en kanonische aangelegenheden van Moravië een hoogst treurige rol speelde, een te gunstig oor heeft geleend. Of de H. Methodius inderdaad te Rome een soortgelijke belofte als de bovenstaande heeft afgelegd, blijft onzeker, maar hoogst onwaarschijnlijk tevens [3]).

Wat nu de gevonden brieven van Johannes VIII betreft, deze bewijzen ten stelligste, dat de H. Methodius waarlijk op

---

[1]) Gepubliceerd in zijn *Beiträge zur Geschichte der christlichen Kirche in Mähren und Böhmen* (Wien 1849), S. 43 vv.

[2]) Brief van Stefanus VI: »Divina autem officia et sacra ministeria ac missarum solemnia que idem Methodius Sclavorum lingua celebrare presumpsit, quod ne ulterius faceret supra sacratissimum beati Petri corpus iuramento firmaverat, sui periurii reatum abhorrescentes, nullo modo deinceps a quolibet presumatur". Het *commonitorium* zegt: »Missas et sacratissima illa ministeria, que Sclavorum lingua idem Methodius celebrare presumpsit, quamvis decessoris sui temporibus domni Johannis sanctissimi pape iuraverit, se ea ulterius non presumere, apostolica auctoritate, ne aliquo modo presumatur, penitus interdicit".

[3]) Zie hierover Martinov, *Saint Méthode, Apôtre des Slaves*, t. a. p. p. 391.

wreede en hardnekkige wijze vervolgd is geworden door het Beiersche episkopaat.

Een bron van geheel anderen aard zijn de oude muurschilderingen uit de IXe en XIe eeuw, die door de opgravingen in de onderaardsche, oorspronkelijke kerk van den H. Clemens, over welke de thans bestaande gebouwd en in 1128 ingewijd werd, aan het licht kwamen.

Deze muurschilderingen werden door den bekenden archaeoloog de Rossi met de H. H. Cyrillus en Methodius in verband gebracht; daarenboven meende hij in een graf, dat zich in de onmiddellijke nabijheid der schilderwerken bevond, de oorspronkelijke rustplaats van den H. Cyrillus te hebben ontdekt. Volgens de Rossi stelt één tafereel keizer Michael III voor, die de Slaven-apostelen naar Moravië zendt; het tweede beeldt uit den doop van Rastislav, vorst van Moravië, het derde het overbrengen van Cyrillus' lijk van uit de Vatikaansche basiliek naar die van den H. Clemens.

Intusschen is de verklaring dezer tafereelen niet onbetwist gebleven. Zeer onlangs werd de opvatting van de Rossi door een ander kundig archaeoloog, Mgr. Guiseppe Wilpert bestreden en wel met een argumentatie zóó kras en helder tevens, dat men zich onwillekeurig afvraagt: hoe is het mogelijk, dat de Rossi zich aldus kan vergissen [1]). Het bestek van dit opstel laat niet toe, den geleerden schrijver op den voet te volgen. Toch wil ik den lezer Wilpert's verklaring van een der muurschilderingen niet onthouden: ik bedoel die, welke men tot nog toe op de Rossi's gezag algemeen — slechts de Engelschman P. Mullooly maakt uitzondering — beschouwde als de overbrenging van het stoffelijk overschot van den H. Cyrillus naar de basiliek van den H. Clemens.

De schildering stelt voor het overbrengen van het lichaam eens heiligen. De slechts ten deele behouden inskriptie luidt:

---

1) Giuseppe Wilpert, *Le pitture della basilica primitiva di San Clemente* (Roma 1906) in de *Mélanges d'Archéologie et d'Histore publiés par l'Ecole française de Rome.* XXVI (1906). Dit geschrift is mij bekend door de bespreking van Prof. Reshetar in het *Archiv für Slavische Philologie.* Bnd. XXIII (1906), S. 421 vv.

huc a Vaticano fertur [corpus Sancti . . . .] p[a]p[a] Nicolao imnis divinis q[uo]d aromatib[us] sepelivit. Hieronder volgt in een tweeden regel de aanduiding, dat *Maria macellaria* het schilderij liet vervaardigen. Maar de heilige, zegt Wilpert, die op de baar ligt, draagt het *pallium sacrum*, dat op de beeltenissen der XIe eeuw in San Clemente uitsluitend door pausen gedragen wordt. Dus is deze heilige een paus, en bijgevolg onmogelijk de H. Cyrillus, veeleer de H. Clemens, wiens lichaam, nadat de Slaven-apostelen het in het Vatikaan aan paus Adrianus (in de inskriptie staat foutief: Nicolaus) hadden overgegeven, door hem in plechtigen optocht naar de basiliek van den H Clemens werd overgebracht.

Een ander gewichtig punt is de juiste plaats, waar het lichaam van den H. Cyrillus ter aarde besteld werd. Ook hierin verschilt Wilpert van de Rossi in opvatting. Volgens Wilpert rustte de sarkofaag, alvorens naar de nieuwere bovenkerk te worden overgebracht, op een plaats, gelegen vlak onder een muurschildering, die hij als de oorspronkelijke grafschildering van den H. Cyrillus beschouwd wordt. Hij tracht nu ook de inskriptie te ontcijferen, die zich, maar geschonden, aan den voet van de groep bevindt. Men leest daar:

Regel 1 . . . . . VS . VS . . . EX
» 2 . . . . . V . AC . . . . . CESNR̄AS
» 3 . . . . . NE S̄C . RV̄ TVORV̄ SOCI
» 4 . . . . . M D̄MN̄ . RM̄ QVIV . NT . RE<
» 5 . . . . PECCATORI < REQV . . . . . N . . Ā

Mgr. Wilpert herstelt en leest:

R. 1 [reddet mihi in illa die dominus i] us[t]us[iud]ex
» 2 [dominus hominum reparator benign]u[s]ac[rector pre]ces nostras
» 3 [exaudi, ut Cyrillus in tuo nomi]ne sanctorum tuorum soci-
» 4 [etate laetetur. Per Jesum Christu]m dominum nostrum qui venturus est
» 5 [iterum. Lector dic: Deus da Cyrillo] peccatori requiem aeternam. Amen.

Men zal moeten bekennen, dat hier met groote scherpzinnigheid uit weinige woorden en letters een vrij aannemelijke

inskriptie is gerekonstrueerd, die ook aan de plaatsruimte beantwoordt. Zeker hebben wij hier te doen met een grafschrift, dat waarschijnlijk op den H. Cyrillus betrekking heeft: immers de bedoelde muurschildering vertoont een monnik, die onder bescherming staat van den H. Clemens en den H. Andreas, den schutspatroon der Grieken. Voor het overige blijven wij echter op het vage terrein der gissingen.

Ik meen dan ook met volle recht uit het bovenstaande te mogen besluiten, dat de pikturale monumenten voor de geschiedenis der Slaven-apostelen vooralsnog niet van hooge waarde zijn.

* * *

Zooals wij zagen, moeten wij een streng onderscheid maken tusschen de ontwijfelbaar-echte oorkonden en de dokumenten van twijfelachtige vertrouwbaarheid. Ik bedoel hiermee vooral de verschillende legenden. Daar nu, dank zij de getuigenis der ontwijfelbaar echte stukken de voornaamste levensmomenten der Slaven-apostelen zijn vastgesteld, kan men voor de waardeering der legenden met Ginzel deze kritische wet opstellen: »Alles und Jedes, was in diesen Legenden den Daten jener ächthistorischen Urkunden widerspricht, ist als unwahr und falsch zu verwerfen; alles und jedes aber in ihnen Enthaltene, was mit den verbürgten Thatsachen im Einklange steht, stellt sich in demselben Grade als glaubwürdig dar, in welchem es mit denselben harmoniert" [1]).

Sedert Dobrovskíj's *Cyrill und Method* (1823) gold als hoofdbron en voornaamste legende de zoogen. Italische. Zóó beschouwde haar ook Ginzel, ofschoon na Gorskij (1843) en Dümmler (1854) de eerste Pannonische legende veel meer op den voorgrond trad. De waarde der Italische legende hangt natuurlijk veel af van den persoon, van haar auteur. Meestal werd zij, op gezag van den Bollandist Henschenius, zooals reeds gezegd, toegeschreven aan den bisschop Gauderik van Velletri. Later veranderden enkele Slavisten van meening.

---

1) Ginzel, *Geschichte der Slavenapostel*, S. 17.

Golubinskij schreef haar toe aan Leo Marsicanus, bisschop van Ostia, die bloeide tegen het einde der IXe eeuw, terwijl Voronov nog verder ging en beweerde, dat de auteur der Italische legende onder den invloed gestaan had van Jacobus de Voragine, bisschop van Genua (1292—1298), en zijn werk eerst samenstelde in het begin der XIVe eeuw.

De meening van Henschenius en het gezag der Italische legende werd schitterend verdedigd door Martinov in een tweetal artikelen in de *Revue des questions historiques* (XXXV, p. 110 vv.; XLI, p. 220 vv.), waar de lezers, die in dit punt bijzonder belang stellen, voldoende hun gading zullen vinden. Ten duidelijkste blijkt o. a. uit Martinov's studie, dat, omgekeerd, Jacobus de Voragine ten deele gekopiëerd heeft naar de Italische legende.

Intusschen heeft de meening van Martinov op glansrijke wijze getriumfeerd. Aan alle opwerpingen is paal en perk gesteld door den onlangs uitgegeven brief van den bibliothekaris Anastasius aan bisschop Gauderik. De hooge waarde der Italische legende is thans aan geen twijfel meer onderhevig. Het blijkt, dat zij grootendeels op gemelden brief steunt en op de door Anastasius uit het Grieksch vertaalde gegevens.

De beide Pannonische legenden blijven echter haar waarde behouden. Het is heden ten dage zoo goed als uitgemaakt, dat beide legenden door leerlingen der Slavenapostelen zijn geschreven of gedikteerd. Slechts dient men in aanmerking te nemen, dat de oorspronkelijke tekst door latere toevoegsels verminkt is, waarin de hand van den schismaticus vaak niet te miskennen valt. Ook moet men met den gezwollen toon rekening houden. »Man darf nämlich nie ausser Acht lassen", schrijft Lamanskij, »dass wir nicht eine Chronik oder analistische Erzählung, sondern ein halb künstlerisch, halb didaktisch abgefasstes Litteraturdenkmal vor uns haben, eine Heiligenlegende, die in den Kirchen und Klöstern als Erbauungslectüre gelesen wurde" [1]). Eigenaardig is b.v. in de legende van den H. Cyrillus de voorliefde van den auteur

1) *Vita Cyrilli* in het *Archiv für Slavische Philologie*. Bnd. XXV (1903), S. 345.

voor het getal 7: Constantinus is de jongste van 7 kinderen; zijne ouders overleven zijn geboorte 2×7 jaren (hfdst. II); als 7-jarige knaap heeft hij een droombeeld, dat op zijn toekomstige grootheid wijst (hfdst. III); hij sterft den 14den Februari in den leeftijd van 6×7 jaren (hfdst. XVIII).

De Moravische legende is in hoofdzaak een verkorting van de Italische, en werd gevonden in het klooster der Benediktijnen van Blaubeuren. Dit feit krijgt waarde, als men bedenkt, dat bisschop Gauderik, volgens de getuigenis van bisschop Borgia, zich te Monte-Cassino terugtrok, om daar zijn werk voort te zetten en het einde zijns levens te slijten.

Wat de Bulgaarsche legende of *Vita Clementis* betreft, dient te worden opgemerkt dat, wie ook de schrijver moge geweest zijn, de historische waarheid voor hem weinig waarde had. Uit meer dan ééne plaats blijkt, dat hij zich weinig moeite gaf, de historische gegevens te onderzoeken en geenszins angstvallig was in het verminken der daadwerkelijke feiten.

De minste waarde bezit de Boheemsche legende.

* * *

Welke waren nu de landen en volkeren, die van de zegenrijke werkzaamheid der Slaven-apostelen zouden genieten?

In de IXe eeuw onzer jaartelling werd het door Slaven bewoonde Moravië, dat in omvang het Moravië van heden verre overtrof en zich uitstrekte tot over de Donau, terwijl het ook een gedeelte van Hongarije omsloot, geregeerd door eigen vorsten, die zich op den rijksdag te Regensburg in 803 aan Karel den Grooten hadden onderworpen. Zij hadden zich bijgevolg verklaard tot vazallen van het machtige Karolingische rijk. In de tweede helft dezer eeuw werd het geregeerd door hertog Moymir, die den grondslag legde tot Moravië's grootheid. Hij bekeerde zich tot het Christendom, dat door Frankische zendelingen gepredikt was; en dat, dank zij hunne werkzaamheid, het Christendom alreeds vasten wortel geschoten had, getuigen o. a. de reeds destijds bestaande kerken te Olmütz en Brünn. Moravië behoorde tot het diocees

Passau [1]) en tot het aartsbisdom Salzburg, bijgevolg tot de Latijnsche of Westersche Kerk.

De Slavische geloofsverkondigers vonden dus in Moravië reeds een christelijke terminologie, die door Frankische zendelingen was ingevoerd. Het taalkundig bewijs dezer stelling zullen wij naderhand geven bij het bespreken van het oorspronkelijk karakter van het Oudkerkslavisch.

Meer westelijk woonden de Karantanen. Zij bevolkten het hedendaagsche Karinthië, Krain, Stiermarken en een gedeelte van Kroatië en Hongarije. Evenals de Kroaten en Serviërs waren zij reeds in de VIIe eeuw voor het Christendom gewonnen en de verdiensten dezer bekeering komen de Latijnsche kerk ten goede. Wij vermelden inzonderheid de Salzburgsche bisschoppen Virgilius († 784) en Arno († 821). Het zuidelijk gedeelte van Karantanië kwam onder den patriarch van Aquileja, het noordelijke onder Salzburg [2]).

Maar ook in de bezuiden van Moravië gelegen Pannonische Kerk, het noordelijk deel der Romeinsche provincie Pannonië, voor het meerendeel door Slaven bewoond en door Karel den Grooten aan zijn schepter onderworpen, was de Blijde Boodschap reeds verkondigd. Deze Mark strekt zich uit van de grens van Moravië tot aan de Drau en omvatte een klein gedeelte van het hedendaagsche Beneden-Oostenrijk, Krain en Stiermarken en verder Hongarije tot aan de Donau. In 798 gelastte de keizer [3]) den aartsbisschop van Salzburg Arno zich tot de Pannonische Slaven te begeven en ze tot het Christendom te bekeeren. Het Christendom werd ten zeerste begunstigd door den vorst Priwina (830—61), die onder Lodewijk den Vromen gedoopt werd, als ook door diens

---

[1]) Dat staat o. a. uitdrukkelijk in den klachtbrief der Beiersche bisschoppen: »Pataviensis Episcopus civitatis, in cuius diocesi sunt illius terrae populi [Sclavi Moravi] ab exordio christianitatis eorum".

[2]) P. Albers, *Handboek der Algemeene Kerkgeschiedenis* (Nijmegen 1905) I, bl. 259.

[3]) *De historia conversionis Carantanorum* zegt: »Ipse imperator praecepit Arnoni archiepiscopo pergere im partes Sclavorum et providere onnem illam regionem, et ecclesiasticum officium more episcopali colere, populosque in fide et christianitate praedicando confortare".

zoon Kocel [1]). De bisschoppen van Salzburg wijdden echter geen eigen bisschoppen voor de Pannonische Slaven, maar verrichtten zelf de bisschoppelijke funktiën. Ook Pannonië behoorde dus tot de jurisdiktie der Westersche Kerk.

Voegen wij ten slotte hierbij, dat ook in Bohemen in de eerste helft der IXe eeuw het geloof reeds verkondigd was; maar het schoot geen wortel, voordat de vorst Borzivoi met zijn gemalin Ludmilla aan het hof van Moravië door den H. Methodius waren gedoopt. Hier en elders zou door den zegenrijken invloed der Slavische broeders het geloof òf geplant worden òf bevestigd.

Wij laten hier thans in hoofdtrekken volgen het leven en de werkzaamheid der beide heiligen, zooals de verschillende legenden en dokumenten ons die voorstellen.

* * *

Toen Moymir zich tegen de Frankische heerschappij verzette, trok Lodewijk de Duitsche in 846 met een sterk leger naar Moravië, zette Moymir af en benoemde in zijn plaats diens neef Rastislav. Maar deze had slechts één doel: Moravië onafhankelijk te maken en wel staatkundig en kerkelijk. Trouwens de Slavische bevolking, zoo dacht hij, en te recht, moest in het Slavisch in het geloof onderwezen worden. Want al waren de Moraviërs ten deele gedoopt, hun levenswandel was nog weinig veranderd. Zij moesten Christenen worden in den waren zin des woords. Hij richtte zich dus èn tot Rome èn tot den keizer van het Byzantijnsche rijk Michaël III, die eerst onder het regentschap der H. keizerin Theodora het bewind voerde en alleen regeerde van 856—867.

Oòk tot Rome: want ten spijt van Ginzel's betoog [2])

[1]) De vorsten van Moravië resideerden waarschijnlijk te Salzburg aan de Sala (Zala), een riviertje, dat uitmondt in de Platten-See.

[2]) *Geschichte der Slavenapostel*, S. 8. Deze brief bevindt zich in de 1ste Pannonische legende. Ginzel, geeft hem in zijn *Codex Legendarum et Monumentorum*, S. 44 »noch besonders nach einer genaueren Uebersetzung" met het opschrift: *Epistola Hadriani P. II. ad Rastilavum, Swatopulcum et Cozelum spuria* [sic].

houd ik voor echt den brief van paus Adrianus II gericht tot Rastilav, Svatopluk en Kozel in 869, en wel op gezag van Dudík, Shtulc en andere Slavisten. »Niet slechts van dezen H. Stoel hebt gij een leeraar gevraagd", schrijft de paus, »maar ook van den godvreezenden keizer Michaël [1])". Rome talmde echter, wellicht met het doel om inlichtingen in te winnen over de kerkelijke toestanden in Moravië en omliggende landen. Daarentegen was Byzantium onmiddellijk bereid, wellicht ook, omdat Rastilav zich dringender tot de Oostersche kerk wendde, want waar blijft het: »der Schritt war kirchen-politischen Charakters" [2]).

Te Konstantinopel stonden destijds door deugd en wetenschap hoog in aanzien twee broeders van hoogen huize uit Thessalonika geboortig, het tegenwoordige Saloniki, aan de golf van dien naam. Deze stad was gelegen te midden van een Slavisch gebied, maar het Grieksch was er, naar het schijnt, de kultuurtaal. De oudste dezer broeders heette Constantinus, de jongere Methodius. »Als eingeborener Thessaloniker", zegt Dudík, »ward ihnen der in der ganzen Umgegend gesprochene Slavische Dialect zur zweiten Muttersprache" [3]).

Als om strijd roemen de legenden hunne begaafdheid en vroomheid. Op nog jeugdigen leeftijd traden beiden in het klooster der Basilianer monniken [4]) van den berg Olympus en werden daar tot priester gewijd. Vooral Cyrillus blonk zoozeer uit door geleerdheid, dat hij zich den bijnaam van »Wijsgeer" verwierf. Onder het patriarchaat van den H. Ignatius (846—857) betoonde hij zich een wakker verdediger van het orthodoxe geloof, door krachtdadig protest aan te teekenen tegen de bewering van den keizerlijken sekretaris en hoofdman der lijfwacht Photius — die later het Oostersche schisma verwekte — dat ieder mensch twee zielen heeft [5]).

---

1) »Non solum enim ab hacce sacrosancta sede petiistis praeceptorem, verum et a pio imperatore Michaele".

2) Jagic', *Zur Entstehungsgeschichte der Kirchenslavischen Sprache*, t. a. p., S. 50

3) *Mährische Allgemeine Geschichte*, S. 158.

4) De *Index sanctorum Ordinis Sti. Basilii* plaatst hun feestdag op den 14den Maart.

5) De ψυχὴ λογικὴ en de ψυχὴ ἄλογος.

Hiermee was de vriendschapsband tusschen beide mannen voorgoed verbroken [1]).

In 860 wendden zich de Chazaren tot het hof van Byzantium om een degelijk geloofsverkondiger. Dit machtige volk had vroeger gewoond ten noordwesten der Kaspische Zee, maar had zich naderhand gevestigd op de kusten der Assowsche Zee. Het behoorde tot de Ural-Altaïsche volksgroep en kende den Islam, het Jodendom en wellicht den heidenschen vuurdienst [2]). De keizer, of liever de keizerin Theodora, wist niet beter te doen, dan hun den »Wijsgeer" te zenden, en blijmoedig ondernam deze den tocht. Eerst begaf hij zich, wellicht in 848, naar de *Chersonesus Taurica* (de Krim), bij de grens van het Chazarenland, om de taal der Chazaren machtig te worden [3]). Daar vond hij te Cherson een kostbare relikwie, het lichaam van den H. Paus Clemens I, die in de Krim omstreeks het jaar 100 gemarteld werd. Of ook Methodius hierbij tegenwoordig was, is niet voldoende bekend.

De eerste Pannonische legende (hfdst. 4) maakt Methodius tot begeleider zijns broeders: »Toen het geval zich voordeed, ontbood de keizer zijn [Methodius'] broeder den Wijsgeer, dat hij zich tot de Chazaren zou begeven en deze nam hem als helper mee" [4]). Deze bewering wordt door de Legende van den H. Cyrillus bevestigd. De *Translatio* echter weet hiervan niets.

Onder luid gejubel droeg Konstantijn de kostbare relikwie

---

1) Vgl. bl. 6. »Cur tantum errorem in populum spargens tot animas interfecisti?", voegde Cyrillus hem o. a. toe.

Dudík, *Mährische Allgemeine Geschichte*, S. 153, oppert de waarschijnlijke veronderstelling, dat Constantinus vooral gaarne aan de uitnoodiging van Ratislav gehoor gaf, toen Photius den patriarchalen stoel te Konstantinopel beklom.

2) Rattinger, *Stimmen aus Maria-Laach*, t. a. p. S. 45.

3) Translatio: »Iter arripiens venit *Cersonam*, quae nimirum terrae vicina Cazarorum et contigua est, ibique gratia discendi linguam gentis illius est aliquantulum demoratus" (hfdst. II). — Het Chazaarsch was geen Slavische taal, zooals o. a. de Bollandist Henschenius beweerde, maar behoorde tot de Ural-Altaïsche, dus tot de agglutineerende talen.

4) »Cum vero occasio venisset accersivit imperator philosophum fratrem eius, [ut] ad Kozaros [iter aggrederetur] et hic assumpsit eum secum in auxilium".

van den H. Clemens naar het schip en van daar naar de metropolis Georgia. Dan begaf hij zich naar het volk, tot hetwelk hij gezonden was en zijn zending, door Gods genade bedauwd, droeg de rijkste vruchten: de Chazaren omhelsden het Christelijk geloof en beloofden den keizer van Byzantium trouw.

Verschillende andere dokumenten, waarop o.a. door Ernst Dümmler gewezen wordt [1]), gewagen inderdaad van vriendschappelijke verhoudingen tusschen het Chazarenrijk en Byzantium.

Bedenkelijk schijnt echter het bericht der tweede Pannonische legende, dat Konstantijn behalve de Hebreeuwsche en Samaritaansche taal, noodig ter bestrijding der Joodsche Chazaren, te Cherson uit een door hem toevallig gevonden evangelie en psalterium zich ook nog de Russische zou eigen gemaakt hebben [2]). Hierbij komt verder nog het Gotisch. Inderdaad, wij kunnen Lamanskij geen ongelijk geven, als hij zegt: »Selbst der genialste Mensch ist nich im Stande, alles das im Verlaufe von einigen Wochen zu leisten" [3]). Wat nu verder het Russisch en het Russisch evangelie betreft, dient te worden opgemerkt, dat wij hier òf met een latere inlassching, òf met een verwisseling te doen hebben. Léger [4]) denkt aan de Gotische bijbelvertaling van Wulfila († 383 na Chr.). Zeker is het, dat vlak bij het diocees Gothia lag, waar de beroemde Franciskaan Ruysbroek in de XIIIe eeuw nog Gotisch hoorde en wellicht ook in de XVIe eeuw de Vlaming Busbeck, gezant van Karel V bij de Porte. Maar Dümmler merkt hier terecht op, dat het bevreemdt, het werk van een Ariaan bij de

---

1) Ernst Dümmler und Franz Miklosich, *Die Legende vom Heiligen Cyrillus* in de *Denkschriften der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften.* (*Philos. histor. Classe.* Bnd. XIX 1870, S. 210).

2) »Invento vero ibi evangelio et psalterio rossicis litteris scripto reperit etiam hominem illa lingua loquentem, et cum eo locutus vim sermonis accepit, cum sua lingua conferens, et discrevit litteras vocales et consonantes, et deum precans mox coepit legere et loqui, et multi eum admirati sunt, deum laudantes" (hfdst. VIII).

3) *Vita Cyrilli* in het *Archiv für Slavische Philologie.* Bnd. XXVIII (1906), S. 163.

4) *Cyrille et Méthode* (Paris 1868), p. 67.

rechtgeloovige Krimgoten te vinden [1]). Lamanskij verklaart deze plaats als latere bewerking, dagteekenend uit de eerste helft der Xe eeuw en van de hand van een Moraviër. De tocht van Konstantijn gold z.i. eigenlijk de Russische Slaven van het Dnjeprgebied [2]). Deze veronderstelling komt mij hoogst onwaarschijnlijk voor. Bij de behandeling van het uitvinden der Slavische schriftteekens zal ik ze meer uitvoerig moeten bespreken.

De tweede Pannonische legende — maar zij ook alleen — spreekt nog van een andere zending van Konstantijn, die plaats zou gehad hebben vóór zijn vertrek naar de Chazaren. Ik bedoel zijn zending naar het rijk der Chalifen naar aanleiding van Mohammedaansche smaadredenen tegen het leerstuk der H. Drievuldigheid. Daar hij deze reis op 24 jarigen leeftijd ondernam, moet zij in het jaar 851, aldus onder de regeering van den Chalif Mutawakkil (847—861) hebben plaats gehad. De Byzantijnsche keizer wendde zich dan tot den jeugdigen »wijsgeer" en sprak: »hoort gij, Wijsgeer, wat de goddelooze Agarenen tegen ons geloof zeggen? Gij echter, die de dienaar en leerling der H. Drieëenheid zijt, ga heen." Gaarne aanvaardde Konstantijn de opdracht en men gaf hem den staatssekretaris Georgius tot begeleider. Zoo luidt althans de door Dümmler en Miklosich uitgegeven tekst en vertaling [4]). Shafarík geeft eene andere lezing, volgens welke men moet vertalen: »zij gaven hem tot begeleiders den staatssekretaris en Georgius Polassa". Deze lezing volgt ook Lamanskij [5]). De Asikrit moet dan Photius geweest zijn; maar ook Georgius is een historische persoonlijkheid en vergunt ons nader het

---

1) *Die Legende vom Heiligen Cyrillus.* t. a. p. S. 210.

2) *Vita Cyrilli.* t. a. p. bl. 162 vv.

3) »Post haec vero Agareni, qui Saraceni nominantur, blasphemiam iactarunt contra unam divinitatem sanctae trinitatis, discentes: quomodo vos christiani unum deum esse credentes, tamen eum in tres discindite, dicentes patrem et filium et spiritum esse?" (hfdst. VI).

4) De Oudslavische tekst luidt: „Pristavishe zhe ki njemu asikrita Georgija: zij gaven hem echter den staatssekretarius Georgius mee" (hfdst. VI). Dit *asikrita* wijst op het gr. ἀσηκρῆτις, lat. *a secretis.*

5) *Archiv für Slavische Philologie.* Bnd. XXV (1903), S. 546.

tijdstip en de omstandigheden der reis te bepalen. Verschillende geschiedbronnen gewagen van Mohammedaansche smaadredenen tegen de Christenen onder de regeering van Michaël III. Maar volgens Vasiljev [1]) die op Arabische gegevens steunt, maakte een zekere Georgius »begeleid door vele patriciërs en dienaren" deel uit van een gezantschap dat tijdens de Arabische-Byzantijnsche konflikten ten doel had het sluiten van een wapenstilstand en het uitwisselen der krijgsgevangenen. Ik begrijp niet, waarom Lamanskij hier van oordeel is, dat de vermelde Saraceensche missie dus niets anders dan een politieke gezantschapsreis was, waarbij Konstantijn de rol van tolk vervulde ten behoeve der Slaven, die in de oorlogen tusschen de Arabieren en Byzantijnen geen geringe rol speelden [2]). Waarom zou, bij het aanknoopen van vreedzame betrekkingen, het behartigen der missiebelangen onder de Mohammedanen eene onmogelijkheid geweest zijn?

Uit al het bovenstaande zal het den lezer gebleken zijn, dat ten tijde van Rastislav te Konstantinopel Constantinus en Methodius hoog in eere stonden. Was het wonder, dat hij juist hen als geloofsboden vroeg voor zijn Slaven? Immers, hij verlangde een leeraar, »die het volk in het l e z e n en in de wet zelf volkomen kon onderrichten" [3]). De keizer gaf zijn bede gehoor en zond Constantinus met zijn broeder naar Moravië. Ten dienste van zijn missiewerk vond de »Wijsgeer" nu de Slavische schriftteekens uit en vertaalde hij de Evangeliën in het Slavisch.

Intusschen wenschen wij op deze beide belangrijke feiten nog in het bijzonder terug te komen.

Roermond. DR. JOS. SCHRIJNEN.

(Wordt vervolgd).

---

1) Bij Lamanskij, *Vita Cyrilli* in het *Archiv für Slavische Philologie*. Bnd. XXV (1903), S. 549.

2) *Vita Cyrilli*. l. c., S. 549—551.

3) Translatio: »Doctorem talem non habent [Sclavi], qui ad legendum eos et ad perfectam legem ipsam edoceant" (hfdst. VII). Pannonische legende van den H. Methodius: »Nos Sloveni simplices homines sumus neque habemus quempiam, qui nos in veritate instituat et sensum [scripturae] interpretetur" (hfdst. V).

HET VRAAGSTUK DER MENSCHELIJKE ZEKERHEID.

TER INLEIDING.

Een paar jaar geleden heb ik in dit tijdschrift een opstel geplaatst onder den titel: *Valsche zekerheid.* Het geschiedde om op een meermalen voorgedragen moeilijkheid a posteriori een antwoord te geven, dat mij juister en afdoender toescheen dan dat, hetwelk gebruikelijk is en mijns inziens door ultradogmatisch apriorisme is ingegeven. Tegen dit opstel nu werd in de *Studiën* gereageerd door P. Th. Ermers S. J. Hij schreef, hoofdzakelijk tegen mij, een reeks van vijf artikelen, waarvan echter alleen het eerste rechtstreeks mijne meening omtrent het bestaan van valsche zekerheid weerspreekt. De overige behandelen de algemeene zekerheidstheorie en meer bepaaldelijk het verschil van opvatting, dat op dit stuk tusschen »zuiver dogmatisme" en »ultradogmatisme" bestaat.

De artikelen van P. Ermers zijn om verschillende redenen van dien aard, dat ik niet kan volstaan met eenvoudig naar mijn boeken te verwijzen. Want wat daar van heinde en verre door Pater E. wordt te berde gebracht, eischt vooral voor den nietingewijde ongetwijfeld nadere toelichting ook van onze zijde. Ik acht het dan ook noodzakelijk, dat, meer bepaaldelijk tegenover de bezwaren van ultradogmatische zijde ingebracht, de juistheid van het zuivere dogmatisme in enkele fundamenteele punten *positief* worde uiteengezet.

Daarmede echter is te gelijk gezegd, dat ik afzie van een rechtstreeksche polemiek met P. Ermers, en dat wel omdat ik die nutteloos, ja schadelijk en onmogelijk acht. Toch voel ik mij verplicht, bij wijze van inleiding, deze redenen eenigszins nader toe te lichten, niet door P. Ermers op den voet te volgen, maar door eenige algemeene opmerkingen

te maken, welke de schadelijkheid en nuttelоosheid zullen toelichten van een twistgeschrijf, dat noodzakelijk in een strijd van man tegen man zou moeten ontaarden.

De eerste moeilijkheid ligt in de ultradogmatische helderziendheid zelve. De aanhangers van dit stelsel bezitten nu eenmaal het voorrecht, dat voor hen de objectieve gegrondheid der in ons bestaande zekere oordeelen, ja zelfs, gelijk zij zeggen, de betrouwbaarheid (objectieviteit) van hun met zekerheid oordeelend verstand, een onbewijsbare en onmiddellijk erkende waarheid is; dezelfde onmiddellijkheid bezit hun bepaling van waarheid, als zijnde de uitdrukking der extra-subjectieve werkelijkheid (mogelijkheid). Minder bevoorrechten, waartoe ook wij zuivere dogmatisten behooren, missen daarentegen, reflexe althans, die onmiddellijke objectieviteits-aanschouwing; voor hen is diensvolgens de objectieve gegrondheid hunner oordeelen, bij bezinning, aanvankelijk een open vraag, waarop zij het antwoord moeten zoeken. In het oog van een ultradogmatist nu kan dit zeker niet anders dan een dwaasheid zijn; of hoe moet het anders heeten een antwoord te willen zoeken op een vraag, die geen vraag is noch zijn kan. Dat hiermede alle verdere discussie is afgesneden, is duidelijk; want de zaak ligt volgens het ultradogmatisme onmiddellijk voor ons open. Wie het desalniettemin waagt over de objectieve gegrondheid zijner oordeelen te redeneeren, net alsof deze zoo maar niet gegeven was, heeft de gevolgen natuurlijk zich zelven te wijten. Begint er een met te zeggen, dat voor hem juist het »vragelijk" karakter der zaak zeker is, dan kan een ultradogmatist niet anders tegenover hem handelen dan zooals P. Ermers ten mijnen opzichte doet [1]). Deze toch ontkent doodeenvoudig, dat ik die zekerheid bezit: ik denk het maar en noem mij maar zeker, terwijl aan de door mij aangevoerde redenen door middel van een gemakkelijk vraagteeken het karakter van redegronden wordt ontzegd. Enkele onnoozele opmerkingen, »die voorwaar niet veel scherpzinnigheid vereischen", worden in het licht van het afdoende

[1]) *Studiën*, Dl. LXVI, blz. 220.

ultradogmatisch gegeven, »vernietigend voor het zuivere dogmatisme". De door ons gegeven bewijsvoeringen voeren natuurlijk tot een »droevig resultaat"; wat in het oog springt ook dan nog, als men de argumentatie niet begrijpt en zelfs omtrent den logischen vorm daarvan mistast. Want een bewijs geven voor het onbewijsbare is van zelf een dwaasheid, alleen mogelijk voor wijsgeeren, die de waarheid, welke hun zoo maar opengelegd is, niet eens zien, hoogst waarschijnlijk uit gebrek aan zoogenaamd »gezond verstand". Onze bepaling van waarheid en zekerheid, welke geen rekening houdt met de onmiddellijk gekende en daarom voorop te stellen objectieve realiteit onzer kennis, is diensvolgens, hoezeer zij ook analytisch worde opgebouwd, veroordeeld »willekeurig" te zijn en te blijven. Gemakkelijk zou ik uit het opstel van P. Ermers nog tal van dergelijke voorbeelden kunnen opdiepen. Ik meen echter met deze te kunnen volstaan, omdat iedereen hieruit voldoende kan begrijpen, dat iedere rechtstreeksche discussie met ultradogmatisten, zoolang zij even helderziende blijven en aan de onmiddellijk gekende objectieviteit onzer zekere kennis vasthouden, onmogelijk is, daar hun onmiddellijk inzicht zelfs het stellen van het algemeene zekerheidsvraagstuk tot een dwaasheid maakt, en dit in ieder geval beslist.

Een tweede reden is de methode, welke door P. Ermers, ook al als gevolg van het ultradogmatisch apriori, in zijne bestrijding op verschillende plaatsen wordt gevolgd. Doorloopend is het zijn toeleg om mij, niet alleen met Kard. Mercier, maar vooral met mij zelven in tegenspraak te brengen, door van hier en daar citaten uit mijn boeken bijeen te brengen en die dan tegenover elkander te stellen. Nu is deze wijze van doen, behalve dat zij den kritikus zelf aan groote misvattingen blootstelt, als zij niet uiterst omzichtig wordt gebruikt, mijns inziens alleen geschikt om iemand persoonlijk af te maken. Een zakelijke bestrijding van een stelsel mag het zeker niet heeten, tenzij voor het geval, dat het stelsel met den bestreden verdediger zelf moet vereen-

zelvigd worden; wat P. Ermers omtrent mij en het zuivere dogmatisme wel niet beweren zal.

Evenwel zóó zakelijk ben ik zelf ook niet, dat ik dergelijke aanvallen met wijsgeerige onverschilligheid van mij zou kunnen afschuiven. Met de scherpte van aandacht, die mijn persoonlijk belang en de stelligheid, waarmede die onwijsgeerige tegenspraken in mij werden aangewezen, vanzelf bij mij opwekten, heb ik die contradicties dan ook stuk voor stuk bekeken. En het resultaat is geweest, dat ik in de aangehaalde woorden en beweringen geen enkele tegenspraak met mij zelven heb kunnen vinden. Als ik nu rechtstreeksche polemiek met P. Ermers zou willen voeren, dan zou ik gedwongen zijn al die punten te bespreken, en één voor één de misvattingen te verbeteren; daardoor echter zou ik voor de meesten mijn opstel onleesbaar maken, wat niemand van mij vorderen zal. Gelukkig echter kan ik een tweetal algemeene opmerkingen maken, waartoe het bedriegelijk weersprekende van al die losse citaten kan worden teruggebracht. Ter verduidelijking zal ik althans enkele uit de vele beschikbare voorbeelden eraan toevoegen.

Op de eerste plaats moet mijn geachte tegenstander er nog aan gewennen »onbevooroordeeld" te zijn in den goeden zin van het woord, d. w. z. met volkomen behoud van eigen overtuiging aan de woorden van een »andersdenkende" niet den zin te geven, welke zij zouden hebben als E. ze zelf had geschreven. Met onbetwist recht mag ik zeker van Pater E. vorderen, dat hij mijn woorden, waarvan hij weet, dat zij „zuiver dogmatisch" geschreven zijn, ook zóó versta; en al vindt hij mijn uitspraak nog zoo dwaas, toch, omdat hij de mijne is, daaraan geen ultra-dogmatische beteekenis opdringe. Dat onze opvatting, volgens P. Ermers c. s., zeker verkeerd is, doet hieraan niets af. Nemen wij als voorbeeld de *Studiën* Dl. 68, blz. 623. Pater Ermers weet, dat de Leuvensche school (te recht of ten onrechte maar feitelijk) onderscheid maakt tusschen de objectieve waarheid der oordeelen en de objectieve realiteit of werkelijkheidswaarde van gewaarwordingen en begrippen; en dat zij daarnaar ook den gang van haar betoog inricht.

Hij weet het, zeg ik, want hij bestrijdt uitdrukkelijk het rechtmatige van deze tweevoudigheid in het zekerheidsvraagstuk, op grond van de ultradogmatische opvatting, welke objectieve waarheid vereenzelvigt met overeenkomst tusschen kennis en extra-subjectieve werkelijkheid. Nu vindt men bij mij werkelijk als gevolgtrekking uit de eerst gegeven bewijsvoering: »dat inderdaad ons verstand bij machte is de objectieve waarheid te kennen", en evenzoo bij Kard. Mercier: dat wij in het bezit zijn van »un moyen de discerner la vérité de l'erreur". Verstaat men nu de woorden en met name »objectieve waarheid", zóóals zij geschreven zijn in »zuiver dogmatischen" zin, dan is het niet in strijd, maar juist overeenkomstig daarmede, dat daarna het tweede probleem, nl. dat der objectieve realiteit der begrippen, worde onderzocht. Niet zóó Pater Ermers! Voor *hem* omvat »objectieve waarheid" ook noodzakelijk de objectieve realiteit. In *mijn* woorden verstaat hij de uitdrukking »objectieve waarheid" evenvoudig in *zijn* ultradogmatischen zin, hoezeer het tegendeel ook blijke. Daarmede is het kunststuk dan volvoerd en zijn wij in tegenspraak met ons zelf gebracht: »Het dogmatisme [wat, alsof het van zelf sprak en niet het tegendeel blijkbaar is, met ultradogmatisme wordt vereenzelvigd,] is dus volgens de eigen verklaring der Leuvensche school gerechtvaardigd.... En toch is volgens diezelfde Leuvensche school het dogmatisme nog niet gerechtvaardigd. Want zij ziet zich genoodzaakt haar tweede probleem [omtrent de objectieve realiteit der termen] te stellen". — Zoo is het en nog erger in vele andere gevallen.

Een ander middel door P. Ermers gebruikt om mij met mijzelven in tegenspraak te brengen, bestaat in het volgende: In het zekerheidsvraagstuk bestaat volgens ons 1°. een uitgangspunt of gegeven en 2°. een gevolgtrekking als resultaat of, gelijk P. Ermers het in een onbewaakt oogenblik noemt, als slotsom van het reflexe, wetenschappelijk onderzoek der gegevens. Het uitgangspunt of de gegevens zijn voor ons de bewustzijnsfeiten als voorwerp van rechtstreeksche waarneming, m. a. w. het *bestaan* in ons bewustzijn van bepaald gequalifi-

ceerde gewaarwordingen, oordeelen enz. Hetzelfde geldt voor de scepticisten. Niet dat de natuur bij dezen boven de leer gaat. Neen zij leeren uitdrukkelijk, dat zij het bestaan dier gequalificeerde bewustzijnstoestanden, als zeker gegeven, aanvaarden. Nu heb ik op verschillende plaatsen, en voor zoover ik weet alle voorstanders der Leuvensche school, met Kardinaal Mercier aan het hoofd, uitdrukkelijk gezegd en herhaald, dat al-scepticisme daarom en daarom alleen een »hersenschim", »spook" of iets dergelijks is, omdat niemand, let wel niemand, aan deze gegevens, d. w. z. aan het *bestaan* der gequalificeerde bewustzijnsverschijnselen twijfelt, omdat iedereen zich in het bezit kent van directe zekerheid, ook de alleruiterste scepticisten. Ook P. Ermers erkent het feit, al ontzegt hij ons en den scepticisten het erkenningsrecht; en dat wel onder bijvoeging eener reden, welke de overtuigde subjectivist als de »slotsom" van zijn onderzoek onvoorwaardelijk onderschrijft [1]). Wij echter, en met ons het overgroote deel der sceptici, eischen als ons natuurlijk recht na te denken en te onderzoeken, niet omtrent het bestaan onzer zekerheidsoordeelen — want dat is gegeven — maar over de al of niet *objectieve gegrondheid* dier directe uitspraken en de reëele begripsinhoud(qualiteit) der daarin gebruikte termen. Zoo erkennen wij en ook de sceptici, als *gegeven*, het bestaan bijv. van het bewustzijnsoordeel: »ik denk, voel" Èn scepticisten èn zuivere dogmatisten vragen zich echter af, waarop deze uitspraak omtrent het »ik" als het centrum der psychische verschijnselen (in de wetenschap bekend als »psychologisch-ik") eigenlijk berust, en wat wij eigenlijk onder dat »ik" op zich beschouwd (het metaphysieke-ik) te verstaan hebben. Nu komen de scepticisten *bij dit onderzoek* tot een geheel tegenovergestelde *slotsom* of *gevolgtrekking* als wij dogmatisten. Alle sceptici *besluiten* tot het bloot-subjectieve karakter of de *bloote denk*waarde van het ik-begrip. *Diensvolgens* gaat voor Kant c. s. de *waarde* van het »ik-begrip" geheel op in zijn functie

[1]) Dl. 66, blz. 459. „Zeker, menschen die in werkelijkheid aan alles twijfelen, worden er niet gevonden. Ook de meest twijfelzieke vermag dit niet, *omda zijn menschelijke natuur zich daartegen verzet*" (de cursiveering is van mij).

van logisch onderwerp der bewustzijnsoordeelen, terwijl het metaphysieke-ik, de bewuste zelfstandigheid, tot een Vernunft-idee wordt omgeduid. Radikaler nog is de »slotsom" van den psychomonist E. Mach, die op dezelfde subjectivistische gronden tot de reëele onpersoonlijkheid van het »ik" *besluit*, en *diensvolgens* »ik denk" door »het denkt" zou willen vervangen. Dat alles neemt echter niet weg, dat aan het begin en zelfs aan het einde van hun sceptisch onderzoek, het *bestaan* en het voortbestaan van het bewustzijnsoordeel »ik denk" voor hen aan geen twijfel onderhevig is, zooals alleen reeds alle door P. Ermers aangehaalde uitlatingen overvloedig getuigen [1]).

Zóo staan de zaken nu eenmaal; dat het ultradogmatisme ze misbillijkt, verandert daaraan niets. Waar ik nu over de *gegevens* van het vraagstuk spreek, bevestig ik om bovengenoemde redenen, dat er geen *al*-scepticisten bestaan. Waar daarentegen over de *uitkomsten van het reflexe onderzoek* wordt gesproken, bevestig ik, dat dezelfden komen tot een alomvattenden twijfel of ontkenning der *objectieve gegrondheid* onzer gequalificeerde zekerheid (met alle gevolgen daarvan) en bestrijd die conclusie zeer plichtmatig. Tegenspraak is hierin alleen te vinden, als men met P. Ermers mijn woorden over de sceptische *gevolgtrekkingen* (door hem zelf als hun »slotsom" aangeduid) aanvoert, alsof daar ter plaatse door mij over de *gegevens* van het vraagstuk werd gesproken, en ze dan stelt tegenover die, welke inderdaad omtrent de gegevens zijn geschreven. Langs dezen weg, welke ik maar liever niet met een eigen naam aanduid, kon P. Ermers weer eens gelegenheid vinden om mij persoonlijk »wederom" wijsgeerige dwaasheden te laten doen door zoogenaamde tegenspraak met mij zelven. Zóó kon hij schrijven (de cursiveering is, let wel! van Pater Ermers zelf): »Daar is

---

[1]) Spottenderwijs belooft P. Ermers mij den tol zijner bewondering niet te zullen onthouden, als ik hierin nog iets, dat naar zekerheid gelijkt, weet te redden. Hij hoeft zich heusch die moeite niet te geven. Voldoende is, dat hij onbevooroordeeld de sceptische leering uiteenzet. Dan zal hij het zelf wel weten te redden.

meer. Prof. B. is het wederom niet eens met zich zelven. Want zijne Criteriologie leert ons het tegendeel van hetgeen hij boven [d. i. over de gegevens van het vraagstuk] beweerde"[1]). Dan volgen mijne woorden, waarin de Kantiaansche *gevolgtrekking* omtrent het bloot-logisch en Vernunftkarakter van het »ik" plus eenige andere analoge verklaringen staan aangegeven. Daarna vervolgt P. E.: »Zoo spreekt de hoogleeraar in de *bijzondere* Criteriologie. Daar ziet hij zich genoodzaakt te verdedigen, wat in de *algemeene* Criteriologie *door niemand* werd betwijfeld. Wat geeft hem dan het recht om de ultradogmatisten te beschuldigen van een strijd tegen »windmolens" te voeren?"

Dat recht ontleenen wij, in den zin, waarin de beschuldiging werd geuit, aan de feiten en aan de uitdrukkelijk uitgesproken leering der sceptici zelf, zooals uit het bovengezegde blijkt en overigens in mijn *Criteriologie* duidelijk te lezen staat. Dat P. Ermers en de zijnen meenen, dat de sceptici tot gevolgtrekkingen komen, welke met een oorspronkelijke bewustzijnszekerheid onvereenigbaar zijn, geeft hun — gesteld, dat het waar zou zijn — wel het recht de onjuistheid der sceptische gevolgtrekkingen, als zijnde indirect gebleken, aan de kaak te stellen, niet echter om hen voor te stellen als »universeele" twijfelaars, die zelfs de bewustzijnswerkelijkheid der directe oordeelen enz. zouden betwijfelen. Want feitelijk doen zij dat niet, zooals zij zelve leeren, en kunnen zij dat niet doen, zooals P. Ermers zelf erkent. — Wat daarvan echter zij, ik voor mij zou P. Ermers willen vragen, welk recht hij kan laten gelden om door misduiding mijner woorden de gewenschte tegenspraak in mij te vinden. Dat hij in ultradogmatische helderziendheid ons recht op de zekerheid onzer gegevens en het maken onzer gevolgtrekkingen betwist, is zijn recht. Maar nooit ofte nimmer mag hij zich gerechtigd achten *mijn* woorden in naam daarvan een andere beteekenis te geven dan die, welke *ik zelf* er blijkbaar in heb gelegd. Als P. Ermers eens het geciteerde artikel uit mijn *Criterio-*

1) Dl. 66, blz. 464.

logie (blz. 137—143) *in zijn geheel* leest, kan de ware zin hem niet ontgaan.

Hiermede kon ik gevoegelijk van de mij aangewreven tegenspraak afstappen; want stuk voor stuk vallen zij alle onder beide hoofden. Eén enkele echter moet ik nog vermelden om het geheel eigen karakter, dat zij bezit [1]). In mijn *Criteriologie* had hij gelezen één bewijs voor de objectieve realiteit der zintuigelijke waarneming. Dit bewijs berust op het oorzakelijkheidsbeginsel; dit beginsel wordt daar werkelijk gebruikt om het bewustzijnsfeit der exterioriteit onzer oorspronkelijke gewaarwording en evenzoo het objectief reëele harer qualificatie, reflexe of door wetenschappelijke bezinning, te rechtvaardigen. Pater E. keurt het natuurlijk volstrekt af, ofschoon de draagwijdte ervan hem blijkbaar ontgaat. Dat is natuurlijk zijn recht; over de redenen zijner afkeuring is zakelijke gedachtewisseling mogelijk. Maar hij heeft ook ik mijn *Algemeene Zielkunde* (I, blz. 47) — hetzelfde had hij in de *Criteriologie* blz. 139 kunnen vinden — gelezen, en dáár vond hij de volgende woorden: »Vervolgens kan de toepassing van het oorzakelijkheidsbeginsel logisch hoogstens voeren tot de erkenning van een werkelijk geëvenredigde oorzaak der indrukken, nooit echter — buiten het geval van directe waarneming — tot de erkenning van dit of dat bepaalde ding buiten ons, als de oorzaak van den indruk". Nu kan een ieder in de *Zielkunde* (t. a. p.) zien, dat de aangehaalde woorden gericht zijn tegen het relativisme, welks phoenomenalisme directe waarneming uitsluit, maar dat desalniettemin rekenschap moet geven van de, zij het dan illusoire, exterioriteit der oorspronkelijke gewaarwording. Als men er nu dit niet bij zegt, en de aangehaalde woorden zonder meer uit het betoog uitlicht, krijgt het voor een ieder, die niet toeziet, den schijn, alsof ik zelf het gebruik van het oorzakelijkheidsbeginsel ter bevestiging van de objectieve realiteit der

---

1) De aanhaling mijner woorden ter aanwijzing, dat dwaling èn in het ervarings- èn in het abstract-ideëele oordeel niet anders dan subjectief kan zijn (Dl. 69, blz. 12), is al even erg.

gewaarwordingen *simpliciter* onvoldoende had genoemd. Zijn wij eenmaal zóóver, dan behoeft men natuurlijk de aangehaalde woorden slechts te stellen naast mijn eigen bewijsvoering, die immers wèl degelijk (hoewel op geheel andere wijze) van het beginsel gebruik maakt, met het bedenkelijke gevolg, dat de meeste lezers van P. Ermers, die hem op zijn woord gelooven, hoofdschuddend den stakkerd, die zich zelf maar telkens tegenspreekt, beklagen. Ik behoef er niet bij te voegen, dat ik mijn tegenstanders zulke overwinningen van ganscher harte gun.

Meer behoef ik geloof ik niet te zeggen om mijn boven uitgesproken voornemen te rechtvaardigen, en om geen rechtstreeksche polemiek te beginnen. Toch is en blijft een positieve uiteenzetting onzer meening tegenover de zakelijke moeilijkheden door P. Ermers ingebracht zeer wenschelijk. Want het blijft waar, het geldt hier een der meest fundamenteele vraagstukken. Ook nog om een andere reden. Het betoog van P. Ermers gaat mank aan zeer vele en zeer groote misvattingen van de door ons verdedigde dogmatische opvatting, en ook van hetgeen ik zelf daaromtrent in mijn *Criteriologie* en in artikelen van het maandschrift *De Katholiek* heb geschreven. Nu is dit, vooral in zoo moeilijke vraagstukken, zeer goed te verontschuldigen; hier vooral is dwalen menschelijk. Maar alles heeft zijn grenzen. Als men tegenover een zeer ernstig bedoeld bewijs van den tegenstander op hoogen toon eenige opmerkingen stelt, »die voorwaar niet veel scherpzinnigheid vereischen" en desalniettemin »vernietigend" voor den tegenstander heeten, en men laat dan een drietal inderdaad onnoozele opmerkingen volgen, waaruit blijkt, dat men niet eens erover heeft nagedacht, *wat* er bewezen zou worden, en waarvan het bewijs uitgaat, dan vind ik voor mij, dat de behoorlijke grenzen overschreden worden. Zóó echter handelt P. Ermers tegenover mij bij zijn bespreking van mijn bewijs voor de objectieve waarheid onzer oordeelen (Dl. 68, blz. 618 en 619). Erger nog, hij ziet niet eens, *hoe* de stelling wordt bewezen. Daarover alleen maar het volgende: Het inductief betoog verslijt hij

voor een .... deductie, en voegt er dan aan toe, dat niemand zich over het »droevig resultaat" mijner bewijsvoering kan verwonderen. En opdat dit maar duidelijk blijke, verlucht hij het met de woorden, welke ik zelf in mijn *Logica* over deductie heb geschreven (t. a. p. blz. 621). Nog erger. In een noot van mijn laatste artikel vond ik gelegenheid op dit inductief karakter van het bewijs en op de mogelijkheid van zulk een bewijsvoering te wijzen. En wil men nu weten, hoe P. Ermers zich van zoo iets afmaakt, dan leze men wat hij naar aanleiding daarvan opmerkt (Dl. 69, blz. 2, noot): »Blijkens zijn jongste artikel in de *De Katholiek* noemt Prof. B. zijn *bewijs* voor de betrouwbaarheid des verstands een inductie. Ons wel. Hij mag zijn lieveling doopen naar believen. Het is en blijft een doodgeboren kind". — Ik voor mij heb mij na dit alles afgevraagd, of P. Ermers mij op de eerste plaats, en eigenlijk de heele Leuvensche school wel voor vol aanziet, daar hij het niet noodig schijnt te achten zich, om ons te bestrijden, op de hoogte zijner taak te stellen.

Het bewijs voor de objectieve realiteit der gewaarwording (t. a. p. blz. 5 vv.) is volgens P. Ermers alleen maar niet zeer gelukkig. Het is n.l. een petitio principii, wat vooral uit het volgende moet blijken: P. Ermers vermeldt, dat volgens mij in de innerlijke ervaring is gegeven »dat mijn waarneming uit passieve indrukken is opgebouwd", en ik mij »als lijdende, als een indruk ondergaande" zie. In plaats van zich nu te houden aan hetgeen ik zeg, voegt hij tegen alle waarheid in daaraan toe: »dan bedoelt hij [ik] daarmede, dat de *indruk* van buiten komt en onderstelt derhalve, dat de *uiterlijke* ervaring betrouwbaar is of objectieve waarde bezit. Hij onderstelt dus het bestaan der buitenwereld, die hij moest *bewijzen*". Het verschil tusschen innerlijke en uiterlijke gewaarwording — volgens een ieder een bewustzijnsgegeven — wordt afgemaakt als »van zijn [mijn] standpunt" ijdel. Hoe vindt men zoo iets van iemand, die ons verwijt, dat wij in ons betoog alle gegevens tot »bewustzijnstoestanden" herleiden (t. a. p. blz. 6) en dus weet, dat wij de aangewreven bedoeling, die ons betoog tot een petitio principii zou maken, niet

hebben kunnen. — Maar er is meer. *Mijn* bewijs (*Criteriologie* blz. 50-53) is verdeeld in een 1°, 2° en 3°. Nu verkeert P. Ermers blijkbaar in den waan, dat er een drietal bewijzen wordt geleverd. Want hij weerlegt 1°, en verzekert dan, dat hij van »de andere bewijzen door Beysens aangevoerd niets meer behoeft te zeggen".

Als P. Ermers er aan gedacht had, waarom het eigenlijk gaat bij de objectieve realiteit onzer gewaarwordingen, en wat het phoenomenalisme, dat hier tegenover ons staat, in werkelijkheid leert, dan zou hij begrepen hebben, dat hij hier niet met drie bewijzen maar met drie integreerende onderdeelen van één enkel bewijs te doen had. Want hij weet toch wel, dat de erkenning van een extra-subjectieven prikkel het geding niet beslist, ja met een volledig phoenomenalisme behoorlijk samengaat; dat daarentegen de kern van het vraagstuk daarin is gelegen, of de concrete en de qualitatieve bepaling van de gewaarwording mede van den ontvangen indruk afhankelijk is, of — om in scholastieke termen te spreken — de ontvangen indruk niet alleen causa efficiens maar ook *formalis* is van het gewaarwordingsfeit. Waar is het, dat, naar mijn bescheiden meening, het betoog bij Kard. Mercier hier een onverklaarbare leemte vertoont, welke ik dan ook getracht heb (in 2° en 3°) aan te vullen. Jammer, dat P. Ermers de draagwijdte mijner bewijsvoering niet ten volle heeft ingezien. Anders had dit meeningsverschil voor hem wel een nieuwe gelegenheid geboden voor de opmerking, dat dit mijn »bekeering in een hoogst eigenaardig licht plaatst". Hij kon er dan (als op blz. 13) mede laten invloeien, dat dit »eigenaardig licht" *mijn* gebrek aan inzicht is, zóó groot, »dat het *zijn* verstand te boven gaat". T'is iets! Had ik mij toch maar niet afgekeerd van de helverlichtende ultradogmatische onmiddellijkheid. — Er is over de bespreking door P. Ermers aan dit bewijs gewijd nog heel wat te zeggen. Maar ik moet kort zijn. Ik vermeld dus alleen, dat hij zonder blikken of blozen het algemeen metaphysiek en het criteriologisch standpunt dooreenmengt, en doet alsof er geen onderscheid bestond tusschen ontologische en psychologische reflexie. Zoo mengt hij ineens (uit mijn

Ontologie) het schema van de eerste verdeelingen van het zijnde in het geding. Hij vindt het wonderbaarlijk, denkelijk omdat het in de boeken van zijn geestverwanten niet net zoo voorkomt, verbindt het aan een uitlating van Mercier, waarmede het niet in verband staat, en waarvan het zelfs afwijkt, en beschuldigt het eindelijk met een uitroepingsteeken, dat »zóó het zijnde en het niet-zijnde onder het zijnde teruggebracht" wordt. Dit laatste zit blijkbaar hierin, dat onder het »gedachteding" ook het *niet* wordt genoemd. Als P. Ermers de verklaring van het schema erbij leest, zal hij gemakkelijk tot de erkenning komen, hoezeer hij mistast. Hij kan daar lezen, dat ook voor mij het niets tegenover het zijnde staat en de afwezigheid van alle zijn is. Een *eigen* zijn op zich heeft dus het niets volstrekt niet. Zóó is het van alle zijn ook bij mij uitgesloten. Toch *is* het, als gedachte-inhoud [de ontkenning van het zijn]; maar daarin gaat ook het geheele zijn van het niet op, het is alleen in de denkakt die »de ontkenning van het iets" construeert. Als zoodanig echter staat het inderdaad tegenover de andere objectieve gedachte-inhouden, wier zijn daarin niet geheel opgaat, maar die ook extramentaal zijn of kunnen zijn. Op dezelfde wijze zou voor mij, als de Ontologie zich met erkende dwaalbegrippen kon afgeven, »valsch goud" onder de gedachtedingen behooren. Misschien zou men met die classificatie dichter bij de waarheid zijn dan P. Ermers als hij schrijft (Dl. 66, blz. 205): »Bestaat er valsch goud, valsche vriendschap? Wie zal het ontkennen? Maar valsch goud is geen goud; het heeft niet het wezen van goud, alleen den schijn". Als dan P. Ermers zich eens afvraagt, welke objectieve »werkelijkheid" valsch goud dan wèl heeft, ben ik benieuwd naar zijn antwoord. Goud, dat geen goud is, maar dat alleen schijnt te zijn, d. w. z. dat alleen verkeerdelijk geoordeeld wordt goud te zijn, maar het niet is, jongens, zou dàt bestaan, altoos buiten het dwalend oordeel? En zou niemand dat bestaan ontkennen? Och kom, ik ken er bij getallen, die het ontkennen. Heel anders is het zeker met »valsche vriendschap" en zelfs ook, als ten minste het ultradogmatische a priori mag vervallen, met valsche zekerheid; zooals ieder, die den

inhoud dezer begrippen met dat van »valsch goud" vergelijkt, gemakkelijk genoeg zal erkennen.

Uit den overvloed nog één enkel staal, ook omdat de vermelding daarvan mij vanzelf tot een geschikt slot brengt. In de *Studiën* (Dl. 68, blz. 624), stelt P. Ermers een vraag, en laat daarop een reeks van antwoorden geven, alle door mij (één uitgezonderd, hetwelk aan Kard. Mercier is toebedeeld), zóó dat telkens op ieder antwoord door P. Ermers zelf wordt gerepliceerd. Het antwoord van Mgr. Mercier is, mits goed verstaan, zeer juist, doch de daarop gevolgde repliek door aanhaling van Mercier's eigen woorden heeft in mijn oog geen andere waarde dan ieder ander sophisme »door woord-dubbelzinnigheid". Wat de antwoorden betreft, die mij in den mond worden gelegd, moet ik omtrent de drie eerste en het laatste verklaren, dat ik er niet aan denken zou, zóó te antwoorden; dat P. Ermers het mij laat doen, berust op louter misverstand. Wat de overige betreft, daartegen heb ik geen zakelijk bezwaar van ingrijpenden aard. En de repliek door P. Ermers op deze gegeven bestaat dan ook juist in het aangeven van fundamenteele opvattingen, waarop ons verschil van gevoelen berust. Zóó is het doorloopend in de geheele artikelenreeks. Naast onzakelijke en zakelijke misvattingen, staan werkelijke moeilijkheden en geschilpunten, waarbij het in hoofdzaak gaat over de erkenning en den juisten inhoud der gegevens, over het waarheids- en zekerheidsbegrip, over den juisten zin van het zekerheidsvraagstuk, en bovenal over het standpunt, waarop wij ons tegenover de waarheid en zekerheid onzer directe oordeelen reflexe te plaatsen hebben. Want, is inderdaad de objectieve gegrondheid van ons direct waarheidsbewustzijn ook bij reflexie intuïtief gegeven, dan is daarmede alles beslist, alle bewijs, ja zelfs het stellen van de vraag een dwaasheid, alle discussie met den tegenstander, behalve alleen en uitsluitend die door indirecte argumentatie ex absurdis, afgesneden.

P. Ermers heeft alle recht te verwachten, dat wij op zijne *zakelijke* moeilijkheden en uiteenzettingen met allen ernst ingaan. Ook zou ik dat persoonlijk gaarne doen. Maar twee

andere vakkundigen hebben het woord gevraagd in ons tijdschrift. Hun zij het daarom gegund. Want zelf heb ik reeds in boek en tijdschrift meerdere malen over de zaak geschreven. Het is daarom hoogst nuttig, dat ook anderen dan ik, zich eindelijk eens met de zaak bemoeien. Ik betitelde daarom mijn opstel ter inleiding, en gaf deze inleiding om den weg verder voor zuiver zakelijke gedachtewisseling te effenen. Mijn geachten tegenstander wil ik gaarne beloven, dat ik te zijner tijd, maar dan positief, ook zelf en zoo volledig mogelijk de zaak bespreken zal.

J. TH. BEYSENS.

HET VRAAGSTUK DER MENSCHELIJKE ZEKERHEID [1]).

Van alle vraagstukken, die vallen binnen het gebied der wijsbegeerte, is dat, hetwelk handelt over de waarde der menschelijke zekerheid, wel het diepst-ingrijpende, het verst-strekkende, en — mag ik er bijvoegen — in onzen tijd van subjectivisme en scepticisme, tevens wel het meest actueele, waarover in onbevoegde niet minder dan in bevoegde kringen, herhaaldelijk en vaak met groote heftigheid wordt gestreden.

Ik zeg, het diepst-ingrijpende: immers met eene oplossing ervan in dezen of genen zin, staat of valt het geheele gebouw van 's menschen weten en kennen, de redelijkheid van zijn godsdienstig geloof, de gansche zedelijke en maatschappelijke orde.

Maar ook het meest actueele: niet slechts, omdat we het met zekere voorliefde zien behandeld en ontkennend opgelost aan de meeste toonaangevende universiteiten der verschillende beschaafde landen, maar ook en wel vooral, wijl de sceptische oplossing ervan met haren droevigen maar onvermijdelijken nasleep van ongeloof en volslagen onverschilligheid, iederen dag meer aanhang wint in kringen van half-ontwikkelden en

---

1) Naar aanleiding van eene opmerking der Redactie, acht ik me verplicht, ten einde niet onbegrijpelijk te schijnen, hier in 't kort de strekking en draagwijdte van dit artikel aan te geven. Het wil nl. *niet* zijn 1°. eene bespreking van of kritiek op de artikelen, over dit onderwerp in de *Studiën* verschenen. Trouwens daarvoor zou heel wat meer druks noodig zijn en bovendien zal daartegen waarschijnlijk wel van andere zijde worden gerepliceerd. 2°. Ook doelt het niet te geven eene behandeling van het *geheele* vraagstuk der menschelijke zekerheid. Het is niet meer dan eene proeve van opheldering der voornaamste vooroordeelen en misvattingen, die — zoover ik persoonlijk mocht ervaren — speciaal omtrent *één onderdeel* van het vraagstuk heerschende zijn, nl. of de *betrouwbaarheid* van het *verstand* in het vormen der begripsoordeelen, inderdaad *a priori* moet worden aanvaard, dan wel *kan* en dus ook *moet bewezen* worden.

dilettant-geleerden, vanwaar zij langzaam, maar onfeilbaar zeker wegzakt naar de diepste lagen der menschelijke samenleving, en hier meer van nabij dreigt het gevaar, deze hopelooze leer te zien omgezet in daden en feiten van de ergste soort.

Geen wonder dan ook, dat prof. Beysens voor eenigen tijd in *De Katholiek* [1]) er met nadruk op wees, van hoe hoog belang het is, dat wij, katholieke wijsgeeren, in deze meest principiëele van alle kwestie's, tot overstemming trachten te geraken.

Welnu dan, het verlangen, het uitsluitend verlangen, deze gewenschte overeenstemming zoo spoedig mogelijk te zien werkelijkheid worden, bracht mij er toe, dit onderwerp schriftelijk te behandelen. Of mijne pogingen geslaagd mogen heeten? — Ik weet het niet. 't Is niet onmogelijk, dat het resultaat ver van bevredigend blijken zal. Maar dan toch vlei ik me met de hoop, door deze bladzijden, althans eenige der voornaamste misverstanden, die eene eventueele toenadering mochten bemoeilijken, te hebben uit den weg geruimd, en tevens een en andere donkerder plek in den gedachtengang van beide partijen te hebben verhelderd en in wat klaarder licht gesteld. Temeer durf ik dit hopen, wijl ik zelf, bij het mij inwerken in beide stelsels, heb gevoeld, gewikt en gewogen, de bezwaren en moeilijkheden, die iedere meer ingewikkelde, maar bizonder deze subtiele kwestie, uiteraard aankleven. Bovendien lijdt het geen twijfel, of elkeen, die zich de moeite geeft, met eenige zelfstandigheid een vraag-

---

Onder deze misvattingen zijn er een paar, die ik bij P. Elmers terugvond, en waarnaar dan ook door mij is verwezen. Ik ben overtuigd, dat velen, hebben zij eenmaal het ongegronde der hier aangevoerde bedenkingen ingezien, ook minder antipathiek zullen worden gestemd tegenover het vraagstuk in zijn geheel. 3°. Op grond van het gezegde onder 2°. meende ik niet verplicht te zijn eene uiteenzetting te geven van het dubbele karakter van het vraagstuk, noch de juistheid aan te toonen van de opvatting van »waarheid", zooals die door de zuivere dogmatisten wordt gedeeld, noch eindelijk het bewijs te leveren, dat de directe enkelvoudige begrippen een buiten-verstandelijke of extra-subjectieve waarde bezitten. Dit alles wordt door ons als gegeven ondersteld en waar het noodig blijkt, ook toegepast. Wie daarvan meer wil weten, verwijzen wij naar de *Criteriologie* van Beysens en Mercier.

[1]) Jaarg. 1903, Dl. CXXIII, bl. 508.

stuk te verwerken, legt daarin altijd iets van zijn eigen persoon, drukt daarop een min of meer persoonlijk cachet. Wat de een slechts op vage wijze meende te moeten aanduiden, acht zich de ander verplicht, streng en scherp te formuleeren; wat de een als van zelfsprekende meende te kunnen achterwege laten, oordeelt de ander noodig, uitdrukkelijk te behandelen, en zoodoende vertrouw ik, door deze uiteenzetting, althans eenige der lezers van *De Katholiek*, tot een meer preciesen kijk op dit gewichtige vraagstuk te zullen brengen.

Nu is het tot eene vruchtbare discussie van welke zaak ook, een allereerst vereischte, dat ieder zoo klaar en duidelijk moge inzien en begrijpen, waarover eigenlijk het geschil loopt. Wie hiervoor niet behoorlijk heeft gezorgd, loopt gevaar, al zijne beschouwingen en redeneeringen te zien veroordeeld als niet ter zake doende, als glijdende langs of draaiende om de kwestie heen. Op de allereerste plaats dus hebben we te geven eene strenge en zoo scherp mogelijke belijning van den stand van het vraagstuk. Zijn we daarmee gereed, dan zullen we trachten uit den weg te ruimen, eenige vooroordeelen en misverstanden, die m.i. geen anderen grond hebben dan een oppervlakkig denken, nog gesterkt en bestendigd door opvoeding en blind-hechten aan gezag, en waardoor tevens een vrij en onbelemmerd inzicht in de kwestie onmogelijk is gemaakt. Hebben we zoodoende eindelijk zuivere baan gemaakt en is een ongehinderd en onbevooroordeeld volgen van den gedachtengang verzekerd, dan stellen we ons voor, eenigszins dieper op de zaak zelf in te gaan en door het trekken eener vergelijking tusschen beide stelsels, ook beider verschil en overeenkomst sterker te doen uitkomen.

Welnu dan, reeds hier, bij het allereerste stellen van het vraagstuk, stuiten we op zulk eene misvatting. Herhaaldelijk heb ik haar hooren uitspreken, en — op grond van dit misverstand — daaraan de bewering hooren toevoegen, dat eigenlijk de heele kwestie, naar haar innerlijk wezen zelf, iets volstrekt onmogelijks, iets blijkbaar ongerijmds is. Dit had dan ten gevolge, dat bedoelde personen meenden wijselijk

te handelen, met geen verdere woorden aan deze zaak te verspillen, daar toch, zooals zij zeiden, iedere poging, om langs dezen weg tot eene oplossing te geraken, reeds te voren met onvruchtbaarheid geslagen moet heeten.

Welke is dan deze misvatting?

Zooals bekend, eischen de »ultra-dogmatisten" [1]), dat men vóór *alle* onderzoek zal aanvaarden de geschiktheid van het verstand, om de objectieve waarheid te kennen. De »zuivere dogmatisten" [1]) daarentegen beweren, dat het onwetenschappelijk is en door niets te rechtvaardigen, deze waarheid, als zijnde van afgeleiden aard, a priori en zonder nader bewijs als zeker aan te nemen.

Hoe wilt gij, zoo zeggen de ultra-dogmatisten, zonder u schuldig te maken aan een tastbare *petitio principii*, de betrouwbaarheid bewijzen van het verstand, als gij niet vooraf aanneemt, dat het verstand bewijzen *kan*, of anders gezegd, dat het *betrouwbaar is* in het opzetten en uitwerken dier bewijsvoering?

Ten einde niet vooruit te loopen op ons plan van behandeling en tevens, wijl eene volledige oplossing dezer moeilijkheid eerst mogelijk is na de uiteenzetting van het standpunt der »zuivere dogmatisten", bepalen we er ons hier toe te zeggen: dat het, strikt gesproken, *niet onmiddellijk* en *op de eerste plaats* geldt het bewijs te leveren van de betrouwbaarheid van het *verstand*, maar alleenlijk en uitsluitend van de betrouwbaarheid onzer directe of rechtstreeksche zekere *oordeelen*. Ik wil hier nog bijvoegen, dat het naar mijne meening, zeer wenschelijk en ter voorkoming van verder misverstand, zelfs noodzakelijk is, de kwestie, vanaf den beginne, nooit anders als in dezen vorm te stellen en iedere andere opvatting uitdrukkelijk buiten te sluiten.

Welk is dan het standpunt der zuivere dogmatisten, welke de stand van het vraagstuk, zooals die door hen wordt opgevat?

---

[1]) Wij nemen hier deze twee benamingen, waarmede men gemeend heeft beide partijen te moeten kwalificeeren, zonder eenige nevenbedoeling over; noch het min-vleiende, noch het onjuiste, dat in beide ligt opgesloten, willen we hiermee op onze rekening zien gesteld.

Wij allen, aldus de zuivere dogmatisten, zijn in het bezit van een aantal directe oordeelen, die wij voor waar en onomstootelijk zeker houden; we vinden in ons meerdere redeneeringen, aan wier logische juistheid we *rechtstreeks* zelfs niet kunnen twijfelen. Als we b.v. het oordeel uitspreken, dat een geheel gelijk is aan de som zijner deelen, dat $2 \times 2 = 4$; als we het bewijs gaan uitwerken, dat de oppervlakte van een driehoek gelijk is aan het halve product van basis en hoogte, dan zijn we ons bewust, deze oordeelen uit te spreken met volstrekte zekerheid en, zonder de minste vrees voor dwaling, het gezegde met het onderwerp te verbinden; we hebben ook de vaste overtuiging, dat het besluit met logische noodzakelijkheid zich ontwikkelt uit en onverbrekelijk gebonden is aan de praemissen.

Aan het *bestaan* nu in ons van deze zekere oordeelen, van deze logisch juiste redeneeringen, zou, naar het oordeel der zuivere dogmatisten, niemand, volstrekt niemand twijfelen; daarvan zouden allen, zonder uitzondering, zeker zijn. En waarom? Omdat het bestaan daarvan aan een ieder in het volle of zelfbewustzijn is gegeven. Maar wat men onmiddellijk en *zonder nader onderzoek* niet zeker weten zou en ook niet zeker zou kunnen weten, is, of deze oordeelen inderdaad de objectieve waarheid weergeven, of zij gevormd zijn naar, of zij steunen en zich gronden op den feitelijken inhoud der begrippen, dan wel het uitsluitend product zijn van zuiver logische denkwetten, van een subjectieven aanleg of blinden drang, die mij dwingt in dezen of dien zin het oordeel te formuleeren, zus of zoo de redeneering uit te voeren [1]).

1) Ter voorkoming van misverstand zij hier uitdrukkelijk verklaard, dat we in dit opstel het vraagstuk betreffende de objectieve waarde onzer directe zekere oordeelen alleen wenschen te behandelen voorzoover het de begripsoordeelen betreft, d. w. z. die oordeelen, welke eene betrekking leggen tusschen de begrippen als zoodanig, afgezien van het feit, of aan deze begrippen al dan niet een werkelijk in de natuur bestaand iets beantwoordt. Als we b.v. spreken over het oordeel $2 \times 2 = 4$, dan willen we dit oordeel niet anders beschouwd zien dan, als eene uitgesproken betrekking tusschen de *begrippen* 2×2 en 4

Gelijk men ziet dus, geldt de vraag *niet* het *bestaan* in ons van deze directe zekere oordeelen en redeneeringen; deze vormen de in het zelfbewustzijn als zeker bestaande gegeven elementen, de stof, het onderwerp, waarover de discussie loopt.

Maar — zoo kan men, *reflex* of *wetenschappelijk* twijfelend, zich verder afvragen — wie of wat waarborgt mij, dat deze oordeelen en redeneeringen de juiste weergave, de getrouwe afspiegeling zijn van werkelijk tusschen deze begrippen liggende betrekkingen, van een feitelijken band, die de praemissen en het besluit dier redeneeringen samenbindt; wie verzekert mij, dat deze oordeelen en redeneeringen niet veeleer het resultaat zijn van, krachtens de natuur zelf der denkwerkingen, zich in dezen of dien zin aaneensluitende begrippen, van subjectief-noodzakelijk, zich in deze of die volgreeks aaneenrijende proposities? — Kortom, het bewustzijn getuigt het bestaan, de aanwezigheid in ons van zekere oordeelen en logisch juiste redeneeringen; de vraag is maar te weten, of zij ook uitdrukking geven aan werkelijk tusschen de begrippen bestaande betrekkingen, aan een werkelijk tusschen de oordeelen der redeneering liggend verband.

Het antwoord van beide stelsels op deze vraag luidt bevestigend, met dit *wezenlijke* onderscheid evenwel, dat de zuivere dogmatisten den eisch stellen, dat men deze waarheid — onze directe zekere oordeelen zijn objectief gemotiveerd — als zijnde niet onmiddellijk in het bestaan zelf dier oordeelen gegeven, ook niet zonder nader bewijs zal aanvaarden, terwijl van den anderen kant de ultra-dogmatisten verzekeren, dat deze waarheid noodzakelijk a priori en vóór alle onderzoek als zeker moet worden aangenomen, daar zelfs iedere poging, haar te bewijzen, eene klaarblijkelijke *petitio principii* inhoudt.

---

zonder daarbij in aanmerking te nemen of er al dan niet 2 × 2 of 4 eenheden in de natuur buiten ons gevonden worden. Waar evenwel de aard der redeneering deze extra-subjectiviteit der begrippen vordert, nemen we haar als gegeven aan.

Thans, nu we den stand van het vraagstuk zoo scherp, als ons mogelijk was, hebben geteekend en de kern ervan zoo volledig en klaar mogelijk hebben blootgelegd, is het hier de plaats te hervatten en eenigszins breeder te ontwikkelen de moeilijkheid, waarop reeds boven door ons met een enkel woord is gewezen. Het gold — men zal het zich herinneren — eene averechtsche opvatting van het vraagstuk zelve, eene opvatting, waaraan door sommigen zóó taai wordt vastgehouden, dat het heel wat moeite kost, dezulken tot een richtigen kijk op het vraagstuk te brengen.

Hoe! — zoo kan men zich telkens weer, na ellenlange redeneeringen, hooren tegenvoeren, — maar de betrouwbaarheid van het verstand te willen bewijzen door datzelfde verstand, dat is immers tastbare onzin. Het onmogelijke, het ongerijmde daarvan springt een ieder dadelijk in het oog.

En inderdaad, bezien in het valsche licht van *hunne* opvatting van het vraagstuk, kan men aan deze tegenwerping de gegrondheid en logische kracht bezwaarlijk ontzeggen.

Maar alvorens nader op deze moeilijkheid in te gaan, laten we eerst eens zien, hoe de ultra-dogmatisten tot deze eigenaardige opvatting zijn gekomen, wat hun daartoe aanleiding heeft gegeven.

Zooals gij weet, behoort tot de drie postulaten, die de ultra-dogmatisten beweren, dat vóór alle onderzoek moeten worden aangenomen, ook de betrouwbaarheid van het verstand in het kennen der objectieve waarheid.

Tegen dit h. i. onwetenschappelijk apriorisme nu, teekenden de zuivere dogmatisten verzet aan en hielden staande, dat de betrouwbaarheid van het verstand *niet* a priori als vaststaande mag worden aanvaard, doch, wijl zij geen onmiddelijke maar een afgeleide waarheid is, een nader bewijs behoeft.

Deze bewering nu, zooals zij daar ligt, afgezien van het standpunt, vanwaar zij wordt uitgesproken, en zonder acht te geven op de beteekenis, die de zuivere dogmatisten daaraan ten gronde leggen, moest — dit kon niet anders — tegenspraak uitlokken. Zooals gezegd, is deze dan ook niet uitgebleven en herhaalt zich nog telkens in den boven aan-

gegeven vorm. Ware de strekking en zin dezer bewering door de zuivere dogmatisten wat scherper toegelicht, wellicht zou menige misvatting zijn voorkomen.

Wat willen dan de zuivere dogmatisten met hun eisch, dat de betrouwbaarheid van het verstand dient *bewezen* te worden?

Vooreerst erkennen ook zij, evengoed als de ultra-dogmatisten, dat in de *ontologische* orde, d. i. in de orde der werkelijke of bestaande dingen, een verstand en wel een betrouwbaar verstand noodig is, om te komen tot de zekere kennis der objectieve waarheid; zonder zulk een vermogen — dit geven ook zij toe — is iedere zekere objectieve kennis volstrekt onmogelijk.

Maar het geldt hier niet de vraag of er een verstand, een betrouwbaar verstand noodig is en ook bestaat om de objectieve waarheid te kennen. Neen, hier staan we op *logisch* standpunt, bevinden we ons in de logische of denkorde; hier wordt de vraag gesteld, hoe we *weten*, hoe we *kennen*: 1° dat we een verstand bezitten en 2° dat dit verstand in staat is, de objectieve waarheid te achterhalen.

Ik kan er niet genoeg op wijzen, hoe allernoodzakelijkst het is, den geheelen loop van de behandeling dezer kwestie, door dit onderscheid tusschen ontologische en logische orde, klaar en levendig voor den geest te houden. Doet men dit niet, dan snijdt men zich te voren iederen weg af, die mogelijk tot eene uitkomst in deze kwestie zou kunnen leiden.

Een voorbeeld zal ons dit onderscheid duidelijk maken.

Ik twijfel niet, of allen zullen het met mij eens zijn, dat in twee atomen waterstof (H_2) en één atoom zuurstof (O) het *vermogen* moet bestaan en ook werkelijk bestaat, om zich tot water (H_2O) te verbinden. Maar — zoo kan ik vragen — hoe *weet* gij, hoe *kent* gij het feitelijk bestaan van dit vermogen in H_2 en O? En gij zult antwoorden: Doordat wij òf de *verbinding*, d. i. de verbindende *werking*, voor onze oogen hebben zien plaats grijpen òf ten minste als feitelijk geschied zijnde op gezag van anderen hebben aanvaard en wij bovendien — want hier komt het vooral

op aan — door toepassing van het beginsel van voldoenden grond, uit deze verbindende *werking* van H_2 en O, tot het bestaan in deze elementen van een vermogen daartoe hebben *besloten*.

Welnu, niet anders is het gesteld met betrekking tot ons verstand of geestelijk kenvermogen Ook hier zijn wij het er allen over eens, dat in ons een vermogen, een verstand moet bestaan, en feitelijk ook bestaat, om de objectieve waarheid te kennen. Maar — zoo vraag ik ook nu weer — hoe *weten* we, hoe *kennen* we, dat in ons zulk een verstandelijk vermogen wordt gevonden? En het eenig mogelijke antwoord daarop is: Doordat het bewustzijn in ons kennelijke *werkingen* heeft zien plaats grijpen, en wij met behulp van het metaphysieke beginsel van voldoenden grond ook hier, gelijk boven, tot het bestaan van een vermogen daartoe hebben *besloten* [1]).

We kunnen dus als vaststaande aannemen, dat de kennis van het bestaan in ons van een verstand, als eene uit logische beginselen of praemissen met noodzakelijkheid afgeleide *conclusie* moet worden beschouwd.

Overigens leeren de ultra-dogmatisten, althans feitelijk, niet anders. Ook zij bedienen zich blijkbaar van eene redeneering om het bestaan in ons vast te stellen van een denkvermogen, juist zooals zij dit doen met betrekking tot de velerlei vermogens in de dingen buiten hen. Ook zij gaan daarbij uit van het meer bekende: de werkingen, om uit deze, door toepassing van het beginsel van voldoenden grond, tot het onbekende: het bestaan van een vermogen, te *besluiten*.

Bovendien mag ik als zeker aannemen, dat de ultra-dogmatisten door verstand of denkvermogen niet verstaan de

---

[1]) Met opzet laten we hier de *betrouwbaarheid* van het verstand, als ons doel niet dienend, buiten bespreking. Staat het immers vast, dat de kennis van het *bestaan* in ons van een verstand eene door redeneering verkregen waarheid is, dan volgt daaruit vanzelf, dat de betrouwbaarheid van datzelfde verstand evenmin als eene in de logische orde primitieve waarheid kan gelden.

Hoe uit de praemissen, die ons tot het bestaan van een verstand doen besluiten, tevens blijkt de betrouwbaarheid daarvan, zal later meer in 't bizonder worden aangetoond.

zelfstandigheid der ziel, maar eene van deze werkelijk onderscheiden en daarin rustende eigenschap. Welnu, om dit onderscheid te bewijzen, voeren zij meerdere gronden aan en leiden dan daaruit deszelfs bestaan met logische juistheid af. We zagen het dus: eerst moesten de ultra-dogmatisten *bewijzen*, dat onze kennelijke werkingen het bestaan onderstellen van een vermogen, vervolgens, dat dit kenvermogen niet een en hetzelfde zijn kan met de zelfstandigheid der ziel, om eindelijk daaruit te *besluiten*, dat het eene werkelijk van de zelfstandigheid der ziel onderscheiden en door haar gedragene eigenschap zijn moet.

Uit dit alles blijkt meer dan genoegzaam, dat de geschiktheid van het *verstand* om de objectieve waarheid te kennen, geen primitieve en vóór alle onderzoek te aanvaarden waarheid mag worden genoemd en dat bijgevolg de ultra-dogmatisten, willen ze zich niet schuldig maken aan klaarblijkelijke tegenspraak en niet tevens het rechtmatige verwijt inloopen van inconsequentie, verplicht zijn, dezen onwetenschappelijken eisch te laten varen.

Willen de ultra-dogmatisten, met betrekking tot dit vraagstuk, eene uitspraak aanvaarden, die *inderdaad* aan al *hun* onderzoek voorafgaat en *feitelijk* later *door hen* niet wordt *bewezen*, welnu, dat zij dan deze kiezen: onze directe kennelijke werkingen, d. i. onze directe zekere oordeelen en redeneeringen drukken de objectieve waarheid uit.

Dat evenwel ook deze uitspraak nader kan worden aangetoond en het dus geen grond heeft, uit misplaatste vrees voor scepticisme, ze a priori aan te nemen, hopen we zoo aanstonds nader uiteen te zetten.

Eerst willen we beproeven, nog aan eene andere moeilijkheid oplossing te geven.

De ultra-dogmatisten doen het voorkomen, als zouden de zuivere dogmatisten strijden tegen denkbeeldige vijanden, als zou het scepticisme, zooals deze zich dat gelieven te denken, en waartegen hun aanval is gericht, feitelijk niet bestaan of althans logisch niet kunnen bestaan. »Blijken deze beschou-

wingen [betreffende het scepticisme] — zegt Ermers — geen hechten grondslag te bieden, het stelsel van het »zuivere dogmatisme" stort van zelf ineen" [1].

Als antwoord op dit verwijt zou ik allereerst willen opmerken, dat, al ware deze opwerping gegrond — iets wat we aanstonds hopen aan te toonen, dat niet het geval is — deze theorie in de oogen harer verdedigers toch nog hare volle waarde blijft behouden tegenover de leer der ultra-dogmatisten. Zij keert zich even krachtig tegen het *apriorisme* van dit laatste stelsel als tegen dat van het scepticisme. »Beide meeningen — zegt Prof. Beysens (*Crit.* bl. 25) — zijn mijns inziens volkomen en om dezelfde reden te verwerpen; beiden toch maken zich schuldig aan eene petitio principii, d. w. z. zij beslissen het vraagstuk vóór het werd onderzocht".

Wat meer is, deze nieuwe criteriologie wil niet zijn een parasiet-stelsel, dat slechts leeft en bestaat ten koste van andere theorieën. Neen, in plaats van aanvallend en afbrekend, wil het *op de eerste plaats* zijn opbouwend van aard. Het beweert te kunnen staan door eigen kracht, sterk te zijn door eigen innerlijke waarde.

Na deze bemerking gaan we de moeilijkheid wat nader bezien. Men kan zich vier vormen van scepticisme denken [2]. Voor-

---

[1] *Studiën*, Dl. LXVI, bl. 457.

[2] We zeggen met opzet »denken". Want het ligt geenszins in onze bedoeling, deze vier vormen van scepticisme, als vier werkelijk bestaande stelsels den lezer voor te leggen. De hier gegeven uiteenzetting dient op de eerste plaats om de verschillende vormen van twijfel aan de objectiviteit der directe begripsoordeelen scherper te teekenen en toe te lichten, ten einde daardoor den lezer tot een nog klaarder inzicht in deze kwestie te brengen. Vervolgens ook om te doen zien, dat het al-scepticisme, hoe men het zich ook denke, althans feitelijk niet bestaan kan, en dat, in wat vorm het gematigde scepticisme ook worde beleden, dit in geen geval — niettegenstaande de bewering der ultra-dogmatisten — logisch-noodzakelijk tot het universeel scepticisme voert. Bovendien zal het er toe bijdragen om den juisten zin te treffen van het later te behandelen verwijt, als zou, door het standpunt, dat zoowel de zuivere dogmatisten als de zgn. negatieve scepticisten bij hun onderzoek innemen, de kwestie feitelijk reeds zijn opgelost.

eerst een positief en een negatief al-scepticisme, vervolgens nog een positief en een negatief gematigd scepticisme. [1])

De beide eerste vormen van al-scepticisme hebben dit gemeen, dat zij in twijfel trekken, niet alleen de objectieve waarde der directe zekere oordeelen, zooals: het geheel is meer dan een zijner deelen, maar daarenboven nog twijfelen aan het bestaan zelf dier oordeelen in ons als bewustzijnstoestanden, als innerlijke feiten van ons eigen denkleven. Volgens deze stelsels dus, zouden we niet alleen moeten betwijfelen of de betrekking, welke in de directe zekere oordeelen tusschen de begrippen wordt gelegd, ook werkelijk daartusschen wordt gevonden, maar zelfs zouden we onzeker zijn of we wel inderdaad zulke oordeelen vormen, zulke denkwerkingen oefenen.

Het onderscheid tusschen beide bestaat hierin, dat het positieve al-scepticisme zegt *positief* te twijfelen aan het bestaan in ons van oordeelen als feiten van het bewustzijn, terwijl daarentegen het negatieve al-scepticisme leert, in het onzekere te verkeeren omtrent hun bestaan en zich te onthouden van iedere uitspraak, ook van eene twijfelachtige daaromtrent.

Tegen het eerste, het positieve al-scepticisme, laat zich met goed gevolg aanvoeren, het door de ultra-dogmatisten vaak gebezigde argumentum ad hominem, waardoor de betwistte aanhangers van dit stelsel in klaarblijkelijke tegenspraak worden gebracht met zich zelf. Men kan hen er nl. op wijzen, dat zij, door te beweren, *positief* te twijfelen aan het bestaan dier oordeelen als bewustzijnsfeiten, tevens stilzwijgend toegeven, ten minste zeker te zijn van een ander bewustzijnsfeit, het twijfelen zelf nl. aan het bestaan van deze.

Ook tegen de negatieve al-scepticisten is hetzelfde argument van kracht. Want, ook al is het waar, dat men hun niet kan tegenwerpen, dat zij, door deze leer te belijden, erkennen,

---

[1]) Ten einde niet in noodelooze herhaling te vervallen, zij hier eens en voor goed verklaard, dat telkens wanneer wij spreken over den twijfel, hetzij van al-scepticisme, hetzij van gematigd scepticisme, wij daarmee bedoelen den reflexen of wetenschappelijken twijfel.

althans zeker te zijn van hun *twijfel-oordeel*, toch geven zij daardoor toe, zeker te zijn van dit andere feit, dat zij *zich* nl. *onthouden* van eenige uitspraak te doen, ook van eene twijfelachtige, omtrent het al of niet bestaan dier betwistte bewustzijnstoestanden.

Of er nu des ondanks toch aanhangers gevonden worden van het al-scepticisme in den eenen of in den anderen vorm; of er inderdaad zijn, die niet alleen *zeggen*, maar ook *zich zelf diets maken*, dat het mogelijk is, *werkelijk* aan alles, ook aan het bestaan van bewustzijnstoestanden te twijfelen, — 't is niet onmogelijk, dat zoo iemand besta, maar dit is zeker, dat de in de *Studiën* aangevoerde citaten mij daarvan in geenendeele hebben overtuigd. Overigens lijkt mij deze kwestie van *feitelijken* aard, voor het hier beoogde doel, niet van zoo hoog gewicht, dat ik het noodig oordeel, daarop nog verder in te gaan. Te meer, daar wij genoodzaakt zijn, later met meer breedvoerigheid een punt te bespreken, dat met het bovengenoemde in nauw verband staat.

Na deze bespreking van de beide vormen van het *al*-scepticisme, rest ons nog, eene voor ons doel slechts korte uiteenzetting te geven van het positieve en negatieve *gematigd* scepticisme.

Dit gematigd scepticisme dan leert, dat wij, bij het vormen onzer directe oordeelen, wel zeker zijn van hun bestaan in ons als bewustzijnstoestanden, maar dat we niet weten en ook niet weten kunnen, of de in deze oordeelen tusschen de begrippen uitgesproken betrekking, ook werkelijk daartusschen wordt gevonden. Als dezen dus het directe zekere oordeel formuleeren, dat het geheel gelijk is aan de som zijner deelen, dan beweren zij niet in twijfel te trekken het bestaan daarvan in hen als feit, als toestand van het bewustzijn, maar alleen zouden zij niet weten en ook niet kunnen weten, of de uitgesproken identiteitsbetrekking tusschen het begrip »een geheel" en het andere begrip »de som zijner deelen", ook werkelijk door derzelver inhoud is gemotiveerd en daarop steunt, dan wel het resultaat is van blinde denkwetten of van een subjectieve aandoening van het eigen ik.

Naar gelang nu de gematigde scepticisten redenen of gronden aanvoeren tot staving van hun twijfel, of in plaats daarvan, met uitsluiting van ieder vóór en tegen, zich zonder meer onmachtig verklaren, eenige uitspraak te doen omtrent het al of niet objectieve karakter van deze oordeelen, heeft men den positieven of negatieven vorm van het gematigd scepticisme [1]).

Nu zou, volgens het oordeel van Elmers, een gematigd scepticist òf niet bestaan òf logisch niet bestaan kunnen. De zuivere dogmatisten zouden strijd voeren tegen denkbeeldige vijanden. Trouwens, dat niet alleen Elmers, maar de ultra-dogmatisten in het algemeen er zoo over denken, blijkt reeds genoegzaam hieruit, dat zij bij de behandeling en bestrijding van het scepticisme hun aanval uitsluitend richten tegen de zgn. al-twijfelaars en van het gematigd scepticisme zelfs geen melding maken.

Wat van deze bewering te denken?

Vooronderstelt (*dato non concesso*), dat een gematigd scepticisme logisch voert tot het universeele scepticisme, volgt daaruit nog volstrekt niet, dat de aanhangers van zulk een stelsel denkbeeldige tegenstanders zijn, en dat wij dientengevolge zouden moeten strijden, niet tegen hetgeen zij feitelijk leeren, maar alleen tegen datgene, wat zich als laatste consequentie uit hunne theorieën laat afleiden. Als dit waar was, dan zouden we de dwaling niet meer rechtstreeks en onmiddellijk mogen aantasten, in den eigen vorm, waarin zij zich aandient; we zouden verplicht zijn, eerst te gaan zoeken tot welke uiterste gevolgtrekkingen eene valsche leer voert, om dan tegen deze — door de betrokken personen meestal niet-erkende — consequentie's, onze pijlen af te schieten en.... doel te missen.

Maar is het wel waar, dat een gematigd scepticisme logisch tot het universeele scepticisme voert?

Zooals bekend, neemt Kant aan, dat de passieve indrukken der »noumena" in de aprioristische vormen van tijd en ruimte worden ontvangen en met deze tot eene »synthese a priori"

[1]) De positieve vorm van dit gematigd scepticisme is een werkelijk bestaand stelsel.

samensmelten; dat dit eveneens het geval is met de zinnelijke voorstellingen ten opzichte der subjectieve denkvormen of categorieën; dat hierdoor voornoemde indrukken en voorstellingen dermate worden misvormd, dat zij niet meer in staat zijn, ons iets omtrent aard en natuur van het »noumenon" te leeren. Maar volgt nu daaruit, dat Kant logisch-noodwendig ook het feit zelf dier al of niet subjectieve kenning of denking moet loslaten en verwerpen?

Als in mij — mutatis mutandis — door een zijwaartschen druk op den oogbol of door eene andere onnatuurlijke prikkeling der oogzenuwen, de gewaarwording van licht ontstaat, moet ik dan, om wille van het bedriegelijk karakter dier gewaarwording, ook het feit zelf der psychische gebeurtenis loochenen? Ik voor mij vermag zulke consequentie niet in te zien.

Maar we gaan verder.

De gronden, door de positieve gematigde scepticisten aangevoerd ter rechtvaardiging van hun twijfel, zijn velerlei. Allereerst de heftige strijd tusschen, en de taaie vasthoudendheid aan elkaar lijnrecht weersprekende meeningen op alle gebied van weten en kennen. Voorts het herhaaldelijk zich wijzigen in ieders individueele gedachteleven, van oordeelen en uitspraken over een en hetzelfde onderwerp, niettegenstaande men toch vroeger even zeker de objectieve waarheid meende te bezitten als thans, nu men van overtuiging is veranderd enz.

Welke houding hebben wij aan te nemen ten overstaan van deze positieve gematigde scepticisten? Allereerst kan men tegen hen opmerken, dat zij, evenals de ultra-dogmatisten, op het onderzoek van het vraagstuk vooruitloopen en het beslissen nog vóór het is onderzocht. Verder kan men hen wijzen op het tegenstrijdige, dat van hun kant in het aanvoeren dier gronden is gelegen. Van hun standpunt toch moeten zij noodzakelijk twijfelen aan het bestaan *buiten hen* van dien strijd van meeningen, van de beweerde vasthoudendheid daaraan enz. Men kan hun vervolgens doen zien, dat de door hen ingebrachte bezwaren en moeilijkheden wel

getuigen voor de zwakheid van 's menschen kennis, maar dat deze nog het recht niet geven, daaruit af te leiden, dat de mensch volstrekt niets met zekerheid kan weten: dat b. v. noch hij zelf, noch iemand ter wereld ooit *rechtstreeks* heeft getwijfeld aan stellingen als: $2 \times 2 = 4$, een geheel is gelijk aan de som zijner deelen enz.; dat het in den regel niet moeilijk valt vooroordeelen na te wijzen, onder wier invloed een of andere valsche uitspraak tot stand komt en daaraan wordt vastgehouden; en eindelijk, dat in die gevallen, waarin van vooroordeel geen sprake zijn kan, de termen van het oordeel vaak zóó duister zijn en zóó diep van inhoud, dat het niet dan na lange redeneering gelukt, daartusschen met zekerheid eene betrekking te leggen, en het dan zoo licht kan gebeuren, dat een of andere fout de redeneering binnensluipt, met het gevolg, dat de heele conclusie objectief wordt vervalscht. Op deze wijze kan en moet men de positieve gematigde scepticisten op een zuiver standpunt brengen, het standpunt nl. dat door negatieve gematigde en zuivere dogmatisten in deze kwestie wordt ingenomen. Dit standpunt nu houdt in, dat men bij het onderzoek naar de objectieve waarde der directe zekere oordeelen, met opzet *alle vóór en tegen buitensluit*, geen enkelen grond noch ten gunste van het negatieve gematigde scepticisme, noch ten gunste van het zuivere dogmatisme daarin opneme, m. a. w. een zuiver *negatieve houding* aanneme met betrekking tot iedere uitkomst, waartoe het onderzoek mogelijk leiden kan.

En op dit standpunt staande, zou het negatieve gematigde scepticisme beweren, dat zulk een onderzoek ons geen stap verder brengt en ook niet brengen kan, terwijl daartegenover het zuivere dogmatisme staande houdt, dat dit onderzoek, onpartijdig aangegaan, noodzakelijk tot rechtvaardiging van 's menschen *directe* zekerheid voeren moet.

Nu is het juist tegen dit door het negatieve gematigde scepticisme en zuivere dogmatisme ingenomen standpunt, dat van de andere zijde ernstig bezwaar wordt gemaakt.

Eene eerste moeilijkheid daartegen, die ik herhaaldelijk heb

hooren aanvoeren, pleegt zich uit te spreken in dezen vorm:

Gij zuivere dogmatisten, neemt als *gegevens* van het vraagstuk, dus *vóór alle onderzoek* aan, het bestaan in u van oordeelen en redeneeringen, in zoover deze vertegenwoordigen toestanden van het bewustzijn en feiten van uw denkleven. Bovendien beweert gij — althans feitelijk, door het onderscheid, dat gij daartusschen maakt, — deze toestanden en feiten te kennen naar hun concreeten vorm, d. w. z. als zekere, als waarschijnlijke, als twijfelachtige oordeelen over dit of dat onderwerp. Welnu, door dit alles *a priori*, d. i. zonder nader bewijs als zeker aan te nemen, maakt gij u schuldig aan dezelfde fout, welke gij den ultra-dogmatisten hebt verweten.

Wat hierop te antwoorden?

Ofschoon ik meermalen heb hooren beweren, dat de zuivere dogmatisten, de betrouwbaarheid van het bewustzijn in het vaststellen van innerlijke feiten en toestanden, *niet* erkennen en logisch ook niet kunnen erkennen, vindt men toch deze, zoowel uitdrukkelijk als stilzwijgend, door de wijze, waarop zij het onderzoek instellen, op verschillende plaatsen in hunne werken beleden. »Gelijk wij reeds boven n°. 14 zeiden — zoo schrijft prof. Beysens — wordt aan de *vertrouwbaarheid* van het bewustzijn door niemand getwijfeld, zoolang n.l. dit bewustzijn, zooals hier, in strengen zin verstaan wordt, d. i. als de *zekere kennis* van innerlijke feiten en toestanden" [1]). En Mercier voert, waar hij overgaat tot de positieve behandeling van het vraagstuk, als eerste bewijs aan: »le *témoignage de la conscience*"; en de daaropvolgende bladzijde heet het: »Sans doute, *le témoignage de ma conscience* n'est immédiatement *valable* que pour moi-même . . . ." [2]).

Trouwens, deden zij dit niet, en stelden zij met betrekking tot de *gegevens van het bewustzijn* de kwestie, juist zooals Beysens die formuleert ten overstaan van de *directe zekere oordeelen*: »*A priori* is het evenzeer mogelijk, dat de zekerheid aan een bloot subjectieve wet en blinden drang onzer

[1]) Beysens, *Crit.* bl. 135.

[2]) Mercier, *Crit.* p. 201 en 202.

natuur ontspringt en alleen naar zuiver persoonlijke toestanden wordt gewijzigd, als dat de klaarblijkelijkheid der objectieve waarheid, die zich aan ons openbaart, ons tot bevestiging noodzaakte", ja dan zou alle onderzoek vruchteloos zijn en ons geen stap nader tot de oplossing brengen.

Is het dus waar, dat de zuivere dogmatisten zich schuldig maken aan *apriorisme*, evenals de ultra-dogmatisten dit doen?

1°. Vooreerst betreft de getuigenis van het bewustzijn slechts *feiten*, innerlijke feiten en toestanden, waaraan het physiek onmogelijk is, niet alleen direct, maar zelfs reflex te twijfelen, iets wat niet het geval is met onze directe oordeelen, daar in het bestaan van deze hun objectieve waarde niet is gegeven.

2°. Omdat de objectieve waarde dezer directe oordeelen niet als innerlijk feit voor ons bewustzijn open ligt, kan men er den zuiveren dogmatisten geen verwijt van maken, dat zij trachten het objectieve karakter daarvan door datzelfde bewustzijn te rechtvaardigen.

3°. Eindelijk wordt door zoo te handelen, het apriorisme, indien men het dus noemen wil [1]), zooveel als mogelijk is, ingeperkt en niet, gelijk dit door de ultra-dogmatisten geschiedt, noodeloos verwijd.

Nu beweert Elmers in de *Studiën*, dat de zuivere dogmatisten, door het eigenaardige standpunt, dat zij zeggen in te nemen, feitelijk het vraagstuk reeds hebben beslist. »Weet men werkelijk — zoo luidt het — dat men dergelijke gegevens [het bestaan nl. in ons van oordeelen en redeneeringen als bewustzijnstoestanden] bezit, dan is het vraagstuk reeds opgelost" [2]).

En hoe zoo? Naar eenig bewijs voor deze bewering heb ik vergeefs gezocht. Of het moest zijn, dat dit is neergelegd in het woord »algemeen", waar hij zegt: »dan is het *algemeen* zekerheidsvraagstuk opgelost" [3]).

---

[1]) In den zin nl. van eene uitspraak, die niet uit het meer bekende wordt afgeleid, wijl zij *onmiddellijk* in de innerlijke ervaring is gegeven.

[2]) *Studiën*, Dl. LXVII, bl. 468.

[3]) T. a. p. bl. 624.

Maar in dit geval wordt aan het woord »algemeen" eene beteekenis toegedicht, die de zuivere dogmatisten daarvan uitdrukkelijk buitensluiten. Immers niet met betrekking tot de innerlijke feiten van het bewustzijn willen zij de vraag zien gesteld; integendeel, deze worden door hen vóór alle onderzoek als zeker bestaande aangenomen. De vraag betreft alleen de objectieve *waarde* onzer *directe* kennis, en in dien zin alleen kan men het vraagstuk der zekerheid algemeen noemen.

En men zegge nu telkens weer niet: alles goed en wel, maar gij zult mij toch wel moeten toegeven, dat het een en hetzelfde verstand is, hetwelk de bewustzijnsfeiten kent en de directe begripsoordeelen vormt; neemt gij dus vóór alle onderzoek de betrouwbaarheid aan van dat verstand met betrekking tot de eerstgenoemde kenakten, dan hebt gij ook geen reden, deze met betrekking tot de laatste in twijfel te trekken.

Zij, die zoo spreken, geven weer eens te meer blijk, hoe gemakkelijk het is de *ontologische* met de *logische* orde te verwarren. En toch, willen we niet a priori ieder uitkomen aan deze kwestie onmogelijk maken, dan is het een gebiedende eisch, ons ten einde toe aan eene *streng logische* orde te houden. Het heele vraagstuk immers betreft een zuiver *kenproces*. Van een verstand kan nog geen sprake zijn; daarvan weten we aanvankelijk niets; wij leeren dit slechts kennen *in* en *door* zijne *werkingen*. Het eenige, dat ons als innerlijk ervaringsobject is gegeven, zijn feitelijke oordeelen en feitelijke redeneeringen. Is nu van deze ons het objectieve karakter gebleken, dan kunnen we, maar ook niet eerder, rechtens *besluiten* tot het bestaan in ons van een verstand. En wijl we, dit eenmaal vaststaande, geen redenen vermogen te vinden, voor deze bewustzijnskennis een afzonderlijk vermogen aan te nemen, *besluiten* we in eene nieuwe redeneering, dat beide soorten van kennelijke werkingen, door een en hetzelfde verstandelijk vermogen worden uitgeoefend.

Men ziet hieruit, dat de boven gemaakte opwerping eigenlijk niets anders is als eene *conclusie*, die eerst *na* de oplossing van het vraagstuk in *bevestigenden zin*, met behulp van redeneering kan worden vastgesteld.

Neen, door de betrouwbaarheid te erkennen van het bewustzijn in het constateeren van oordeelen en redeneeringen als eigene innerlijke feiten en toestanden, kan men nog niets besluiten omtrent de objectieve waarde, die mogelijk daaraan ten grondslag ligt; evenmin als ik, zeker zijnde, dat iemand mij zijn oordeel over een of andere zaak mededeelt, daardoor tevens zekerheid zou hebben, of aan dat oordeel, ja dan neen, de objectieve werkelijkheid beantwoordt. Alleen het *bestaan* der oordeelen en niets anders als dit, is mij in het bewustzijn gegeven.

Indien evenwel het hier bedoelde bewustzijn — en dit is een ander misverstand, dat vaak voorkomt — niet anders ware als eene *ontologische* reflexie, d. w. z. eene reflexie, waardoor slechts een tweede maal beschouwd worden de begrippen en de tusschen hen gelegde betrekking, ja, dan zou de opwerping der ultra-dogmatisten werkelijk beslissend mogen heeten, wijl in zulk geval de directe en reflexe kennis twee volmaakt gelijke kenakten zouden zijn, met volkomen identieke objecten. Maar het bewustzijn, zooals dit hier verstaan wordt, is niet de ontologische, doch de psychologische reflexie, d. i. de reflexie op de kennelijke *werkingen* als zoodanig en wel naar haar konkreeten vorm, met al de qualitatieve bepalingen, waarin zij voor het bewustzijn treden, zooals twijfelachtig, waarschijnlijk, zeker oordeel enz.

Welnu, 't zijn alleen deze konkreete kennelijke *werkingen*, wier *bestaan*, als *onmiddellijk* in het bewustzijn gegeven, wordt aangenomen en vanwaar het onderzoek naar hare objectieve waarde, een aanvang neemt.

Gelukt het dus aan het zuivere dogmatisme, door middel van het bewustzijn, het objectieve karakter dier directe oordeelen na te wijzen, dan verschillen zij alleen hierin van de ultra-dogmatisten, dat zij, met *minder zonder onderzoek* aan te nemen, *meer* hebben *bewezen*.

Ten slotte blijft ons nog ééne moeilijkheid ter opheldering over.

Gij zuivere dogmatisten, zoo werpt men van de andere

zijde op, spreekt, redeneert en twist met de aanhangers van het scepticisme, niettegenstaande naar uwe eigene bekentenis, voor den gematigden scepticist, noch ik, noch gij, noch wie of wat ook ter wereld, buiten hem alleen, met zekerheid bestaat. 't Is dus verloren moeite, zulk een scepticus te willen bestrijden.

Antwoord: Toegegeven al, dat de gematigde scepticisten beweren, wetenschappelijk of reflex te twijfelen aan het bestaan van iets buiten hen, zijn toch wij dogmatisten, ten volle overtuigd, dat zij werkelijk bestaande wezens zijn, en dat onze woorden, onze beschouwingen en redeneeringen inderdaad tot hen doordringen. Bijgevolg kunnen ten minste wij, van ons standpunt uit, rechtens met hen in debat treden. Vervolgens komt het er al weinig op aan, of zij de door ons in hen verwekte begrippen, oordeelen en redeneeringen, *aanvankelijk* voor objectief onbetrouwbaar houden, mits het ons slechts gelukke, door middel dier al of niet voor subjectief aangeziene beschouwingen, er hen toe te brengen — want hier komt alles op neer — scherper en juister te lezen in hun bewustzijn en hun zoodoende het klare inzicht te verschaffen, dat de door hen gevormde oordeelen en redeneeringen niet het resultaat zijn van een subjectieven blinden drang, maar integendeel tot stand komen, steunend op en voorgelicht door den werkelijken inhoud der begrippen zelf.

En thans, nu we zijn gekomen aan het einde van onze bespreking en opheldering der meest voorkomende bezwaren en misverstanden, die zich in deze kwestie doen gelden, willen we nog even in 't kort behandelen de positieve zijde van het vraagstuk, d. i. we zullen trachten het goed recht van de theorie der zuivere dogmatisten, positief te bewijzen.

Hierbij stellen we ons voor van meetaf te beginnen. Den stand van het vraagstuk achten we genoegzaam scherp geteekend. Bijgevolg vallen we onmiddellijk in met de vraag: Hebben onze directe zekere oordeelen objectieve waarde, of duidelijker: *vormen zich in ons de directe zekere begripsoordeelen door een blinden subjectieven drang of wel steunend op de objectieve*

klaarblijkelijkheid van de betrekking tusschen de begrippen zelf? [1])

Vooraleer we tot de eigenlijke bewijsvoering overgaan, zij hier uitdrukkelijk gezegd, dat als bewijsmateriaal alleen kunnen dienst doen de getuigenissen van het bewustzijn in het constateeren van innerlijke toestanden en feiten als zoodanig. Ieder ander element, dat daarin mocht worden opgenomen, maakt hetzelve noodzakelijk onzuiver, vervalscht de uitkomst of biedt ten minste grond, de juistheid ervan te betwijfelen.

Verder plaatsen we ons op een neutraal standpunt; we nemen eene volstrekt negatieve houding aan tegenover iedere uitkomst, waartoe ons onderzoek mogelijk kan leiden.

Dewijl nu, zooals boven is gezegd, als bewijsmateriaal alleen kunnen dienst doen de getuigenissen van het bewustzijn, zoo volgt daaruit, dat eigenlijk ook slechts één argument voor of tegen kan worden aangevoerd. Wel kan men ditzelfde bewijs in verschillende vormen voorstellen en op onderscheidene wijzen toelichten, in den grond blijft het toch altijd een en hetzelfde, de getuigenis nl. van het bewustzijn.

Welnu, wat zegt, wat leert ons dan dit bewustzijn?

Antwoord: Het bewustzijn zegt ons klaar en duidelijk:

dat vaak, als we een begripsoordeel willen uitspreken, we ons aanvankelijk bevinden in een toestand van volslagen onwetendheid omtrent het al of niet toebehooren van het gezegde aan het onderwerp;

dat we alsdan bij ons zelven den inhoud van het onderwerpelijke begrip gaan ontleden, ten einde in te zien, of het gezegde al dan niet daarin ligt opgesloten of noodzakelijk daaraan is gebonden; dat, indien deze ontleding ons het begeerde inzicht niet verschaft, we meestal een middenterm te hulp roepen, ten einde door middel van dezen tot het gewenschte inzicht te komen;

dat wij bij dezen denkarbeid, vaak van den toestand van volslagen niet-weten, gaande door dien van positieven twijfel en van vermoeden heen, en opklimmende langs de onbepaald

---

[1]) Ons onderzoek betreft alleen de meer algemeene zekere oordeelen, aan wier waarheid door niemand *reehtstreeks* wordt getwijfeld.

vele trappen der waarschijnlijke meening, ten laatste geraken tot het volle en klare inzicht van het al of niet bestaan van een verband tusschen de begrippen van het oordeel;

dat eindelijk al deze gestaag in volmaaktheid toenemende oordeelsakten *zich gronden* op eene evenwijdig daarmee verloopende en in gelijke mate toenemende *objectieve klaarblijkelijkheid* van het verband tusschen de begrippen, dat zich al klaarder en klaarder aan en door onze denkwerkzaamheid ontvouwt.

Welnu, heel deze reeks van onafgebroken in ken-volmaaktheid stijgende oordeelsakten zijn blijkbaar niets anders als even zoovele phasen van ons denkleven, waaruit met toenemende overtuigingskracht ons de waarheid tegentreedt der stelling, dat de vorming onzer begripsoordeelen niet het gevolg is van een blinden subjectieven drang of aanleg onzer denkwerkzaamheid, maar integendeel zich grondt op en geleid wordt door de zich al machtiger en machtiger openbarende *objectieve klaarblijkelijkheid* van de betrekking, welke de termen der oordeelen onderling verbindt.

Nogmaals vestigen wij hier de aandacht van den lezer erop, dat wij, bij de uiteenzetting dezer bewijsvoering, ons uitsluitend hebben bediend van de klare getuigenissen van het bewustzijn in het constateeren van onderscheidene konkreete kennelijke toestanden. Alleen hebben we deze wat meer op orde gesteld, met het doel, de juistheid der stelling daardoor des te overtuigender te doen blijken.

Het zou niet moeilijk vallen, in een breed uitgewerkt voorbeeld, de aanwezigheid van al deze stadiën van ons denkleven na te wijzen. Vreezende evenwel, daardoor noodeloos onze verhandeling te rekken, bepalen we er ons toe, met een enkel voorbeeld te doen zien, hoe ook de ultra-dogmatisten, waar het pas geeft, zich van volkomen dezelfde bewijsvoering uit het bewustzijn bedienen en zij bijgevolg inconsequent handelen, met hier iedere bewijskracht te ontzeggen aan wat zij elders als een overtuigend argument aanvoeren.

Wanneer nl. de ultra-dogmatisten tegenover het Occasionalisme gaan bewijzen, dat de werkende oorzaak, de »causa

efficiens" van de verschijnselen in (en buiten) ons, niet is God, maar het schepsel zelf in zijne eigene orde, dan halen zij — en m. i. terecht — als hoofdbewijs aan: de getuigenis van ieders individueele bewustzijn. Zij gaan daarbij op volmaakt dezelfde wijze te werk als boven door ons is geschied met betrekking tot het vaststellen van de objectieve waarde onzer directe zekere oordeelen. Laten we eens zien.

Als gegevens van het vraagstuk dienen bij *hen* de feitelijk in iederen mensch bestaande denkakten, oordeelen en redeneeringen, beschouwd uitsluitend als toestanden van het bewustzijn [1]).

Als gegevens van het vraagstuk der zekerheid, bezigden ook *wij* dezelfde bewustzijnsfeiten.

Bij *hen* geldt het de vraag of deze oordeelen en redeneeringen worden gevormd, veroorzaakt, voortgebracht door den mensch zelf of wel tot stand komen onder de onmiddellijke en uitsluitende werking Gods.

Bij *ons* gold het de vraag of deze oordeelen en redeneeringen het resultaat zijn van zuiver subjectieve denkwetten, of wel zich gronden op de objectieve klaarblijkelijkheid van het tusschen de begrippen gelegde verband.

Om te bewijzen, dat deze kennelijke werkingen inderdaad uitgaan van en veroorzaakt worden door den mensch zelf, beroepen *zij* zich op de getuigenis van het bewustzijn, waaruit dan, bij aandachtige beschouwing, de waarheid dezer stelling zonneklaar zou blijken.

En om te bewijzen, dat onze directe zekere oordeelen inderdaad zijn gegrond op de objectieve klaarblijkelijkheid der tusschen de begrippen uitgesproken betrekking, beriepen ook *wij* ons op de getuigenis van het bewustzijn, waaruit, bij aandachtige beschouwing, de waarheid onzer stelling overtuigend is gebleken.

Nego paritatem, zoo hoor ik mij al tegenvoeren. De betrouwbaarheid van het bewustzijn kunt gij niet aannemen, zonder tevens te erkennen de betrouwbaarheid van het ver-

[1]) Wel worden feitelijk als gegevens aangehaald alle toestanden van het bewustzijn, van welken aard ook, doch dit is alleen een kwestie van min of meer, en doet aan het wezen, de innerlijke kracht der bewijsvoering niets af

stand, waartoe gij voorgeeft ten slotte door uwe redeneering te *besluiten*.

Probo paritatem, antwoord ik op mijne beurt. Door de betrouwbaarheid te aanvaarden van het bewustzijn in het constateeren van innerlijke feiten en toestanden, weet ik nog niets, volstrekt niets omtrent het al of niet bestaan van een verstand en nog minder dus van deszelfs betrouwbaarheid. Een verstand is een *vermogen* en een *vermogen* wordt nooit *onmiddellijk* gekend, noch door het bewustzijn, noch door welke andere menschelijke kenakt ook. Maar wat het bewustzijn mij wèl zegt? — Dat in mij *werkingen*, *in casu* directe zekere begrips*oordeelen*, gevonden worden en — bij scherper en nauwlettender beschouwing — dat deze begripsoordeelen zich vormen, steunend op den feitelijken inhoud der termen, op de objectieve klaarblijkelijkheid hunner onderlinge betrekking. Welnu, eerst wanneer de objectieve gegrondheid dezer oordeelen duidelijk is gebleken, eerst dan, maar ook eerst dan kan men rechtens, door toepassing van het beginsel van voldoenden grond — eveneens een algemeen zeker begripsoordeel — *besluiten* tot het bestaan van een verstand en tevens van een vertrouwbaar verstand in het kennend subject. Ik zeg: ook van een *vertrouwbaar* verstand. Immers doordien thans is bewezen, dat dit verstand *gemotiveerde* oordeelen uitspreekt, volgt van zelf, dat het ook betrouwbaar is of geschikt om de objectieve waarheid te kennen.

En als men mij nu zegt, dat ik, door de betrouwbaarheid van het bewustzijn vóór alle onderzoek te aanvaarden, feitelijk toch *a priori* heb aangenomen de betrouwbaarheid van mijn *verstand*, ten minste wat betreft het kennen van de feiten van het bewustzijn, daar later blijkt, dat het *ontologisch* een en hetzelfde verstand is, dat de innerlijke toestanden kent en dat de directe begripsoordeelen vormt, dan antwoord ik, dat deze zelfde opwerping in den loop van dit artikel, reeds in anderen vorm is gemaakt en eveneens is weerlegd; vervolgens, dat zij de heele kwestie zelfs niet in één enkel punt raakt, wijl we ons hier bewegen in zuiver *logische* orde en alleen hebben te antwoorden op de vraag, hoe we *weten*, hoe we *kennen*, dat onze *directe*

oordeelen en *daarna* eerst, dat ook ons *verstand* betrouwbaar is in het weergeven der objectieve waarheid. Of zoudt gij durven volhouden, dat iemand, alleen door het *bestaan* aan te nemen eener scheikundige verbinding (werking), tevens het bestaan erkent van een vermogen en van een vertrouwbaar vermogen om deze verbinding aan te gaan. Voorzeker niet. Tot dit laatste immers komt men eerst, door van de *werkingen* uit, te redeneeren tot een logisch zich daaruit ontwikkelend *besluit* (zie boven, blz. 434 en 435).

Wij kunnen dus zeggen, dat de getuigenis van het bewustzijn, evengoed als zij bewijst de oorzakelijkheid van den mensch in het tot stand komen der denkwerkingen [1]), evenzeer bewijskracht bezit, waar zij het gemotiveerde karakter constateert van onze zekere begripsoordeelen.

Alvorens te eindigen, willen we nog even de hoofdpunten van beide theorieën tegenover elkander stellen, ten einde daaruit te zien, waarin zij onderling verschillen en waarin zij overeenstemmen.

Hierbij nemen we evenwel aan, dat de ultra-dogmatisten, de onhoudbaarheid van hun postulaat betreffende de *aprioristische* aanname van de geschiktheid van het verstand in het kennen der objectieve waarheid hebben erkend en het willen zien vervangen door dit andere: Vóór alle onderzoek moet men aannemen de betrouwbaarheid onzer directe algemeene oordeelen in het weergeven der objectieve waarheid.

En dan zeggen we als volgt:

Overeenkomst: 1°. Beide erkennen de objectieve waarde onzer directe algemeene zekere oordeelen. 2°. Beide ook erkennen de betrouwbaarheid van het bewustzijn in het vaststellen van eigen innerlijke feiten en toestanden.

Verschil: 1°. Het ultra-dogmatisme neemt vóór alle onder-

[1]) Dat deze bewijsvoering der ultra-dogmatisten betreffende het occasionalisme hare volle waarde behoudt, ook zonder dat zij a priori de betrouwbaarheid van het verstand aannemen, mits zij die maar toekennen aan de getuigenis van het bewustzijn in het constateeren van innerlijke toestanden, dit blijkt genoegzaam uit hetgeen wij hieromtrent gezegd hebben met betrekking tot de directe zekere begripsoordeelen.

zoek aan de betrouwbaarheid onzer directe zekere oordeelen en bedient zich van de getuigenis van het bewustzijn ter illustratie, ter nadere toelichting dezer *a priori* aanvaardde waarheid. Het zuivere dogmatisme daarentegen houdt de betrouwbaarheid onzer directe zekere oordeelen voor eene uitspraak, die *niet a priori* mag worden aangenomen, doch nader dient bewezen. Het bedient zich hierbij van de getuigenis van het bewustzijn, niet slechts als van eene toelichting en opheldering, maar als van een strikt inductief bewijs voor de waarheid zijner stelling.

Nu meenen wij in de voorgaande bladzijden genoegzaam duidelijk te hebben aangetoond, dat de bewijskracht van de getuigenis van het bewustzijn, evenals die door de ultra-dogmatisten in andere gevallen wordt erkend, ook in deze kwestie niet mag worden geloochend en dat de hoofdoorzaak waarom dit niet geschiedt, moet worden gezocht in een herhaaldelijk verwarren van *logische* en van *ontologische* orde.

Verder wilde ik hier nog als mijne meening aan toevoegen, dat in onzen tijd, nu zoovelen, en daaronder niet weinig katholieken, staande onder den al of niet bewusten invloed van het Kantisme, hun vertrouwen in de directe uitspraken van het verstand hebben opgezegd en, vasthoudend aan hunne godsdienstige overtuiging, steun daarvoor gaan zoeken in een »philosophie de l'action", in »pragmatisme" enz., — dat men, zeg ik, aan dezen bezwaarlijk den apodictischen eisch kan stellen, dan maar, *zonder onderzoek*, de betrouwbaarheid van dat mistrouwde verstand te aanvaarden. Neen, de eenige weg, die mijns inziens, met hoop op succes kan worden ingeslagen, is, zich te plaatsen op hetzelfde standpunt als *zij* innemen; *met hen* de betrouwbaarheid te erkennen van het bewustzijn in het kennen van innerlijke feiten en toestanden, en zoo, uitgaande van gemeenschappelijke gegevens, te beproeven, hen te brengen tot het inzicht van de onredelijkheid en ongegrondheid van hun mistrouwen.

DR. J. VAN BEURDEN.

OVER HET WEZEN VAN HET GEZAG.

(WIJSGEERIG-APOLOGETISCHE STUDIE).

In zijn jongsten opperherdelijken zendbrief *Pascendi dominici gregis* noemt de Paus als de eerste verstandelijke oorzaak der dwaalleeringen van het modernisme: onbekendheid met de scholastieke, de thomistisch-scholastieke wijsbegeerte. De verregaande onwetendheid der modernisten echter, schoon zij zich uitstrekt over geheel het gebied dier eerste wetenschap, betreft, mijns inziens, zeer bijzonderlijk den wijsgeerigen inhoud van het begrip »gezag" of meer bepaald »maatschappelijk gezag". De hoogmoed immers, die volgens 's pausen woord de groote zedelijke oorzaak hunner afdwaling is, de hoogmoed, die haat tegen al het hoogere, dat van ons onderwerping vraagt, leidt hen tot niets zoo rechtstreeks heen als tot de miskenning der wijsgeerige zijde, dat is, der diepste innerlijke beginselen van het gezag. Eene juiste wijsgeerige kennis van het maatschappelijk gezag, *in zijn meest algemeenen zin genomen*, schijnt mij zelfs voldoende toe om van geheel hun alomvattend hervormingsplan de grondvalschheid in te zien. En ziedaar, waarom schrijver dezes gemeend heeft geen nutteloos en geen ontijdig apologetisch werk te verrichten met het wezen van het maatschappelijk gezag, *zoo algemeen mogelijk beschouwd*, naar best vermogen wijsgeerig te verklaren.

Doch een verzoek! Daar ik geenszins uit eigen beweging, maar op last, ja op last der vereeniging «Petrus Canisius" aan dit onderwerp mijne krachten beproefde, gelieve de lezer mij ook uit goedgunstigheid toe te staan, wat ik eigenlijk slechts van zijn ernst en wetenschappelijkheid zou vragen mogen: dat hij niet zonder eenige inspanning mijn stukje begrijpen wille en het slechts na de lezing of herlezing wille

beoordeelen. Slaag ik er in hem wijsgeerig den aard van het gezag te doen kennen, dan zal geene gedane moeite hem te veel meer schijnen.

I.

Wezen van het gezag.

Om het innig verband, waarin gezag en maatschappij tot elkander staan, laat zich het begrip van het ééne uit het andere afleiden. Ten einde alzoo een juist denkbeeld van het wezen van het maatschappelijk gezag te verkrijgen, zullen wij den algemeenen aard eener maatschappij nagaan, dien redeneerkundig trachten te ontleden en zijn verband met het gezag bloot te leggen en pogen, door het zien van dat verband, tot het innerlijk wezen van het gezag door te dringen en dat te begrijpen.

Eene maatschappij dan is een aantal personen, die blijvend verplicht zijn tot een gemeenschappelijk doel onderling samen te werken. Deze begripsbepaling is naar haren inhoud overgenomen uit Cathrein's *Moralphilosophie* (II Band, S. 374). De geringe wijziging van den vorm scheen mij eene vereenvoudiging toe. Volgens haar bestaat het wezen eener maatschappij uit twee bestanddeelen, *een materieel of stoffelijk bestanddeel*: een aantal personen, en *een formeel of vormelijk bestanddeel*: die blijvend verplicht zijn tot een gemeenschappelijk doel onderling samen te werken. Tot goed verstand beider deelen diene het volgende.

A. *Stoffelijk bestanddeel:* een aantal personen, dat is, verstandelijke wezens. Dieren toch en andere redelooze wezens, al hebben zij ook een gemeenschappelijk doel en al werken zij ook tot dat doel onderling samen, kunnen geen maatschappij vormen, omdat zij niet tot hunne samenwerking verplicht kunnen zijn. Alleen verstandelijke wezens, alleen *personen* hebben plichten en zij alleen kunnen dus verplicht zijn tot een gemeenschappelijk doel onderling samen te

werken. Het aantal behoeft niet grooter dan twee te zijn. In het huwelijk bijvoorbeeld zijn man en vrouw eene ware maatschappij, bestaande uit slechts twee personen

B. *Vormelijk bestanddeel:* die blijvend verplicht zijn tot een gemeenschappelijk doel onderling samen te werken. Een duidelijk begrip van dit bestanddeel eener maatschappij van bedoelde blijvende verplichting, vraagt vooraf eene afzonderlijke verklaring van genoemde onderlinge samenwerking en vóór alles van vermeld gemeenschappelijk doel.

a. *Gemeenschappelijk doel.* Dat is: een doel, hetwelk *één en hetzelfde* is *voor allen*, die de maatschappij zijn, voor al hare zoogenaamde leden. Het staat door zijn gemeenschappelijk karakter tegenover hunne *bijzondere* doeleinden, die vele en verschillende zijn, gelijk de leden zelven.

b. *Onderlinge samenwerking.* Wegens hun ééne en voor allen hetzelfde doel moeten de leden elkander helpen, hunne afzonderlijke pogingen vereenigen en wel zóó, dat de werkzaamheid van den ééne die van alle anderen aanvulle en hunne gezamelijke werkzaamheid door die wederkeerige aanvulling een zeker *geheel*, het voor hun doel vereischte geheel van werkzaamheden uitmake en daarom *ééne* handeling *van allen*, eene *gemeenschappelijke* handeling, een gemeenschappelijk nastreven van hun gemeenschappelijk doel zij. Dat is de bovenbedoelde onderlinge samenwerking.

c. *Blijvende verplichting.* Tot zoodanige werkzaamheid of samenwerking zijn de leden eener maatschappij in den vollen zin van het woord verplicht, dat is, *zedelijk gehouden*, als zedelijke wezens waarlijk *genoodzaakt*; in geweten *moeten* zij voor hun gemeenschappelijk doel onderling samenwerken. Hunne verplichtingen hebben alzoo in die ééne gemeenschappelijke samenwerking ook één gemeenschappelijk voorwerp. Zij vullen daarom evenals hunne handelingen elkander aan en vormen *ééne* verplichting *van allen*, eene *gemeenschappelijke* verplichting tot samenwerking.

En wijl de personen zelven als dragers van dien éénen gemeenschappelijken plicht ook elkander aanvullen en met elkander één geheel vormen, zijn ook die personen zelven

één gemeenschappelijke persoon, één gemeenschappelijke drager van één gemeenschappelijken plicht en daarbij behoorende rechten, één rechtspersoon of één zoogenaamd *zedelijk lichaam*. Die persoon *bestaat* door de verklaarde gemeenschappelijke verplichting der bijzondere personen of leden; die persoon *handelt* door hunne gemeenschappelijke werkzaamheid of samenwerking.

Nog dient gezegd, dat de gemeenschappelijke verplichting, die de leden samenbindt, van bestendigen, *blijvenden* aard moet zijn; wie slechts voorbijgaand tot samenwerking met elkander vereenigd zijn, tot het redden van een schipbreukeling bijvoorbeeld, vormen geen maatschappij.

De blijvende verplichting der leden om tot een gemeenschappelijk doel onderling samen te werken, ziedaar nu, wat wij het vormelijk bestanddeel der maatschappij noemen, dat wil zeggen: een aantal personen zijn bepaaldelijk eene maatschappij, doordat zij blijvend verplicht zijn tot een gemeenschappelijk doel onderling samen te werken.

Beschouwen we nader die onderlinge samenwerking van de leden eener maatschappij.

Zij bestaat blijkens het vorenstaande in een onderling, een wederkeerig verband van hunne bijzondere handelingen en strevingen, een verband, waardoor de pogingen van den ééne die van alle anderen aanvullen en hun aller pogingen als ééne gemeenschappelijke poging tot hun gemeenschappelijk doel in elkaar grijpen en in elkaar sluiten. Nu is aan alle dingen, die met elkander in verband of betrekking staan, dit eigen, dat zij *in hun verband zelf*, dat is, voor zoover zij op elkander betrekking hebben, niet zonder elkander bestaanbaar zijn, van nature elkander veronderstellen. *Relata, prout sunt relata, simul sunt* zeggen de wijsgeeren. Een paar voorbeelden. Een broeder, iemand, die in de betrekking van broeder tot iemand anders staat, kan als broeder niet bestaan zonder den persoon (broeder of zuster), tot wien hij zich als broeder verhoudt. Een wit voorwerp kan niet door zijne kleur gelijk zijn aan een ander voorwerp, of dat andere voorwerp moet eveneens wit en gelijk van kleur wezen.

En daarom kan ook van de samenwerkende leden eener maatschappij, *in zoover zij samenwerken*, gezegd worden, dat de pogingen van den ééne die van alle anderen veronderstellen, dat hunne gezamelijke pogingen niet zonder elkander *als onderling samenwerkend* bestaanbaar zijn. Alwederom een voorbeeld om het gezegde toe te lichten. Twee personen moeten in onderlinge samenwerking zekeren arbeid verrichten. Dat kan niet slechts door geen van beiden zonder den andere geschieden, maar ook *juist datgene*, wat de ééne verricht, veronderstelt, voor zoover zij samenwerken en doelmatig samenwerken, *juist datgene*, wat de andere verricht. Geschiedt de helft van hun gemeenschappelijk werk door den ééne, dan moet juist de andere helft door den andere geschieden; doet de ééne $^1/_4$ gedeelt, dan moet *juist en bepaaldelijk* $^3/_4$ gedeelte door den andere worden gedaan, omdat alleen $^3/_4$ het noodige *aanvullend*, het noodige *samenwerkend* verband heeft met $^1/_4$. Nog een voorbeeld, een, waarin de verhoudingen niet zooals in het voorgaande op hoegrootheid, maar op hoedanigheid berusten. Een drie-stemmig zangstuk, is een zangstuk, dat door samenwerking van drie partijen moet worden uitgevoerd en in die onderlinge samenwerking veronderstelt de hoogste stem, gezongen door de ééne partij, de twee lagere stemmen, te zingen door de beide andere partijen en omgekeerd.

Wanneer echter de verschillende wijzen van handelen, waarop de verschillende leden tot eenzelfde doel onderling samenwerken, elkander veronderstellen en niet zonder elkander kunnen bestaan, dan (hier verzoek ik alle aandacht) kunnen zij ook niet zonder elkander *ontstaan*, dan kan de ééne wijze van samenwerking als samenwerking ook niet *veroorzaakt worden* zonder alle andere, dan kan ook geen lid tot zijne manier van samenwerken *bewogen*, *bepaald worden*, zonder dat alle andere leden ook tot hunne wijze van samenwerken *bewogen of bepaald worden*, m. a. w. dan moeten hunne verschillende wijzen van samenwerking eene zoodanige *oorzaak*, zoodanige *bewerkende oorzaak* van hun onderling, hun aanvullend, hun samenwerkend verband hebben, dat *door haar*

zoowel de ééne als alle andere wijzen van samenwerking in hun verband veroorzaakt worden, dan moeten zij alle *ééne en dezelfde*, eene *gemeenschappelijke bewerkende oorzaak* van hun onderling samenwerkend verband hebben. De oorzaak bijvoorbeeld, die bewerkt of bepaalt, dat één van drie personen, die gemeenschappelijk zekeren arbeid verrichten of moeten verrichten, de helft doe of moete doen, bewerkt of bepaalt *door diezelfde bepaling* ook, dat de twee overige personen samen de andere helft van het werk verrichten of moeten verrichten en bewerkt en bepaalt aldus *aller* samenwerking als samenwerking. Want dat zij alle drie gemeenschappelijk den geheelen arbeid verrichten of moeten verrichten en dan één van hun drieën de helft doe of moete doen, kan niet waar zijn en dus ook niet bewerkt of bepaald wezen, zonder dat de overige twee de andere helft van het werk doen of moeten doen.

Het beginsel alzoo of de oorzaak, waarvan de verschillende handelingen van de verschillende personen, die samenwerken, in hun verband met elkander, dat is, als samenwerking uitgaan, is *een gemeenschappelijk beginsel, eene gemeenschappelijke oorzaak.*

Doch zien we verder. De vele en verschillende, als ééne maatschappij samenwerkende personen zijn als stellers, als uitvoerders, als *oorzaken* van de vele en verschillende handelingen, die door hun onderling verband ééne gemeenschappelijke zijn, ook oorzaken van samenwerking. Zij zijn dat, voor zoover hunne handelingen en in hunne handelingen zij zelven van de gemeenschappelijke oorzaak van samenwerking afhankelijk zijn, door de gemeenschappelijke oorzaak van samenwerking in onderling verband worden gebracht en tot *gemeenschappelijk*, dat is, *als één persoon* handelende, tot *samenwerkende* personen gemaakt worden.

Oorzaken echter, die slechts handelen, voor zoover zij afhangen van eene andere, hoogere oorzaak, heeten *tweede oorzaken*; die hoogere wordt in betrekking tot die lagere genoemd *de eerste of hoogste oorzaak.* De personen derhalve, die onder den invloed van een gemeenschappelijk beginsel

als één persoon in de maatschappij samenwerken, handelen als tweede oorzaken van samenwerking; en van dat gemeenschappelijk beginsel hangen zij en hunne samenwerking af als van de eerste oorzaak hunner samenwerking. Dat een lid der maatschappij of meerdere leden zelven dat gemeenschappelijk beginsel zijn kunnen, doet hier niets ter zake. Ik zeg alleen: voor zoover zij *afhangen* van eene hoogere oorzaak, zijn zij tweede oorzaken; dus niet, voor zoover zij zelven (d. i. één of meerderen hunner) die hoogere, eerste oorzaak mochten zijn. De drie arbeiders, bovenvermeld, zijn, voor zoover zij samenwerken, d. i. samenwerkend hunnen arbeid *verrichten*, *uitvoeren*, tweede oorzaken van samenwerking, doch het gemeenschappelijk beginsel, hetwelk bewerkt, dat hun arbeid *gemeenschappelijk* is, dat ieder hunner juist zooveel doet, als *in verband met het werk der overigen* voor den geheelen arbeid vereischt wordt, dat gemeenschappelijk beginsel is er de eerste oorzaak van.

Samenwerken is alzoo eene wijze van werken, die van een gemeenschappelijk beginsel als van hare eerste oorzaak uitgaat, terwijl de samenwerkenden zelven, voor zoover zij afhangen van de eerste, er de tweede oorzaken van zijn. Het gezegde geldt zonder onderscheid voor alle mogelijke samenwerking, ook voor die, waardoor de redelooze en onvrije natuurkrachten tot één doel in elkaar grijpen.

De personen nu, die eene maatschappij vormen, onderscheiden zich van andere samenwerkende oorzaken hierdoor, dat zij als redelijke, als vrije, als zedelijk handelende wezens *verplicht zijn* tot samenwerking, dat zij *zedelijk noodzakelijk* en *in geweten moeten* samenwerken. Dat *verplicht zijn* is, wij zagen het, juist het kenmerkend wezensbestanddeel eener maatschappij. Zij zijn dus verplicht te handelen op eene wijze, die van een gemeenschappelijk beginsel uitgaat, door een gemeenschappelijk beginsel als eerste oorzaak oorzakelijk bepaald wordt.

In zoover nu het gemeenschappelijk beginsel van samenwerking *als oorzaak* d. i. *oorzakelijk* bepaalt, *hoe* ieder lid *verplicht is* samen te werken, zoodat de aldus bepaalde wijze

van handelen *krachtens die bepaling zelve de wijze* is, waarop het *is verplicht* te handelen, d. i. samen te werken, heeten de bepalingen van genoemd beginsel *verplichtende* bepalingen. Dus de bepalingen van het gemeenschappelijk beginsel van samenwerking in eene maatschappij zijn verplichtende bepalingen. Zijne werking, zijn invloed is eene verplichtende werking, een verplichtende invloed.

Hetzelfde kan men nog volgenderwijze aantoonen.

Het gemeenschappelijk beginsel van samenwerking in eene maatschappij bepaalt als oorzaak d. i. oorzakelijk de handelwijze van ieder lid, *in zoover hij lid der maatschappij is*, want slechts als zoodanig kan hij maatschappelijk samenwerken.

Welnu ieder lid der maatschappij is slechts lid, in zoover hij *verplicht is* voor het gemeenschappelijk doel met de anderen samen te werken. Dus, zoo besluit ik wederom, het gemeenschappelijk beginsel van samenwerking in eene maatschappij bepaalt oorzakelijk de handelwijze, waarop ieder lid *verplicht is* te handelen, m. a. w. zijne bepalingen zijn, zooals gezegd, verplichtend.

De verplichting tot samenwerking, die wij het vormelijk wezensdeel der maatschappij noemden, is daarom *uit zich* niet voor ieder lid bijzonderlijk bepaald, maar moet door het gemeenschappelijk beginsel voor ieder bepaald, verplichtend bepaald worden; en in zoover die verplichting nog verplichtende bepaling behoeft, is zij meer verplichtbaarheid dan bepaalde verplichting. Zoodat, mijns inziens, het wezen eener maatschappij niet onjuist kan omschreven worden als: een aantal personen, die ter wille van een gemeenschappelijk doel door een gemeenschappelijk beginsel verplichtbaar zijn tot bepaalde samenwerking. De verplichting van meergenoemde drie personen, die te zamen zekeren arbeid te verrichten hebben, is uit zich niets anders dan hunne verplichtbaarheid ten overstaan van het gemeenschappelijk eerste beginsel hunner samenwerking, eene verplichtbaarheid, krachtens welke ieder hunner door genoemd beginsel tot bepaalde samenwerking kan verplicht worden, tot de helft van het werk,

voor zoover de beide overigen worden verplicht tot de andere helft, tot een derde gedeelte, voor zoover de beide overigen worden verplicht tot de andere twee derden, tot ieder bepaald gedeelte, in zoover de overigen *in verband daarmee* ook tot een bepaald gedeelte verplicht worden.

Doch keeren we terug tot het verplichtend gemeenschappelijk beginsel der samenwerking.

Dat beginsel moet een *met rede begaafd*, een verstandelijk wezen zijn. Want door de handelingen der leden in een onderling aanvullend, onderling samenwerkend verband te brengen, brengt het orde in hunne samenwerking, ordent het die naar hun gemeenschappelijk doel; en ordenen kan alleen een verstandelijk beginsel. Gelijk het verstand van iederen mensch in het bijzonder, als het eerste beginsel zijner menschelijke handelingen, die handelingen naar zijn doel ordent, zoo richt en ordent het verstandelijk eerste beginsel der maatschappelijke handeling die handeling of samenwerking overeenkomstig het maatschappelijk doel.

Dat verstandelijk beginsel is ook voor iedere maatschappij als eerste beginsel harer samenwerking een *eenig* beginsel. Konden er twee bestaan, ik noem ze A en B, dan zou A van B afhangen of niet. Hing het er wel van af, dan was A geen eerste, maar slechts tweede beginsel, daar iedere oorzaak, van eene andere afhangend, tweede oorzaak is en genoemd wordt; hing het er niet van af, dan zou B geen eerste beginsel zijn, daar van het eerste beginsel *alle* andere beginselen moeten afhangen. Onmogelijk alzoo, dat er voor ééne maatschappij twee eerste beginselen harer samenwerking zijn. Een redelijk wezen of vereeniging van redelijke wezens kan derhalve slechts in zoover het gemeenschappelijk eerste beginsel der maatschappelijke handeling zijn, als het tevens het *eenig* zoodanige is en andere, ook verstandelijke wezens het voor eenzelfde maatschappij *niet* zijn.

In zoover nu de leden eener maatschappij door een *bepaald* verstandelijk wezen, als door het eerste en eenigste, het gemeenschappelijk beginsel hunner samenwerking, tot handelen voor het gemeenschappelijk doel, tot samenwerken kunnen

verplicht worden, heeft dat verstandelijk wezen *de zedelijke bevoegdheid* of *het recht* om hen tot zoodanig handelen te verplichten, het recht om hunne maatschappelijke verplichting verplichtend te bepalen en dat bepalen als uitsluitend *het zijne*, als *zijne* taak te beschouwen en uit te oefenen. Dat recht is derhalve als het uitsluitend recht van een *eenig* beginsel ook zelf *eenig* en geen verstandelijk wezen kan dat recht in eene maatschappij bezitten, tenzij andere, ook verstandelijke wezens het in eenzelfde maatschappij *niet* hebben.

Het uitsluitend karakter, de eenigheid van het hier besproken recht moet men niet geheel vereenzelvigen met het uitsluitend karakter, dat aan elk recht eigen is, in zoover ieder recht tot voorwerp heeft, wat als *het zijne* tot iemand met uitsluiting van anderen behoort. Want, wat als uitsluitend *het zijne* behoort tot iemand, kan *in zich* iets zijn, dat ook en tegelijk aan anderen behoort; doch als eerste beginsel de maatschappelijke handeling bepalen is *in zich* iets, dat slechts aan één persoon of ééne vereeniging van personen kan eigen zijn. Dat gij bijvoorbeeld het recht hebt om in een openbaar plantsoen te wandelen, belet geenszins, dat een derde ook het recht heeft in datzelfde plantsoen eene wandeling te doen, ofschoon *uwe* wandeling, waarop gij recht hebt, niet *de zijne* is, waarop hij het recht heeft; maar hebt gij het recht om als verplichtend eerste beginsel de gemeenschappelijke samenwerking eener maatschappij te bepalen, dan kan niemand anders in dezelfde maatschappij dat recht ook hebben. De verplichtend bepalende invloed van genoemd eerste beginsel is niet als het wandelen in éénzelfde plantsoen en dergelijke dingen, waarop meerdere personen te gelijk ieder voor zich volle recht kunnen hebben, maar iets, dat *slechts aan één rechtspersoon* als het zijne toebehooren kan.

Het bedoelde recht van het gemeenschappelijk beginsel der maatschappelijke samenwerking heet *gezagsrecht* of eenvoudig *gezag*. Gezag in eene maatschappij is dus het recht om de samenwerking van de leden eener maatschappij voor ieder lid verplichtend te bepalen. En daar genoemde verplichtende bepalingen *ordenende, richtende, leidende, besturende* bepalingen

zijn en ook *verordeningen* heeten, kan het nog anders bepaald worden als: het recht om de handelingen van de leden eener maatschappij door verplichtende verordeningen op hun gemeenschappelijk doel te richten, of ook: om de leden eener maatschappij door verplichtende verordeningen naar hun gemeenschappelijk doel te leiden. Het *uitvoeren* der bepalingen van het gezag, het vrijwillig *ondergaan* van zijnen invloed heet *aan het gezag gehoorzamen* en de bepaalbare of bepaalde verplichting der leden tot dat uitvoeren is eene bepaalbare of bepaalde verplichting van *gehoorzaamheid.*

Nadrukkelijk merk ik hierbij het volgende aan: Niet het gezag leidt, niet het gezag verordent, niet gezag is het eerste beginsel der maatschappelijke handeling, maar de persoon of vereeniging van personen, die het gezag heeft, de drager van het gezag, ook wel concreet gezag genoemd, is *krachtens zijn gezag* dat beginsel; en niet aan het gezag zelf, maar aan den drager ervan moeten de leden gehoorzamen. Slechts het Goddelijk Gezag draagt Zichzelven, het Goddelijk Gezag is Zijn eigen Drager.

Verder, wijl samenwerken voor een gemeenschappelijk doel niet noodzakelijk in zich mede-insluit: als gemeenschappelijk beginsel het samenwerken bepalen, bevat ook de verplichting tot samenwerken niet noodzakelijk in zich de verplichting of het recht om dat samenwerken te bepalen; en de personen, die eene maatschappij vormen, die verplicht zijn voor een gemeenschappelijk doel onderling samen te werken, zijn *daardoor alleen* nog geen van allen en ook niet allen te zamen verplicht of gerechtigd die samenwerking te bepalen. Dat kan ook geschieden door iemand, die buiten de maatschappij staat. De *onderhoorigheid* onder het gezag echter (tevens *samenhoorigheid* der leden onderling) dat is: de door het gezag bepaalbare verplichting der leden tot samenwerken, hunne verplichtbaarheid ten overstaan van het gezag, is een vormelijk bestanddeel van haar wezen. Ofschoon alzoo iedere maatschappij eenen drager van het gezag volstrekt noodig heeft als het eerste beginsel harer handeling, behoeft toch die drager met zijn gezag *geenszins innerlijk* van de maat-

schappij deel uit te maken; en zijn gezag zelf (dat volgt) behoort noch als haar wezen noch als eene eigenschap, uit haar wezen voortvloeiend, tot hare innerlijke samenstelling. Indien God niet, zooals het geloof leert, mensch was geworden, zou de algemeene menschelijke maatschappij, die eene ware en eigenlijkgezegde maatschappij is, eenen Leider hebben, die niet als lid tot haar behoorde. Als mensch echter is de Zoon Gods lid en wel hoofdlidmaat onzer maatschappij, gezagvoerend over ons en tevens gehoorzamend aan Zijnen Vader. Die Vader droeg Hem op op eene bepaalde wijze tot ons aller doel met ons mee- en samen te werken. En wie weet niet, hoe heldhaftig edelmoedig Hij met ons mee- en samenwerkte! Zijne Bijdrage, als ik zoo spreken mag, Zijne Godmenschelijke Bijdrage tot de verwezenlijking van ons gemeenschappelijk doel, ons eeuwig heil, was zoo groot, zoo alvoldoende, dat zij geenerlei samenwerking onzerzijds *als aanvulling harer ongenoegzaamheid* meer noodig heeft. Doch om de eer van zijn werk niet alleen te hebben, om tot ons eenmaal te kunnen zeggen: ziet, uw volmaakt geluk is ook uw werk, *ook gij* hebt uw geluk *verdiend,* wil Hij, dat wij van onzen kant, gesteund door Hem, ook met Hem mee- en samenwerken.

Wordt eene maatschappij bestuurd of geleid door één of meerdere van haar eigen leden, dan is het bestuur zelf van dat lid of van die (vereenigde) leden *de wijze,* waarop het of zij met de andere leden tot het maatschappelijk doel samenwerken. De verplichting tot samenwerken, die *zulk eene* maatschappij vormelijk bepaalt, is eene verplichting, *in haar wezen* bestaande uit twee wezensdeelen: den plicht tot de bepalende of besturende en den plicht tot de bepaalbare of bestuurbare samenwerking.

II.

GEVOLGTREKKINGEN UIT HET VERHANDELDE.

De voorafgaande uiteenzettingen nopen tot velerlei besluit, van genoegzaam gewicht om hier vermeld te worden.

Het eerste is dit. Wijl het gezag (ik bedoel het concreet

gezag) het eerste beginsel van samenwerking voor een maatschappelijk doel is, zoo is elk sociaal (maatschappelijk) streven in den meest algemeenen zin des woords, iedere sociale beweging *slechts in zoover sociaal*, als zij van het gezag *als van haar eerste beginsel* uitgaat; dat wil zeggen: zij moet of *als bestuursdaad* door het gezag zelf worden uitgeoefend of wel tot *gehoorzaamheid* aan het gezag kunnen herleid worden [1]). Het gezegde geldt zelfs voor die handelingen, die in het maatschappelijk belang *niet onvoorwaardelijk geboden*, maar slechts *geraden* zijn. (*Veroorloovende* (permissieve) bepalingen van het gezag zijn verplichtend, gelijk men weet, in zoover zij *verbieden* dengene, wien iets veroorloofd wordt, in het gebruiken van zijn verlof te hinderen.) Ook wat slechts raadzaam voor het maatschappelijk doel is, heeft alleen in zoover maatschappelijke waarde, als het onder den verplichtenden invloed van het gezag staat. Deze gevolgtrekking moge eenigszins vreemd schijnen, zij is desniettemin noodzakelijk: en van belang is zij, wijl zij zoo scherp mogelijk doet uitkomen, hoe volstrekt algemeen de invloed van het gezag is als het eerste beginsel der maatschappelijke samenwerking. Ook hier is het waar, wat de H. Thomas leert: het eerste in iedere orde van dingen is het beginsel *van alles*, wat behoort tot die orde, primum in unoquoque ordine est principium *omnium*, quae sunt in illo ordine.

Eenige toelichting mijner stelling echter meen ik den lezer schuldig te zijn. Hare beteekenis is als volgt:

Men kan vrij zijn van absolute, van onvoorwaardelijke verplichting tot handelen en toch, *indien men wil handelen*, d. i. *voorwaardelijk* verplicht zijn *zus of zóó* d. i. op deze of gene *bepaalde wijze* te handelen. Zulk eene handeling of

1) Het woord »gehoorzaamheid" moet hier in dien ruimeren zin worden verstaan, waarin doen, wat door het gezag is bepaald of voorgeschreven, in het algemeen gehoorzaamheid (obedientia materialis) genoemd wordt, al geschiedt het ook niet ten naaste, *omdat* het is voorgeschreven, d. i. uit gehoorzaamheid in den engeren zin (obedientia formalis), maar om een reden van vrees voor straf, van hoop op belooning, van liefde tot God, of om eene andere naaste beweegreden. (Vgl. *Salm. dogm.* Tom. VI, *Arbor Praedicamentalis*, n. 79, alsmede Cathrein's *Moralphil.* Th. I, B. V, Kap II, § 1. n. 4).

handelwijze kan in volstrekten zin blootelijk geraden zijn, wijl men niet verplicht is ze te stellen; doch in voorwaardelijken zin, indien zij namelijk gesteld wordt, is zij meer dan blootelijk geraden, is zij streng eene *verplichte wijze* van handelen. Er bestaat, om iets te noemen, geen verplichting voor den Katholiek dagelijks het H. Misoffer bij te wonen; maar, wil hij het doen, dan bestaat er wel eene verplichting ze met aandacht, eerbied, kortom »goede manieren" bij te wonen. Evenzoo de Salmanticenses Dogmatici (Tom. VI, tract. 11, disp. 1, dub. 5, n. 77—81 incl). Die groote Thomisten beweren zelfs en bewijzen afdoend, dat aan *alle* zoogenaamde actus consilii (raadzame handelingen) eene verplichting vastkleeft. Nu ter zake! In eene maatschappij is niet ieder lid tot alles verplicht, wat in het maatschappelijk belang is. Veel daarvan is slechts raadzaam. Maar voorwaardelijk d. i. indien iemand iets, wat het ook zij, voor dat belang wil doen, is hij werkelijk verplicht zoo te handelen, als door het gezag, het eerste beginsel der maatschappelijke samenwerking, bepaald is *en in die wijze van handelen ligt juist het sociale van al zijn handelen.* Ziedaar, wat ik beweer; en ofschoon dat reeds in het voorafgaande wijdloopig bewezen is, sta hier bij wijze van samenvatting nog het volgende.

Iedere sociale handeling, iedere handeling, die waarde voor de verwezenlijking van een maatschappelijk doel heeft, ze zij geboden of slechts geraden in volstrekten zin, heeft die in zoover, als zij in samenwerkend verband staat met de overige samenwerking, waardoor datzelfde doel wordt nagestreefd. Welnu in dat samenwerkend verband staat zij slechts in zoover, als zij gemeenschappelijk door eene gemeenschappelijke oorzaak oorzakelijk bepaald is (vgl. n. 3 en 4) en die oorzakelijke bepaling is voor de maatschappelijke samenwerking geen andere dan de verplichtende bepaling van het gezag. Dus iedere handeling, die waarde voor de verwezenlijking van een maatschappelijk doel heeft, ze zij geboden of slechts geraden in volstrekten zin, heeft die in zoover, als zij verplichtend door het maatschappelijk gezag is bepaald.

Het verband tusschen volstrekt verplichte en raadzame

samenwerking is van dien aard, dat de eerste zonder de tweede bestaanbaar is, dat zij niet volstrekt elkaar veronderstellen, maar *ingeval* laatstgenoemde inderdaad plaats heeft, vullen zij wederzijds elkander aan. Door nu onvoorwaardelijk de volstrekt verplichte samenwerking vast te stellen, wijst het gezag tevens aan, *welke* samenwerking ieder lid, dat uit vrije verkiezing nog meer wil doen, heeft aan te vullen, aan *welk bepaald* maatschappelijk streven hij zich met zijn streven, met het raadzame, maatschappelijk heeft aan te passen en aan te sluiten.

Die aanwijzing evenwel is voorwaardelijk verplichtend. Alzoo hetzelfde gezag, dezelfde bepalingen zijn onvoorwaardelijk voor de ééne en voorwaardelijk verplichtend voor de andere samenwerking.

De muziekwereld schaffe hier een opheldérend voorbeeld. Stel een tweestemmig zangstuk, waarbij geen begeleiding bestaat, eene begeleiding echter raadzaam is. De zangpartijen zijn in hunne onderlinge samenstemming de volstrekt bepaalde, *door den kunstenaar* bepaalde samenwerking. Doch door de bepaaldheid dier samenwerking is de begeleiding, zal zij er bijkomen, als begeleiding *van dat zangstuk* ook bepaald (in toon, maat en andere opzichten) en zijn ontelbaar vele begeleidingen als verkeerde uitgesloten. Wel is waar is meer dan ééne wijze ook van goede begeleiding van één zangstuk mogelijk, maar die verschillende wijzen komen overeen als begeleidingen *van dat zangstuk*, aan hunne *bepaling in dat opzicht* zijn alle *onderworpen*; en wie één dier wijzen *nader* bepaalt, *hangt af* van genoemde hoogere bepaling. Dezelfde kunstenaar dus, die de samenstemming van genoemd zangstuk volstrekt bepaalde, bepaalde ook, *indien* het begeleid mocht worden, d.i. niet volstrekt, de volstrekt raadzame begeleiding; en wat die kunstenaar was voor dat zangstuk en zijne begeleiding, dat is het gezag met zijn verplichtenden invloed voor de onvoorwaardelijk verplichte en de raadzame, d.i. voorwaardelijk verplichte maatschappelijke samenwerking.

Het tweede besluit luidt als volgt: Wijl ieder ding des te volmaakter is, naarmate het inniger is verbonden met zijn

eerste beginsel, is ook ieder streven naar waren maatschappelijken vooruitgang des te volmaakter, naarmate het inniger verbonden, dat wil zeggen, *dieper onderworpen* is aan het gezag. Christus, *gehoorzamend* tot den dood, gehoorzamend tot den dood des kruises en door zijne gehoorzaamheid geheel het menschelijk geslacht verlossend, geheel het menschelijk geslacht goddelijk hoog verheffend, ziedaar het voorbeeld van allen, die streven naar waren maatschappelijken vooruitgang.

Ziehier het derde:

a. Als het modernisme beweert, dat het gezag en het streven naar vooruitgang van nature met elkander in botsing zijn (Encycliek: *Pascendi dominici gregis*), bevestigt het eene natuurlijke botsing tusschen genoemd streven en diens eerste en voornaamste oorzaak.

b. Wijl »de leerstellingen" (der modernisten) »hen bedorven hebben en hen verachters hebben gemaakt van het gezag, weerbarstig tegen alle juk" (t. a. p.), zijn zij verachters en tegenwerkers van het eerste beginsel van allen vooruitgang, dat wil zeggen, de grootst mogelijke vijanden van allen waren maatschappelijke vooruitgang.

c. Eindelijk, wanneer zij zonder of zelfs in strijd met het gezag de Kerk, ook eene maatschappij willen hernieuwen (t. a. p.), willen zij een uitwerksel zonder of zelfs in strijd met zijne oorzaak, zonder of zelfs in strijd met zijne eerste en voornaamste oorzaak.

Het laatste besluit. Gelijk de booze engelen in den hemel volgens de leer van den H. Thomas wel hun heil, hun bovennatuurlijk heil in zich begeerden, doch zonder zich aan de eerste oorzaak van dat heil, God, te willen onderwerpen, zoo de modernisten. Ook zij willen of zouden willen den maatschappelijken vooruitgang en ook zij willen niet aan de eerste oorzaak van dien vooruitgang onderworpen zijn, en daarom is hunne zonde als de zonde der afvallige geesten: de satanische zonde van baren hoogmoed (Alloc. 17 April 1907). En wijl de orde van aller ondergeschiktheid aan het gezag *en* voor het behoud *en* voor den waren maatschappelijken vooruitgang *onvoorwaardelijk* noodig is, moeten zij, die zich niet *zelf* voor het

gezag willen vernederen, *door* het gezag *ondanks* hen *worden* vernederd; en daarin ligt de diepe wijsheid, de volmaakte wettigheid, de zeer verheven zedelijkheid van 's pausen hoog gestegen verontwaardiging, als hij, over de modernisten handelend, tot geheel het Episcopaat der wereld zegt: »Het is Uw plicht, Eerwaardige Broeders, om die hoogmoedige menschen te dwarsboomen en hun lage en onaanzienlijke ambten toe te wijzen: dat zij des te lager gesteld worden, naarmate zij hooger pogen te stijgen en dat hunne vernedering zelf hun de mogelijkheid beneme om schade aan te richten" (t. a. p.). 't Is het »Deus superbis resistit": God weerstaat den hoovaardigen.

TH. B. TEN HAVE, C. SS. R.

PASCHEN.

De glorie van het Paaschfeest staat
te lezen op het schoon gelaat
der zon, die in heur licht en goud
gemanteld, fier mij tegenschouwt.
Zij rees, zij rees mijn ziele-Zon,
Triomf! dat zij den nacht verwon,
en uit heur bloedig ondergaan
zoo koninklijk is opgestaan!
Hoe blij heur stralend Gods-gezicht
de diepten van mijn ziel verlicht,
en in dien goddelijken doop
zijn vier mij meedeelt en de hoop
dat 't zielevlamken, dat hier glimt
ten stagen dage eens bovenklimt!

* * *

Geef orgel mij uw duizend monden
en help me mijne vreugd verkonden
en zeg mij na
Alleluia!

't moet steunen op de forsche bassen,
't moet breed tot eene zee uit wassen,
die machtig en luid
zichzelven uit!

't gejuich van honderd jubelkoren
moet het in ééne stem doen hooren,
één klankenstoot
almachtig groot!

en 't moest bij zulk een hooggetij
uitbruischen in één harmonij
één vreugdeschal
van het heelal!

L. R.

GESCHIEDKUNDIG NIEUWS I

LUDWIG PASTOR, *Geschichte der Päpste*, Bd. IV. — W. J. MULDER, *Dietrich von Nieheim*. — P. ALBERS, *Handboek der Algemeene Kerkgeschiedenis*, Dl. II. — HERGENRÖTHER, *Handbuch der Allgemeinen Kirchengeschichte*, Bd. III, Abt. I.

DR. A. H. L. HENSEN.

Dr. M. SCHOENGEN, *Narratio de inchoatione Domus Clericorum in Zwollis*.

G. A. MEIJER, O. P.

HUBERT MEUFFELS, *Les martyrs de Gorcum*.

A. NUYENS.

A tout seigneur tout honneur! Nu wij over eenige belangrijke boeken gaan spreken, welke op het gebied van kerkelijke geschiedenis in het afgeloopen jaar zijn verschenen, komt ongetwijfeld de voorrang toe aan het nieuwe deel van Pastor's geschiedenis der pausen [1]). Voor Nederlanders, nog meer voor katholieke Nederlanders, heeft dit boekdeel eene gansch bijzondere aantrekkelijkheid, want het opent met 't pontificaat van onzen eerbiedwaardigen landgenoot op den H. Stoel, paus Adriaan VI.

Hoe zorgzaam Pastor zijne bronnen bijeenbrengt, en hoe voortreffelijk hij ze weet te bewerken, is reeds dikwerf nagewezen. Dezelfde beproefde methode volgt hij wederom hier. Met de overige literatuur heeft hij ook alles onder de oogen gehad wat Noord- en Zuid-Nederlandsche geschiedkundigen omtrent hun Adriaan hebben bijeenverzameld; op blz. 20 wordt een artikel van ons tijdschrift aangehaald. En zoozeer beheerscht de schrijver zijn stof, dat er vooreerst wel niets nieuws omtrent paus Adriaan zal kunnen gezegd worden —

[1]) Ludwig Pastor, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters* (Herder, Freiburg i/B. IV Band, 2de Abteilung).

of de ontbrekende stukken van het Vaticaansch archief moesten teruggevonden worden, waarvoor Pastor in 1896 nog eene vergeefsche reis naar België en ons vaderland heeft ondernomen.

Welke is nu de uitkomst, waartoe schrijver op grond van zulk eene uitgebreide studie in boeken en archiefstukken geraakt? Aan het einde van zijn arbeid gekomen, herinnert Pastor zich, dat het hier behandelde onderwerp eene uiterst tragische stof is genoemd. Daartegenover stelt hij de bemerking, dat goede en eerlijke bedoelingen, ook al slaagden zij niet, ten slotte toch zullen gewaardeerd worden. Zoo is het, zegt hij, ook met paus Adriaan gegaan. Heeft zijn optreden niet slechts smaad en lastering ondervonden van Luther en Zwingel, maar ook miskenning van oprecht katholieke geleerden, als bij voorbeeld Pallavicino, reeds lang is daarin eene ommekeer gekomen. De eerste en krachtige stoot tot zulk eerherstel ging uit van een niet-katholieken geschiedvorscher in Nederland, Caspar Burmann. En thans ontkent wel niemand meer dat paus Adriaan een van die zeldzame menschen is geweest, welke zich geheel aan hun taak geven, niets voor zich zelven zoeken en moedig tegen den stroom van het bederf oproeien. Zoo is Adriaan de baanbreker geworden voor de katholieke hervorming van de zestiende eeuw, en het blad, waarop zijne daden staan beschreven, rekent Pastor tot een van de schoonste uit de geschiedenis der pausen.

De lotgevallen van zijn opvolger, Clemens VII, komen deze uitspraak nog bevestigen. Ongeveer vijfhonderd bladzijden heeft Pastor gewijd aan diens veelbewogen regeering, waarin de afval van de roomsche eenheid zich op groote schaal voltrok, en over het verwereldlijkte Rome een vreeselijk strafgericht werd voltrokken. Zeker, de rampen, welke dit pontificaat troffen, mogen niet alleen aan paus Clemens geweten worden; voor een deel oogstte hij wat sommigen zijner voorgangers hadden uitgezaaid; maar de voornaamste aanklacht, welke in het werk van Pastor tegen Clemens VII wordt uitgebracht en met tal van bewijzen gestaafd, is deze, dat hij den nieuw ingeslagen weg van zijn onmiddellijken voorganger verliet, waardoor politieke belangen en familie-

aangelegenheden wederom de overhand verkregen en het grootsche plan van paus Adriaan, hervorming der kerkelijke toestanden en zóo herstel van vrede onder de christenheid, tijdelijk op den achtergrond geraakte. Bij den dood van Clemens VII kwam men dan ook tot de bittere ervaring, dat het aldus niet langer ging; dat eene doortastende hervorming aan hoofd en leden noodzakelijk was, wilde de Kerk niet nog grootere verliezen ondergaan. Daarmede is een nieuw tijdvak voor de geschiedenis der pausen aangebroken, dat in de volgende deelen van Pastor's werk tot zijn recht zal komen.

* * *

Het academisch proefschrift [1]) van den Eerw. Heer Mulder is gewijd aan Dietrich von Nieheim, een pauselijk ambtenaar tijdens het groote Westersche schisma. Dezelfde persoon is hier onlangs ter sprake gekomen, toen het de vraag betrof, welk aandeel hem in het stichten der »Anima" moet toegekend worden. Ook reeds de schrijver van ons proefschrift had zich met dit vraagstuk bezig gehouden, in een afzonderlijk hoofdstuk tegenover Schmidlin de rechten van het Dordtsche echtpaar gehandhaafd, en de beschikkingen, welke Dietrich ten behoeve van het hospitium had gemaakt, tot hare juiste verhouding teruggebracht. De eigenaardigheid van het Hollandsch karakter, dat een hartgrondigen afkeer heeft van alles, wat naar opvijzelen zweemt, vertoont zich ook elders in dit proefschrift. Wanneer men in aanmerking neemt wat er al onder Duitsche geleerden over dien man is te doen geweest, hoe voor- en tegenstanders elkander te lijf zijn gegaan, zou de meening kunnen opkomen, dat het hier eene persoonlijkheid van gewicht gold, een man, die door gaven van geest of hart had uitgemunt. Dit is echter niet het geval, en Dr. Mulder doet dan ook geen pogingen om den held van zijn boek op te hemelen, maar erkent volmondig, dat deze een zwak, ondankbaar en zelfzuchtig karakter bezat, dat hij als schrijver slechts tot de middelmatigheden be-

[1]) W. I. Mulder, S. J. *Dietrich von Nieheim, zijne opvatting van het concilie en zijne kroniek* (Van der Vecht, Amsterdam).

hoorde. Bij erkenning van al deze tekortkomingen tracht schrijver toch de billijkheid tegenover hem te beoefenen, en misschien had voor dit doel nog meer uitdrukkelijk kunnen gewezen worden op den kring, waartoe Dietrich van zijne jonge jaren af behoorde. Pastor noemt in zijn boek over paus Adriaan het instituut der pauselijke beambten, wanneer dit ontaardt: »die schlimmsten aller Bureaukratiën", en het is bekend hoeveel kaf er sinds de dagen van Avignon onder dat koren school. Dit in aanmerking genomen, behooren wij niet te hard over den man te oordeelen. Voor één groot misbruik, dat onder die ambtenaren al zeer in zwang was, heeft hij zich toch weten te bewaren, het najagen en opeenstapelen van allerlei beneficies. »Dit maakt" — zoo kon Dietrich in zijn *Nemus Unionis* (VI, 14) getuigen — »dat ik mij thans [1408] vrij en onvervaard gevoel te midden mijner sidderende ambtgenooten". En vijf jaren later, in eene oorkonde van 14 Augustus 1413, tot het archief van de »Anima" behoorende, noemde hij zich daarom niet zonder fierheid: »simplex clericus, non beneficiatus".

De beteekenis van Dietrich, zoo heeft de schrijver van het proefschrift terecht begrepen, ligt elders: in de tijdsomstandigheden, waaronder hij leefde en zooals deze zich hebben afgespiegeld in zijn geschriften. Het waren de dagen van het groote Westersche schisma en van de concilies, welke bijeen kwamen om aan de heillooze verwarring onder de christenheid een einde te maken. Als pauselijk beambte heeft Dietrich persoonlijk aandeel gehad in de gebeurtenissen; als schrijver had hij zijn oordeel uit te spreken over de gewichtige vraagstukken, welke naar aanleiding van dit schisma en van de middelen om het te delgen noodzakelijk moesten ontstaan. Gaarne erken ik, dat schrijver bijzondere vlijt heeft aangewend om de ingewikkelde zaken, waarover het hier ging, en welke veelal niet tot zijn eigenlijk domein behoorden, juist en duidelijk voor te stellen. Wel belangrijk is het daarbij op te merken, hoe zelfs een man als Dietrich bij zooveel verwarring en onzekerheid, toch onwrikbaar vasthield aan de eenheid en het leergezag in Christus' Kerk. Dat laatste punt

zou nog sterker aan het licht zijn gekomen, wanneer schrijver daarvoor gebruik had gemaakt van Dietrich's verhandeling uver de dwaalleer van Wiclef.

Een proefschrift als dit brengt mede, dat er aan bronnenstudie en kritiek veel plaats wordt ingeruimd. Afzonderlijke hoofdstukken bevatten het betoog, waarom het ééne tractaat wel, het andere niet aan Dietrich moet toegeschreven worden. Wij hebben hier den schrijver te volgen door de rijen der Duitsche critici, zwaar gewapend en meestal niet geneigd kamp te geven; het krijgsgewoel werkt zelfs op dezen kalmen Hollander aanstekelijk. Bij alle waardeering voor dit gedeelte van het proefschrift zouden wij toch de voorkeur eraan gegeven hebben het achteraan, en wel in 't tweede gedeelte van het proefschrift te plaatsen, waar de nog onuitgegeven tekst van een achttal fragmenten uit Dietrich's *Kroniek* worden gepubliceerd; de samenstelling van het boek had, dunkt mij, daarbij gewonnen. Hoe dat zij, wij blijven Dr. Mulder dankbaar voor zijn wetenschappelijken arbeid, waarmede een stap nader is gedaan tot de kennis van een zeer duister tijdvak.

* * *

In het najaar van 1907 kwam pater Albers met zijn handboek voor de algemeene kerkgeschiedenis gereed [1]). Voor hem, en ook voor zijn lezers, eene ware voldoening, want bij het bewerken van het eerste deel had de ijverige auteur te veel van zijn krachten gevorderd. Alles is erop ingericht om dit werk ruime verspreiding te verschaffen: eene beknopte en degelijke manier van behandeling; tal van hulpmiddelen — (waaronder ik slechts eenige historische kaarten noode mis) — als chronologische tafels en een volledig register; daarbij de betrekkelijk lage prijs van *f* 6 voor twee kloeke boekdeelen, waarvan de tekst op deugdzaam papier en met krachtige letter is gedrukt; kortom een boek gezond van lichaam en ziel. Laten wij, Hollanders, ten opzichte van dit handboek nu eens

---

1) P. Albers. S. J., *Handboek der Algemeene Kerkgeschiedensi*, Deel II (Malmberg Nijmegen).

de hebbelijkheid afleggen om alle heil te zoeken bij den nabuur; het gansche rijtje van uitheemsche handboeken in mijn bibliotheek raadplegende, durf ik met de hand op het hart verklaren, dat Albers voor geen van zijne mededingers behoeft te wijken; ja menig Duitsch collega in klare en bondige voorstelling overtreft. Hoezeer deze arbeid het vaderlandsch karakter op het voorhoofd draagt, blijkt wel hieruit, dat die hoofdstukken, welke aan onze kerkelijke toestanden zijn gewijd, tot de best geschrevene van het gansche handboek behooren. Men leze bij voorbeeld § 149, handelend over de verbreiding van het Protestantisme in de Nederlanden; hoe dat is geschied wordt daar aanschouwelijk en niettemin op bezadigde manier medegedeeld; het euvel van dorheid, waaraan ook de schrijver van dit handboek niet altijd is ontkomen, zal geen lezer hem op deze en dergelijke plaatsen kunnen verwijten.

Of wij betreffende den inhoud van dit voortreffelijk boek dan volstrekt geene bezwaren hebben? De taak, waarvoor de samensteller stond, was zoo omvangrijk, dat bescheidenheid hier plicht is. Ook dient men te bedenken, dat naar bedoeling van den schrijver het levende woord veel zal moeten aanvullen. De groote lijnen van zulk eene handleiding moeten echter krachtig en scherp getrokken zijn. Dat zulks niet immer is geschied, zal ik met een paar voorbeelden aanwijzen. De houding, welke Clemens VII bij de beruchte echtscheiding van koning Hendrik heeft aangenomen, kwam eerst tot volle klaarheid door de artikelen en publicaties van Mgr. Ehses. Hoe men bij een beoordeeling van paus Clemens ten opzichte van deze huwelijkszaak lof en blaam goed uiteen moet houden, bleek nog onlangs uit eene polemiek tusschen de nieuwsbladen. Raadplegen wij nu het handboek, dan vindt men wel de literatuur van Ehses vermeld, maar uit den tekst zelven zal de lezer moeielijk kunnen opmaken, hoe jammerlijk zwak de gedragslijn van paus Clemens is geweest jegens den koninklijken echtbreker, al heeft hij ook de onverbreekbaarheid van het christelijk huwelijk nimmer prijs gegeven. Datzelfde vage en ontwijkende vertoont zich ook bij de geschiedenis van het Jansenisme in Nederland. De godsdienstige geschillen worden

daar, zooals past, behoorlijk in het licht gesteld. Alleen zal de schrijver bij eene volgende editie niet slechts het bezoek van Rovenius, in 1622 aan Jansenius gebracht, hebben te vermelden, benevens diens goedkeuring van den *Augustinus* maar ook de spoedig daarop gevolgde rechtzinnige en afdoende verklaringen van denzelfden Vicaris apostoliek. Op 1 Augustus 1641 werd het boek door de Inquisitie veroordeeld; reeds op 12 Mei 1642 heeft Rovenius, die vooraf niet wist, dat de *Augustinus* was veroordeeld, zijne approbatie teruggenomen, onvoorwaardelijk zich onderwerpende aan het oordeel van de »cathedra infallibilis veritatis", gelijk hij zich uitdrukt [1]). Mijn voornaamste bezwaar is echter, dat er in dat hoofdstuk met geen enkel woord wordt gesproken over de geschillen van kerkrechterlijken aard, welke toch zoozeer hebben medegewerkt tot het slagen en verbreiden van de droevige kerkscheuring. Ik besef, dat er voor den auteur bijzondere moeielijkheden waren verbonden aan het vervullen van die taak, maar dezelfde, zoo nog niet grootere, bezwaren had hij te overwinnen bij de beoordeeling van sommige pausen, en als eerlijk en deugdelijk historicus is hij ze ook niet uit den weg gegaan. Juist van hem hadden wij eene kundige en bezadigde uitspraak kunnen verwachten over zaken betreffende het Jansenisme in Nederland, welke nu eenmaal tot de geschiedenis behooren, in heel wat publicaties worden vermeldt, en een niet te verwaarloozen bestanddeel uitmaken van het onderwerp, dat schrijver hier had te behandelen.

De lezer zal, naar ik vertrouw, mijne bedoeling niet miskennen. De bezwaren werden slechts geopperd, omdat, naar het mij voorkwam, aan dit handboek een hooge maatstaf mocht aangelegd worden. Zoo noodig, zij hier herhaald, dat het handboek van pater Albers een degelijke en vertrouwbare gids is op het gebied der algemeene kerkelijke geschiedenis, een boek, dat ik gaarne in handen zag komen van iederen eenigzins ontwikkelden katholiek, en waarmede ook menig niet-katholiek zijn voordeel zou kunnen doen.

* * *

1) Zie zijn brief aan Mgr. Chigi, *Archief v. h. aartsbisd. Utrecht*, XXXIII, 29 vv.

Nog rest mij te spreken over het bekende handboek van wijlen kardinaal Hergenroether, op nieuw bewerkt door prof. Kirsch van Freiburg in Zwitserland [1]). Nadat reeds vroeger de deelen, gewijd aan Christelijke oudheid en Middeleeuwen, waren verschenen, kwam in 1907 de behandeling van den Nieuweren tijd voor een deel gereed. Toen in 1902 de energieke, Freiburgsche hoogleeraar zijne taak begon uit te voeren, hebben wij niet verzuimd daarop in dit tijdschrift te wijzen, en de zeer merkbare voordeelen vermeld, welke deze uitgave op de vroegere edities bezat [2]). Om in geen herhalingen te treden, vergenoeg ik mij thans met de verklaring, dat in de volgende deelen de bewerker zich gelijk is gebleven. Het deel, dat thans verscheen, omvat de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw, dus juist het tijdvak, waarin het protestantisme en ook de katholieke hervorming zijn ontstaan, en zich ten volle hebben ontwikkeld. Wanneer men nu bedenkt, hoeveel er op dit gebied aan het licht is gekomen sinds de dagen van kardinaal Hergenroether — ik noem slechts het standaardwerk over het Concilie van Trente dat onder de hoede van het Goerres-Gesellschaft wordt uitgegeven — dan zal het begrijpelijk zijn, waarom dit nieuwe boekdeel, dat met deze gansche literatuur trouw rekening houdt, eene ware aanwinst voor de katholieke wetenschap moet geacht worden.

Het handboek van Hergenroether is veel uitvoeriger dan het zoo even besproken boek van Albers, het heeft dan ook eene andere strekking. Toch verdienen beide auteurs hier aan het slot vereenigd genoemd te worden. Wie door de handleiding van pater Albers eenmaal vertrouwd is geworden met de groote vraagstukken van de kerkelijke geschiedenis, zal later met te meer vrucht het boek van kardinaal Hergenroether ter hand nemen; door de vele boomen zou hij anders misschien het bosch niet zien.

Dr. A. H. L. HENSEN.

* * *

1) Hergenröthers *Handbuch der Allgemeinen Kirchengeschichte* (Herder, Freiburg i/B, Band III, Abteilung I).

2) *De Katholiek*, 1902 (II), blz. 110 vv.

Dr. M. SCHOENGEN. *Jacobus Trajecti alias de Voecht Narratio de inchoatione Domus Clericorum in Zwollis*, met Akten en Bescheiden betreffende dit Fraterhuis. — Amsterdam, Johannes Muller.

De nieuwbenoemde rijksarchivaris van Overijssel, Dr. M. Schoengen, heeft onlangs een werk uitgegeven, dat als een fraaie gedenkpenning mag gelden van zijne „blyde incomste" binnen Zwolle. Het is een werk den kundigen historiograaf en palaeograaf ten volle waardig. Vakgenooten zullen dit volmondig erkennen, maar ook in breeder kring dient dit werk, de vrucht van jarenlange studie en onverpoosd onderzoek, te worden gewaardeerd.

De *Narratio de inchoatione Domus Clericorum in Zwollis*, ook bekend als de *Kroniek van het Fraterhuis te Zwolle*, verhaalt de stichting en den werkkring der Broeders van het Gemeene Leven binnen Zwolle, van 1370 tot en met 1503. Ziedaar den hoofdzakelijken inhoud, maar de begaafde geschiedvorscher heeft zich bij deze uitgave hooger eischen gesteld, en tevens een proef geleverd van streng wetenschappelijk onderzoek. Het lijvig boekdeel wordt verdeeld in drie stukken: de *Inleiding*, blz. I—CCXII, de *Narratio*, blz. 1—212, de *Bijlagen*, blz. 213—539.

De inleiding is een voortreffelijk stuk historische kritiek. Met den speurzin van een detective onderwerpt hij het manuscript in zijn geheel en in alle onderdeelen aan een scherp onderzoek. Het formaat, het geschrift, het papier, het watermerk, de band, de karakteristieke bijzonderheden van schrijfwijze, afkorting, samentrekking der woorden en letters, niets ontgaat zijn aandacht. Door juiste waarneming en vernuftige combinatie ontdekt hij den onderscheiden arbeid van den scriptor, den corrector en den rubricator. Kortom, de behandeling van dit materieele gedeelte kan doorgaan voor eene leerzame voordracht in de palaeographie.

Na de beschrijving van het handschrift worden de lotgevallen van den codex nagegaan; hoe deze omstreeks 1650 in het bezit geweest is van den Zwolschen pastoor Arnold Waeyer, daarna zoek raakte en eindelijk in 1816 op eene

boekveiling te 's-Gravenhage met nog een ander handschrift te zamen voor de kapitale som van zegge één gulden door de Koninklijke Bibliotheek werd aangekocht.

Van het geschrift gaat Dr. S. geleidelijk over tot den schrijver, en onderzoekt afkomst, leeftijd, verblijf, ambt van Jacobus de Voecht. En niet tot genoemden fraterheer beperkt zich het genealogisch betoog, maar het geeft ook de literatuur van het geheele geslacht de Voecht.

Vooral wordt Jacobus de Voecht ter verantwoording geroepen als kroniekschrijver, om proef af te leggen van zijne kennis, waarheidsliefde en betrouwbaarheid. Rekenschap moet hij geven van zijne mededeelingen, m. a. w. een nauwkeurig onderzoek wordt ingesteld naar de bronnen, die hij voor de *Narratio* gebruikt heeft. Uit dit verhoor blijkt, dat hij geput heeft uit destijds nog aanwezige en bekende charters, brieven en akten, dat hij het *Chronicon Windeshemense* en het *Chronicon Montis St. Agnetis*, zooals parallelplaatsen uitwijzen, gekend heeft, en vele fragmenten heeft ontleend aan het thans verloren *Memoriale Defunctorum*.. Van hetgeen in de laatste vijftig jaar binnen het Fraterhuis voorviel was hijzelf oog- en oorgetuige.

Tot toelichting van het handschrift uit de Koninklijke Bibliotheek brengt de onvermoeide archivaris een gelijkluidend handschrift bij, dat berust in de Bibliothèque Royale te Brussel, en afkomstig is van de voormalige bibliotheek der Bollandisten, die in de 17de eeuw menig kostbaar document uit de handen van calvinistische wandalen hebben gered. Thans, bij de vergelijkende studie der handschriften, komt de palaeograaf eerst recht in zijn vaarwater, maar ziet de lezer wellicht verlangend uit naar den vasten wal. Wij deelen daarom alleen de slotsom mede »dat beide handschriften naar twee verschillende redacties van het handschrift van de Voecht zijn gecopiëerd".

De *Narratio* van de opkomst van het Fraterhuis te Zwolle is voor de Nederlandsche Kerkgeschiedenis niet alleen van belang, omdat wij daar met de eerste en vroomste Broeders van het Gemeene Leven kennis maken en den geest dezer

religieuze vereeniging leeren begrijpen, maar ook omdat dit fraterhuis zijn weldadigen invloed in zeer vele andere huizen deed gevoelen. Het fraterhuis te Zwolle was het centrum van de Nederlandsche Congregatie of het *Colloquium Zwollense*; het centrale gezag over de fraters- en zusters-huizen van dit *Colloquium* berustte bij de rectoren van Deventer, Zwolle en Hulsbergen, maar het hoofd van dit centrale gezag was de rector van het Fraterhuis te Zwolle.

Niet tevreden met een accurate uitgave dezer *Narratio*, met eene aanwijzing van varianten en verbetering van schrijffouten, geeft Dr. S. aan den voet der bladzijden eene uitvoerige literatuur over Geert Groote, Johan Cele, Dirck van Herxen, Wessel Gansfort, over de fraterhuizen van Hulsbergen, Albergen, 's-Bosch, Doesburg, zoodat de beteekenis van dit werk zich verder uitstrekt dan men aanvankelijk zou meenen. In de noten wijst hij meermalen op onjuistheden, die in de geschiedenis, zelfs bij onze beste schrijvers, gangbaar zijn geworden. Vooral wordt Delprat vrij dikwijls op onnauwkeurigheden betrapt, en diens eertijds zoo geroemd werk over de Broederschap van Geert Groote als »totaal verouderd" op zijde geschoven.

Tot grondslag der geschiedenis dienen de *Bijlagen*. Zij vormen de zware, breede fundeering, waarop het gebouw eerst solied kan worden opgetrokken. Systematisch volgen die reeksen charters elkander op, maar men moet de *Inleiding* hebben gelezen, om te weten, hoeveel zwoegen het den geschiedvorscher heeft gekost, om deze stukken op te sporen, te copiëeren en te verzamelen. Zulk een gestage arbeid, vordert eerbied en bewondering.

»Voor den toekomstigen geschiedschrijver der Broeder»schap — zegt Dr. S. — zijn de oorkonden een onschat»baar materiaal en absoluut onmisbaar. Mijne taak was, dit »materiaal te verzamelen, om hem zooveel mogelijk het werk »te vergemakkelijken. Hoe volledíger ik hierin slaagde, des »te meer en des te juister licht kan hij op de feiten laten »vallen, en met des te vastere hand kan hij ons het juiste »beeld van den waren toestand schilderen".

Deze woorden — de geleerde rijksarchivaris houde het ons ten goede — hebben ons teleurgesteld. Wij koesteren den stillen wensch, dat het hem zij gegeven zijne taak wat breeder op te vatten en ons eene *geschiedenis* te leveren van het Zwolsche Fraterhuis. Moge hijzelf de garven van dien rijken oogst binnenhalen. *Die Schule von Zwolle*, in 1898 uitgegeven, is een waarborg, dat het werk aan bevoegde handen zal zijn toevertrouwd.

G. A. MEIJER, Ord. Praed.

* * *

Les Martyrs de Gorcum, par HUBERT MEUFFELS, C. M. — Librairie Victor Lecoffre, Paris.

De bekende uitgeversfirma Victor Lecoffre te Parijs, publiceert sedert eenigen tijd onder den algemeenen titel *Les Saints* een serie hagiographische werkjes, waarin reeds verschillende voortreffelijke heiligenlevens zijn verschenen. Het laatst uitgekomen deeltje verdient onze bijzondere belangstelling, niet alleen omdat de schrijver, pater Hubert Meuffels, een Nederlander is, maar ook omdat het onderwerp *Les Martyrs de Gorcum*, voor den Nederlandschen katholiek een altijd nieuwe aantrekkelijkheid en een weldoende stichting heeft.

In een sober Fransch, dat wars van elke pretentieuse woordenpraal, vloeiend geschreven is en zich aangenaam laat lezen, deelt de schrijver de gebeurtenissen mede van 1572, beginnende met de inname van den Briel, de gebeurtenissen te Gorcum, de verdediging der citadel, haar overgave op de meest eervolle voorwaarden, de woordbreuk van Marinus Brant, de gevangeneming der geestelijkheid en al de mishandelingen, aan welke zij hebben blootgestaan van den kant der ruwe soldatesca en van het laaghartig gepeupel der stad, om ons later te voeren tot dien martelenden overtocht in open schuiten naar den Briel, waar Lumey jubelend de slachtoffers van zijn meedoogenloozen haat ontving. In goede trekken worden de hoofdpersonen uit dit drama ons geteekend,

zoowel de beulen in hun lage wreedheid, als de martelaren in hun heldhaftige standvastigheid. Met diepen weemoed zijn wij getuigen van den afval van twee hunner, maar worden wonderlijk getroost bij het heerlijk tooneel van den stervensmoed der bloedgetuigen. De schrijver heeft in zijn verhaal hoofdzakelijk Estius gevolgd, maar ook, zooals hij zegt, al de plaatsen bezocht, die in eenig verband met de gebeurtenissen stonden. Nieuwe gezichtspunten worden ons niet geopend, maar het doel van den schrijver was ook niet een werk van historie, maar van stichting, opbeuring en bemoediging te leveren. Want het werkje heeft een tendenz. Met zijn orderbroeders heeft p. Meuffels zijn tweede vaderland, Frankrijk, moeten verlaten, tengevolge van de vervolgingsdecreten der Fransche Republiek, en nu heeft hij aan de katholieken van Frankrijk in de martelaren van Gorkum, een vertroostend en bemoedigend voorbeeld willen stellen van trouw en standvastigheid, te midden van vervolging en geloofsafval. Daarom ook schetst hij den toestand der Nederlandsche gewesten in de 16e eeuw, om daar tegenover te stellen den heerlijken opbloei van het katholieke leven in ons land, zoodra de vrijmaking der Katholieke Kerk in de tweede helft der 19e eeuw een voldongen feit was geworden. In deze lijn kan de lezing van het vlot en *con amore* geschreven deeltje ook aan de Nederlandsche katholieken met aandrang worden aanbevolen.

A. NUYENS.

SOCIOLOGISCH OVERZICHT II.

1. V. CATHREIN: *Philosophia Moralis* (editio sexta, 1907). — 2. JOS. SCHRIJVERS: *Manuel d' économie politique.* — 3. JOS. SCHRIJVERS: *Les trois grandes écoles d' économie politique.* — 4. J. STOFFEL: *De Middenstand.* — 5. KARL KAUTSKY: *Ethiek en materialistische geschiedenisbeschouwing* (vertaald door H. Gorter). — 6. W. A. BLOKKER: *Het Socialisme.* — 7. A. J. CLARIJS: *Over de vorming der aankomende jeugd.* — 8. *Rapports annuels de l'inspection du travail* (1906). — 9. *Salaires et durée du travail dans les industries des métaux.*

J. D. J. AENGENENT.

H. PESCH, *Solidarisme of de Grondslagen der Volkshuishoudkunde.*

Dr. G. J. LIESKER.

1. Een nieuwe uitgave van Cathrein's *Philosophia moralis, in usum scholarum* behoeft geen aanbeveling. Indien zij die nog noodig had, zouden wij kunnen wijzen op het feit, dat reeds na twee jaar — de vijfde editie verscheen in 1905 — een nieuwe uitgave een behoefte bleek. De meeningen van den schrijver zijn dezelfde gebleven. De tekst is alleen hier en daar gewijzigd, en op sommige plaatsen aangevuld, zoodat deze uitgave zeven bladzijden meer bevat dan de vorige (486 pagina's). Onder die wijzigingen komen mij als de voornaamste voor de volgende. Vooreerst wordt de vraag, of het laatste doel van den mensch misschien de maatstaf is voor de zedelijkheid zijner handelingen, — welke vraag vroeger werd beschouwd als een onderdeel van de thesis over het Utilitarisme — thans in een afzonderlijke paragraaf behandeld; zoodat nu het artikel over den maatstaf der zedelijkheid in vier in plaats van in drie paragrafen is afgedeeld. — Vervolgens wordt het standpunt, dat volgens Cathrein door den H. Alfonsus wordt ingenomen in het vraagstuk: probabilisme of aequiprobabilisme, met de woorden van den

heilige zelf toegelicht. — Bij de bespreking van Marx waardeleer wordt aangegeven, hoe met deze theorie ook komt te vallen zijn leer over de meerwaarde. — Bij de bewijzen voor het natuurrechtelijk karakter van het eigendomsrecht wordt ook gewezen op het historisch argument. — In scherper bewoordingen wordt de noodzakelijkheid van het familieloon opgezet. — Aan de vrouwenquaestie worden uitvoeriger besprekingen gewijd. Niet alleen wordt aangegeven, wat men te houden heeft omtrent het vrouwenkiesrecht; maar ook wat men te denken heeft omtrent den eisch van absolute gelijkstelling van de vrouw met den man, en omtrent het streven der vrouwen om op sociaal en economisch terrein haar arbeid te praesteeren. — Bij de verhouding van Kerk en Staat wordt ook de bulle „*Unam Sanctam*" van Bonifacius VIII besproken. — Ten slotte worden bij de strafrechttheorieën ook behandeld de beweringen der crimineel-anthropologische school van Cesare Lombroso en der crimineel-sociologische school van Fr. von Liszt. —

* * *

2. De Belgische Redemptorist pater Jos. Schrijvers, professor in de wijsbegeerte, heeft de katholieke literatuur verrijkt met een handboek over volkshuishoudkunde: *Manuel d'économie politique*. Voor dien arbeid mag de auteur aanspraak maken op onze dankbaarheid. Want de katholieke literatuur is op dit gebied nog zeer schaarsch. Met Adam Smith, den vader der liberale economie, is de behandeling der volkshuishoudkunde als afzonderlijke wetenschap begonnen. En sinds dien tijd heeft zij jaren lang gevaren uitsluitend onder de vlag van het economisch liberalisme. Die tijd is voorbij. De mannen vooral van de Oostenrijksche school zijn een andere richting in de economie uitgegaan. Doch van katholieke zijde verscheen nog weinig. En toch is katholieke literatuur noodig. Want al is ook de meening van sommige katholieken (Liberatore, Pascal) onjuist, dat de economie een onderdeel zou uitmaken van de moraalphilosophie, toch is zij niet geheel onafhankelijk ervan, zooals de schrijver terecht

beweert. Ook immers in het sociaal-economische leven zal men steeds met de moraalphilosophische regelen moeten rekening houden. Terecht schrijft V. Brants: »Il faut dans un traité d'économie politique rappeler ces règles supérieures (de la science morale et religieuse), les appliquer dans son champ, en montrer à chaque pas la nécessaire et féconde suprématie". En daarom is dit nieuwe boek een aanwinst. Wij vinden in het eerste deel een uiteenzetting van het wezen en van den historischen ontwikkelingsgang der volkshuishoudkunde. Daarna volgen in de vier andere deelen de gewone verhandelingen over de productie, over den omloop, over de verdeeling en over het verbruik der goederen. De schrijver is er in geslaagd, in het beknopte bestek van 354 bladzijden de hoofdbeginselen der economie samen te vatten. Hier en daar zou men een ietwat uitvoeriger uiteenzetting verlangen, o.a. waar hij handelt over het geld, over de quaestie van de grondrente, over het wezen der belastingen. Doch men houde bij dit alles in het oog, dat het boek bedoelt te zijn een compendium, hetwelk aan iederen man van ontwikkeling de voornaamste begrippen wil bijbrengen. Behalve op de theoretische beginselen geeft de schrijver ons ook een blik op verschillende sociale wetten, die in België zijn tot stand gekomen. Bovendien geeft hij de groote beginselen aan, die volgens onze katholieke moraalphilosophie de economische beginselen en practische toepassingen moeten beheerschen. Voor degenen, die meer zoeken, verwijst hij naar een rijken schat van literatuur. Ten slotte plaatst hij bij het begin van ieder deel een uitvoerigen inhoudstafel, waardoor men in staat gesteld wordt het verband der stoffen gemakkelijk te overzien. Wanneer ik hier nog bijvoeg, dat de bekende Dominicaan pater C. Rutten, de algemeene secretaris der christelijke vakvereenigingen in België, een voorwoord schreef met een warme aanbeveling, dan begrijpt een ieder, dat hier een goed stuk werk is geleverd.

* * *

3. *Les trois grandes écoles d'économie politique*, door Jos. Schrijvers, is een afzonderlijke uitgave van één hoofdstuk

uit het zooeven besproken werk. Het eerste deel bevat, zooals wij zeiden, een verhandeling over het wezen en over den historischen ontwikkelingsgang der volkshuishoudkunde. Welnu, het tweede hoofdstuk van dat eerste deel, handelend over de drie groote richtingen in de economie, de liberale, de socialistische en de katholieke school, is in brochurevorm afzonderlijk verkrijgbaar. Eéne zaak komt ons onbegrijpelijk voor: hoe namelijk in een verhandeling over het socialisme de ontzaglijke beteekenis van de materialistische geschiedenisopvatting voor het geheele Marxisme is uit het oog verloren. De geheele economische theorie van Marx is immers niets anders dan een practische toepassing van zijn wijsgeerig systeem, hetwelk reeds geheel en al voltooid was, vóórdat hij zich aan de studie der economie begaf. Dat een korte en klare uiteenzetting hiervan gemist wordt, schaadt zelfs in een beknopt handboek aan de onmisbare volledigheid. Hadde de schrijver dit in het oog gehouden, dan waren ook beter uitgekomen de verschilpunten, waardoor het moderne wetenschappelijk socialisme of Marxisme zich onderscheidt van hetgeen door Fr. Engels in zijn werk: *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* genoemd wordt het utopistische socialisme, hetwelk zijn voornaamste vertegenwoordigers vindt in Charles Fourier, Robert Owen en Louis Blanc. Ten slotte zij opgemerkt, dat in een werk als dit, waarin de schrijver ook bedoelde aan te geven de groote beginselen der katholieke moraalphilosophie, die het terrein der economie moeten beheerschen, meer aandacht had moeten geschonken worden aan de natuurrechtelijke basis van het eigendomsrecht.

* * *

4. Bij de firma S. L. van Looy te Amsterdam is in het begin van dit jaar verschenen een werkje over den *Middenstand; verleden, heden, toekomst,* door J. Stoffel. Deze auteur zal voor vele lezers van dit tijdschrift geen onbekende zijn. Hij is de vertaler van het werk van den akkersocialist Henry George:

Het vraagstuk van den arbeid, en heeft vroeger zitting gehad in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, alwaar hij zijn sympathieën voor Henry George niet onder stoelen en banken stak, maar zich openlijk deed kennen als een aanhanger van diens systeem, de landnationalisatie. Ook deze brochure is niets anders dan een nieuwe reclame voor zijn lievelingsdenkbeeld. Alle middelen, die door de verschillende partijen in den lande tot versterking van den bedreigden middenstand worden aangegeven, acht hij onvoldoende. Het eenige middel is in zijne oogen, dat een einde worde gemaakt aan het heerschende grondeigendomsrecht; en om dat te bereiken, wil hij stichten een nieuwe partij, die hij doopen wil met den naam van de sociaal-liberale partij.

Zietdaar het korte résumé van dit geschrift. In het eerste hoofdstuk tracht hij het begrip van den middenstand te omlijnen. Hij verklaart zich tegen de begripsbepaling van den sociaal-democraat Van der Goes, die in zijn strijdschrift *Grootkapitaal en kleinhandel* vooreerst den landbouwdrijvenden middenstand in het geheel niet vermeldt, vervolgens beweert, dat de onafhankelijke handwerkers en kleinindustrieelen nagenoeg al reeds verdwenen zijn, en ten laatste van de winkeliers, die dus eigenlijk nog maar alleen den middenstand zouden vormen, voorspelt, dat zij onder den druk van het grootkapitaal eveneens zullen verdwijnen. Evenzeer stelt hij zich tegenover de definitie van Mr. Levy, die in zijn brochure *De Kleinhandel* tegen Van der Goes optrad, doch evenals deze onder den middenstand alleen de winkeliers verstaat, en dan beweert, dat de winkeliers niettegenstaande de concurrentie der warenhuizen, de filialen van groote handelshuizen en de coöperatieve winkels, toch blijven bestaan en zich zelfs op in het oog loopende wijze vermeerderen; waarbij dan nog komt — en dit is de opinie van den bekenden sociaal-econoom Gustav Schmoller — dat een nieuwe middenstand in onze dagen bezig is zich te vormen, n.l. het hoogere bestuurspersoneel der groote ondernemingen, machinisten, meesterknechts, hooger betaalde arbeiders en de zeer toegenomen beoefenaars van vrije beroepen: advocaten, artsen, kunstenaars, enz. Beide

definities zijn hem te eng, en terecht. Volgens hem behooren tot den middenstand:

»1. Menschen, die in het bezit van eenig kapitaal, zelfstandig »een bedrijf uitoefenen, zooals handwerksbazen, aannemers, »klein-industrieelen, fabrikanten en handelaars, die in de volle concurrentie werken, en landbouwers met een eigen »bedrijf, hetzij als pachters of als eigenaars van den grond.

»2. Menschen, die, al zijn zij bij een ander in dienst, toch »door hun meerdere ontwikkeling, hun hoogere bekwaamheid, »gewoonlijk gepaard gaand met eenig bezit, aanspraken kunnen »doen gelden op een hoogere belooning dan de gewone »arbeider. Zij bezitten een betrekkelijke onafhankelijkheid, »hebben eenig weerstandsvermogen en worden niet door »onmiddellijk broodsgebrek gedwongen elke voorwaarde aan »te nemen, die een werkgever of patroon stelt" (blz. 10).

Na aldus den middenstand gedefiniëerd te hebben, verklaart hij van den eenen kant Mr. Levy's optimisme niet te deelen, dat de middenstand tegenwoordig vooruitgaat; hij is integendeel overtuigd, dat die stand in onze dagen zwaar gedrukt wordt. Van den anderen kant is hij het oneens met v. d. Goes' bewering, dat die verdrukking het onvermijdelijk en natuurlijk gevolg zou zijn van de economische ontwikkelingswetten (blz. 14). Volgt in hoofdstuk II een zeer lezenswaardige uiteenzetting over de geschiedenis van den middenstand in vroeger eeuwen, waarin hij doet uitkomen, hoe met het verdwijnen van den middenstand ook telkens de massa des volks arm en afhankelijk werd. Vooral wijst hij op de bloeiperiode van 1100—1350. Met ingenomenheid haalt hij de woorden aan van Brentano: »Vóór 1350 was er van een proletariaat in de steden geen »sprake".

Het derde hoofdstuk bevat een doorloopende critiek op de voorstellen tot versterking en uitbreiding van den middenstand, en voornamelijk op de vier praeadviezen, die door Dr. Bos, Dr. Nouwens, K. Reijne en Mr. Tasman zijn uitgebracht aan de *Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek*, betreffende de coöperatie van kleine ondernemers op het gebied van landbouw, nijverheid en handel.

De drie prae-adviseurs, die over de coöperatie in den landbouw schreven, — Dr. Nouwens handelt alleen over den handeldrijvenden en industrieelen middenstand — wezen op het succes, dat daardoor reeds bereikt is. De heer Stoffel wil dit niet ontkennen. Maar hij meent, dat die coöperatie meer een gevolg dan een oorzaak geweest is van verbeteringen in den toestand der kleine landbouwers; en dat de drie genoemde prae-adviseurs »zich schromelijk hebben vergist, waar »zij het succes der boeren-coöperatie hebben toegeschreven »aan gemeenschapszin, het gevoel van bij elkaar te behooren. »Dat klinkt wel roerend, maar het is niet waar. De boeren »immers zijn spreekwoordelijk op de penning. Het motief »hunner coöperatie is eigenbelang, en het succes ligt uit»sluitend hierin, dat iedere boer persoonlijk voordeel heeft »van die coöperatie." Hun, zijns inziens, gebrekkig inzicht in het wezen der landbouw-coöperatie, is dan ook, naar zijne meening, de oorzaak, dat de prae-adviseurs, behalve Mr. Tasman, ook veel heil verwachten van coöperatie van kleinondernemers op industrieel- en handelsgebied. Want leidt bij de boeren het eigenbelang tot coöperatie, bij de kleinindustrie en den kleinhandel leidt het eigenbelang veeleer tot concurrentie. Wij zouden hier een groot vraagteeken achter willen plaatsen. Zeker het onbeteugelde eigenbelang leidt tot concurrentie; maar het welbegrepen eigenbelang, dat rekening moet houden met de solidariteitsidee, ziet het onzinnige van een dergelijke redeneering in. Wij kunnen het dan ook niet eens zijn met de bewering van den schrijver op blz. 76, dat het »een deugdelijk bewijs is van het gezond verstand" dat dergelijke voorstellen tot bevordering van de coöperatie niet uit den boezem van den middenstand zelf voortkomen.

Evenmin als bij de praeadviezen voor coöperatie wil de heer Stoffel zich aansluiten bij het praeadvies van Mr. Tasman, die de toekomst van den middenstand niet rooskleurig inziende, aandringt op sociale wetgeving volgens vrijzinnig-democratisch model, en daarom den middenstand aanspoort om met pak en zak over te loopen naar de vrijzinnige democratie. Volgens schrijvers opvatting is de vrijzinnig-democra-

tische geest een reusachtige dwaalleer, een gevolg van onkunde ten opzichte van de werkelijke oorzaken van den ziektetoestand (blz. 82).

In welke richting moet dan de oplossing gezocht worden voor den middenstand? De heer Stoffel geeft dit aan in zijn vierde hoofdstuk, getiteld: *De Richting*.

»Niet in reactionaire maatregelen ter bestrijding van de »verbruikscoöperatie of de werklieden-associatie, niet in een »beperking van het groot-winkelbedrijf door een onevenredige »hooge belasting of in een navolging van de uitsluitings»politiek uit den tijd van het gildenwezen in zijn verval. »*Het ligt in het geven van méér vrijheid aan allen: het openstellen van de gelegenheid voor ieder om landbouwer te worden.*" Dan zouden heel wat arbeiders, die thans in gedwongen werkeloosheid verkeeren, alsmede een aantal winkeliers en klein-industrieëlen, die thans in hun vak hun brood niet kunnen verdienen, in den landbouw kunnen gaan werken, en daar een onafhankelijk bestaan vinden. Doch daartoe is noodig dat het privaat-grondeigendomsrecht worde gewijzigd; dit is »de directe oorzaak van de afhankelijkheid der menschen »en van gebrek aan werk en armoede". Ofschoon de schrijver den naam van akkersocialisme niet gebruikt, ziet hij toch, zooals duidelijk blijkt, alleen in dit systeem redding voor de maatschappij.

De Weg is de titel van het vijfde en laatste hoofdstuk. Om namelijk tot dat doel te geraken, is volgens hem de eenige weg, dat een nieuwe sociaal-economische partij gevormd worde, die hij de sociaal-liberale partij zou willen noemen. Haar taak zou het zijn, er naar te streven, dat aan de gemeentebesturen het recht en de macht worde gegeven om den grond te onteigenen tegen schadeloosstelling, ten einde dien in gebruik te geven aan kleine boeren, die er zooveel pacht voor geven, dat het gemeentebestuur door het uitkeeren van die vergoeding geen schade lijdt. (blz. 97). Wie over de onmogelijkheid van dit systeem meer wil weten, verwijzen wij naar Cathrein's *Moralphilosophie*, II, S. 247.

* * *

5. In de *Sociale Bibliotheek*, staande onder redactie van Mr. P. J. Troelstra en Henri Polak, is als het achtste nummer uitgekomen een vertaling van Karl Kautsky's *Ethiek en materialistische geschiedenisbeschouwing* door H. Gorter. Het historisch materialisme is, gelijk wij weten, een wijsgeerige theorie, die de begrippen omtrent godsdienst, recht, staatkunde, aesthetica en moraal beschouwt als den ideologischen bovenbouw, die natuurnoodzakelijk oprijst uit de economische structuur der maatschappij, als een afspiegeling dus der steeds wisselende economische verhoudingen. Dit boek nu bedoelt, om, speciaal wat de ethica betreft, de juistheid der materialistische geschiedenisopvatting te staven. Een jammerlijk mislukte poging, zooals wij nader zullen aantoonen. In dertien bladzijden (zegge 13 bladzijden) wordt de beteekenis der antieke en der christelijke zedeleer nagegaan. Het tweede hoofdstuk bevat een zelfde aantal bladzijden, gewijd aan de zedeleer der zoogenaamde eeuw van verlichting, de siècle philosophique. De ethiek van Kant wordt ietwat uitvoeriger besproken in het derde hoofdstuk, doch ook te licht bevonden, omdat hij nog »evenals Plato den mensch in twee »deelen had gesneden, een natuurlijk en een bovennatuurlijk, »een dierlijk en een engelachtig". Volgt dan in hoofdstuk IV een beschouwing over de ethiek van het Darwinisme, welke hemelhoog wordt geprezen, omdat »daarmede bijna de laatste »scheidsmuur tusschen mensch en dier werd neergeworpen". Doch Darwin ging toch volgens Kautsky niet ver genoeg. Mochten ook al in zijn stelsel de zedelijke drang, plicht en geweten, evenals de oorspronkelijke typen der deugden als uitingen van sociale driften worden opgevat, één probleem bleef nog onverklaard, nl. het bestaan van een *zedelijk ideaal*. »Daarvan is in de dierenwereld ook niet de kleinste kiem te »ontdekken. Alleen de mensch is in staat, zich idealen te »stellen en hen na te streven. Vanwaar komen die?" Volgens Kautsky werd »de leer, die ook het geheim van »het zedelijk ideaal onthulde", door Marx en Engels belichaamd in het historisch materialisme. Aan de ethiek van het Marxisme wordt dan het vijfde hoofdstuk gewijd (blz. 91—178).

Een jammerlijk mislukte poging noemde ik het werk van den bekenden Duitschen sociaal-democraat. Het zal voldoende zijn, slechts op een paar enormiteiten te wijzen.

Vooreerst wordt op blz. 150 beweerd, dat bij de menschen bestaat »een bijzondere moreele factor, die in de dierenwereld in het geheel niet bestaat, en dat is de veranderlijkste van alle; want niet slechts zijn kracht en zijn gebied, maar ook zijn inhoud is aan de sterkste veranderingen onderhevig. Dat zijn *de geboden der moraal*". Kautsky zal u verklaren, hoe dit komt. Wel, doodeenvoudig, omdat de mensch een *taal* bezit. »In de dierenwereld vinden wij wel reeds sterke moreele *gevoelens*, maar geen bepaalde moreele *voorschriften*. Dat onderstelt een ontwikkelde *taal*, die niet alleen *gevoelens*, maar ook *dingen* of ten minste *handelingen* kan benoemen". Vraagt ge nu misschien verder: maar hoe is de mensch dan gekomen tot de taal? Welnu, het antwoord is reeds pasklaar gemaakt op blz. 117 en 118. Niet omdat de mensch een vermogen bezit, het verstand, waardoor hij zich wezenlijk van het dier onderscheidt. Want »noch als denkend, noch als zedelijk schepsel is de mensch van het dier wezenlijk verschillend". »Wat den mensch alleen eigen is, is de *productie van werktuigen*" (blz. 104). Hij werkt dus op een andere wijze samen met zijn medemenschen, dan de dieren onderling. En, let nu wel! »Dit samenwerken zelf moet een nieuw werktuig van het maatschappelijk verkeer, der maatschappelijke verstandhouding, noodzakelijk gemaakt hebben: *de taal*. De maatschappelijke dieren kunnen met weinige middelen ter verstandhouding volstaan, uitroepen van vreugde, tot lokking, van vrees, alarm, toorn en andere gevoelens. Zulke gevoelsklanken zijn evenwel niet voldoende, als er gemeenschappelijk gewerkt moet worden, of de arbeid verdeeld, of verschillend produkt geruild". (blz. 118). Ziezoo, nu zijn we er. Op een goeden dag kwamen eenige hoog-ontwikkelde dieren tot het begrip (???), dat zij een taal noodig hadden. Wat was er tegen, dat zij er maar aanstonds een maakten! Wie zich nu na dergelijken onzin de oogen eens geducht uitwrijft, bedenke wel, dat hij zich niet mag rekenen tot de »wetenschappelijke" socialisten.

Nog een tweede staaltje. Op blz. 97 staat de bewering: »Als het bepalende in de veranderingen der handelingen der menschen vond men steeds *materieele*, in den regel *economische* verhoudingen". Nu zou men verwachten, dat deze stelling met een overvloed van bewijzen zou worden gestaafd. Het moet den schrijver dan ook wel pijnlijk hebben gevallen, op blz. 154 tot de volgende bekentenis te moeten komen: »Het is niet in ieder geval mogelijk, den samenhang tusschen bepaalde zedelijke opvattingen en de maatschappelijke verhoudingen, waaraan zij ontspringen, vast te stellen"... »Veel ligt daar nog in het duister". Want daarmee valt ook onverbiddelijk de geheele socialistische these, die immers beweerde louter en alleen op »de feiten" te zijn opgebouwd, en vrij te zijn van alle wijsgeerig apriorisme. Wanneer over dien samenhang nog zooveel in het duister ligt, zoodat het dikwijls niet mogelijk is dien samenhang vast te stellen, dan is daarmede het doodvonnis voor het geheele historisch materialisme geteekend.

* * *

6. Met een enkel woord mogen wij de brochure van W. A. Blokker: *Het Socialisme; uiteenzetting en bestrijding* aanbevelen. Het is een eenvoudig boekje, waarin echter op degelijke wijze de twee hoofdtheorieën van het Marxistische leergebouw, het historisch materialisme en de waarde- en meerwaardeleer aan een critiek worden onderworpen, en ook de theorie van den klassenstrijd aan de beginselen van het Christendom en aan de feiten der historie wordt getoetst. Liever had ik de theorie van den klassenstrijd behandeld gezien vóór de waardeleer, omdat die theorie een onderdeel uitmaakt van het wijsgeerig gedeelte van het Marxisme en niet van het economisch stelsel. — De bewering, dat het historisch materialisme een noodzakelijk bestanddeel is van het socialisme (blz. 28), is waar, als men onder socialisme verstaat het stelsel van Marx. De schrijver bedoelt dit wel; maar zijn uitdrukking geeft aanleiding tot misverstand. — Ten slotte had de

schrijver het aandeel, dat de Hegelsche dialectiek in dit stelsel heeft, tot zijn recht moeten doen komen. Doch bedoeld is niet meer dan een populaire uiteenzetting; en als zoodanig is het boekje uitstekend geslaagd.

* * *

7. Met sympathie begroeten wij de brochure van den tegenwoordigen Praeses der Joseph-Gezellen-Vereeniging te Amsterdam, A. J. Clarijs: *Over de vorming der aankomende jeugd.* Geen bevoegder hand had dit hoogst actueele onderwerp kunnen beschrijven. Het bevat een historisch overzicht van hetgeen in vroeger eeuwen tot op onze dagen gedaan is voor de vorming der mannelijke jeugd, van »den jongen, die de lagere school heeft verlaten en zich gaat voorbereiden om met handenarbeid in zijn levensonderhoud te voorzien". Na een korte beschouwing, die ik gaarne wat uitgebreider gezien had, over hetgeen in de middeleeuwen gebeurde, wordt het onbevredigende aangetoond van de resultaten, die verkregen werden door staatsbemoeiing in de vorige eeuw. Daarna volgt een historisch overzicht van hetgeen onder de auspiciën der Kerk voor de jeugd werd gedaan, in vroeger eeuwen door de kloostersscholen, door de Congregaties der H. Maagd sedert de 16e eeuw, door de Patronaten sedert het begin der achttiende eeuw, door de Gezellen-vereenigingen sedert de helft der negentiende eeuw, en door de instellingen van Don Bosco. Een afzonderlijk hoofdstuk is gewijd aan de Vereenigingen in ons vaderland, n.l. de Congregaties, de St. Josephs-gezellen, en de patronaten. Het geheel is de lezing overwaardig.

* * *

8. Gaarne vestigen wij de aandacht op het ons welwillend toegezonden jaarrapport over 1906 betreffende de inspectie op den arbeid in België. Het wordt uitgegeven door het Belgische Arbeidsambt en draagt tot titel: *Rapports*

annuels de l'inspection du travail. Deze hoogst belangrijke uitgave bestaat reeds sedert 1895. De tien Belgische arbeidsinspecteurs brengen daarin ieder een eigen rapport uit, waarin zeer uitgebreide bijzonderheden worden vermeld over vrouwen- en kinderarbeid, Zondagsrust, loonbetaling, fabrieksreglementen, hygiène, bedrijfsongevallen enz. Zeer mooi uitgevoerde platen versieren den tekst. Het rapport is voor de luttele som van 4 francs verkrijgbaar.

* * *

9. Een andere uitgave van het Belgische Arbeidsambt (afdeeling: Statistiek) is: *Salaires et durée du travail dans les industries des métaux* (Bruxelles 1907). In 1900 verscheen een zelfde rapport over de arbeiders in de kolenmijnen; in 1901 over de arbeiders in de textielindustrie. De arbeiders, bij deze drie industrieën betrokken, vormen ongeveer de helft van de geheele Belgische industrieele arbeidersbevolking volgens de telling van 1896, nl. 298,683, terwijl het geheele getal 671,596 bedraagt. Later zal een gedétailleerd verslag van deze enquête worden uitgegeven. Doch wie zich de moeite getroosten wil, deze uitgave in te zien, welke nog slechts geeft het »exposé de quelques résultats", zal van de nauwgezetheid van het Belgische Arbeidsambt reeds een hoogen dunk krijgen, en een schat van statistische gegevens op het gebied van den arbeid rijker zijn.

Warmond. J. D. J. AENGENENT.

* * *

H. PESCH, *Solidarisme of de Grondslagen der Volkshuishoudkunde. Met eene inleiding van* JOH. C. AALBERSE. — Uitgevers-Vennootschap »Futura", Leiden, 1907.

Dit geschrift is eene vertaling van een artikel, het vorige jaar door Pesch geschreven in de *Stimmen aus Maria Laach.*

Het heeft tot grondslag het begrip solidarisme als middenbegrip tusschen individualisme en socialisme. De uitdrukking solidarisme is in zekeren zin willekeurig, in zooverre ze had kunnen dienen voor een anderen begripsinhoud, en in zooverre aan den bepaalden begripsinhoud een andere benaming had kunnen worden vastgeknoopt. De schrijver zelf verklaart: »Bestond er geen socialisme, wij zouden niet aarzelen, om tegenover het individualistisch stelsel een socialistisch te stellen" (blz. 30). Nu echter van christelijke zijde tegenover het individualisme het solidarisme naast het socialisme en als tegenstelling daarvan wordt aangevoerd, is het zaak, den begripsinhoud van het solidarisme zoo juist mogelijk vast te stellen. Dit doet Pesch in het bovengenoemd geschrift.

De schrijver verdeelt zijne verhandeling in drie hoofdstukken, waarvan het eerste de verschillende volkshuishoudkundige stelsels behandelt (bl. 27—32), en het tweede en derde het solidarisme nader toelichten (bl. 32—64 en 60—75). Het derde hoofdstuk geeft meer bijzonder eene vergelijking van het christelijk-maatschappelijk stelsel der volkshuishoudkunde met het individualistisch en communistisch stelsel.

Dit boek hoort niet tot de geschriften, welke een niet met studie vertrouwd persoon zonder inspanning kan lezen. Het zou ook te betreuren zijn, wanneer »Futura", met het oog op den een of anderen bepaalden kring van minder ervarene lezers, zich uitsluitend tot het uitgeven van meer oppervlakkige litteratuur had willen beperken. Het zwaarste kiezen de leiders van »Futura" geenszins, en waar de inhoud van een geschrift eenigszins boven den gedachtengang van meerdere lezers ligt, daar moge hen dit wel tot eenige studie of althans tot eenige bescheidenheid in de beoordeeling der maatschappelijke vraagstukken voeren. Indien een van beiden bereikt wordt, is reeds veel gewonnen. Maar wanneer »Futura" of de katholieke sociale beweging in het algemeen zich zou willen beperken tot de bevrediging der allerprimitiefste behoeften, dan zou dit tot noodlottige gevolgen voeren, daar van den eenen kant de gewenschte mate van volksont-

wikkeling daarmee niet bereikt wordt, en van den anderen kant het blijkbaar al te zeer verspreide gevoel versterkt wordt, dat de sociale vraagstukken zich zonder veel hoofdbrekens laten beoordeelen.

Waarom laat zich het geschrift van Pesch door velen niet zonder eenige inspanning lezen? Lezen namelijk met eenig blijvend nut. Niet wijl de schrijver zijne gedachten in onnoodig geleerde woorden uitdrukt, of wijl hem de gave ontbreekt, zich klaar en duidelijk uit te spreken. Zijn werk is in zijne soort zelfs zeer helder en klaar. Neen, de moeilijkheid ligt hierin, dat Pesch zijne stof blijkbaar beter beheerscht en ernstiger behandelt dan de meesten onzer, die over sociale vraagstukken schrijven. Dientengevolge moet hij den lezer wel dwingen tot een voortdurend nauwkeurig ontleden en vergelijken van de nuancen der hoofdsystemen. Hem daarbij te volgen in dit geschrift, is voor den eenigszins ontwikkelden leek echter geenszins onmogelijk.

In zijn hoofdbetoog verdedigt de schrijver, op eene zoo beknopte en betrekkelijk volledige wijze, als men in dergelijke werken van gelijken omvang niet dikwerf aantreft, drie stellingen. Het christelijk maatschappelijke stelsel kenschetst hij als: een privaat huishoudelijk stelsel, een arbeidsstelsel en een solidaristisch stelsel (bl. 32—60). Ieder der drie betoogen verdient zeker belangstelling. Maar eene meer bijzondere opmerkzaamheid wordt meestal datgene waardig gekeurd, wat op de privaat-economische basis der maatschappij betrekking heeft. Pesch behandelt dit punt zoo, dat hij eenerzijds den privaateigendom als grondslag der samenleving verdedigt en van den anderen kant er vooral den nadruk op legt, dat iedere privaateigendom met het oog op het algemeen doel van alle economische goederen slechts een beperkt eigendom zijn kan. Deze stelling kan zeer goed, zelfs heel gemakkelijk, zeer willekeurig toegepast worden. Pesch voert ze vooral aan tegen al te groote bezitsuitbreiding van weinige personen.

Welke bijzondere waarde er voor den vertaler in gelegen is, het gebruikelijke woord »economisch" door »huishoudelijk"

te vertalen, is mij niet recht duidelijk. Ik merkte dat reeds ter loops op naar aanleiding der eveneens bij »Futura" verschenen vertaling van Toniolo's *Vakorganisatie en maatschappelijke hervorming* (*Katholiek*, Dl. CXXXII, bl. 81—82). Een streven, den vloed van vreemde uitdrukkingen in onze taal eenigermate te stuiten, verdient zonder twijfel belangstelling. Doch bijzondere sympathie verdient dat streven niet, wanneer eene vertaling daardoor aan begrijpelijkheid en duidelijkheid eerder verliest dan wint. Ook is het niet te verklaren, waarom dit streven met eene bijzondere voorliefde juist moet gericht worden op het woord »economisch", wat naar zijne beteekenis daartoe — in tegenstelling met woorden als consumtie en produktie — niet bijzonder geschikt is. De schrijver gebruikt namelijk zonder bijzondere bezwaren een aantal andere vreemde uitdrukkingen als: solidarisme, privaat, publiek, mutualistisch, collectief, instantie, functies, communistisch enz. Nu zal zeker de vertaling van de uitdrukking »National-ökonomie" (Wirtschaftslehre) met »Volkshuishoudkunde" niet licht tot verwarring aanleiding geven. Dat is integendeel wel het geval met de vertaling van »Oekonomie" in huishouding, of naar men wil in »huishoudkunde" (economisch = huishoudelijk). Op bezwaren stuit het gebruik van het woord huishoudelijk menigwerf, wanneer het zonder nadere toevoeging gebruikt wordt. In het Duitsch stooten we niet op eene gelijke moeilijkheid ten gevolge van het bestaan der tegenstelling tusschen »Wirtschaft" en »Haushalt" (of »Haushaltung").

Wij kunnen ons des noods aan de gebruikte vertaling wel eenigermate gewennen, en ik wil ook geenszins ontkennen, dat de vertaler eene zekere — geen volledige — sprakelijke consequentie te zijnen gunste kan aanvoeren. Toejuichen kan ik hem echter moeilijk, wat geene nadere verklaring behoeft, aangezien hij zelf zich genoopt zag, ter verklaring van zijn »huishoudelijk", er steeds het tot nu toe gebruikelijke »economisch" als verduidelijking naast te plaatsen. Hierdoor werd bereikt, dat het lezen der vertaling op dit punt geene praktische moeilijkheden biedt. Hetzelfde kan ook van de vertaling in haar geheel gezegd worden.

In eene voor dit geschrift zeer nuttige inleiding geeft de eerw. heer Joh. C. Aalberse in korte trekken eene uiteenzetting van het solidarismc als maatschappelijk stelsel (bl. 5 — 26). Deze inleiding zal menigeen het lezen der brochure vergemakkelijken; ze is met zorg en met kennis geschreven, en verdient als eene waardige inleiding dezer vertaling beschouwd te worden.

Freiburg in Zwitserland. Dr. G. J. LIESKER.

NIEUWE UITGAVEN.

CARDINAL MERCIER, Archevêque de Malines: *A mes Séminaristes.* — Librairie Albert Dewit, Bruxelles; Librairie V. Lecoffre, J. Gabalda &. Cie, Paris, 1908. 271 p. — Prijs *f* 1.65.

Deze *Conférences* voor de Seminaristen van Mechelen werden door Zijne Eminentie Kardinaal Mercier opgedragen aan Z. H. Paus Pius X. De edele Opperpriester aanvaardde deze opdracht in een eigenhandig schrijven van 14 December 1907.

De H. Vader zegt: »J'accepte avec le plus grand plaisir la dédicace des conférences, que Votre Eminence a faites aux élèves du Séminaire de Malines; en l'acceptant, je veux surtout donner, si possible, plus d'autorité aux enseignements et aux exhortations qu'elles contiennent et que les bons séminaristes regarderont désormais comme leur étant spécialement adressés par le Vicaire même de Jésus Christ".

Pius X en Kardinaal Mercier hebben *Christus* het kort begrip hunner werkzaamheid genoemd; de Paus door zijn bekend: *Instaurare omnia in Christo*; de kardinaal door zijn zinspreuk: *Apostolus Jesu Christi.* Van deze gedachte en liefde zijn de conferenties voor de seminaristen van Mechelen geheel doortrokken. Daarom zullen die wijze en hartelijke toespraken weerklank vinden buiten den kring harer eerste en naaste bestemming.

De Kardinaal ontwikkelt in zeven conferenties deze twee denkbeelden: *Le Séminaire est une maison de retraite.* — *Le Séminaire est une école de formation.*

Groote aantrekkelijkheid heeft de beschrijving, hoe de tot het priesterschap geroepen ziel de eenzaamheid begint te zoeken. Dan wordt de heilige stem vernomen: *Ga uit uw land, en uit uwe maagschap, en kom in een land dat ik u*

wijzen zal. Hier is mystieke poëzie. Meen echter niet, dat jonge mannen met louter bloemen worden opgevoed. Brood van sterkende leering wordt hun gebroken. Zij worden gevormd tot mannelijk inzicht en ernst bij alle plichten, ook bij schijnbaar alleen uiterlijke. Aldus wordt in de tweede conferentie, die over ingetogenheid en stilzwijgen handelt, de diepere zin der wet van zwijgen met deze woorden toegelicht: »La connaissance de Dieu et de Jésus-Christ réclame le recueillement et le silence. D'où nous conclurons que la raison fondamentale de la loi du silence, qui occupe une large place dans le règlement du Séminaire, est d'ordre religieux. Il faut saisir cette raison pour apprécier la grandeur de votre vie et pour vous tenir en garde contre certaines interprétations mesquines, qui ravaleraient la règle sainte des séminaires ecclésiastiques au niveau des réglementations disciplinaires d'une vie de caserne ou aux dispositions tout extérieures, tracassières parfois, d'un règlement de police ou d'administration". Men leze ernstig en stil geheel deze conferentie, die uitklinkt in de woorden: »Adhaesit anima mea post te, me suscepit dextera tua"; alles ademt er levenswijding en roomschen vrede, alles is er licht en verkwikking als in een dier gezegende *claustra* der oude, italiaansche kloosters.

Geen enkele der zeven conferenties, die niet door eene haar eigene schoonheid uitmunt. Degelijkheid, unctie, praktisch doorzicht, kennis van het menschelijk hart en van de wereld, welwillendheid van bedoelen en edele zeggingswijze maken het geschrift, dat wij hier aankondigen, tot een gulden boekje van sterkende ascese zoowel voor bedienaren als voor kandidaten van het H. Altaar. Gelukkig gekozen Schriftuurteksten en uitspraken van meesters der christelijke wijsheid, van Augustinus, Bernardus, Thomas den Aquiner en Thomas van Kempen verhelderen en vertroosten de ziel. Het nieuwe stemt hier met het oude samen: *nova et vetera.*

De *Conférences* van Kardinaal Mercier zullen ook leeken het hemelsche beter doen smaken. Dit lijdt geen twijfel. De waardige Kerkvorst heeft intusschen allereerst bedoeld hen, die zich tot het H. Priesterschap voorbereiden, onder mede-

werking van Gods onmisbare genade, te leiden en te bemoedigen. Daarom veroorloof ik mij iederen Seminarist met klem toe te roepen: Neem en lees.

Amsterdam. p. J. V. DE GROOT,
Ord. Praed.

HARTMANN GRISAR, S. J. *Die Römische Kapelle Sancta Sanctorum und ihr Schatz.* — Herder, Freiburg i/B, 1908. Prijs: 10 M.

Welk roomsch pelgrim herinnert zich niet, wanneer hij knielend de *Scala santa* had beklommen — de marmeren treden, welke naar de overlevering eenmaal door Christus voetstappen werden geheiligd — te zijn gekomen voor een groot venster, dat op manshoogte in den tegenovergestelden muur is aangebracht? Den blik door de vergulden tralies van dat venster werpende, zag hij voor zich een kleine vierkante kapel, in middeleeuwschen trant met marmer en mozaïeken versierd. En bij het schemerlicht, dat binnen deze wanden heerscht, las hij dan op den dwarsbalk boven het altaar een opschrift, dat in gouden letteren vermeldt: »*Non est in toto sanctior orbe locus*: geen plek op de gansche wereld is heiliger dan deze". Dit geheimzinnig heiligdom, hetgeen de meeste pelgrims alleen door een tralievenster konden aanschouwen, is de vroegere huiskapel der pausen, het eenigste gedeelte van het Lateraansch paleis dat bleef gespaard, toen Sixtus V het *Patriarchium Lateranense*, de woning zijner voorgangers in de middeleeuwen en nog vroeger, meedoogenloos liet afbreken. Pater Grisar voert ons deze pauselijke kapel van het Lateraan binnen; in boven vermelde studie geeft hij een volledig overzicht, met de noodige afbeeldingen toegelicht, van hare tegenwoordige inrichting en versierselen, grootendeels nog uit de dagen van Nicolaas III (1277—1280) afkomstig.

Daarna komt hij tot het eigenlijk doel van zijn arbeid: eene beschrijving te geven van de relieken, welke in dat heiligdom sinds Leo III, den tijdgenoot van

Karel den Groote, tot op onze dagen zijn bewaard. Het was juist ter wille van dien schat aan relieken, dat de kapel, eigenlijk toegewijd aan Sint Laurentius, den naam verkreeg van (*ad*) *Sancta Sanctorum.* Aan de zorg, waarmede de kostbaarste van deze relieken onder het altaar waren weggesloten, moet het toegeschreven worden, dat ze bij de plundering van Rome in 1527 zijn gespaard, maar dit had tevens ten gevolge, dat het bestaan van dien schat, welke sinds Leo X niet meer was geïnventariseerd, allengs uit de herinnering begon te verdwijnen. In den zomer van 1905 kreeg pater Grisar van Pius X verlof om een wetenschappelijk onderzoek in te stellen onder het altaar van de Lateraansche kapel. Wij kunnen ons zijn ontroering voorstellen, toen hij, na eerst de bronzen deuren van Innocentius III te hebben ontsloten en vervolgens een schrijn van cypressenhout, op last van Leo III vervaardigd, het meerendeel der relieken te voorschijn bracht, en dat wel in de oorspronkelijke omvattingen, waarmede ze in de vroege middeleeuwen waren bekleed. Het boek van pater Grisar bevat eene uitvoerige en nauwgezette beschrijving van al deze kostbaarheden, alsmede een zestigtal voortreffelijke afbeeldingen in den tekst. Wanneer de waarde van het voorwerp 't vorderde, ontvangen wij zelfs eene dubbele reproductie, eerst naar de photographische opname en daarnaast in kleurendruk.

Het valt moeielijk hier ook maar bij benadering aan te geven, welke de beteekenis is van dezen reliekenschat voor de studie der kerkelijke kunst. Laat mij even op een tweetal voorwerpen wijzen. Het kostbaarste voorzeker uit den ganschen schat is een kruis van goud, waarop zeven voorstellingen uit de jeugd van Christus in email zijn aangebracht, en dat diende om partikels van het Heilig Kruis in te sluiten. De bewijsvoering van pater Grisar maakt het nagenoeg zeker, dat wij hier hetzelfde kruis voor oogen hebben, dat naar het *Liber Pontificalis* eenmaal werd teruggevonden door paus Sergius, denzelfden die onzen Sint Willibrord tot »Aertsche Biscop wiede". Het kleinood moet dan vervaardigd zijn lang vòor Sergius I, die op het einde der zevende eeuw regeerde.

Grisar vermoedt, dat het uit de zesde of het begin der zevende eeuw afkomstig is, eene meening, welke wordt gedeeld door Philippe Lauer, die overigens niet zeer kiesch door overijlde publicaties zijn Duitschen collega een vlieg heeft trachten af te vangen. Wanneer wij nu bedenken, dat uit het tijdvak 500—600 maar uiterst weinige sieraden in email tot ons zijn gekomen, en geen enkel van deze voorwerpen tafereelen vertoont, dan zal de hooge kunstwaarde van dit kruis aanstonds in het oog springen. Daarbij komt nog de beteekenis, welke het heeft, voor de middeleeuwsche liturgie te Rome: wanneer de pausen op Goeden Vrijdag van Sint Jan van Lateranen naar de Basiliek van het H. Kruis trokken, droegen zij dit kostbaar kruis eigenhandig in de processie mede.

Ook de geweven stoffen, welke in en bij de reliekkassen werden gevonden, verdienen alle aandacht. Bij het beschrijven dezer voorwerpen heeft pater Grisar de hulp ingeroepen en verkregen van Dr. Dreger, custos aan het »Museum voor Kunst en Nijverheid" te Weenen, die eene bijzondere studie heeft gemaakt van oude weefsels. Vooral komt hier in aanmerking een stuk geweven zijde, waarop is afgebeeld de Boodschap des Engels, omgeven door een *orbiculum*, een krans van frissche bloemen. De H. Maagd op een vorstelijken troon gezeten, houdt zich blijkens de korven, welke nevens haar staan, met spinnen bezig, eene voorstelling aan de apocryphen ontleend. Gabriël heeft als bode des Hemels een staf in de hand en zijn gewaad is met *clavi*, met bedekstukken gesierd, gelijk zulks ook voorkomt op de mozaïeken in Ravenna. Dreger oordeelt, dat onder de weefsels, waarop gewijde voorstellingen zijn aangebracht, dit fragment eene zeer voorname, zoo niet de allereerste plaats inneemt.

Sedert Maart 1907 berust het grootste gedeelte van dezen schat in het *Museo Sacro* van het Vaticaan. Wie het voorrecht heeft Rome te bezoeken, kan de voorwerpen daar aanschouwen, en met te meer voldoening, wanneer hij eerst de monographie van pater Grisar heeft geraadplaagd. De hoogleeraar van Innsbruck heeft echter ervoor gezorgd, dat iedere minnaar van kerkelijke kunst, ook al is dat voorrecht hem

niet weggelegd, zich voldoende op de hoogte kan stellen van de belangrijke vondst in de kapel *Sancta Sanctorum*.

Dr. A. H. L. HENSEN.

J. v. Vondels »Maeghden", uitgegeven en toegelicht door Dr. C. C. VAN DE GRAFT. — Zutphen, W. J. Thieme & Cie.

De herdrukken van Vondels fraaiste gedichten zijn tegenwoordig aan de orde van den dag, en dat zijn beroemde treurspelen bij zoo'n gezonde beweging 't beste varen, valt makkelijk te denken. Nu weer biedt Dr. van de Graft in het *Klassiek Letterkundig Pantheon* ons een nieuwe bewerking van *Maeghden* aan, blijkbaar een herdruk van de vroegere uitgaaf in deze reeks, want op n. 110 staat ze al genoteerd.

Maeghden, een soort mirakelspel genoemd, valt zeker onder die tragedies van onzen dichter, waartegen de oude beschuldiging schijnt te gelden, dat er te weinig, om niet te zeggen, volstrekt geen aktie in zit. Werkelijk zullen de toeschouwers van dit stuk, als 't wordt opgevoerd, niet bijster veel beweging zien, ik bedoel, voor hun zinnen zullen geen karakters uitgroeien in en door de gebeurtenissen van het treurspel; 't spant de gespitste aandacht niet door subtiele verwikkeling van elkaar vijandige of kunstrijk door elkander gevlochten sensatie-toestanden. 't Is heelemaal niet een werk van Shakespeare of Calderon, zoo'n drama van tooneel na tooneel, emotie op emotie. Vondel verhaalt eenvoudig-weg in meer of minder boeienden gesprekvorm, afgewisseld door bespiegelende, soms mystieke reizangen, wat voorafging aan den maagdenmoord op Sinte Ursul en haar tochtgenooten, welken moord, als de groote wending in 't stuk, wij vrij plotseling en tamelijk onverwacht voor onze oogen zien plegen door Attila, den Hunnenvorst. Daarna dan volgt wat men de ontknooping van het spel behoort te noemen, namelijk de eindtriomf van het gemartelde leger op den woesten en enkel schijnbaar overwinnenden barbarentroep.

Wie dus met op uiterlijke aandoening en gekompliceerde tooneel-scènes belust voorgevoel dit treurspel lezen of zien gaat, heeft zijn teleurstelling aan zich zelf te wijten, omdat hij tegenover dit Vondelwerk een beslist verkeerd standpunt heeft ingenomen. 't Blijft vóór alles en bijna enkel de projektie van 't kleurig martelvizioen, zooals 't den vromen, bekeerenden dichter, lezend en overwegend de maagdelijke bladeren, beslagen met Sinte Ursuls gouden naam, ten diepste getroffen heeft; één grootsche, strak-aangehouden verbeelding van den tweestrijd tusschen bruut geweld en teere onschuld, deze wel door gene één oogenblik overheerd, maar ten slotte toch in bovenaardsche ondeerbaarheid de, ook lichamelijk, afzichtelijke tegenkracht brekend en verstrooiend.

Als verheerlijking van 't oude heilige Keulen eenerzijds en van christelijke geloofsheldinnen ten andere reikt dit treurspel, niet enkel chronologisch, maar ook ziel- en letterkundig links de hand aan den Amsterdamschen *Gysbreght*, rechts aan de Roomsche *Peter en Pauwels*. De vaste verbeeldingen, door die twee tragedies bij ons gewekt, vloeien in *Maeghden* bijna onmerkbaar dooreen; 't zit in opzet, in toon en kleur vol herinneringen aan beide spelen, en als zoodanig, hoewel de historische stoffen vrij ver van elkander liggen, zouden wij *Gysbreght—Maeghden—Peter en Pauwels* een trilogie mogen noemen, die tot juist begrip en zuiver gevoel van elk deel apart, ook voor ons totale Vondel-inzicht, niet dan met schade te splitsen is.

Deze nieuwe bewerking van 't *Pantheon* beveelt zich als volksuitgave aan door goeden tekst, prettig formaat en een lezenswaardige inleiding, die echter, als kritisch-geschiedkundige proeve van Ursuls martelie, met 't treurspel zelf maar in de verte verband houdt.

B. H. MOLKENBOER, O. P.

Annuarium der R. K. STUDENTEN *in Nederland.*
A. D. 1908. — E. van der Vecht, Amsterdam.

Hoe men criticus wordt? — Hier, philosoof, dat was iets voor u: een critiek op het *Annuarium* — heerlijke brokjes wijsbegeerte!... Ik stel mij in positie tegen deze onvoorziene poging tot overrompeling mijner psychische persoonlijkheid, toon met een verwijzing naar de ijzeren denkwetten van Aristoteles, het gebrekkige van de bewijskracht van zulk een argument aan, maar — alle logica ten spijt — ik zie van verdere psychologische verklaring af: ik sta hier lezer, ik sta hier als criticus voor u, met de roode censorstift in de hand, met het rood-gloeiende brandijzer in de vuist. En dan, na alles wat men dagelijks tot zijn ergernis hoort en leest, maling te hebben aan critiek en critici, echte kettinghonden, altijd gereed hun bloedgierig-grijnzende tanden te zetten in het vleesch van wie 't waagt met schuchteren voet het erf te betreden, dat zij bewaken. Spreek me niet van critici!... Ze moesten de waarheid dienen, en slaan ze haar niet in 't aangezicht, wanneer ze de liefde kwetsen, die toch ook waarheid is? Of is de liefde, ook als zij onwetend dwaalt, niet dichter verwant aan de waarheid, dan de waarheid 't met zich zelve is, als zij optreedt liefdeloos, met geweld, in de wapenrusting der leugen? Dit nu als protest, als zelfverweer van mijn beter ik tegen het odium mij opgelegd.

Anders wel een dankbaar voorwerp van critisch onderzoek, dat *Annuarium*; verrukkelijk deze studie van jeugdige menschenzielen in hun wording tot groot-mensch-zijn; te bespieden dat woelen en gisten van de vaak overschuimende levenskrachten, dat aanlichten van den dag der volle menschheid op de toppen hunner zielen, dat opbreken van den bruisenden levensstroom uit geheimzinnige diepten, dat melodische beven dier harten — levende Memnonsbeelden — bij hun eerste aanraking met het licht van eeuwige waarheid en schoonheid.

Hoeveel te meer, gezien van het hooger standpunt van den christen of apologeet! Ziet, zoo beschouwd, beginnen

die doode bladzijden voor mij te leven, die zwarte letterteekens trekken op als in slagorde zich scharende legers, de breed ontplooide vaandels golven in de lucht met hunne symbolen: Veritas, Thomas, Albertus, en hoe ze alle heeten — totdat alles opgaat in dat éene woord, samenvloeit in dien éenen kreet: »Christus, heri, hodie, ipse et in saecula!"

Met ontroering wend ik dan de bladzijden van dat boek, dat voor een niet gering gedeelte de kostbare hoop besluit van ons katholieke Nederland; met eerbied stap ik henen over dien verschen akker, waaruit het graan moet opschieten, dat het levensbrood zal zijn der toekomst voor ons dierbaar vaderland.

Nu een woord van zakelijke, nuchtere critiek.

Vooraan de veldheer aan de spits der kleine dappere schare. Eene leuze, die als een machtige bazuinstoot ten strijde roept: *Transcendentie van het Christendom.* Ten aanval, waar de vijand verschanst ligt in de versterkte stelling eener nieuwe wetenschap. Heeten niet alle godsdiensten ontwikkelingsproducten van een en dezelfde menschennatuur, elk met de betrekkelijke waarheid van zijn tijd, gelijkwaardig en verschillend als vruchten en planten, gekweekt en voortgebracht uit den schoot der éene moeder-aarde? Wordt hun soort en voortreffelijkheid niet bepaald door zaad, bodemgesteldheid, klimaat, veredeling en wat weet ik meer: tropische plantengroei in de oerwouden van Brazilië, de kreupele den en het schrale mos op de hoogten in het barre Noorden. De wetenschap vraagt enkel nog naar feiten en verklaring ervan. Dus vergelijkende godsdienstgeschiedenis! — Het zij zoo. Doch wanneer ik u dan bewijs, dat het Christendom geen gewas kan zijn, voortgebracht door de aarde, die gij betreedt, gerijpt in de zon, die gij aanschouwt; dat het in zijn wording en groei en duur spotte met uwe wetten, met uwe invloeden van weersgesteldheid, klimaatgordels, geographische lengte en breedte — een majestueuse palm, verrezen op de besneeuwde granietblokken van het Zwitsersch Alpenland, stormen doorstaande, lawinengeweld tartend, eeuwen door?

Bewonderenswaardige eruditie, volmaakte beheersching van de stof, wetenschappelijke, echt professorale taal met een

cachet van intellectueele voornaamheid: dat zijn de eigenschappen van het artikel van Dr. Schrijnen. De uiteenzetting van den stand der vraag is voorbeeldig, onverbeterlijk. Wat echter de bewijsvoering zelve der transcendentie betreft, heb ik mijn bezwaren. Misschien is de schuld aan mij, maar zoo als 't hier ligt, ben ik *niet* geheel overtuigd. Argumenten van moreelen aard hebben van zelf niet dat dwingende karakter van bewijzen, die steunen op metaphysieken of physieken noodzakelijkheidsgrondslag. Maar ook zóó werd het bewijs niet met zooveel kracht gevoerd, dat 't mij eene ware — zij 't dan ook moreele — zekerheid gaf. Dat de positie van het Christendom onder de andere godsdiensten *éenig* is, heb ik verstaan. Dat het niet enkel het product kan zijn van historische factoren, maar buitendien transcendente oorzaken te zijner verklaring gebiedend verlangt, dat dus het Christendom een *historisch wonder*, dat het *transcendent* is, daarvan is mij het voldingend bewijs hier niet geleverd. Beweert Harnack niet, dat het Christendom resultante was van onder éénige, exceptioneele omstandigheden werkende natuurlijke historische invloeden? Mij dunkt een voldingend bewijs kan slechts geleverd worden, wanneer ons een blik gegund wordt op het geheel der factoren, die hier werkzaam waren, wanneer dus ook — wat hier niet gebeurde — rekening gehouden wordt met de invloeden, die begunstigend inwerkten. Dan eerst ben ik genoodzaakt eene transcendente oorzaak te zijner verklaring aan te nemen [1]). Dr. Schrijnen bedoelde geen volledigheid, maar vooral proeve van methode. Juist daarom had ook ik gewenscht eene juiste formuleering der zoogenaamde historische wetten met nauwkeurig omschreven inhoudsbepaling, b. v. van het paralellisme van beschaving en godsdienst, waarbij dan vooreerst onderscheid diende gemaakt tusschen beschaving en beschaving, eene technisch-wetenschappelijke en eene zedelijk-humanitaire. — Doch hoe men

---

1) Evenmin overtuigend lijkt me de bewijsgang in *La propagation du Christianisme dans les trois premiers siècles, d'après les conclusions de M. Harnack*, van Jean Rivière — verschenen bij Bloud en Cie.

ook daaromtrent moge oordeelen: met Mgr. Broglie dezen vorm van geloofsverdediging, als *den* weg tot de goddelijkheid van het Christendom te willen beschouwen, is bedenkelijk. Uitgangspunt goed; wegwijzer uitstekend; maar de positieve weg is toch wel de ontwikkelingsgang der Kerk, zooals die concreet met zijn *natuur*wonderen en profetieën in de geschiedenis zich voltrok.

Na dit professorale artikel volgen dan de verslagen van de jaarlijksche werkzaamheden der verschillende vereenigingen alsmede van de in de vergaderingen behandelde onderwerpen. Hoogst verblijdend is 't te constateeren, hoe vooral ook actueele onderwerpen van godsdienstigen en wijsgeerigen aard aan de orde kwamen, en vaak sprekers uit eigen boezem optraden. Wel krijgt men den indruk, dat er, in enkele vereenigingen althans, behalve een beperkt getal van getrouwen, helaas te velen zijn, die hun lidmaatschap in passiviteit betrachten en »te veel krachten stil blijven in 't latente van sluimering en militie". Moge dat anders worden. — Surge qui dormis!

Retraite — is de titel van 't volgend keurig en bevattelijk geschreven artikel, zich zoo weldadig levenswarm aanvoelend, als nog versch onder den indruk van de bezielende apostolische taal van P. van Oppenraay, geheel doortinteld van diens geestrijke gedachten, geheel doordreund van die diepe, zware eeuwigheidsstem: »Nil magnum, nisi quod aeternum". Voor de duizendste maal een bewijs van het universeele aanpassingsvermogen, van de onfeilbaar dwingende logica, van de onuitputtelijke latente energie — warmte en kracht — opgeborgen in de sobere regels van Ignatius' onsterfelijke *Excercitia*: een evangelie voor grooten en kleinen. Is 't niet jammer, dat zoo betrekkelijk weinigen van die weldaad kwamen genieten? Moge het der nieuw geschapen »Unie" gelukken levendiger belangstelling daarvoor te wekken! Is 't wellicht het woord, dat afschrikt — wie kent niet de satanische macht der associatie? — wie weeft dan een nieuw smetteloos kleed voor dat onschuldig-stralende gedachtenkind?

Als de goede genius der wijsbegeerte, wiens geest onge zien en toch zoo wezenlijk door deze bladzijde waart, prijkt

aan den ingang van het *Annuarium* het portret van Mechelens Kerkvoogd en Kardinaal: Mgr. Mercier. En terecht. Wanneer er weer een nieuwe levensadem, de geestelijke atmosfeer reinigend, de wolkgevaarten der dwaling verbrekend, den horizon verdiepend, over de vlakten gaat, dan is dat vooral ook het werk van dezen man, op wien meer dan op iemand anders Thomas' geest schijnt overgegaan. Thomas' geest met zijn alles omvattende synthese, alles doordringende intuïtie, met dat verbazende assimilatievermogen, dat de gezonde bestanddeelen der wetenschap van zijn tijd wist op te nemen in de organische eenheid van het onvergankelijke lichaam der scholastiek. Aan de psychologische ontleding van dit portret is het artikel van den Heer Feber gewijd. Ik aarzel niet het voor een gedeelte een meesterstukje te noemen, scherp en indringend als een ets. Dat is inderdaad de geestelijke physionomie, gelijk ze zich weerspiegelt in dat gelaat, »dat de eeuwigheid haar waarheden lijkt te hebben afgevraagd". Het ontbreekt den Heer F. niet aan diepzinnigheid van gedachten en buitengewoon plastisch taalvermogen — hoe meesterlijk de kenschetsing der Vlaamsche beweging! — maar hij is nog in de periode van wording. Niet altijd weet hij de sluimerende gedachte uit de diepte van het vage bewustzijn op te heffen in de sfeer van klare aanschouwing tot vaste lichamelijkheid. Maar waar hij er in slaagt, zien wij gedachtentorso's voor ons staan van waarlijk imponeerende boetseerkunst.

Van dezelfde hand is een eerst later volgend artikel, dat we nu reeds willen bespreken: *Brugge*. De inleiding met de beschrijving van den Halletoren »in zijn eenzame verrijzenis" zich verheffend boven de lage, doode stad, is een prachtstuk van architectonischen stijlbouw, geweldige plastiek vol warm, diep leven. Treffend, en zoo overeenkomstig de schildering dier oude vrouwtjes op 't Begijnenhof. En is de beschrijving van het ontstaan dier bloeiende kantfiguren niet zelve als een fijn ragspinsel van woorden, met een hand bevend van ontroering heengelegd over de aandoenlijke, teere gedachte? Maar daarnaast: hier en daar nog iets kwalijk verstaanbaars,

duisters, iets, wat u herinnert aan een soort van letterkundig evolutionisme, aan een phoenomenalisme op aesthetisch gebied, een blind opkomen en vervloeien van schemerende beelden met vagen ondergrond, een zich uitleven van de phantasie buiten contrôle van het klaar denkend verstand. Is dat immers niet — alleen van den vorm gesproken — wanneer ik goed zie, de groote grief, die men bij alle waardeering, verbazing, ja warme bewondering mag hebben tegen de zoogenaamde moderne woordkunst. — Hypertrophie der verbeelding, atrophie van het eigenlijke gedachteleven, iets wat ten slotte wijst op gebrekkigen of wellicht valschen wijsgeerigen grondslag en u met heimwee vervult naar den helderen hemel der oude scholastiek?

Pech, een aardig melodietje, een oogenblik tot een warm passionato zich verinnigend, opent het *Mengelwerk* en waarschuwt ons, dat we de eigenlijke studentenwereld binnengaan. Dan een *Herfstgezicht*, gedichtje van den heer Groot, zeer stevig van bouw en klaar van visie, gelijk ook de twee andere, later volgende, van dezelfde hand. Dan een luchtsprongetje in latijnsche kadans, waaruit blijkt, dat voor de apostelen der geheelonthouding in dit milieu nog weinig vooruitzichten zijn.

En dan een *Gebed*: we zijn in de mystiek. Ik heb niets tegen mystieken toon. Vorm zij aan het onderwerp geëvenredigd. De houding des geestes in zijn verkeer met God zal naar gelang zijner innigheid uitteraard eene hoogere, inwendige stiliseering vertoonen, waarvan de lichamelijke een natuurlijke uitdrukking is. Zoo begrijp ik Augustinus' *Soliloquia*. Maar gebed is opgaan in God. Daar is geen plaats voor ostentatie en behagelijke zelfbeschouwing. En dit wordt hier, wanneer ik op mijn indruk mag afgaan, wel eenigszins, ik zeg eenigszins, gevonden. Is de vorm dan, hier en daar, onnatuurlijk? Dat niet. Maar de warmte, de entrain ontbreekt, die hem alleen kan verklaren.

Nog een brokje mystiek: *Het eigen Leven*, van den heer van der Heijden. Een paraphase van de *Imitatio* II, 3, wat men ook met Goethe als volgt zou kunnen formuleeren:

»Wenn du dich selber traust, dann fängst du an zu leben". Nu heb ik een verzoek aan den lezer. Alvorens een oordeel te vellen over dit werk, en een critiek te willen leveren op de mijne, gelieve hij 't minstens drie keeren te lezen. Wanneer 't hem gaat als mij, dan is de eerste indruk, voor zoover het mogelijk is eenig idee aan het gelezene vast te knoopen: geestelijk gewauwel, Heilslegermystiek. Bij een tweede lezing begint ge met belangstelling te volgen. Bij de derde — ge vindt 't nog altijd gezocht en uitgerafeld — kunt ge toch uwe bewondering niet onthouden aan deze werkelijk diepzinnige overpeinzingen van practische levenswijsheid. Vooral in de tweede helft komt er meer beweging in den langzamen gedachtestroom, de oevers verheffen zich, een frissche wind steekt op, en ge vindt 't een genot te drijven op den rythmus der deinende golven. Is dat geen heerlijk diepzinnig-gezonde opvatting van het studentenleven met zijn gulden vrijheid, waar het heet: »Heerlijke vagabonden van den geest" enz. En is de poëzie van dien tijd van woeling en gisting, vóór nog »de chaos is bedwongen", niet verrukkelijk geschreven?

Het Lied van Maas-en-Waal. — »Kent gij het land" enz. Nu, met deze caricatuur van zijn gedicht — het klassieke kind in een harlekijnspakje gestoken — zou ook de oude Goethe, stel ik me voor, hartelijk hebben gelachen.

Muziek. — Fantasie in verzen. Het drijven der verbeelding op de klanken der muziek onder den druk van teere vrouwenvingeren opklinkend uit de snaren van een vleugelpiano. Beelden in bonte wisseling, in grillige opeenvolging, enkel door klankassociatie verbonden, trekken voorbij in altijd stijgende kracht voor 's dichters geest om eindelijk te vervloeien in 't blauwe azuur des hemels, waartegen dan in goudglans zich afteekent het beeld der stralende liefde. De muziek omgezet in vluchtige zwevende beelden, de beelden op hun beurt verklankt in de melodie van het vers. Dat is wel de muziek in haar intieme wezen gevat. Wel schijnen de vreemde beeldenkoppelingen meer het werk van het reflecteerend verstand dan de spontane ontwikkeling eener gevoelde sensatie.

Apenliefde. — Wanneer ik mijn meening zou willen omzetten in eene oneerbiedige æquatie en zeggen, dat deze ontboezeming zich verhoudt tot poëzie als apenliefde tot liefde, dan zeide ik beslist te veel. Maar een schitterend figuur maakt ze in hare omgeving niet. Is overigens de titel wel juist?

Populier. — Gedichtje van A. Salomons. Hier is vergissing niet meer mogelijk. De genius der dichtkunst heeft onze voorhoofden geraakt en in ons hart beeft dat onnoembare, dat onbeschrijflijke: de sensatie van het schoone, de dichterlijke ontroering. Wonderheerlijke symboliek! De ongeziene ideale gedachte, zoo zwaar van gevoel, zoo stout van zelfbewustheid, opgestegen uit de diepte der geestelijkheid, naar buiten tredend, de sfeer onzer lichamelijkheid binnen, zich verzinnelijkend, stollend — een enkele regel mag wellicht uitgezonderd worden — tot louter beeld en klank. En welk een opstreven, welk een kracht, welk een beweging in die kalme, rustige aanschouwing van den popel, die »naar den hemel streeft":

»En als het licht z'n top verlaten heeft,
Zwijgend zich rekkend in den zwarten nacht,
Reeds zalig-hunkrend om den morgen beeft
Als 't kussend rood weer aan de kimmen lacht...."

Geen uitgewerkte symboliek — ze is hier één met de aanschouwde werkelijkheid — maar daarom niet minder treffend. Misschien nog treffender in het volgende gedicht van den Heer Verschuur: *Cytisus Laburnum*: zes schijnbaar zoo eenvoudige regels en toch zoo verbazend van diep-innig natuurbegrijpen. Is het vers zelf:

»En takken druipend van geelste goud
Met dreigende trots hij de zon toehoudt"

niet als een verstijfd gebaar van een tot bedreiging opgeheven hand? Het later volgende stuk *Kerstmis* is van dezelfde handteekening voorzien. Ook daar komen regels voor, die den echten dichter verraden b.v. de orgeltonen die spelend gaan,

»Door 't rijke kerkeruim een stemming leggend,
Die straks de jubelstemmen dragen zal...."

Maar in zijn geheel is 't niet tot klare uitzegging gekomen.

Paasch-Zaterdag. — Breede schets, met krachtige hand ontworpen. Forsche, ietwat harde lijnen. Te veel ondiepe, ondoorzichtige schaduwpartijen.

Inveni. — Eerste indruk niet slecht, een poging om oorspronkelijke proza-gewaarwordingen om te zetten in dichterlijke aanschouwing, zonder dat zulks ten volle is geslaagd.

Dan komen twee artikelen van den Heer Hustinx voortreffelijk geschreven, maar niet zoo gemakkelijk te benaderen. Vooral het tweede *Katholieke maatschappelijke kunst* stelt zware eischen aan de hersencentra, die daarbij zijn betrokken. Mij dunkt in deze vraag is 't vooral zaak uit te gaan van klare, zekere grondbegrippen, als welke ik de door den schrijver in het *Annuarium* van verleden jaar gegevene niet kan beschouwen. Ik weet niet, welke averechtsche philosophie daaraan ten grondslag ligt. Ik mag daar niet op terugkomen. Maar hier: de onderscheiding, gemaakt tusschen hooger en lager wezen der dingen, lijkt me een oneigenlijk gebruik van woorden, waar toch de dingen met hun waren naam moesten genoemd worden. Al die diepzinnigheid blijkt ten slotte een aantoonen van de banale, aan de oppervlakte voor iedereen zichtbaar liggende waarheid, dat het maatschappelijke behoort tot het wezen van maatschappelijke kunst. Natuurlijk! Zoo goed als de hooge hoed behoort tot het wezen van een mensch met hoogen hoed. Maar het maatschappelijke behoort niet tot het wezen van kunst, in zoover het kunst is. En wanneer doel of betrekking tot het wezen van kunst gerekend worden, kan dat alleen zijn het *in*wendige doel: de uitbeelding van het schoone. Kunst is wel wezenlijk waar, maar noch maatschappelijk, noch zedelijk, noch onzedelijk, noch opvoedend en wat dan ook. Wel is de kunst — gelijk vele andere dingen — ook eene maatschappelijke daad, wel is de kunstenaar ook mensch en als zoodanig moet zijn werk minstens onverschillig, mag het niet eene aanleiding zijn tot onzedelijkheid, kan het aan andere doeleinden, godsdienst, vaderland, worden dienstbaar gemaakt. Ik wilde zeggen: ik bewonder heusch deze geleerde inkleeding,

maar vind 't toch beter, dat hetzelfde op eenvoudige manier worde gezegd. En ook hier is 't weer de wijsbegeerte, met name het criteriologisch vraagstuk, dat tot grondslag ligt. Zonder dat is 't een wankele bouw, onbewoonbaar voor een gezond menschenverstand. Ook hier weer slaak ik den wensch: wie brengt ons terug naar het land der scholastiek, met zijn onmetelijke, schijnbaar eentonige, en toch zoo vruchtbare vlakten — rijken oogst belovend aan het zaad der moderne wetenschappen daarin uitgestrooid! — met de ontzaggelijke verheffing zijner bergen aan den verren, klaren horizon, met de welving van zijn altijd diepen, blauwen, klaren hemel!

Afscheid! — Een studentenuitvaart. Wel verdiende hij eene eerste-klas begrafenis, die voor het *Annuarium* door zijn bijdragen zoo verdienstelijke dichter. Laten we hopen, dat een ander zich in zijn profetenmantel — zijn narrepakje — hulle.

Levenservaring. — Nog al aardig idee, maar ietwat houterige vorm. Tegen nadere ontleding blijken èn vorm èn gedachte ternauwernood bestand.

Het onderzoek naar het vaderschap. — Een juridisch artikel van den heer Groot. Hier wil ik mijn incompetentie gaarne erkennen en liever leeren dan leeraren. Voor zoover ik er over kan oordeelen, is 't een degelijk in elkaar gezet, logisch overtuigend betoog. Alleen ontgaat me de bewijskracht van de argumentatie op bl. 280 en 281.

Sociaal Christendom. — Het laatste opstel van de reeks, maar niet het best geslaagde. Het betoogt de onvereenigbaarheid van Socialisme en Christendom. Eene vergelijking van het op bl. 128 gegeven verslag eener lezing over hetzelfde onderwerp van Prof. Aengenent, doet onmiddellijk zien, waaraan het hier hapert. Verder lijkt me, ook afgezien van het gevaar van aprioristische willekeur, het verklaren en aanpassen van den ontwikkelingsgang van philosophische stelsels aan bijbelsche symboliek minder gewenscht. Daarbij verliest schrijver ook wel den logischen stelregel uit het oog: »Ex falso sequitur verum et falsum". Het bewijs, dat het socialisme een logische con-

clusie is uit verwerpelijke stelsels, bewijst nog niet de verwerpelijkheid van het afgeleide stelsel zelve.

Nu meen ik zoo ongeveer alles besproken te hebben. O ja, *Globometrie* had nog geen beurt. Niet gebrek aan waardeering maar onvermogen deed mij de bespreking daarvan uitstellen. Wanneer ik dan mijn indruk moet teruggeven, kan ik alleen spreken van een gevoel van eerbiedige huivering, gelijk men ondervindt tegenover de werking van hoogere, onbekende kracht. Maar ingewijden verzekeren mij, dat het degelijk werk is, getuigend van echte mathematische mentaliteit.

Nu wordt het meer dan tijd deze artikelenschouw te staken. Samenvattend mag ik wel zeggen, dat dit *Annuarium* niet alleen is goed en eerlijk, maar ook mooi en vooral veelbelovend.

Rolduc. Dr. H. DERCKX.

Bloemlezing uit Ovidius, Catullus, Tibullus, Propertius, Martialis en *Juvenalis*. Voor de middelste en hoogste klassen der gymnasia, bewerkt door L. VAN MIERT, S. J. [1]). — Leiden, G. F. Théonville, 1907. Prijs: *f* 2,45.

Niet alle katholieke inrichtingen voor gymnasiaal onderwijs kunnen Woltjer's *Serta Romana* of Van Ysendijk's *Ovidius Elegiacus* — hoe voortreffelijk overigens ook — gebruiken, omdat door sommige scholen tegen enkele stukken bezwaar wordt gemaakt. Daarom is een bloemlezing als die door Van Miert werd uitgegeven zeer welkom. 't Is overigens een uiterst praktisch schoolboek [2]).

---

1) Tweede, veel vermeerderde uitgave van: *Bloemlezing uit Ovidius' Metamorphoses en Tristia*, voor de beide middelste klassen der gymnasia, bewerkt door L. v. Miert, S. J. 1901.

2) In verband met sommige bemerkingen van dit opstel vergelijke men: *Weekblad voor Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs*. v. 9 Januari 1908, blz. 581 vv. Boekbeoordeeling door Dr. J. v. d. Valk, Rector van het Marnix-Gymnasium te Rotterdam.

Inderdaad de bloemlezing heeft ongeveer alles vóór. Ze maakt een degelijke keuze, volgt de beste lezingen en bewerkt haar stukken uitmuntend.

Wat als de schoonste poëzie van Ovidius bekend is — uit *Metamorphoses, Tristia, Fasti* — wordt hier in de eerste XXIII + 265 pagina's gegeven. Ook uit de andere dichters zijn ware bloemen samengelezen. Verrassend eenvoudig en natuurlijk b.v. blijven immer: *Op den dood van een muschje; Welkom aan Veran(n)ius; Op het graf van mijn broeder* van Catullus; — *Het landleven; Het geluk van het vreedzame landleven* van Tibullus. *Cornelia's dood* van Propertius moet den vertaler boeien. Omtrent de overige gedichten èn van den fijn-gevoeligen Catullus èn van de elegieën-dichters Tibullus en Propertius kan zeer bezwaarlijk beweerd worden, dat ze bij deze achterstaan. Het weglaten van het slot bij Tibullus I, 3 [1]) zal zijn verklaring daarin vinden, dat de bewerker zijn boek met misschien al te groote bezorgdheid geschikt wilde maken voor *alle* katholieke scholen. Voor de gymnasia althans zou dit inderdaad schoone slot zooveel moeilijkheden niet hebben opgeleverd. Ook de rake, geestige zetten van Martialis en het pathetische van Juvenalis' gedichten kan men in deze verzameling bewonderen en leeren waardeeren. Bij de fragmenten van Ovidius is bovendien een schifting gemaakt tusschen gemakkelijker en moeilijker stukken. De gedeelten, waarvan de vertaling minder moeilijkheden geeft, zijn aangeteekend als geschikt voor de derde klasse.

De tekst volgt de beste lezingen. Een paar weinig beteekenende opmerkingen mogen hier worden vermeld. Naast Merkel, Riese, Luc. Müller las ik gaarne Prof. Hartman. De met korte aanteekeningen voorziene uitgave van dezen vaderlandschen geleerde verdient werkelijk de aandacht. De lezing »nusquam", waarop Dr. v. d. Valk wijst [2]), is verkieslijk boven »nunquam". En — tot gemak der correctie bij den tweeden druk — Arcesius ill*e* (pag. 147) in plaats van ill*i* is een nog al storende drukfout.

[1]) Vgl.: *Wkbl. v. G. en M. O.* blz. 582.
[2]) *Wkbl.* blz. 582.

De stukken zijn uitmuntend bewerkt. Het beginsel van deze bewerking is blijkbaar geweest: een *vertaalboek* te vervaardigen, waarin alles, wat voor de *vertaling* noodzakelijk is, werd opgenomen, maar ook niets meer. Alle *onnoodige* eruditie is vermeden in de aanteekeningen. Een kort levensbericht gaat bij iederen dichter vooraf. Alleen het leven van Ovidius is iets uitvoeriger behandeld. En met reden: Voor het verstaan van Ovidius' elegieën zijn deze bizonderheden noodig. Zoo moest dan ook diens zedelijk gedrag ter sprake komen. Dat gedrag wordt afgekeurd; en terecht. Want, al heeft tot nu toe niemand met zekerheid de feiten kunnen noemen, waarom hij verbannen is, toch twijfelt er niemand aan, dat zijn zedelijk gedrag te wenschen overliet. Of zou het paedagogisch en wetenschappelijk zijn: zwart wit te noemen, opdat men de leerlingen toch maar volstrekt niet tegen den schrijver inneme? De afkeuring van v. Miert berust op christelijke beginselen, zooals men van een priester verwachten mag. De vraag van Dr. v. d. Valk: van welken »regel" week dan het »ongeregelde" leven van Ovidius af? [1]) klinkt wel wat naïef. Alsof de Romeinen alle idee van zedelijkheid hadden verloren en Augustus niet beproefd had het diep gedaald zedelijk peil weer te verhoogen. De gedichten van Catullus o. a. zijn weliswaar minstens even onzedelijk, doch voor het vertalen der opgenomen stukken was het niet noodig dit te vermelden. Dat verder in een schoolboek, waarin men zich tot de *noodzakelijke* toelichtingen wilde bepalen, het bespreken van Ovidius' gedrag niet mag geschieden tenzij in verband met religie, historie en karakter der Romeinen, is een overdreven eisch. De epitheta ornantia, waarmede de heer v. d. Valk in zijn kritiek ook hier v. Miert's werk vereert, waren beter gespaard. — In de bloemlezing wordt op eenige eigenaardigheden van Ovidius' taal gewezen. De voorrede (2e alinea) zegt, waarom. Ze zijn bestemd hoofdzakelijk voor de leerlingen der grammatica, voor wie Ovidius de eerste dichter is, met wien zij kennis maken. De titel:

[1]) *Wkbl.* blz. 583.

Eenige eigenaardigheden van Ovidius' taal kan dus op hen onmogelijk verwarrend werken. Later ondervinden zij wel, dat de eigenaardigheden ook in andere dichters worden gevonden. — Bij iederen dichter wordt door v. Miert een schema der voorkomende versmaat gegeven. Bij de hendecasyllabi kon misschien, om het verschil van opvatting, de indeeling in voeten beter weggelaten worden [1]). — In het algemeen wordt een en ander aangegeven over tropen. — De aanteekeningen overigens weten te spreken, maar ook te zwijgen. Weinig letterlijke vertalingen vindt men aan den voet der bladzijden; hier en daar slechts zijn eenige moeilijke woorden of wendingen vertaald. Aanvullingen en verklaringen van verband en constructie der zinnen, geographische en mythologische opheldering — in zoover ze voor de vertaling noodig zijn — treffen we daarentegen dikwijls aan. De noten zijn berekend op de jeugd, die niet gaarne lange noten leest. Bij sommige opmerkingen wordt klaarblijkelijk een uitgebreider verklaring van den leeraar verondersteld. Eenige malen staat onder aan de pagina's in de noot een vraagteeken bij moeielijke vormen of dubbelzinnige woorden, een zeer verstandig middel om aandacht te vragen, echt voor de jeugd!

Herhaaldelijk maakt v. d. Valk in zijne beoordeeling onjuiste redeneeringen. Zoo o. a. als hij uit de twee — zegge twee — aanmerkingen op de noten ingrijpende conclusies trekt. Op het »Vijfde Nederlandsche Philologencongres" in 1907 heeft Dr. v. d. Valk een nieuwe verklaring gegeven en verdedigd van Catullus' duister epigram op Cicero (49). Zij wint het van alle andere daarin, dat ze het geheele gedichtje in al zijne onderdeelen opheldert; ook het puntige der laatste regels komt goed tot zijn recht [2]). Ze heeft echter tegen, dat zij berust op niet te bewijzen hypothesen en vooral dat »pessimus omnium poëta" op onmogelijke wijze vertaald wordt door: »slechtste alle-

---

1) *Wkbl.* blz. 582, 583

2) *Handelingen van het vijfde Nederlandsche Philologencongres* (Sijthoff, Leiden, 1907) blz. 78.

mansdichter". Ook de uitlegging, door v. Miert gevolgd, heeft niet geringe bezwaren. Tegen de moeielijkheden, die v. d. Valk hier maakt [1]), kan men het volgende inbrengen. De regel: „quot post aliis erunt in annis" is in geen geval van gewilde overdrijving vrij te pleiten en zou wellicht tot bewijs kunnen strekken, dat van ernst in den vorm geen spraak kan zijn. En Catullus' »natuurlijk en echt gevoel" komt bij iedere verklaring eenigermate in het gedrang. Doch het geldt slechts *één* zijner »nugae"! Zeker is geen der opvattingen — ernst of ironie — zoo duidelijk bewezen, dat men onwetenschappelijk wordt door de eene boven de andere te stellen. — Vervolgens [2]) de woordspeling van »Hionios" op het verbum »hiare" en »de gapende, verzwelgende zee, waarin Arrius zou zijn omgekomen"? 't Is te prijzen in v. Miert, dat hij de pointe der laatste regels van Catullus' carmen 84 tracht toe te lichten. Zijn poging steunt op Vossius [3]). Maar ze is niet zeer gelukkig. Met Dr. v. d. Valk verwerp ik haar. V. d. Valk begaat hier echter een ietwat voorbarige vergissing, daar hij beweert, dat de legende over Arrius' tragischen dood in de twintigste eeuw werd gemaakt [4]). — Op een paar plaatsen voert v. Miert zijn princiep, om niets dan wat voor vertaling noodig is aan te stippen, wel wat streng door. Zoo kon b. v. op blz. 277 noot 2: »advenio=adveni et adsum" luiden: advenio=adveni et adsum (ἥκω); en op blz. 269 noot 5 stond beter: nuntii: O! heeft hier den genetivus evenals het Grieksche ἰώ. — Verder staat bij iedere alinea zeer kort op den rand naast den tekst de inhoud. En tot slot wordt men verrast op *Sententiae Ovidianae* en *Juvenalianae*, bekende gezegden uit Ovidius en Juvenalis, die de laatste 4 à 5 bladzijden met een zeer welkome toegift vullen.

Eindelijk, wanneer men voor 365 soliede pagina's 8° flinken

---

1) *Wkbl.* blz. 582.

2) *Wkbl.* blz. 581, 582. — v. Miert blz. 277 (*Catullus, Carm.* 84, vs. 12).

3) Isaäc Vossius, *Catullus*, p. 310 vv. (Lugd. Bat. 1684). — Vgl. voor de woordspeling ook: J. C Scaliger, *De causis linguae latinae*, Lib. I, Cap. 45. (Lugd. 1540) p. 83.

4) Isaäc Vossius, *Catullus*, l. c.

druk — ongebonden — *f* 2.45 betaalt, dan is dat feit op zich zelf nog volstrekt niet in het klachtenboek te vermelden. Toch hoop ik voor de verspreiding van dit uitmuntend schoolboek, dat bij een volgende uitgave èn samensteller èn drukker zoozeer verzekerd mogen zijn van het vertrouwen aller katholieke inrichtingen van gymnasiaal onderwijs, dat zij een aantal kunnen opleggen, hetwelk den prijs aanmerkelijk kan verminderen.

Zoo heb ik getracht v. Miert's bloemlezing openhartig te bespreken en somwijlen tegen de werkelijk onwelwillende en onbillijke beoordeeling van Dr. v. d. Valk te verdedigen. Ik sta er op, aan het einde van dit opstel nog eenmaal zoo beslist mogelijk te verzekeren, dat dit boek een uiterst praktisch werk is, hetwelk in iedere bibliotheek gerust op dezelfde plank mag gezet worden als Woltjer, v. Ysendijk en andere verklaarders van oude klassieken. En hiermede zij het aan seminariën zoowel als gymnasiën zeer krachtig aanbevolen.

Seminarie »Hageveld". G. V. D. BOOGAARD.